

ВІКТОР БРЕХУНЕНКО

МОСКОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ

І ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ

*Моїм найдорожчим –
мамі, дружині Наталочці
та донечці Катрусі –
присвячую*

NATIONAL AKADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Viktor BREKHUNENKO

**MUSKOVITE EXPANSION
AND PEREIASLAV RADA
1654**

Kyiv 2005

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ

Віктор БРЕХУНЕНКО

**МОСКОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ
І ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА
1654 РОКУ**

Київ 2005

ББК Т 3(2)42 + Т. 3(24к) 442
Б 87

У монографії досліджуються витоки московської концепції Переяславської Ради 1654 року. Зроблена спроба вписати генезу вказаної концепції в контекст експансіоністських стратегій Московії XIV – першої половини XVII, які у свою чергу розглядаються на тлі східно-європейських аналогів. При цьому відфільтровується образ Московії в світобаченні українського козацтва в XVI – середині XVII ст., з'ясовуються особливості московської політики Богдана Хмельницького 1648–1653 років.

Для науковців, викладачів вузів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор о. *Юрій Мицик*

*Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

*Підготовлено за підтримки Kasy im. Józefa Mianowskiego
Fundacji Popierania Nauki, а також завдяки спеціальному гранту
Наукового товариства імені Шевченка в Америці*

Зміст

Передмова	7
------------------------	----------

Частина 1

Феномен московської експансії XIV – першої половини XVII ст.

Розділ 1. Конвой східноєвропейських аналогів	15
Розділ 2. Від удільного князівства до Московського царства	51
Розділ 3. Донське, волзьке та яйцьке козацтва в експансіоністських концепціях Московії	87
Розділ 4. Цивілізаційна інтервенція, що не відбулася: Річ Посполита і козацький пояс Дон–Яїк–Терек	121

Частина 2

На шляху до свого Переяслава 1654 року

Розділ 1. Московія й українські козаки в XVI – першій половині XVII ст.	139
Розділ 2. Український 1648 рік очима Московії	187
Розділ 3. Між “вічним миром” 1634 р. і територіальними спокусами	237
Розділ 4. Московська концепція Переяслава 1654 р.: невизначеність до останнього	285
Післямова	315
Бібліографія	322
Індекс	341

Contents

Preface	7
----------------------	---

Part 1

Phenomenon of the Muskovite Expansion in the 14th – the First Half of the 17th Centuries

Chapter 1. Escort of Eastern European Analogues	15
Chapter 2. From an Appanage to Muskovite Tsardom	51
Chapter 3. The Don, the Volga, and the Yaik Cossack Enclaves in the Expansionist Conceptions of Muskovy	87
Chapter 4. Civilization Intervention that Didn't Take Place: the Commonwealth and the Cossack Band the Don – the Yaik – the Terek	121

Part 2

On the Way to Its Pereiaslav 1654

Chapter 1. Muskovy and the Ukrainian Cossacks in the 16th – First Half of the 17th Centuries	139
Chapter 2. Ukrainian Year of 1648 Through the Eyes of Muskovy	187
Chapter 3. Between the “Eternal Peace” of 1634 and the Temptation of Territorial Expanding	237
Chapter 4. Muskovite Conception of Pereiaslav 1654: Uncertainty to the last	285
Epilogue	315
Bibliography	322
Index	338

ПЕРЕДМОВА

В європейській історії важко дошукатися міжнародно-правового акту, який за ступенем фатальності для того, хто довго умовляв свого контрагента піти на такий крок, можна було б поставити на одну дошку з українсько-московськими домовленостями 1654 р. Батьки ідеї Переяслава 1654 р. – Б. Хмельницький та його найближче оточення – мали на своє дітище зовсім інші види, ніж остаточні наслідки її втілення. Козацькою верхівкою Московія мислилася військовим союзником проти Польщі, поява якого, за задумом гетьмана, мусила остаточно схилити шальки терезів на український бік. На Московію покладалася місія всеохопного улегітимнення Козацької держави в рамках ментальних установок ранньомодерного часу. Врешті, Москва мала стати одним із складників вибудовуваної Б. Хмельницьким системи входження Гетьманщини під опіку одразу кількох держав, що вважалося ним запорукою існування останньої¹.

Однак, як добре відомо, уже під час Переяславської ради з'ясувалося, що царський двір дивиться на усе це іншими очима. Переяслав 1654 р., який став вінцем шестирічних зусиль гетьмана, спрямованих на перетворення Московії з потенційного ворога на союзника та “узаконоювача” козацької державності, оцінювався тут у категоріях безапеляційного долучення Гетьманщини до “государевої отчини”, що було закономірним відгомонам давніх московських зазіхань на “київську спадщину”. Тому Переяславській раді 1654 р. попри мотиви, які рухали офіційним Чигирином, судилося дати початок трагічному у своїй успішності процесу “заковтування” Московією вже всіх руських земель Речі Посполитої. Це поклато край тогочасній геополітичній рівновазі в Східній Європі, перетворило українським кош-

---

¹ Про пошук Б. Хмельницьким одночасної протекції кількох легітимних володарів див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ, 2003. – С. 50–65. Див. також спостереження В. Липинського (*Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // *Липинський В.* Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 35–51).

том Московію на найбільшу регіональну потугу, започаткувало жажливий процес насильницької переорієнтації українського та білоруського світів як відгалуження європейської цивілізації на орбіту “московської версії Сходу”. Відтак Переяслав 1654 р., замислюваний Б. Хмельницьким та соратниками гетьмана лише як інструмент визнання й зміцнення Козацької держави, виявився джерелом тектонічних процесів такої сили, що став поворотним пунктом східноєвропейської історії. Це й у страшному сні не могло наснитися ініціаторам втягування Московії до військово-політичного союзу з Гетьманщиною.

Утім, поведінка останньої не була унікальним явищем. Курс на поглинення України з наступним її рабуванням засадничо був органічним виявом неподоланої донині найжахливішої парадигми розвитку людської цивілізації – безкінечних змагань за підкорення одними суспільними організаціями надстанового типу (племенами, союзами племен, державними утвореннями, державами) інших. Ще зовсім недавно потяг до експансії вигасав лише тоді, коли його носії вже або ще не мали снаги подолати опір об'єкта чи об'єктів зазіхань. Таким людство, що б там не говорити, залишилося до сьогодні. Еволюціонували лише форми поневолення. Військові засоби, цю альфу й омегу переважної більшості експансіоністських стратегій минулих часів, нині все частіше заступають витонченіші технології, в основі яких лежать різноманітні політико-економічні та ідеологічні засоби, не менш убивчі для жертв, але вбрані в позірно благовидні шати глобалізації (в її теперішньому концептуальному вигляді), безмитної торгівлі, вільної конкуренції маскультур тощо. Сюди ж слід зарахувати й цинічну турботу про мовно-культурні потреби кожного індивідуума, яка після падіння імперій ураза охоплює колишні метрополії і яка насправді покликана не дати остаточно скинути тягар винародовлення націям, що визволилися та спромоглися утворити/відновити власні держави. Водночас триває омолодження старих і пошук нових історичних аргументів, щоб узасаднити минулі експансії й новітні зазіхання. Тенденція ж, яка тягне до цивілізаційного подолання імперських інстинктів, пробиває собі дорогу дуже важко.

Тож до Переяслава 1654 р. та проблеми подальшого “заковтування” Московією Гетьманщини, думається, варто підходити не інакше як з урахуванням розглянутої вище сумної константи світової історії, а також власне здатності Козацької держави протистояти інтеграційному тискові сусідів та знайти на нього адекватні відповіді, які б дозволили уникнути трагічного фіналу. Зайве говорити, що Москва, яка ще з кінця XIII ст. була засадничо налаштована на експансію в усі кінці від свого історичного ядра, не прагнути до поглинення Гетьманщини та решти руських земель Речі Посполитої просто не могла. Інша справа – специфіка московського

шляху, заплідненого попередніми завойовницькими та інтеграційними практиками та супроводжуваного східноєвропейськими аналогами. Адже перед тим, як стати на стежку, що вела її до “свого” Переяслава 1654 р., Московія продемонструвала численні зразки успішної експансії, зумівши із загубленого в лісах васала Золотої Орди вибитися, як-то кажуть, “в люди”, поглинувши такі різні за потугою та цивілізаційним закромленням держави, як: Твер, Рязань, Новгород, Псков, Казань, Астрахань та ін. Москва прорубала вікно в Сибір, просувала колонізацію Поля (українськими руками теж), “приручувала” Ногай, переконливо зазіхала на незалежність козацьких спільнот Дону, Волги та Яїка. Та й руські землі Великого князівства Литовського з кінця XV ст. постійно перебували в полі зору Московії. Московські еліти однозначно були налаштовані на поглинення їх, що неодноразово доводили і словом, і ділом. На зламі XV–XVI ст. московську зверхність визнали так звані верхівські князі. Перегородом Москва прилучила Смоленськ та майже всю Сіверщину. Тільки в другій половині XVI ст. московську настирливість вдалося суттєво погамувати. Річ Посполита, зупинивши переможну ходу Москви під час Лівонської війни, завдавши своїй головній суперниці кількох чутливих поразок у Смутні часи й вигравши Смоленську війну, відвоювала частину литовських втрат – Смоленськ і Сіверщину.

Отож до середини XVII ст. Москва підійшла, маючи за плечима надзвичайно насичене експансіоністське минуле та густо заштриховану поверхню відносин з Річчю Посполитою. Цей багатющий досвід завоювань, приєднань, поглинень та інтеграцій, звісно, не міг не накласти відбитку на опрацювання московських підходів до української Національно-визвольної війни та до можливостей відновити поховані під Смоленськом плани. Тому, як видається, продуктивним буде вписати політичні концепції Олексія Михайловича, спрямовані в середині XVII ст. на український світ, у контекст давніших московських стратегій розширення “государевої отчини”, подивитися на генезу московської версії Переяслава 1654 р. крізь призму вже застосовуваних Московією експансіоністських практик. Це, згодом, дозволить істотніше “розшифрувати” московські задуми 1648–1653 рр., рельєфніше з’ясувати з яким концептуальним багажем Посольський приказ підійшов безпосередньо до Переяславської ради 1654 р.

З аналогічних міркувань важливо також розглянути феномен московської експансії на тлі східноєвропейських аналогів, демонстрованих Литвою, Польщею та Османською імперією. Частину литовських та польських поглинальних стратегій відчув на собі український світ. З деякими литовськими варіантами зіштовхнулася й Москва: під час своїх тривалих територіальних змагань з Вільно за Вязьму, верхівські князівства, Смоленськ, Чернігово-Сіверщину. Особливості турецької зверхності над

Кримським ханатом, Молдовою, Валахією постійно були на українських очах і бралися до уваги Б. Хмельницьким у його зовнішньополітичних розрахунках та при опрацюванні політичних концепцій. Гетьман активно розігрував у стосунках з Москвою кримсько-турецьку карту, рахував протекторат Туреччини над Козацькою державою за один із найсуттєвіших урівноважувачів царської зверхності, а звідси й за поважну гарантію збереження української державності.

* * *

У більшості випадків ті політичні концепції Московії XIV – першої половини XVII ст., які були спрямовані на прирощення території цієї держави, мають давню історіографічну традицію й велику літературу. Приєднання й інтеграція князівств Північно-Східної Русі, Новгород, Пскова, а також Казані й Астрахані неодноразово приковували увагу дослідників й дочекалися копітких студій. Ґрунтовно досліджено й заходи Москви, покликані втягнути до орбіти своїх впливів, а потім і поглинути Ногай. У цілісному вигляді особливості загарбницьких стратегій, генерованих у Москві, а потім у Петербурзі, осмислювалися А. Каппелером та авторами колективної праці “Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution” (правда, на прикладі дещо меншого хронологічного відтинку)². До всього А. Каппелер здійснив плідну спробу виділити закономірності виникнення багатонаціональної Російської імперії. Усе це позбавляє автора цієї книги необхідності ще раз глибоко входити в суто подієвий контекст і дозволяє подати проблему переважно в концептуальному вигляді, уточнюючи при потребі висновки й узагальнення попередників і зосереджуючись головню на відстеженні перегуків з московськими концепціями, спрямованими на український світ.

Натомість значно слабкіше з’ясовано інтеграційні стратегії, застосовані Москвою до козацьких анклавів Дону, Волги, Яїка, Тереку, а також ті результати, які їй вдалося досягнути на середину XVII ст. Відповідні розділи монографії покликані посприяти заповненню цієї прогалини, що дуже важливо, бо ж Посольському приказові в середині XVII ст. довелося мати в Україні справу не з традиційною елітою, а з козацтвом, яке після утворення Гетьманщини прискорено перетворювалося на “політичну націю” й прагнуло улегітимнити свій новий статус. Досвід, здобутий

---

² Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution / Ed. T. Hunchak. – New Brunswick, 1974; *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – Москва, 1996. А. Каппелер, щоправда, робить акцент на московських інтеграційних стратегіях XVIII – початку XIX ст. Попередньому періоду надано менше уваги.

Москвою під час спроб інтегрувати перелічені вище козацькі спільноти, був для неї актуальним. З метою ж чіткіше відтінити особливості політичних практик Московії відносно донців, волжаків, яїцьких козаків здійснена спроба з'ясувати вірогідність іншої цивілізаційної альтернативи для регіону Поле – Дон – Волга – Яїк, яку в тих умовах могла забезпечити Польсько-Литовська держава.

У другій частині книги йдеться вже безпосередньо про особливості московського шляху до Переяслава 1654 р., іншими словами, аналізуються московські стратегії, покликані уможливити прилучення до “царської отчини” руських земель Речі Посполитої. Зрозуміло, що з огляду на суб'єктність Переяславської ради 1654 р. при дослідженні стосунку Московії до українського питання в доперейславську добу, у центрі уваги мусли бути московсько-козацькі взаємини. Саме вони стали у середині XVII ст. вирішальним фактором, чого ніхто б не наважився передбачити в першій половині попереднього століття, на зорі контактів українських козаків з московським світом. Але вже в 60-х рр. XVI ст. Москва була змушена суттєво коригувати свої розрахунки в рамках програми збирання “київської спадщини”. Коли остаточно розвіялися надії перетягнути на свій бік українську еліту, це поставило хрест на московських сподіваннях поширити сіверський досвід на інші руські землі й звузило можливості Москви до виключно військових заходів. По великому рахунку не зарадив і конфесійний розкол, що стався в Україні після Брестської церковної унії. Промосковські порухи українського духівництва з кола Йова Борецького нівелювалися чим далі помітнішим виразненням тенденції, що тягнула до ослаблення православного крила в українській шляхті. Тобто в рамках стану, “відповідального” за політичну долю українських земель, розмивалося середовище, на яке можна було б скеровувати вбране в москвоцентричні шати гасло православної солідарності, цей надзвичайно важливий (якщо не ключовий) в умовах тогочасної конфесіоналізованої Європи чинник збурення політичної ірреденти. Ті ж масштабні поразки, яких Московія зазнала в першій половині XVII ст., взагалі залишили її фактично з “розбитим коритом”.

Відтак дуже важливо прослідкувати як відреагував царський двір на ці виклики часу, у який бік еволюціонували московські концепції “заковтування” України і чи еволюціонували взагалі? Яких змін зазнав до середини XVII ст. образ українського козацтва в середовищі московських еліт? Дивилася Москва на козаків крізь призму своїх експансіоністських інтересів в Україні чи обмежувалася суто прагматичним підходом з метою реалізації поточних зовнішньополітичних завдань? Як сприйняли в Москві ті ключові зміни в поставі українського козацтва, які зайшли в 10–20-х рр. XVII ст.? Чи спромоглися там розгледіти в ньому

потенційного підричника територіальної цілісності Речі Посполитої? У підсумку слід з'ясувати, з яких стартових позицій Москва розпочинала відлік своїх стосунків з козаками за доби української Національно-визвольної війни. Чи визнавали там правомірними претензії козацтва посісти на суспільній драбині місце “під сонцем”? Від цього засадничо залежало сприйняття Москвою самої Національно-визвольної війни та процесу перетворення козацтва на представницький стан території гетьманського регіменту. Обидва чинники, безумовно, лягли в основу опрацювання української політики Московії в середині XVII ст.

Отож відправним пунктом для дослідження прикінцевого етапу генези московської концепції Переяслава 1654 р. та відтінення суті цієї концепції став погляд на проблему саме крізь призму того, як змінювалося потрактування українського козацтва царським двором. Адже за тогочасних уявлень справу з приводу територіального питання слід було мати лише з “політичною нацією”, до якої козаки напередодні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. не належали. Думається, в такий спосіб вдасться краще простежити еволюцію московських стратегій, спрямованих на українське питання, а головне – появу й розвиток у Московії планів реалізувати через козацтво свій давній задум – заволодіти українськими й білоруськими землями.

Частина I

**ФЕНОМЕН
МОСКОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ
XIV – першої половини XVII ст.**

Розділ 1

КОНВОЙ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ АНАЛОГІВ

Посилення Московського князівства та набуття ним спроможності до результативної експансії відбувалося на тлі появи у Східній Європі інших гонорових державних потуг – Литви, Польщі, Османської імперії, – з якими йому невдовзі доведеться зіштовхнутися віч-на-віч у змаганнях за територіальні набутки, а пізніше й за домінування в регіоні. Свої стратегії Москва була приречена співвідносити з концепціями, генерованими цими сусідами. По мірі згасання зірки Золотої Орди (а після розпаду останньої й поготів) саме перелічені держави-конкурентки перетворювалися на носіїв найактуальніших, як на московські інтереси, експансіоністських концепцій. Особливо це стосується Великого князівства Литовського та Корони, з боку яких значна частина експансіоністських задумів (цілком успішних і не дуже) спрямовувалася безпосередньо на “київську спадщину” – об’єкт чи не найсильніших марень московських династій – а часами й на саму Московію. Ні Туреччина, ні Кримський ханат по великому рахунку не мали сил, аби серйозно позмагатися за безпосереднє володіння руськими землями чи Московською державою. Однак інтеграційні концепції, які застосовувала Порта стосовно Криму та дунайських князівств, були невід’ємною складовою східноєвропейського ринку загарбницько-уніфікаційних стратегій, у який Москва була вмонтована, і мали помітний вплив на формування тенденцій його розвитку.

Литовські моделі

Найближчим європейським сусідом Московії, якому надовго судилося стати її затятим геополітичним конкурентом, була Литва. Заявивши про свої претензії на сусідні території, Московське князівство в першій половині XIV ст. увійшло в понад двовіковий період безпосередніх змагань з Литовською державою за “київську спадщину”, а отже, за право бути найбільшою потугою на Сході Європи. Від Люблінської унії 1569 р. государі “*всія Русі*” мали справу вже зі зведеною силою Литви та Польщі. При цьому чи не наймогутніший поштовх до утворення конфедеративної

Речі Посполитої двох народів дало, як знаємо, саме ослаблення спроможності Великого князівства Литовського самостійно стримувати агресивність Московії. Зрозуміло, що за таких умов експансіоністські практики Вільно були дуже добре відомі московській еліті, особливо ті з них, які застосовувалися на суміжних руських землях.

Історична доля розпорядилася так, що Литва й Москва мали різні цивілізаційні умови для вироблення та відточування своїх поглинальних стратегій. На відміну від московського випадку, Литва опинилася в оточенні сусідів, що належали, як і вона сама, лише до європейського світу. Це стало відправним пунктом як формування литовських моделей розширення держави, так і появи суттєвих відмінностей між ними та комплексом московських експансіоністських установок. Інша важлива складова полягала в тому, що свою поглинальну енергію Литва розпочала генерувати тоді, коли сама перебувала на нижчому рівні розвитку, ніж об'єкти її зазіхань на Півдні та на Сході. Це лягло в основу процесу так званого "обрусіння Литви", перетворення її на Литовсько-Руську державу, оскільки майже увесь фонд первісних територіальних здобутків литовських князів склали руські землі. Втілення в життя литовських експансіоністських проєктів відбувалося на тлі гострої конкуренції з Москвою за суміжні землі, а з Польщею за Волинь, Галичину та Поділля. Слід було постійно рахувати на Орду, а з останньої чверті XV ст. – ще й на Кримський ханат. Водночас Корона та Орден загрожували державному існуванню самої Литви, а Жемайтія як одна із литовських етнічних територій періодично переходила до рук останнього¹.

Крім виявленої свого часу великими литовськими князями войовничості, а також неабиякої снаги до експансії, важливим чинником, який забезпечив їм загальний успіх, стало те, що Литва не була обтяжена татарською зверхністю. Ослаблені сусідні руські князівства не мали ні інтенцій до об'єднання, ні достатньо сил для адекватної відповіді на литовські виклики. Натомість перехід під парасольку литовських князів обіцяв чималі перспективи в контексті проблеми незалежнення від впливів Орди. У цьому відношенні Литва була тоді, як слушно наголосив М. Кром², найпривабливішим об'єднавчим центром для руських земель. До всього вже на стадії формування зав'язі цієї держави до процесу, схоже, долучилися сусіди-слов'яни з північно-західного закутка колишньої Русі, що від колиски надало Великому князівству характеру Литовсько-Руської дер-

---

¹ Детальніше про змагання Ордену та Литви за Жемайтію див.: Wisner H. Litwa. Dzieje państwa i narodu. – Warszawa, 1999. – S. 14–16, 21–22, 30–31.

² Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 75.

жави, який остаточно устійнився після територіальних здобутків Мендовга. В історіографії неодноразово висловлювалися так чи інак обґрунтовані гіпотези, що ядром цієї держави стали не тільки властиво литовські землі, а й чорноруські, що поширення суверенітету Литви далі на південь, на майбутні білоруські землі, не слід трактувати як завоювання, що це радше було проникнення, яке базувалося не на застосуванні грубої сили, а на великою мірою добровільному визнанні місцевими князями влади великого литовського князя, до чого їх спонукало бажання дістати захист від татар без втрати своїх владних прерогатив³. Процес поглинення білоруських земель уподібнювали навіть до “збирання” руських земель у світанкову добу Київської Русі⁴. Скрайньою позицією тут можна вважати потрактування Великого князівства Литовського як білоруської держави⁵.

Наявні в розпорядженні дослідників джерела не дають можливості докладно з'ясувати ані роль руського елемента в генезі Литовсько-Руської держави, ані тонкощі експансіоністських стратегій перших литовських великих князів. Важко сказати щось певне про сам механізм накинення литовської зверхності на ті чи інші території, тим паче про спектр реакцій з боку еліти приєднаних до Великого князівства Литовського земель. До більшості випадків цілком доречним буде прикласти ту оцінку, яку М. Грушевський дав повідомленням джерел про підходи, які застосовувалися при розширенні території своєї держави Вітенем та Гедиміном: *“На жаль, і тут наші відомості так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся політика осягнула за часів тих князів, і майже нічого не можемо казати про те, як і коли сі результати осягалися”*⁶. Однак деякі знакові маячки джерела все ж таки подають.

Феномен литовської експансії розпочав складатися вже за першого будівничого Великого князівства Литовського князя Мендовга. Ледве зіп'явшись на ноги, Литва одразу заявила свої претензії на сусідні землі, як це традиційно було з молодими державами середньовічної Європи (й не тільки). Об'єктом зазіхань стали найближчі руські князівства, спорадичні

---

³ Див. хоча б: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – Київ, 1993. – С. 98; *Доўнар–Запольскі М.* Асновы дзяржаўнасьцы Беларусі. – Мінск, 1994. – С. 8–9; *Краўцевіч А. К.* Стварэнне Вялікага Княства Літвыўскага. – Мінск, 1998. – С. 25–60; *Леонтовіч Ф.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – С. 13, 16; *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С. 15.

⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 98.

⁵ *Ермаловіч М.* Па слядах аднаго міфа.– Мінск, 1991. – С. 58–60; *Фролоў У.* Таямніцы полацкай гісторыі.– Мінск, 1994. – С. 138–139.

⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 13.

вторгнення в межі яких різні литовські поведирі практикували від XI ст., особливо ж широко з кінця XII ст.⁷ Маневруючи між різними руськими князями, інтригуючи з Пруссією, насамкінець, придушуючи сепаратистські рухи в самій Литві, Мендовгу вдалося підвести під свою руку Чорну Русь, дотягнутися до Мінської й Турово-Пінської земель, впливати на ситуацію в Смоленську⁸. Після того, як було подолане коротке ослаблення, пов'язане зі внутрішньою міжусобицею 1263 – початку 1270-х рр., спровокованою смертю Мендовга (1263), Литовська держава швидко відновлює спроможність до експансії на руські землі. На початок 40-х рр. XIV ст. Литва вже контролює всі території, які лежали між нею та Галицько-Волинським князівством, відібравши в останнього Берестейщину⁹. Більше того, на східному напрямкові Гедимін започаткував суперництво зі зміцнілою тоді Московією за суміжні землі. Він добився васальної залежності Смоленського князівства, підтримував союзницькі відносини з Тверрю¹⁰. Очевидно, Литва також мала якісь види чи принаймні впливи на Псков. До такої думки схиляє успішне закорінення там у другій половині 60-х рр. XIII ст. князя Довмонта, який князував упродовж тридцяти років, а також інтриги в Пскові Гедиміна¹¹.

Доволі ясно видно, що дію перелічених вище природних геополітичних переваг Литви її керманічі зуміли посилити поєднанням військово-політичної настирливості зі вдалим, як на ті умови, вибором стратегій утримання здобутого. Великі литовські князі комбінували різні способи зі шлюбними задумами включно¹². Відомі з джерел політичні практики князів від Мендовга до Гедиміна схиляють до висновку про розуміння верхівкою Великого князівства того, що приєднані землі за своїм розвитком та державницькими традиціями давали велику фору язичницькій Литві й що та не могла запропонувати привабливу для них інтеграційну модель, засновану на перелаштуванні на свою хвилю. Силowe ж нав'язування такої моделі загрожувало посиленням відцентрових тенденцій, які ставили б під сумнів подальшу експансію. Тож наріжним

---

⁷ Там само. – С. 5–8; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – Київ, 1998. – С. 53–54.

⁸ *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С. 377–378.

⁹ Детально про поширення литовської зверхності над цими землями див.: Там само. – С. 384–398.

¹⁰ *Клюг Э.* Княжество Тверское (1247-1485). – Тверь, 1994. – С. 18–19.

¹¹ *Кром М. М.* Россия и Великое княжество Литовское... – С. 76.

¹² Так, Ольгерд, як відомо, успадкував по своїй дружині Вітебське князівство, пізніше Любарт – Галицько-Волинське (*Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. – Т. II. – Вып. I: Западная Русь и Литовское государство. – Москва, 1939. – С. 64, 66).

елементом застосовуваних Литвою в XIII – першій половині XIV ст. інтеграційних стратегій стало збереження територіально-політичної цілісності цих земель, їхньої удільності. Для Вільно цілком достатньо було, що об'єкти зазіхань так чи інак, але визнали зверхність великого литовського князя. Відомо, зокрема, що з 50-х рр. XIII ст. литовці майже безперервно князюють у Полоцьку, а в 30-х рр. XIV ст. васалом Гедиміна визнав себе смоленський князь¹³.

За Ольгерда Гедиміновича розпочався вирішальний етап територіальної експансії Литви на Смоленщину, Сіверщину, Київщину, Волинь, Поділля та Галичину, а також скристалізувалися позиції сторін у московсько-литовському протистоянні. Гедимін заклав надійні підвалини для приєднання Галицько-Волинського князівства, зумівши, як відомо, одружити свого сина Любарта з донькою місцевого князя Юрія-Болеслава на умовах проголошення Любарта спадкоємцем свого тестя¹⁴. Про якісь успіхи Ольгердового батька на інших напрямках бракує вірогідних звісток¹⁵. Ольгерду територіальні набутки далися нелегко. У різних землях його експансіоністські заходи зіштовхнулися з інтересами Московії, Орди чи Польщі. Опір виявила й місцева еліта. У наслідку жодна з перелічених вище земель не була включена до складу Великого князівства мирним шляхом, а Галичина та Західна Волинь взагалі вислизнули з рук і відійшли до Польщі. Утім Ольгерд виявив себе мудрим політиком. Він умів знаходити компроміси з суперниками там, де не почувався здатним добитися остаточного результату.

Найяскравішим прикладом політичної гнучкості цього правителя Литви є його стосунки з Ордою. Попри невдачу свого посольства до Сарая 1349 р., невдовзі Ольгерд першим з литовських правителів зумів найти точки дотику з Ордою. Як аргументовано показала О. Русина, успішно приєднати до своєї держави Сіверщину, Волинь, Київщину та Поділля Ольгердові вдалося лише завдяки тому, що це було *“здійснено на договірних засадах у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди”*¹⁶. Такий

¹³ Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское... – С. 75.

¹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 19.

¹⁵ Скрупульозно проаналізувавши джерела й історіографічну традицію, О. Русина остаточно довела, що літописна оповідь про захоплення Гедиміном Києва має легендарний характер (Русина О. Сіверська земля... – С. 57–68).

¹⁶ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – Київ, 1998. – С. 59–60. Думку про ймовірність існування між Литвою та Ордою якихось домовленостей з приводу розподілу компетенцій в українських землях висловив також Б. Флоря (Флоря Б. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – Москва, 1980. – С. 151–152).

стан речей зберігався до кінця XIV ст., допоки Тохтамиш остаточно не зрікся означених земель на користь Вільно, але “*утоминки*”, на сплату яких свого часу погодився Ольгерд, залишалися візитною карткою литовсько-татарських взаємин аж до Люблінської унії. Про першорядність ролі чинника Орди в долі “розбирання” українських земель виразно свідчить і той факт, що Галичину Польща прибирала до своїх рук якраз у спілці з татарами: під час війн 1349, 1353–1356, 1366 рр. Казимиру Великому вдалося відвернути їх від спілки з Литвою¹⁷.

У межовій смузі між Литвою та Московією успіхи Ольгерда були скромнішими. Попри його велику активність доводилося постійно змагатися за васалітет Смоленського князівства¹⁸. Москва виявилася гідним конкурентом за так звані верхівські князівства, а також стала привабливим зверхником для удільних сіверських князів (з числа Гедиміновичів теж). Ольгерд підтримував проти Москви Тверське князівство, тричі ходив з тверським та смоленським князями на Москву, але в кінцевому рахунку був змушений змиритися з перебуванням в руках свого противника деяких верхньоокських територій, як і з її впливами в Новгороді та Пскові¹⁹.

Власне, за Ольгерда остаточно визначилися вузлові пункти литовсько-московського суперництва на суміжних територіях. Крім Твері, Новгороду, Пскова, Рязані, які, затиснуті сильнішими сусідами – Московією та Литвою, – довгий час намагалися протистояти інтеграційному тискові й зберегтися як незалежні держави, важливою проблемою стала доля дрібних удільних князівств межової смуги (верхівських та сусідніх з ними), чії володарі в тих умовах ставили перед собою вужчі цілі – вибір привабливішого сюзерена. То була типова для середньовіччя ситуація, коли власники уділів залежно від обставин змінювали своїх сюзеренів. Але вона вимагала від обох претендентів як спроможності втягнути ці землі до своєї орбіти, так і гнучких стратегій, щоб закріпити свої здобутки. Відтак, друга половина XIV–XV ст. наповнені впертими литовсько-московськими змаганнями за ці терени. Фіксація останніх за Литвою відрізала б Москву від Сіверщини²⁰, і навпаки – приєднання їх до Москви оголювало сіверський фланг Литовсько-Руської держави. До 70-х рр. XV ст. явна перевага була тут за Литвою, яка контролювала верхівські князівства. У 1403 р. великому литовському князеві Вітовту вдалося оволодіти й сусідньою Вязь-

¹⁷ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 33–45.

¹⁸ Про змагання Ольгерда за Смоленськ див.: *Горский А. А.* Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. – Москва, 1996. – С. 40–41.

¹⁹ Див.: Там само. – С. 40, 48–50.

²⁰ Про неправомірність віднесення верхівських земель до Сіверщини див.: *Русина О.* Сіверська земля... – С. 48–49.

мою, на 90 років приєднавши її до своєї держави²¹. Пізніше ситуація зазнала суттєвих змін, окрема розмова про що, як і про еволюцію литовських стратегій відносно цих земель, піде далі.

За Вітовта Литовсько-Руська держава мала найбільші розміри за всю свою історію. Успішно витримавши двобій з Польщею за нівелювання інкорпораційної складової Кревської унії й відстоявши свою незалежність, Литва під орудою цього талановитого князя досягла визначних зовнішньополітичних успіхів. Вітовту навіть приписували розробку концепції литовськоцентричної геополітичної перебудови Східної Європи шляхом, як це записано в Никонівському літописі, завоювання не тільки всіх земель колишньої Київської Русі, а й Казані, Астрахані, Криму, Ордену та приєднання Польщі²². Однак, швидше всього, слідом за Я. Пеленським та О. Русиною, яка його спостереження підтримала²³, слід визнати, що насправді літописцю йшлося лише про обґрунтування в такий спосіб легітимності претензій Москви на східноєвропейську гегемонію загалом та на уламки Золотої Орди зокрема. Утім поза всяким сумнівом залишається масштабність Вітовтових зовнішньополітичних задумів. Про це свідчать і його порухи стати королем, і надзвичайно активні заходи на всіх зовнішніх напрямках.

Вітовт успадкував від Ольгерда неабиякий хист до політики на ординському напрямку. Катастрофа на Ворсклі стала тут прикрим винятком. Її ехо відбилосся радше на литовсько-польських стосунках. В ординських же справах доля невдовзі знову повернулася обличчям до Вітовта, оскільки доволі швидко пішов зі світу головний призвідця поразки хан Тимур-Кутлук (наприкінці 1399 р.). Це суттєво ослабило наслідки погрому, й великий князь зумів спершу вирівняти, а далі й посилити свої позиції в Орді. Ще перед Ворсклою, надаючи підтримку ханові Тохтамишеві проти Тимура, Вітовт домігся від першого ярлика, у якому той зробив його неподільним власником руських земель Великого князівства Литовського²⁴, що мало величезне ідеологічне значення. Серед міст, які “відійшли” до Вітовта, вписані й північночорноморські. Тобто своїм південно-західним

---

²¹ Про неправомірність віднесення верхівських земель до Сіверщини див.: *Русина О.* Сіверська земля... – С. 48–49.

²² *Кром М. М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе Русско-литовских отношений конца XV – начала XVI в. – Москва, 1995. – С. 53.

²³ Див.: *Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI ст. – Москва, 1963. – С. 77, 79.

²⁴ *Pelenski J.* The Contest between Lithuania–Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe // *Pelenski J.* The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P. 141; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 90.

кордоном Литовсько-Руська держава вперлася в Чорне море, де Вітовт прагнув закріпитися. У разі успіху це потягнуло б за собою далекосяжні наслідки для історичного розвитку всієї Східної Європи й українського світу зокрема. На жаль, спадкоємці Вітовта занедбали його чорноморські плани, що боляче вдарило по Великому князівству після створення Кримського ханату та появи в регіоні такого потужного політичного гравця, як Османська імперія.

Отже, з кінця першого десятиріччя XV ст. позиції Вітовта в Орді міцнішають. Він переходить до політики висування й підтримки своїх кандидатів на ханський стіл. Київ перетворюється на місце “коронації” ординських ханів. Усе це приносить великому князеві значні зовнішньополітичні дивіденди, ставши в 20-х рр. XV ст. потужним чинником набуття Литовсько-Руською державою переваги над Москвою²⁵. Вже на початку XV ст. Московія, ослаблена Тохтамишевим (1382) та Едигеевим (1384) погромами, була змушена змиритися з приєднанням до Литви не тільки Вязьми, а й Смоленська (1404)²⁶. Чи не останніми в першій половині XIV ст. спробами великого московського князя зберегти рівновагу стали московсько-литовські змагання за впливи на Псков і Новгород. У 1406 р. у зв’язку з намірами Вітовта захопити Псков Литві була оголошена війна, закінчена стоянням на Угрі, а в 1417–1420 рр. Москва намагалася виконувати роль посередника в замиренні Пскова та Новгорода з Ордемом, шкідливому для тогочасних інтересів Литви²⁷. З 1419 р., відколи в Москві розпочинаються династичні суперечності, великий московський князь був уже змушений піти на зближення з Литвою, втягнути Вітовта у внутрішні справи своєї держави та віддати їй стратегічну ініціативу в регіоні.

Як переконливо показав Д. Іванов²⁸, *“на початку 1420-х рр. Василь Дмитрович Московський вирішив піти на тіснішу співпрацю з Литвою, у зв’язку з боротьбою за спадкоємство престолола, яка тоді намітилася. Московський князь прагнув забезпечити з допомогою Вітовта гарантії прав на престол для свого малолітнього спадкоємця, сподівався, зокрема, використовувати вплив литовського князя, підкріпити ці права в Орді”*. У

²⁵ Як аргументовано показав Д. Іванов, остаточне зміщення балансу сил відбувається саме в 20-ті рр. XV ст. (Іванов Д. И. Московско-литовские отношения в 20-е годы XV столетия // Средневековая Русь. – Москва, 1999. – Вып. 2. – С. 80).

²⁶ Див.: Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений... – С. 83; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства... – С. 32.

²⁷ Див.: Іванов Д. И. Московско-литовские отношения... – С. 80–83; Казакова Н. А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI вв. – Москва, 1963. – С. 48–51, 95–98.

²⁸ Іванов Д. И. Московско-литовские отношения... – С. 108.

1423 р. за заповітом Василя Дмитровича, одруженого на Вітовтовій доньці Софії, великий литовський князь ставав опікуном його сина Василя, що вважалося ключовою противоагою конкурентному угрупованню, очолюваному князем Юрієм Дмитровичем. Такий розклад сил потягнув за собою суттєве ослаблення Московії, й Вітовт не забарився скористатися з цього. У 1426 р. йому вдалося поширити свій вплив на верхівські князівства, які до війни 1406–1408 рр. орієнтувалися на Москву і над якими після стояння на Угрі було встановлено московсько-литовський кондомініум²⁹. Тоді ж, у 1426 р., васалом Литви стала Рязань, з якою Вітовт так намутився на зламі XIV–XV ст.³⁰ У наступному році було укладено союзний договір з Тверським князівством, що створило нову конфігурацію відносин у трикутнику Литва – Твер – Москва³¹. Вітовт також зумів нейтралізувати Москву на псковсько-новгородському напрямкові. Вона не змогла нічим посутньо заперечити тут претензіям Вільно. Внаслідок походів 1426 і 1428 рр. Псков та Новгород опинилися у сфері литовських впливів.

Деякий час Литва мала перевагу над Москвою і після смерті Вітовта, чому неабияк посприяла феодальна війна, яка точилася на території останньої упродовж 1431–1453 рр.³² У середині 40-х рр. XV ст. Казимир Ягеллончик спробував встановити протекторат над Новгородом³³. Тоді ж було погамовано спробу Твері вийти з-під впливу Вільно й тверський князь був змушений укласти договір, який повторював угоду 1427 р.³⁴ Широкі плани існували відносно Рязанського князівства, яке в 30-ті рр. XV ст., скориставшись зі Свидригайлових війн, зійшло було з литовської орбіти й уклало в 1434 р. союзницький договір з Московією³⁵. Казимир активно інтригував у Рязані, підтримував князя Федора Пронського проти власне рязанського князя Івана Федоровича, прийняв свого ставленика після того, як той втратив родове княжіння. У 1448 р. Москва визнала литовські

---

²⁹ Кром М. Меж Русью и Литвой... – С. 38. Про московсько-литовський кондомініум над верхівськими князівствами див.: *Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.* – Warszawa, 1936. – S. 129. Див. також: *Иванов Д. И. Московско-литовские отношения...* – С. 93–96.

³⁰ *Флоря Б. Н. Великое княжество Литовское и Рязанская земля в XV в. // Славяне в эпоху феодализма.* – Москва, 1978. – С. 184–185.

³¹ Див.: *Клюг Э. Княжество Тверское...* – С. 194–195.

³² Про особливості цієї феодальної війни див.: *Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодальная война в России XV в.* – Москва, 1991.

³³ *Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века.* – Москва, 1952. – С. 42.

³⁴ Там само. – С. 42–43.

³⁵ *Флоря Б. Н. Великое княжество Литовское и Рязанская земля...* – С. 185.

претензії на Рязань. Якщо за московсько-рязанським договором 1447 р. Москва зобов'язувалася надавати допомогу Рязані у випадку литовської агресії на останню, то згідно з угодою 1449 р. великий московський князь у випадку литовсько-рязанського конфлікту мусив дотримуватися нейтралітету та не заперечувати проти можливої “служби” рязанського князя Литви³⁶.

Власне литовсько-московський договір 1449 р., розділивши між Вільно та Москвою сфери впливу в суміжних землях, став лебединою піснею литовської експансії на Схід. Його зміст свідчить, що Литва ще почувалася здатною до активних дій, оскільки, як звернув увагу М. Грушевський³⁷, не застерегла в угоді заборону приймати князів-перекинчиків разом з їхніми волостями: очевидно, розраховувала перетягнути декого на свій бік. А проте стаття, за якою Новгород і Псков визнавалися “в стороні” Василя II, відбиває те, що насправді Москві вже вдалося посунути Литву з колишніх позицій. У 50-х і навіть у 80-х рр. XV ст. Казимир ще прийматиме князів-перебіжчиків з Москви, у 1470 р. Вільно ще мало в Новгороді свого намісника, ще продовжувалися, як аргументовано припускає Б. Флоря³⁸, порухи Литви закріпити свої позиції в Рязані, але перевага невблаганно переходила на бік Москви. З 70-х рр. XV ст. литвини вже будуть думати лише про оборону і, наробивши фатальних помилок, дозволять Московії спершу приєднати усі суміжні князівства, а далі взятися за Сіверщину та за Смоленськ. Детальніше про це далекоюсяжне розкручування маховика експансії в іншому напрямкові, московському, буде сказано в наступному розділі. Наразі ж звернімося до того, які інтеграційні стратегії застосувала Литва на землях, що потрапили до її силового поля.

* * *

Насамперед впадає в око різний ступінь інтеграції цих земель. У кращі для Великого князівства Литовського часи не стали його частиною ні Твер, ні Рязань, ні Новгород зі Псковом, ні навіть деякі дрібні верхівські князівства. Твер спершу вдалося зробити союзником, а з 1427 р. – васалом. Далі васальних відносин не пішла справа з Рязанню. Ще в м'якшу залежність потрапили Новгород та Псков: максимум чого могла добитися Литва, так це досягти за результатами війн 1426 та 1428 рр. визнання великого литовського князя “верховним покровителем, згоди приймати намісників з Литви та виплачувати данину”³⁹.

³⁶ Там само. – С. 185–186; *Skopińska Z.* Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy a Moskwy w latach 1440–1453 // Ateneum. – Wilno, 1928. – Т. V. – С. 134.

³⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 274.

³⁸ *Флоря Б. Н.* Великое княжество Литовское и Рязанская земля... – С. 185.

³⁹ *Иванов Д. И.* Московско-литовские отношения... – С. 107.

Інкорпорованими до складу ВКЛ були Сіверщина, Київщина, Волинь, Східне Поділля, Підляшшя, Смоленське князівство, Чорна Русь, Турово-Пінська земля, Вязьма, а також землі, якими розпоряджалися верхівські князі Масальські та Мезецькі. Натомість решта верхівських князів, а саме Новосильські (Воротинські, Одоєвські, Бельовські), сиділи на уділах і мали договірні стосунки з Вільно, на що звернув увагу ще Ф. Леонтович⁴⁰. Такі договори розпочали укладатися за Вітовта, закріплюючи ліквідацію московсько-литовського кондомініуму на користь Литви. Усі наступні угоди (а укладалися вони при змінах великого литовського князя чи при успадкуванні певного уділу кимось із Новосильських) стояли на строжі “старовини”. У цих договорах, за влучним висловом М. Крома⁴¹, чи не найдокладнішого дослідника історії верхівських князівств, “як би навіки застигла епоха Вітовта”.

На прикладі різниці статусу князів Новосильських, з одного боку, й решти верхівських князів та Вязьми – з іншого, добре видно, наскільки диференційовано підходила Литва до проблеми інтеграції⁴². Вязьма була завойована, тому стосовно неї Вітовт діяв рішуче й долучив її до безпосередньо території Великого князівства Литовського. Князі Мезецькі та Масальські не мали снаги противитися сильнішому, й коли політична рівновага змістилася в бік Литви, їхні землі теж були інкорпоровані. До всього володіння Мезецьких розглядалися як вислуга, отримана від Вітовта, що підтверджувалося наступними великими литовськими князями, а Масальські взагалі стали звичайними вотчинниками. Лише Новосильські почасти завдяки географії своїх земель, почасти, очевидно, через свою більшу потугу зуміли обмежити апетити Литви й залишилися на правах васалів. Такий статус був для них цілком прийнятним. Їхній перехід на московський бік разом зі своїми вотчинами зумовлювався, як з’ясував М. Кром⁴³, іншими мотивами.

В основу інтеграційних стратегій Литви, спрямованих на інкорпоровані українські та білоруські землі, теж відпочатково було покладено принцип збереження “старовини”. За Ольгерда, як неодноразово від-

---

⁴⁰ *Леонтович Ф.* Очерки истории литовско-русского права... – С. 174–181. Ф. Леонтович вважав, що з Великим князівством Литовським верхівських князів зв’язував лише “тимчасовий особистий союз” (Там само. – С. 178). Головна відмінність статусу верхівських князів від інших удільних князів полягала в тому, що перші володіли невідчужуваною вотчиною (“від їжджав верхівський князь від свого господаря, за ним обов’язково залишалася його отчина”) (Там само. – С. 180).

⁴¹ *Кром М.* Меж Русью и Литвой... – С. 39.

⁴² Докладно про статус Вязьми, а також володінь князів Масальських, Мезецьких та Новосильських див.: Там само. – С. 48–55.

⁴³ Там само. – С. 71, 74, 80–81.

значалося в історіографії⁴⁴, удільність, устрій та суспільна стратифікація цих земель залишилися практично непорушними. Тільки на зміну Рюриковичам удільними князями стали Гедиміновичі. При цьому існували як спадкові уділи, так і “до волі господарської”. Як правило зберігалася й територіальна цілісність колишніх князівств. Лише деякі землі змінили свою “прописку”. Так, Берестейсько-Дорогочинську землю відірвали від Волині й долучили до Кейстутових володінь⁴⁵. Однак ці перші зразки руйнування “старовини” підказують, в якому б напрямку розвивалися події ще за Ольгерда, якби не ті специфічні обставини, що супроводжували приєднання руських земель до Литви.

Практично немає сумніву в тому, що головною причиною відмови в Ольгердові часи від жорсткої централізації стало своєрідне “зрушення” Литви. У рамках Великого князівства Литовського властиво Литва і територіально, і демографічно, і, що найважливіше, культурно потонула в руській стихії. До всього цей наріжний чинник наклався на ту обставину, що вже в процесі поширення своєї зверхності над українськими землями Литві довелося зіштовхнутися з польськими претензіями на Волинь, Галичину та Поділля. Але маючи досить клопоту на інших напрямках – з Орденем та Москвою, – Литва не могла постійно вести війни з Польщею за українські землі великокнязівським військом. Відтак вирішального значення набувала позиція української еліти. І саме курсом на збереження старовини Литві вдалося досягти того, що, як влучно висловився М. Грушевський, “польсько-литовська боротьба за руські землі властиво була українсько-польською, боротьбою українських земель, що під проводом литовських князів хотіли оборонитися від польського завойовання”⁴⁶. Як тільки за Вітовта в державі посилювалися централізаторські зусилля й окреслилася перспектива втрати в ній руським елементом своєї колишньої ваги, руська еліта невдовзі після смерті великого князя виступила проти центру й підтримала Свидригайла, а з іншого боку – стала піддатнішою політичним польським впливам.

Заходи Вітовта (часто збройні) з перерозподілу уділів на українських землях (і не тільки) посприяли побільшенню рівня централізації Великого князівства. Проте удільна система як така не була зруйнована, що й не входило до Вітовтових планів⁴⁷. Швидше всього, йому залежало тільки на ступеневі керованості державою та підпорядкованості дій удільних

⁴⁴ Див. хоча б: *Леоптович Ф.* Очерки истории литовско-русского права... – С. 30–31; *Русина О.* Сіверська земля... – С. 89–137.

⁴⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 15.

⁴⁶ Там само. – С. 58.

⁴⁷ Докладніше про це див.: *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 78–83.

князів політичній лінії центру. Однак завдяки тому, що ставленикам Вітовта не вдалося вкорінитися і що після його смерті державу труснули Свидригайлові війни, в історіографії набула поширення традиція пов'язувати з політикою Вітовта появу, як влучно висловилася О. Русина, “*заданого литовсько-руського антагонізму*”⁴⁸.

Відгомін удільної системи вчувався навіть наприкінці XV ст. Ще в середині XV ст. Казимир Ягеллончик формував нові уділи на Сіверщині для князів-перебіжчиків з Московії⁴⁹. Саме тоді через надання так званих великокнязівських обласних привілеїв остаточно була закріплена й широка автономія кожної землі Великого князівства Литовського, що незалежно від долі удільної системи уконституювала федеративний устрій держави. У такий спосіб Вільно відреагувало на громадянську війну 1430–1440 рр., яка загрожувала відщепленням від Литви низки територій.

Таким чином, станом на середину XV ст. території, які перебували під крилом великого литовського князя, створювали декількарівневу структуру. Ядром була скроєна на федеративний лад власне Литовсько-Руська держава. Далі йшли землі, які безпосередньо не входили до її складу, не втрачали своєї державності й мали статус васалів (Рязань, Твер, князівства Новосильських). Врешті, останнім сателітним рівнем були свого часу Новгород та Псков, усі реалії залежності яких від великого литовського князя невідомі, але принаймні обидві держави належали до сфери литовських впливів. Така пластичність литовської інтеграційної моделі дозволяла багатоетнічному Великому князівству Литовському, у якому сама Литва займала лише 1/12 території, зберігати свою цілісність, конкурувати з Московією за вплив на суміжні землі, відповідати на унійні виклики Польщі, витримувати протистояння з Орденем, гнути свою лінію в стосунках з Ордою. Скажімо, збереження удільності Київщини та Волині паралізувало конкурентну притягальність Польщі, розраховану на привабливість для середнього й нижчого прошарку шляхти ідеї правової рівності усіх членів представницького стану. Для Рязані, а особливо для Твері, м'яка залежність від Вільно страхувала від зазіхань куди інтегративніше налаштованої Москви. Виходи ж, починаючи з кінця XIV ст., на московську службу різних Гедиміновичів не тягнули за собою від'єднання тих чи інших земель й розглядалися лише як засіб політичної боротьби⁵⁰.

Широка автономія руських земель певною мірою замортизовували й деструктивну для цілісності держави дію тих відступів від віротерпимості,

⁴⁸ Там само. – С. 83.

⁴⁹ *Кром М.* Меж Русью и Литвой... – С. 61–63; *Леонтович Ф.* Очерки истории литовско-русского права... – С. 33; *Русина О.* Сіверська земля... – С. 114–118.

⁵⁰ Про виходи князів з Великого князівства Литовського на московську службу див.: *Русина О.* Сіверська земля... – С. 165–171.

які були притаманні Ягайлові та Вітовтові після окатоличення Литви (1387) і які підводили під змагання руської та литовської аристократії за провід у державі конфесійний чинник. Пізніше законодавчі акти 1432–1434 та 1447 рр. нівелювали дію Ягайлових грамот 1387 р. та Городельського привілею 1413 р., актів, що обмежували станово-політичні права православної шляхти порівняно зі шляхтою католицькою. Однак аж до 1563 р. зберігалася правова норма Городельського привілею (підтверджена навіть у 1551 р.), що законодавчо унеможлиблювала включення православних до Ради Великого князівства та посідання ними урядів воєвод та каштелянів⁵¹. І хоча ця норма бувало порушувалася, руські князі нечасто посідали вищі державні уряди. Подеколи такі призначення викликали гостре незадоволення в середовищі литовської магнатерії, як-от у 1522 р., з приводу номінування на троцького воєводу князя Костянтина Острозького⁵². Утім таку колізію явно пом'якшувала повна перевага князів у руських землях.

Загалом же руська еліта продемонструвала відмову від претензій на самодостатнє власне державне життя. Розосереджена по осібних князівствах-державах вона на час литовської експансії (та й після неї) не генерувала не тільки ідеї відновлення своєї “великої держави”, а й потягу до утворення з руських земель окремого руського політичного організму в рамках Великого князівства Литовського. Руські князі та зручені Гедиміновичі зосередилися на куди вужчому завданні – консервуванні “старовини” як змісту широкої автономії цих земель. Іншими словами, боронили вони найнижчий (в рамках тодішніх уявлень) рівень державності, який і найлегше ж було збурити. А підтримуючи Свидригайла, князі чи не востаннє голосно й достатньо консолідовано заявили про претензії руського світу на провідну політичну роль у Литовсько-Руській державі. Вже по смерті Свидригайла (1452) ліквідація удільного князівства на Волині, яка серед українських земель найрясніше була вкрита князівськими гніздами, судячи з усього, не викликала особливого опору. Спротив касуванню Київського князівства (1471) став, схоже, винятково справою киян. Конспірація ж князів 1481 р. та заколот князів Глинських 1508 р. були лише спробами групи впливових осіб захопити владу в державі й не дістали підтримки не пов'язаної з Глинськими частини руської верхівки⁵³.

---

⁵¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V: Суспільно-політичний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – С. 450–456.

⁵² Там само. – С. 453.

⁵³ Детальніше про конспірацію князів 1481 р. та про повстання князів Глинських див.: Там само. – Т. IV. – С. 268–272, 281–292; *Крам М.* Меж Русью и Литвой... – С. 72, 129.

Як засвідчили московсько-литовські війни кінця XV – 30-х рр. XVI ст., руська еліта залишилася вірною Литві, брала активну участь у військових діях, бачила в Москві ворога. Зі своїми володіннями під московську зверхність перейшли лише князі з межевої смуги та Сіверщини: верхівські, колишні емігранти з Московії, Ольгердовичі (Бельські й Трубецькі) та Ольгович Іван Хотетовський (Глазинич). Сусідство Московщини наклало тут свій особливий відбиток, який не відчувався на віддаленіших руських землях Великого князівства Литовського. Те, що Литва не знайшла адекватної відповіді на опотужнення Московської держави й межеві землі залишилися без надійного захисту, стало основним спонукальним чинником до переорієнтації зазначених князів. До того ж, Москва вміло використала й можливості політичного впливу (про які далі), а Вільно припустилося низки тактичних помилок. Як з'ясував М. Кром, власне зазіхання Литви в другій половині XV ст. на удільні права верхівських князів Одоєвських й спровокували перехід на московську службу князя Семена Одоєвського (1473) разом зі своїм уділом⁵⁴. Невдовзі далися ознаки політичні помилки відносно інших Новосильських, а найголовніше – фатальна у своїй недалекоглядності реакція на спроби Новгороду й Твері зіпертися на Литву проти Москви. Усе це потягнуло за собою перші серйозні втрати Литовсько-Руської держави на користь її головного суперника. Подальші територіальні здобутки Москви за наслідками литовсько-московських війн кінця XV – 30-х рр. XVI ст. суттєво ослабили потугу Великого князівства Литовського, поставили під велике питання його спроможність витримувати протиборство з дедалі агресивнішою сусідкою, підготували ґрунт для Люблінської унії та втрати в унійних змаганнях українських земель.

Польські моделі

Різноманітні експансіоністські стратегії демонструвала Польща. Після утворення наприкінці XIII – на початку XIV ст. ядра відновленої Польської держави у ній, як і в Литві, паралельно відбувалися процеси внутрішньої уніфікації та експансії назовні відповідно до можливостей, які надавала військово-політична ситуація, що складалася на ймовірних напрямках поширення впливів⁵⁵.

Хронологічно першими під інтеграційний коток потрапили землі, які свого часу входили до складу давньої Пястівської держави, але не увійшли до первісної території нового Польського королівства. Більшість з цих

⁵⁴ Див.: Кром М. *Меж Русью и Литвой...* – С. 85.

⁵⁵ Про еволюцію території Польської держави див.: *Natanson-Leski J. Rozwój terytorialny Polski do roku 1572.* – Warszawa, 1964; *Ślusarczyk J. Obszar i granice Polski (od X do XX wieku).* – Toruń, 1995.

земель були населені етнічно спорідненим елементом, а в політичному сенсі – оформлені в князівства на чолі переважно з членами дому Пястів. Прилучення територій проходило не просто. Не обійшлося без докладання збройних зусиль та жорсткої конкуренції з боку зовнішніх претендентів на польські землі, передусім Чехії та Ордену. Польські королі не були оригінальними й комбінували різні форми територіальної експансії. Основними стали інкорпорація (у тому числі через ленну залежність як перший крок), викуп, відвоювання в сусідів – Чехії, Ордену.

З усіх польських етнічних земель найтяжче далось прилучення до Корони Мазовії, Шльонска, Східного Помор'я, Хелмінської та Міхаловської земель. У ленні відносини з Краковом Мазовія увійшла за Казимира Великого, але періодично вибивалася з них і за його життя, і після. Лише в 1425 р. вона остаточно стала леном. Однак королі мусили терпляче чекати на вимирання князів окремих земель Мазовії, щоб відсікати від неї ці складові. Знадобилося ще понад століття і смерть останніх Пястів (Станіслава (1524) та Януша III (1526)), щоб повністю інкорпорувати її до Польської держави⁵⁶.

За Східне Помор'я, Хелмінську та Міхаловську землі Польща вперто воювала з Орденом вже за Владислава I та Казимира Великого. Затяжна перерва з різних причин тривала від Каліського миру 1343 р. до 10-рр. XV ст. Лише після двох затяжних війн 1414–1420 рр. та 1456–1466 рр. вдалося відібрати в Ордену ці території⁵⁷.

* * *

Корона була налаштована на перманентну експансію навсібіч від польських етнічних земель і постійно змагалася за створення зовнішніх передумов для неї. Належачи, як і Литва, до держав Балтійського басейну, Польща передусім дивилася на Балтику. Тут лежали її основні геополітичні інтереси. Цей напрямок користувався пріоритетом в її зовнішньополітичних стратегіях, що ставало на заваді виробленню адекватних відповідей на виклики, які підносила геополітична стратифікація на інших напрямках. Зокрема, так і не була розроблена цілісна концепція східної політики. У відносинах з Кримом та Туреччиною Польща діяла, здебільшого, як пожежна команда й рідко коли перехоплювала ініціативу. Увіпертись в Балтійське море, зламавши опір Ордену, приєднавши Помор'я,

⁵⁶ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 72–73.

⁵⁷ Про змагання Польщі з Тевтонським орденом та про відсутність у неї власних територіальних домагань після Каліського миру 1343 р. (навіть у знаменитій кампанії 1410 р.) див.: *Biskup M.* Trzenastoletnia wojna z Zakonem Krzyzackim. – Warszawa, 1997; *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S.102–108, 119–123, 247–266.

пруські землі та Литву, – таким було польське надзавдання. Балтійський напрямок фокусував для польських королів також проблему Бранденбурга. Інші об'єкти експансіоністських марень Польщі лежали на сході та південному сході: руські землі, Молдова, Московія.

Як вже давно було підмічено⁵⁸, наріжна особливість польської інтеграційної моделі полягала в тому, що в Короні, на відміну від інших європейських аналогів (взяти хоча б ту ж таки Литву), обмеження прав прилучених територій не супроводжувалося посиленням влади короля. Після Казимира Великого, який мав тверду руку, Польща невпинно рухалася в бік шляхетської демократії з *liberum veto* і порівняно слабкою постаттю короля. Крок за кроком польська шляхта перетягувала канат політичних повноважень на свій бік, чим далі більше обмежуючи королівську владу. Під кінець XV ст. польський варіант станової монархії з небаченими деінде прерогативами шляхти та номінальним урівнянням усіх шляхтичів перед законом набув сформованого вигляду. Це, однак, не забезпечило політичну стабільність у рамках стану. І “золотий вік шляхетської демократії”, яким зазвичай називають середину XVI ст., і подальша історія польської державності аж до трагічних поділів Речі Посполитої кінця XVIII ст. наповнені, як відомо, практично безперервними змаганнями в трикутнику король – магнати – решта шляхти за зміщення акцентів у суспільно-політичному устрої держави⁵⁹.

Оформлення під кінець XV ст. станових прерогатив шляхти, яка в Польщі не знала титулів й пов'язаної з ними ієрархії привілеїв, зробило організацію польського представницького стану вагомим чинником “заковтування” сусідніх земель. Витвір єдиного політичного народу слугував за універсальний засіб відвернення еліт приєднаних територій від дезинтеграційних устремлінь. Пряник контролю над королем з боку “політичної нації” в рамках шляхетської демократії був надзвичайно привабливим для цих еліт, особливо для їхніх нижчих щаблів, бо дозволяв зрівнятися у правах (хоча на перших порах, як правило, номінально) з верхівкою стану. Це яскраво проявилось, скажімо, під час Люблінської унії 1569 р., коли середня та дрібна литовська шляхта виступила палким прихильником утворення Речі Посполитої⁶⁰.

---

⁵⁸ Див. хоча б: *Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie.* – Т 1. – Korona. Wyd. 4. – Lwów, 1917. – S. 114–115.

⁵⁹ *Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo.* – Warszawa, 1969; *Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* – Warszawa, 1995; *Sucheni-Grabowska A. Spory królów ze szlachtą w Złotym wieku.* – Kraków, 1988; *Wyczański A. Polska – Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454–1764.* – Warszawa, 1965.

⁶⁰ Див. *Wisner H. Litwa. Dzieje państwa i narodu.* – S. 45–56.

Арсенал польських заходів охоплював стратегії, ґрунтовані практично на всіх поширених в Європі формах узалежнення: інкорпорацію, унії, сюзеренітет, ленну залежність. Зрозуміло, що в кожному конкретному випадку вибір залежав від спроможності нав'язати свою гру. Як відправний пункт широко використовувалися збройні вторгнення. Пруські землі, Західна Волинь, Галичина, Західне Поділля дісталися Польщі внаслідок перманентних війн. Чинник потужної військової загрози для Литви з боку Московії був використаний як каталізатор утворення Речі Посполитої. Молдова, користаючи з міжнародних комбінацій і розраховуючи, як і Литва, на польську потугу, періодично ставала васалом Корони, сподіваючись ослабити свою залежність від Османської імперії.

Кінцева мета інтеграційних змагань Польщі, без сумніву, полягала в руйнуванні самобутності приєднаних земель та в повній уніфікації тамтешнього життя із польським взірцем. З різною швидкістю, але цілеспрямовано й уперто, Корона накидала на кожну територію польське право, перелицьовувала на свій лад структуру тамтешньої еліти, зрівнювала останню з польською шляхтою. Усі ці заходи вели до поступового формування в світоглядних орієнтирах еліт з підкорених земель ціннісної установки про свою належність до єдиної річпосполитської еліти незалежно від етнічного походження. Остаточне відсепарування таких еліт від свого етнічного кореня було лише справою часу, тривалість котрого в кожному випадку залежала від суми багатьох обставин. Невідворотність тенденції найразочіше продемонструвала литовська шляхта, яка польщилася (хоча й довго), попри широку автономію Великого князівства Литовського в Речі Посполитій.

Приведення до спільного знаменника внутрішнього устрою різних частин Польської держави відбувалося натужно. Магнатерія скрізь чинила спротив уніфікаційному тискові, чим каналізувала зусилля середньої та дрібної шляхти, середовища, яке було соціальною базою для центру. Подекуди процес накинення польського права тривав понад століття, як-от в Галичині та на Західній Волині. А в деяких випадках він так і не встиг добігти логічного завершення, до того часу, як Польща вже буде змушена погодитися зі втратою тієї чи іншої колись приєднаної території. Навіть етнічно польські землі – скажімо, Мазовія чи Східне Помор'я довго пручалися уніфікаційним заходам центральної влади. Зокрема, у першій польське право було накинута в 1529 р., але в 1532 р. місцеві правові норми зазнали кодифікації в Мазовецький статут, аби перегородити дорогу польським впливам, і тільки в 1577 р. центральна влада остаточно зламала опір мазовецької шляхти⁶¹.

⁶¹ Детальніше див.: *Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie.* – Т. 1. – S. 116–117.

У Східному Помор'ї справа пішла ще важче. Етнічно польські землі разом із властиво пруськими територіями були об'єднанні в Королівство Пруссія й злучилися з Коронаю через особисту унію. Сигізмунд I та Сигізмунд Август намагалися досягти більшої інтеграції, але в Пруссії переважали прихильники збереження широкої автономії. Навіть на Люблінському сеймі 1569 р., попри королівський декрет, яким проголошувалася нелегітимність цих домагань, не вдалося зламати опір автономістів. У Королівстві залишилися функціонувати свої сейм (хоча й був підпорядкований польському), скарб, судове право, податкова система тощо⁶².

При своїй системі організації влади та особному праві залишилася Ліфляндія, яка піддалася в 1561 р. Польща взагалі не виявила спроможності інтегрувати її, а тому початково погодилася відписати цей набуток Литві. У 1569 р. Ліфляндію було визнано спільною власністю Варшави та Вільно⁶³.

Так само Польща не мала снаги уніфікувати устрій Князівства Пруссії, утвореного з урізаних Торунським трактатом 1466 р. земель Ордену, які в 1525 р. Кракову вдалося поставити в ленну залежність від себе. Князівство взагалі слабо контролювалося. Від 60-х рр. XVI ст. польські королі навіть мирилися з потужними бранденбурзькими впливами в ньому, чим остаточно розписалися в безсиллі Польщі поглинути ці території.

* * *

Особливо складним виявилось для Польщі литовське питання, яке мало ключове значення для її перетворення на домінуючу східноєвропейську потугу. Як добре відомо, види на інтеграцію Литви у Кракові остаточно визріли на початку 80-х рр. XIV ст. й ґрунтувалися на литовській потребі часами спиратися на Польщу проти Ордену та на принадах моделі польської "політичної нації" для середнього й нижнього прошарків литовської еліти. У 1385 р. згідно з Кревською унією вдалося навіть номінально інкорпорувати Велике князівство Литовське до Корони. Але невдовзі з'ясувалося, що цій відчайдушній атаці на незалежність Литви не судилося остаточно вирішити справу, й Польща була приречена на майже двовікове змагання з Вільно. Кінцевий же результат прив'язування Литви до польського керма був зовсім не таким, як його собі уявляли натхненники Крева. У підсумку від ідеї інкорпорації довелося відступитися. Люблінська унія 1569 р. проголосила утворення з власне Польщі та Литви двоєдиної Речі Посполитої.

На довгому й звивистому шляху до акту 1569 р. польські інтеграційні стратегії неодноразово коригувалися. Незмінним залишався лише відправ-

⁶² Ibid. – S. 117–118.

⁶³ Ibid. – S. 123.

ний пункт польських претензій – з'єднати Польщу і Литву так, щоб був, як записано в одному з численних унійних актів (1501 р.), “*один народ, одна нація, одно братство, спільна рада, одна голова, один король і одне право*”⁶⁴. Головну перешкоду втіленню в життя цієї омріяної польською стороною моделі створювала неприхована ворожість литовської верхівки до ідеї інкорпорації. Литовські магнати не бажали йти далі рівноправної спілки двох держав, закровоної на особистій чи династичній унії і фактично зведеної до рівня військового співробітництва проти зовнішніх загроз. Голос середньої та дрібної шляхти, в середовищі якої інтеграційні перспективи знаходили прихильніший відгук, до XVI ст. звучав у хорі еліти Великого князівства дуже притлумлено. Руська еліта, налаштована не так однозначно, що засвідчили пропольські порухи декого з неї під час Свидригайлових війн⁶⁵, не мала вирішального впливу через дедалі більше звуження своїх політичних горизонтів, кінцевим пунктом чого стало зосередження на захованні “старовини”. Не зарадили їй привілеї 1387 та 1413 р., покликані продемонструвати для литовської шляхти перспективність окатоличення та лояльності до зверхності Корони. Тому в основу польських стратегій була покладена ідея використання внутрішніх конфліктів у Великому князівстві Литовському, а також зовнішніх ускладнень, яких воно перманентно зазнавало. Свидригайлові війни, дамоклів меч Ордену, особливо ж виявлена Литвою на зламі XV–XVI ст. неспроможність витримувати протистояння зі щоразу сильнішою й агресивнішою Москвою – усе це дозволяло час від часу розкручувати маховик інтеграції. Пробувала Польща ставити й на руську еліту, зокрема під час Свидригайлових війн. Однак коли Вільно переживало часи внутрішньої стабілізації, маятник відходив в інший бік. Так що до вирішальних подій 1569 р. польсько-литовські стосунки нагадували мозаїчну картину, у якій унійні акти (до того ж не всі з них були ратифіковані Литвою) перемежовувалися з виразними демонстраціями самодостатності Литви як держави.

За Вітовта, скажімо, плани Кракова ледь узагалі не були поховані назавжди. Спершу Вітовт здобувся на титул князя Литви, далі фактично унезалежився від Польщі, але після поразки від татар на р. Ворсклі (1399) був змушений погодитися на унію (Віленську), за якою після його (Вітовтової) смерті литовські землі мали відійти до Корони. Утім, і тут передбачливий Вітовт навзаєм надання Польщі ефемерної можливості інкорпорувати Литву зумів витягти цілком конкретну й негайну вигоду: був проголошений великим литовським князем. Після ж подолання зовнішньополітичних наслідків поразки на р. Ворсклі, Вітовт через Городельську унію 1413 р. перекреслив попередню поступку. Тепер після його

⁶⁴ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 261.

⁶⁵ Див.: *Русина О. В.* Під татарами і Литвою. – С. 114–115.

смерті мали відбутися вибори великого литовського князя. Кандидатура останнього мусила узгоджуватися з польською стороною, як і кандидатура майбутнього короля – з Литвою. Куди ж насправді тягнув Вітовт добре видно з його наміру коронуватися, що остаточно підвело б ризику під литовськими надіями Польщі, бо ж “*корона в корону утілена бути не може*”. Але одягнути на себе королівську корону й тим самим поставити жирну крапку Вітовту не вдалося. Так само нічим завершилися зусилля Вільно 20-х рр. XVI ст.

Про впертість, з якою литовська верхівка боронила своє право на самостійне політичне життя, свідчать також її спроби протистояти польському тискові в часи нависання найдошкульніших військових загроз з боку Московії, як то було в 1493 р. чи навіть у 1501 р. В останньому випадку укладений під тиском обставин війни з Московією унійний акт, який проголошував об'єднання Польщі та Литви в одне “*неподільне тіло*”, так і не був ратифікований литовською стороною. Чинною залишилася попередня угода (від 1499), за котрою, як влучно висловився М. Грушевський, тільки “*титул “supremus dux Lithuaniae” в титулі короля лишився знаком супремата Польщі*”⁶⁶.

Тільки в 60-ті рр. XVI ст. Польщі поталанило переломити ситуацію, головним каталізатором чого небезпідставно вважають ті глибокі розчарування, які приніс Литві початок Лівонської війни. Оборону литовської магнатерії зламала проунійна позиція нижчих поверхів литовської шляхти, безкомпромісна наступальність Польщі, відступ від присяги великому князеві підляської, волинської та київської шляхти. Саме на Люблінській унії з'ясувалося, що про запас у своїх спрямованих на Литву стратегіях Польща тримала й можливість розв'язання інкорпораційної проблеми шляхом відкритого збройного вторгнення, що проливало світло й на головну причину ігнорування Краковом литовських закликів стосовно надання військової допомоги проти Москви в 1493, 1500–1501 рр.: Польща ставила на ослаблення Литви.

Попри неймовірний успіх на Люблінському сеймі польській стороні все-таки не вдалося ліквідувати державність Великого князівства. Обтявши Литву за рахунок інкорпорації до Корони Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини, Краків був у кінцевому рахунку змушений задовольнитися утворенням Речі Посполитої двох народів при забезпеченні Литві низки прерогатив, які заховували її автономію та дозволяли чутися особним тілом у рамках спільної держави⁶⁷. Подальша історія

⁶⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 260.

⁶⁷ Про прерогативи Великого князівства Литовського за Люблінською унією див.: Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. – Warszawa, 1978. – S. 15–16.

польсько-литовських взаємин наповнена періодичними спалахами змагань за збереження/знесення люблінських артикулів. Порушувалася й проблема реінкорпорації українських земель та Підляшшя⁶⁸. Цими суперечностями неодноразово пробували скористатися зацікавлені сусіди, у тому числі з 20-х рр. XVII ст. українські козаки. Існування Великого князівства скерувало хід думок Б. Хмельницького щодо реформування Речі Посполитої на три державні утворення, яким він переймався в 1648 р. і яке стало його програмою-мінімумом. Перегородом ідеї гетьмана вилилися в концепцію Великого князівства Руського.

Після Любліна 1569 р. литовська еліта, попри відкриття шлюзів для польських впливів, ще довго мала почуття відрубності й ревниво слідкувала за дотриманням старовини. Так, коли польські владці в 1612 р. забажали, аби Смоленщина була віднесена до Корони, це викликало у Литві великий спротив, і відповідна сеймова конституція була відразу ж відмінена. У 1591 та 1619 рр. спалахували конфлікти з приводу порушення королем пункту про призначення у Велике князівство урядників лише з місцевої шляхти. Адміністративна автономія Великого князівства протрималася аж до сумно відомих трьох поділів Речі Посполитої⁶⁹.

* * *

Люблінська унія стала ключовим рубежем і в українських планах Корони. Інкорпорувавши Підляшшя, Волинь, Брацлавщину та Київщину, Польща зосередила у своєму складі основний масив українських етнічних територій, що стало відправним пунктом для вироблення нових концепцій, у яких основна вага клалася вже на уніфікацію українського світу з польським. Найраніші з часу відновлення на зламі XIII–XIV ст. Польської держави політичні стратегії, які спрямовувалися на спадщину Русі, постали за Казимира Великого. В їхню основу було покладено чинник військової сили, що цілком відповідало тогочасним реаліям, оскільки ще існувала Галицько-Волинська княжа держава, Київське князівство, низка князівств на Сіверщині й водночас претензії на ці державні утворення заявило також Велике князівство Литовське, почасти Угорщина (на Галичину). Вдавшись до активних заходів з дипломатичного забезпечення військових дій та виявивши велику настирливість, Польща зуміла витримати гостру конкуренцію з Литвою та Угорщиною й завоювати Галичину,

---

⁶⁸ Вже навесні 1572 р. литовські магнати сепаратно обговорювали ідею обрання королем ерцгерцога Ернеста, якщо він поверне до Литви всі землі, втрачені нею у вирі Люблінського сейму 1569 р. (*Gruszecki S. Zmowa w podwarszawskim lesie w 1572 r. // Rocznik Warszawski. – 1967. – N. VI.*)

⁶⁹ *Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita. – S. 16–27. Zakrzewski A. B. Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w. // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1999. – N. LI. – S. 219–238.*

а Західна Волинь (Белзька земля) відійшла в кінцевому рахунку до Мазовії і була прилучена до власне Корони в 1462 р. З 1432 р. Польща вже не випускала зі своїх рук Західне Поділля. За Східне, як і за Волинь, вперта боротьба продовжувалася далі. Лише в 1470-х рр. запал Польщі тимчасово згас. Але з перебуванням Поділля та Волині у складі Великого князівства вона так і не змиралася.

У 40-х рр. XIV – першій третині XV ст., тобто у вирішальну добу для розподілу польських та литовських впливів в Україні, Краків активно використовував ту обставину, що на Волині, Галичині та на Поділлі, куди сягали тодішні його територіальні претензії, Литва не виставляла проти нього великокнязівського війська. У таких умовах Польща не могла не прагнути зорієнтувати на себе українську еліту, позиція якої набувала вирішального значення. У Галичині та на Західному Поділлі Короні вдалося доволі швидко переломити ситуацію на свою користь. Якщо на початку 40-х рр. місцеві бояри ще чинили опір, то після завойовницького походу Казимира 1449 р. змирилися з польською зверхністю. Далі все залежало від спроможності Польщі протистояти угорським претензіям на Галичину. На Волині та Східному Поділлі польські порухи не дали вирішального ефекту. Але проміжні результати були. Скажімо, під час Свидригайлових війн подільський намісник князь Федір Несвизький спершу вперто протистояв польському війську у Східному Поділлі, але в 1434 р. відписав цю землю Польщі. У 1432 р. бояри Луцької землі просили Ягайла інкорпорувати її до Корони⁷⁰. І хоча в XV ст. ці та подібні їм порухи не переросли в остаточне перелаштування волинської та подільської верхівки на польську хвилю, проте їхня поява була промовистим симптомом. У 1569 р. саме українська еліта стане тим вирішальним важелем, який змусить капітулювати литовську магнате́рію.

Власне Галичина, Східне Поділля та Західна Волинь стали першими українськими землями, які потрапили під польський інтеграційний коток. Застосовані Польщею стратегії були спрямовані на повну уніфікацію місцевого життя з польським аналогом. Однак Польща тоді, як слушно підкреслювали М. Грушевський та І. Крип'якевич⁷¹, культурно ще не мала переваги над українськими землями й не матиме її до другої чверті XVI ст. Очевидно, це зіграло далеко не останню роль у тому, що накинення польського права відбулося не відразу. Як відомо, лише в 1434–1435 рр. адмі-

⁷⁰ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 113–114.

⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII вв. – С. 412–413; Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали // Львівські історичні праці. Джерела. – Львів, 1994. – Вип. 2. – С. 8.

ністративний устрій Галичини та Західного Поділля було повністю перелаштовано на польський взір, а українську шляхту – зрівняно в правах з польською. У 1462 р. подібних процедур зазнала Белзька земля. При цьому Польща без особливих зусиль зуміла обернути справу так, що тутешня українська шляхта не тільки не противилася уніфікаційним процесам, а й усіляко толерувала їх.

Відштовхувалася Корона головно від двох наріжних чинників: виразного примирення місцевої української еліти з ідеєю відмови від самостійного державного життя та притягальності для цієї еліти того комплексу прав і свобод, яким користувалася польська шляхта. Кристалізація обох забезпечувалася проведенням політики винародовлення чільних суспільних станів, яку традиційно брали на озброєння усі чужоземні зверхники, особливо у тих випадках, коли жертвами ставали цивілізаційно близькі до них державні утворення. Не маючи культурної переваги над приєднаними українськими землями, яка б сама по собі притягувала тамтешню еліту, Польща цілком зосередилася на інших підставових речах, що угрунтовували правничо-адміністративну уніфікацію цих земель та мовно-культурну асиміляцію еліти: на розбавленні шляхти й міського населення іншоетнічними елементами та на протиставленні привілеїв католиків і православних.

Програма спольщення місцевої еліти та міщанства була поставлена на широку ногу. За спостереженнями М. Грушевського⁷², саме осадження на Західному Поділлі польської шляхти, яка чисельно й матеріально придала шляхту місцеву, зіграло вирішальну роль у тому, що регіон вдалося відірвати від основного масиву подільських земель й прилучити до Корони. Вже Казимир Великий широко практикує надання маєтностей польській шляхті в Галичині та бере курс на упослідження українського елемента в галицьких містах шляхом надання переваг міщанам-католикам. Подібної тактики дотримуватимуться й пізніші королі. Українське міщанство витіснялося на маргінес міського життя, було змушене вперто боротися з релігійними утисками, змагатися за своє право посідати уряди та записуватися в цехи⁷³. Привілеї на магдебурзьке право, цехові статuti робили католицьких переселенців привілейованою національною грома-

⁷² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 190–191; Т. VI. – С. 249.

⁷³ Про дискримінаційну політику Корони щодо українського міщанства Галичини в XIV–першій половині XVII ст. та про реакцію останнього див.: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 62–66, 114–131; *Крип'якевич І.* Львівська Русь... – С. 1–96; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 254–263; *Charewiczowa Ł.* Ograniczenia gospodarcze pasy schizmatyckich i żydów we Lwowie XV–XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1925. – R. XXXIX. – Zesz. 2. – S. 193–227.

дою міст. Схожі процеси відбувалися в Західній Волині та в Західному Поділлі⁷⁴.

Станом на другу половину XVI ст., коли зійшлися “Русь з Руссю”, Польща досягнула вже відчутних результатів. Зокрема, за підрахунками А. Янечека, у Львівській землі польська шляхта складала 45% місцевої шляхти й тримала в своїх руках близько 45% земель⁷⁵, а в Белзькому воєводстві у 1570–1580-х рр. ситуація для українського елемента була ще загрозливішою: польської шляхти налічувалося 79%, української – 15%, волоської – 4%, іншої – 2%⁷⁶. На Західному Поділлі вже з XV ст. вся магнатська верства складалася з поляків⁷⁷. Здеукраїнювалися й міста. Скажімо, у Львові міщани-українці втратили перевагу вже в кінці XIV ст. А в XVI ст. польська громада остаточно перетворилася на домінують міського життя⁷⁸. Словом, Польщі таки вдалося сформувати стійку тенденцію, яка вела до спольщення суспільної верхівки та міщанства захоплених українських земель.

Після Люблінської унії використовувани в Галичині, Західній Волині та в Західному Поділлі стратегії були адаптовані Короною до умов інкорпорованих Київщини, Волині та Брацлавщини, а після 1618 р. й на відібрану в Московії Сіверщину. Роль української шляхти в польсько-литовських унійних змаганнях 1569 р. добре відома. Так само ґрунтовно досліджено й привілеї, які король видав для українських земель, що перед тим належали до Великого князівства Литовського⁷⁹. Не викликає сумніву, що за своєю правничою природою інкорпорація Волині, Київщини

⁷⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 246–248.

⁷⁵ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemie lwowskiej w XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – T. LXIX. – Zesz. 4. – S. 597–622.

⁷⁶ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojewodstwo belzkie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław, 1991. – S. 124.

⁷⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 249.

⁷⁸ Ширше по це див.: Катраль М. Національні громади Львова XVI–XVII ст... – С. 155–157, 196–198, 243–246, 315–318.

⁷⁹ Про позицію української шляхти стосовно проблеми інкорпорації українських земель ВКЛ до Корони та про сутність королівських привілеїв див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 404–412; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог–Львів, 2002. – С. 24–28; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 205–206; Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołyńia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915; Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // Białoruskie zeszyty historyczne. – Białystok, 2001. – Т. 16. – С. 5–25; Pelenski J. Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – N. LXV. – Zesz. 2. – S. 248–262.

та Брацлавщини була актом парламентарним. Хоча й під тиском, але самостійно шляхта цих земель виявила згоду на їхнє виокремлення зі складу Великого князівства Литовського й приєднання до Корони. Водночас зміст вимог, обстоюваних представниками української шляхти в доленосному Любліні, засвідчив, що добіг логічного кінця процес вигасання в ній державницького інстинкту, останнім відкритим проявом якого можна з великою часткою умовності вважати справу Михайла Глинського. Люблінська унія уявила цілковиту нехоть української еліти до організації власного державного життя. Посли не висунули державницької програми й зосередилися виключно на інтересах заховання “старовини”. Остання давала лише певну регіональну автономію і була надзвичайно вразлива перед уніфікаційним котком та й просто перед самою логікою існування держави. Українські князі – безумовні лідери тогочасного українського життя, – наголошуючи під час сейму устами Костянтина Вишневецького на своїй “поштивості”, на добровільності згоди перейти безпосередньо під крило Корони, безболісно погодились на те, що прилучення до Корони Волині, Брацлавщини та Київщини було оформлене через **реституційний** привілей. Крім того, київський та волинський привілеї, як влучно підмітив Я. Пеленський, “старанно уникають поняття “народ руський”, уживаючи загадковіше поняття – “стани” тих провінцій”⁸⁰. Натомість литовські магнати, попри всю критичність обставин, все-таки горою стали за збереження литовської державності й у кінцевому рахунку змусили польську сторону відступити від первісних планів, які передбачали інкорпорацію Великого князівства до Корони.

Українська еліта жодним порухом не виказала прагнення зіперти свою “старовину” на міцніший ґрунт, на ґрунт оформлення осібного політичного організму як третьої складової цієї держави. Я. Пеленський цілком слушно покладає на українську сторону провину за те, що “*постулат утворення третього члена Речі Посполитої*” не став предметом обговорення в Любліні⁸¹. Тим-то українська шляхта, пройшовши в 1569 р. мимо свого Гадяча, виявила відверту неспроможність повнокровно виконувати функцію представницького стану. Не стали пересторогою ні сумна доля “старовини” в Галичині, Західній Волині та в Західному Поділлі, ні досвід існування без окремої державної організації в рамках Великого князівства Литовського, позначений неухильною девальвацією політичної ваги українських князів. Власними руками верхівка української шляхти заклала підвалини майбутніх національних потрясінь, гірку чашу яких українцям судилося випити до дна. Відзначений Н. Яковенко⁸² спалах

⁸⁰ Pelenski J. Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony... – S. 259.

⁸¹ Ibid. – S. 259.

⁸² Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 115–120.

князівської потужності останньої чверті XVI ст. став прикінцевим конвульсивним піднесенням старої української еліти, за котрим у парі з вигасанням князівських родів швидко пішла під укіс уся “старовина”, останній бастион, що боронив внутрішню цілісність та повноту структури українського світу Волині, Київщини та Брацлавщини.

Те, що Корона видала саме реституційні привілеї для інкорпорованих земель надзвичайно виразно відбивало її глибинні наміри й водночас стало практичним втіленням ідеологічних пошуків обґрунтування польських претензій на “київську спадщину” в цілому. Подібні старання мали довгу історію, яка заходила в XI–XXII ст. А в середині XVI ст. вони, безумовно, були спрямовані ще й на те, щоб дати гідну відповідь на конкурентний доробок інтелектуалів з Московії. Аргументи, використовувані в Любліні, опиралися, як з’ясував М. Грушевський⁸³, на історичні побудови хроністів Я. Длугоша та М. Кромера. Докладно проаналізувавши концепції, сформульовані на Люблінському сеймі, Я. Пеленський⁸⁴ виділив декілька елементів, які в своїй сумі мали довести природність реституції, а також намірів Польщі приєднати решту території колишньої Київської Русі. Наріжним каменем польської позиції стало твердження про те, що руські землі здавна належали до Корони й були відірвані від неї вже за Ягеллонів. Тезу намагалися обґрунтувати в два способи: наголошували на добровільному підданстві руських земель Короні та через право завойовника. При цьому особливо акцентувалося на тому, що “завойований” свого часу Київ, який нібито з 1018 р. платив данину польським королям, є столицею усіх руських земель. У такий спосіб досягалося універсальне обґрунтування територіальних претензій Корони. А отже, була сформульована польська відповідь на московські концепції аналогічного спрямування, про які піде мова далі.

Як і слід було чекати, невдовзі по Люблінському сеймі розпочалися процеси, які розмивали “старовину”. Одні з них (переважно у сфері права та шлюбних відносин) були покликані до життя самою логікою функціонування нового державного організму – Речі Посполитої, хоча при цьому принагідно толерувалися королівською владою, інші – цілеспрямовано накидалися останньою як складова її інтеграційних стратегій. Поступово розкручувався маховик поширення на Волині, Київщині й Брацлавщині польського землеволодіння та вклинення в тамтешню шляхту польських елементів (у тому числі через мішані шлюби)⁸⁵, пішов про-

⁸³ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Ч. IV. – С. 407.

⁸⁴ *Pelenski J.* Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony... – S. 250–255.

⁸⁵ Там само. – С. 203–220; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1568–1648. – Warszawa, 2000. – S. 51–67, 79–122. Див. також спостереження П. Кулаковського (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 79).

цес рецепції коронного права⁸⁶, проникала в діловодство польська мова⁸⁷, під конкурентним тиском польського “золотого віку” слабли позиції української культури та православної церкви, а польський шляхетський етос став привабливішим за руську “старовину”⁸⁸. Розкручувався маховик релігійної напруги, закорінений в попередні антиправославні практики, які застосовувалися в Литві й особливо на українських землях Корони. “Загалом Польща і Литва XV–XVI ст., – як влучно підсумував Б. Гудзяк⁸⁹, – не знали того ступеня релігійної нетерпимості, що його бачимо в тогочасній Європі... Прямих релігійних переслідувань не було, зате існували різні форми дискримінації”. З кінця XVI ст., невдовзі після обрання королем Сигізмунда III, центральна влада відкрито стала на шлях відвертих релігійних утисків. Внесла сум’яття в лави української еліти Брестська церковна унія, хоча й була задумана як ліки від релігійної кризи. Майже все це вело до поступового спольщення української шляхти, підсиленого проникненням в український світ такого явища, як конфесіоналізація, що загострило проблему мірила руської ідентичності. Як докладно з’ясував С. Плохій, головна тенденція прямувала до того, що лише сповідання православ’я ставало ознакою руськості⁹⁰. І хоча Мелетій Смотрицький, як

⁸⁶ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 54–74.

⁸⁷ Як дослідила на матеріалах книг судово-адміністративних установ Правобережжя Н. Яковенко, полонізація цих книг, а отже й судочинства, відбувалася поступово, а “полонізаційні заходи польського уряду, які наполегливо готували мовну перебудову судово-адміністративного апарату правобережжя воєводства, не суперечили практиці, що складалася фактично” (Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историкографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 66–67). Мова Руської канцелярії стала об’єктом спеціального дослідження П. Кулаковського. З’ясовано, що процес полонізації розпочався відразу по Люблінській унії, маючи за відправний пункт той факт, що Київський та Волинський привілеї 1569 р. так і не були перекладені на руську мову. У 1570-х рр. полонізаційні тенденції ще викликали помітний спротив шляхти, на зламі ж XVI ст. вони набули прискорення, розвиваючись у бік зведення руської мови “з політичного постулату, елементу “старовини” на рівень простого юридичного аргументу” (див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 74–85).

⁸⁸ Про ослаблення української культури супроти польської та кризу в українському православ’ї див.: Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, константинопольський патріархат і генеза Брестської унії. – Львів, 2000. – С. 81–94; Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Київ, Львів, 1912. – С. 10–45; Plokhyy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 65–99.

⁸⁹ Гудзяк Б. Криза і реформа... – С. 97. Про релігійну дискримінацію див. також С. 98–100.

⁹⁰ Plokhyy S. The Cossacks and Religion... – P. 145–175.

вже давно було помічено⁹¹, явно перебільшував, коли писав у своєму знаменитому “Треносі” (1610) про катастрофічне спольщення княжих родів, але напрямок змін, без сумніву, віддзеркалив вірно. На середину століття серед колишніх “безцінних діамантів” православної церкви вірні батьківській вірі залишилися лише дрібні князівські роди⁹². Не такою фатальною була ситуація з панами та боярами-шляхтою⁹³. Проте й тут діяла та сама тенденція. Очевидно, що й без буремних подій середини XVII ст., які просто-таки фаталізували процес спольщення непокозаченої української шляхти, остаточно асиміляція шляхетського середовища була лише справою часу: це добре ілюструє приклад Литви.

Турецькі моделі

Ще одним важливим носієм експансіоністських стратегій, які обходили Москву, була Туреччина. Зародження дипломатичних стосунків між Стамбулом та Московією припадає на 1492 р.⁹⁴, тобто на добу активної експансії обох держав. А в другій половині XVI ст. частково перетнулися територіальні інтереси московських великих князів і турецьких султанів. Спричинилося до цього в першу чергу завоювання Московією Казані й Астрахані, яке остаточно розбило єдність тюркського поясу Волга–Буджак. Здобутки Москви в Поволжі вели до несумісного з планами Стамбула посилення на периферії Османської імперії цієї християнської держави, яка вже з кінця XV ст. своїми антитурецькими дипломатичними зусиллями в Молдові⁹⁵ просигналізувала про ті ускладнення, що їх створюватиме для султана. Але Туреччина не мала сил серйозно взятися за волзьку проблему й, по суті, полишила її на відкуп Кримському ханатові та ногайцям. Тому Москва зіштовхнулася фактично лише з перманентними інтригами султанів у ногайських улусах, що кочували між Яїком і Доном та на Північному Кавказі. Оскільки й вона мала недвозначні види на Ногай, це стимулювало її бути добре поінформованою про відповідну складову турецької політики.

---

⁹¹ Див. хоча б: *Мальчевський О.* Полонізація української шляхти (1569–1648) // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1992. – С. 51; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 82.

⁹² *Мальчевський О.* Полонізація української шляхти... – С. 47, 50; *Litwin H.* Katalizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // *Triumfy i porazki.* – Warszawa, 1989. – S. 49–50.

⁹³ Див. спостереження *О. Мальчевського (Мальчевський О.)* Полонізація української шляхти... – С. 50–52).

⁹⁴ *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. – Москва, 1946. – Т. 1. – С. 70.

⁹⁵ Детальніше див.: *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в. – Москва, 2001. – С. 74–76.

Майже одночасно з успіхом Московії на Сході сформувалися ще два вузли московсько-турецьких суперечностей, а отже, й взаємовпливів. Закозачення Нижнього Дону й активний інтерес Московії до козацьких справ породили для неї азовську проблему, яка на два з гаком століття стане одним із ключових складників московсько-турецьких відносин. Прагнення Москви закласти свій опорний пункт на Північному Кавказі (фортецю Терки) та нав'язати стосунки з тутешніми козацькими формаціями теж виводило її на турецький чинник.

Важливим джерелом ознайомлення з османськими інтеграційними стратегіями – і то не тільки орієнтованими на Східну Європу – були для Москви царгородські греки. Останні рахувалися в Москві за першокласних інформаторів і не раз робили їй неоціненні розвідувальні послуги⁹⁶. Врешті, потужний імпульс струмував на Москву від практик Порти в Криму та Молдові. До того ж кримсько-османські та молдовсько-османські відносини були мов на долоні в українських козаків й посутньо бралися до уваги Б. Хмельницьким та його оточенням при опрацюванні власних політичних концепцій для Гетьманщини.

Зі зрозумілих причин Московію насамперед дотикали османські стратегії, застосовувані в Криму. В їхню основу були покладені традиційно найвагоміші аргументи – військова сила та гра на внутрішніх суперечностях, які виникали в ханаті. У 1454 р. султан Мехмед, заручившись підтримкою “батька” Кримського ханату Хаджі-Гірея, спробував силою оволодіти генуезькими колоніями на півострові. Змагання, під час яких плелися різноманітні політичні комбінації, тривали до 1475 р., допоки Туреччині нарешті поталанило вирішити обидва завдання: завоювати колонії та поширити в 1475 р. свою зверхність над Кримом. Тоді ж османи закріпили за собою фортеці Азак і Тану. Проте інтеграція здобутків пішла різними шляхами. Із генуезьких міст була утворена османська провінція з центром у Кафі. Усі містечка стали опорними пунктами турецької присутності в Криму й відігравали ключову роль у реалізації кримської політики Стамбула, особливо під час загострень османсько-татарських стосунків. Скажімо, під час упертого протистояння з братами Шагін- та Магмет-Гіреями (1624–1629)⁹⁷ саме володіння Кафою надавало вирі-

---

⁹⁶ Про важливість “грецького” каналу інформування Москви див.: *Каттерев Н. Ф.* Характер отношения России к православному Востоку в XVI–XVII столетиях. – Сергиев-Посад, 1885. – С. 285–347; *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 92–104.

⁹⁷ Про сутність та перебіг конфлікту між Шагін- та Магмет-Гіреями і султаном як складової громадянської війни в Криму 1624–1629 рр., а також про вплив на цей конфлікт позиції українських козаків та Польщі див.: *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948; *Брехуненко В. А.* Стосунки україн-

шальну перевагу тій чи іншій стороні. Іншими словами, генуезькі колонії були інкорпоровані до складу Османської імперії й розглядалися як її невід'ємна частина.

Стосовно Кримського ханату Туреччина використала іншу модель. Давши собі раду в неможливості поглинути цього легітимного претендента на золотоординську спадщину, вона погодилася на сюзеренно-васальні стосунки. Не остання роль тут, очевидно, належала й тому чинникові, що в тюркському світі Османи за походженням стояли явно нижче за Гіреїв, які були Чингізидами. Ханатові запевнювалася широка внутрішня автономія та право на зовнішні стосунки. Хана та калгу, однак, призначав султан, підбираючи кандидатури з роду Гіреїв. Це давало Туреччині надійний важіль втручання в кримські справи, яким вона неодноразово з успіхом користувалася. Іншим важливим каналом впливу була Буджацька орда, на прагненні якої виломитися з-під кримської зверхності Стамбул активно спекулював, пропонуючи свій патронат, особливо коли в ханаті посилювалися антитурецькі настрої. Критична ситуація тут для Криму склалася в 20-ті рр. XVII ст. У 1621 р. білгородський мурза Кантемір, скориставшись з ослаблення позицій хана Джанібек-Гірея, піддався безпосередньо султанові, за що отримав від останнього щедрі відзнаки, як-от: уряди паші Очакова, Сілістрії та Бабадага, а також титул охоронця польсько-турецьких кордонів⁹⁸. Проте кримська верхівка не змирилася з цією втратою й розпочала довгі змагання за повернення Білгородської орди в лоно ханату, які в 1624–1629 рр. супроводжувалися громадянською війною в самому Криму та спробами відсепаруватися від Туреччини. Остаточну крапку було поставлено в 1637 р., і Білгородська орда залишилася в підпорядкуванні Бахчисарая⁹⁹.

Особливості васалітету Криму передбачали щорічні надходження до ханату дотацій з Порти та зворотний обов'язок хана виставляти військо на вимогу султана. Останній, однак, мусив платити своєму васалові за участь у військових діях. Крім того, як компенсацію за втрату доходів від генуезьких колоній, ханат з 1484 р. отримував щорічні відрахування від доходів Кафи, Стамбула та деяких інших міст імперії. Призначаючи нового хана, султан давав йому, калзі та нурадинові багаті подарунки¹⁰⁰. Гіреї, які опинялися при стамбульському дворі, перебували на утриманні.

ського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998. – С. 158–179; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1946. – С. 109–122.

⁹⁸ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 100–101.

⁹⁹ Там само. – С. 110, 114, 120, 136, 137.

¹⁰⁰ Див.: Хорошкевич А. Л. Русь и Крым... – С. 103–104.

Водночас, за спостереженнями В. Остапчука¹⁰¹, турецькі султани зуміли утвердитися в ієрархії правителів тюркського світу сходинкою вище. Хани “опустилися” до того, що писали листи візірам та іншим сановникам Порти. Це означало визнання не тільки залежності Криму, а й особистої підпорядкованості.

В умовах, коли ханат залишався значною військовою потугою, а хани чулися спадкоємцями Золотої Орди й отримували упоминки від Московії, Великого князівства Литовського, згодом Речі Посполитої, така моральна рана мусила ятрити постійно й так само постійно підживлювати потяг до незалежнення від Туреччини. Історія османсько-кримських стосунків XVI – першої половини XVII ст. справді переповнена прикладами невиконання правителями Криму зовнішньополітичних та військових розпоряджень султана, а також відкритої опозиції Бахчисарая, замішаної в більшості випадків на ідеї відновлення самостійності ханату. Найяскравішими проявами стали антиосманські рухи, очолювані братами Магмет- і Шагін-Гіреями (1624-1629) та іншою подібною парою – Інает-Гіреєм і калгою Хусам-Гіреєм (1636-1637)¹⁰². Ханат так і не став слухняним знаряддям у руках султана.

На сюзеренно-васальні стосунки погодилася Туреччина й у випадку з Молдовським князівством та Валахією. І знову ж таки зробила це вимушено, оскільки інкорпорувати обидві держави до складу Османської імперії не вдалося. Головною перешкодою став той чинник, що з одного боку, в цих придунайських князівствах перетнулися принципові інтереси багатьох сусідніх країн, передовсім Польщі, Угорщини та Священної Римської імперії німецької нації, а з іншого – Туреччина зіштовхнулася з тактикою балансування між різними потугами, обраною молдовською та валаською елітами. Подібна тактика виявилася продуктивною й дозволила придунайським князівствам, попри все, зберегти державність під тінню “великих держав”, а Молдова за доби Стефана Великого (1457–1504) взагалі мала мінімальні обмеження свого суверенітету.

Уже невдовзі по оформленні молдовської та валаської державності перед відповідними елітами постало питання про використання васальної залежності як інструменту протистояння експансії сусідів. Як відомо, першим цю ідею апробував у 1372 р. молдовський господар Лацку, який став васалом угорського короля. У 1387 р. інший господар Петро Мушат

---

¹⁰¹ *Ostapchuk V.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI. – № 4. – P. 249.

¹⁰² *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 111–113; 245–247; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 167–168, 174–175.

присягнув на вірність уже польському королю Ягайлу¹⁰³. Після смерті Олександра Доброго (1432) в Молдові майже 25 років тривала міжусобиця, під час якої еліта розкололася: частина орієнтувалася на Угорщину, частина – на Польщу. Обидві держави змагалися за впливи в Молдові, хоча номінально вона перебувала під зверхністю Кракова¹⁰⁴. Під кінець внутрішньої війни за владу молдовська еліта вперше зіштовхнулася з турецькою проблемою. У 1453 р. султан Мехмед поставив господарю П. Арону ультиматум, вимагаючи сплатити данину, тобто визнати зверхність османів. Двома роками пізніше молдовському посольству, яке відвідало Стамбул, виставили суму в 2000 дукатів¹⁰⁵. Оскільки, як слушно зауважив Г. Ловмянський¹⁰⁶, польський сюзеренітет тоді “не був для Молдови достатньою охороною від зовнішньої агресії”, а на антитурецьку коаліцію не заносилося, господар був змушений погодитися з вимогами султана. Однак це стало лише початком змагань. Туреччина виношувала плани завоювання Молдови, остання ж прагнула ліквідувати залежність від османів.

Над Валахією турецька загроза нависла наприкінці XIV ст. Як і у випадку з Молдовою, османи ставили переважно на військову силу та на провокування проосманських орієнтацій у середовищі валаської еліти. Остання ж була налаштована використовувати протиріччя між суперниками. У 1391 р. турецьке військо спустошило частину Валахії, але її господар Мірча Старий зіперся на Угорщину, яка саме воювала з Османською імперією¹⁰⁷. У 1394 р. султану Баязидові поталанило зачепитися за нижньодунайську фортецю Нікополь, яка стала опорним пунктом для подальших вторгнень на валаські землі. Вже наступного року османи спромоглися привести до влади свого ставленика Влада, який першим з валаських господарів розпочав платити їм данину. Однак у травні 1396 р. втручання у валаські справи Польщі та Молдови призвели до того, що Влад був змушений визнати себе васалом польського короля. Невдовзі до влади повернулося антиосманське угруповання й господарем знову став Мірча Старий¹⁰⁸.

¹⁰³ Див. хоча б: *Чухліб Т. В.* Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст. – Київ, 2002. – С. 161.

¹⁰⁴ *Łowniański H.* Polityka Jagiellonów. – S. 267–268.

¹⁰⁵ Детальніше про це див.: *Гонца Г. В.* Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. – Кишинев, 1984. – С. 18.

¹⁰⁶ *Łowniański H.* Polityka Jagiellonów. – S. 268.

¹⁰⁷ Ширше про це див.: *Семенова Л. Е.* Установление вассальной зависимости Валахии от Османской империи // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – Москва, 1989. – С. 89–90.

¹⁰⁸ Там само. – С. 90–92.

У другій половині XV – середині XVI ст. і Молдова, і Валахія намагалися вислизнути з обіймів султана у вже звичний спосіб – шляхом переходу з-під однієї парасольки під іншу. В обох випадках це запобігло поглиненню держав одним із сусідів. Коли ж шальки терезів схилилися таки в бік Османської імперії, та була змушена волею обставин піти на встановлення сюзеренно-васальних стосунків, після чого сконцентрувала зусилля на розмиванні суверенітету господарів. Однак, попри значні успіхи на цьому шляху, османам так ніколи й не вдалося звести до нуля державність цих придунайських князівств і розчинити їх у своєму державному тілі.

Слабшою ланкою виявилася Валахія. Вона першою пішла на прецедент сплати данини, а згодом втратила більше суверенітету, ніж Молдова. Уже наприкінці XV ст. валаська еліта змирилася з домаганнями султана затверджувати господаря Валахії з урученням фірмана (за певну плату та за цілування руки султана), а також знаків влади. Більше того, почала усталюватися практика періодичних викликів господаря до султана для перезатвердження. Господар сам мусив відвозити данину. У Стамбулі мали постійно перебувати як заручники найближчі родичі (згодом діти) господаря. Валаське військо мало брати участь в османських походах¹⁰⁹.

Молдова ж у той час, хоча й втратила деякі землі, але не зайшла далі сплати данини. Її талановитий господар Стефан Великий досяг значних успіхів у відстоюванні молдовської державності. Коли в 1465 р. Туреччина спробувала оволодіти стратегічно важливим чорноморським портом Кілією, то зазнала поразки. На початку 70-х рр. Молдова ввійшла до антиосманської коаліції (Рим, Венеція, Неаполь, Угорщина, Кіпр). У 1473 р. Стефан перестав сплачувати султанові данину. У січні 1475 р. турецьке військо зазнало поразки під Валуєм. Тільки в наступному році господар не встояв перед натиском турків, очолюваних султаном Мехмедом II, і був змушений повернутися до практики сплати данини, цього разу у збільшеному розмірі¹¹⁰.

Щоб уникнути поглинення Туреччиною, Молдова в 1475 р. визнала угорський суверенітет. Однак у 1483 р. за угорсько-османським миром вона стала данницею Стамбула. Роком пізніше султану нарешті вдалося захопити Білгород і Кілію¹¹¹. Прикметно, що значний внесок у здобуття цих міст зробило військо нового васала Туреччини – кримського хана¹¹².

¹⁰⁹ Там само. – С. 101–102.

¹¹⁰ *Гонца Г. В.* Молдавия и Османская агрессия... – С. 21–29.

¹¹¹ *Критогаз І. Г.* Юг днестровско-прутского междуречья под Османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992. – С. 10.

¹¹² *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым... – С. 106.

Як не намагався Штефан повернути втрачені землі, вони так і залишилися за османами, що закріпив молдовсько-турецький договір 1489 р. У тому ж році визнала нові здобутки османів і Польща¹¹³. Обидва міста були включені до Сілістрійського санджаку, згодом відійшли до Румелійського бейлеберства, а з 1590 р. – до Сілістрійського бейлеберства¹¹⁴.

Перший випадок васальної підлеглості Молдови Османській імперії датований 1512 р., коли господар Богдан III уклав відповідну угоду з султаном Селімом I¹¹⁵. Надалі Молдова то почергово ставала васалом Польщі, Угорщини та Османської імперії, то почергово воювала з ними. У такий спосіб Молдові вдалося вберегтися від інкорпорації Османською імперією. Остання залишалася, однак, найсильнішим гравцем у молдовських справах. З 20-х рр. XVI ст. їй вдалося зробити нормою васальну залежність Молдовського князівства від себе. Переходи молдовських господарів під зверхність Польщі чи Угорщини були тимчасовими епізодами, які потребували зміни конфігурації сил у регіоні, закінчувалися відновленням колишнього статус-кво, але уповільнювали процес розмивання молдовської державності.

Початковий варіант підлеглості Молдови Османській імперії передбачав затвердження султаном вибраного боярами господаря, сплату князівством данини, участь молдовського війська у турецьких походах. Господарі мали також відсилати своїх синів до Стамбула в заручники, платити неофіційні подарунки. Однак Молдова користувалася самостійністю у внутрішній політиці (у тому числі релігійній) та відносно свободою зовнішніх зносин¹¹⁶. Це забезпечувало неперервність державницької традиції та сприйняття Молдови близькими й далекими сусідами як цілком самодостатньої держави, ієрархічно вторинної відносно “великих держав”. Таких як Молдова тоді було предостатньо в Європі.

З другої половини XVI ст. Порті вдалося нав'язати Молдовському князівству принцип призначення господаря султаном¹¹⁷. Це посилювало втручання в молдовські справи, ослабивши становище господарів. Проте все одно бажаної покірності від Молдови досягти не вдалося: плани знесення турецької зверхності, переходу під протекцію Польщі чи Габсбурзької імперії там ніколи не вигасали, хоча випадки втілення їх у життя траплялися чим далі, тим рідше. У 30-ті рр. XVII ст. Туреччина здійснила

¹¹³ Гоца Г. В. Молдавия и Османская агрессия... – С. 31–34, 38.

¹¹⁴ Критоагэ И. Г. Юг днестровско-прутского междуречья... – С. 26.

¹¹⁵ Гоца Г. В. Молдавия и Османская агрессия... – С. 67.

¹¹⁶ Ширше про це див.: Семенова Л. Е. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI в. – Москва, 1989. – С. 194.

¹¹⁷ Семенова Л. Е. Взаимоотношения Дунайских княжеств... – С. 195.

ще одне урізання влади молдовських господарів. Вони були позбавлені права оголошувати війну та мир і укладати міжнародні договори¹¹⁸. Та ставши засобом тіснішої інтеграції, основи васалітету це не похитнуло. Середину XVII ст. Молдова зустріла васалом султана й була тим прикладом, за яким у Чигирині оцінювали перспективи турецького протекторату над Козацькою державою. І в цьому сенсі Молдова ставала явно деструктивним чинником для Московії. Його дія посилювалася одруженням Тимоша Хмельницького з Розандою, яке працювало на визнання легітимності гетьманської влади, зменшуючи шанси реалізації давніх московських планів щодо приєднання українських земель.

* * *

Підсумовуючи огляд експансіоністських стратегій держав-сусідів Московії, її суперників у змаганнях за українські землі та за гегемонію в Східній Європі загалом, варто, насамперед, зазначити, що московські правителі мали до середини XVII ст. перед своїми очима широкий набір різноманітних практик, від ґрунтованих на ідеї інкорпорації до різних варіантів васалітету. Ці практики, відбиваючи існування жорсткого конкурентного середовища у змаганнях за територіальні набутки в східно-європейському регіоні, не могли не чинити впливу на вироблення московських моделей, не сприяти відточуванню останніх. Застосовуючи на українському ґрунті різні варіанти розширення свого політичного тіла, Велике князівство Литовське та Корона змушували Московію враховувати реакцію на них української еліти, пропонувати конкурентоспроможні аналоги, які б забезпечили реалізацію власних планів. Марячи “київською спадщиною”, московські великі князі мусили бути добре обізнаними з експансіоністським арсеналом своїх головних суперників.

---

¹¹⁸ Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 44.

Розділ 2

ВІД УДІЛЬНОГО КНЯЗІВСТВА ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА

Про прирощення своєї “*отчини*” московські князі очевидно розпочали мріяти майже відразу після відбрунькування в середині XIII ст. їхнього князівства в уділ: такою була залізна логіка співіснування державних утворень у середньовічній та ранньомодерній епохі. Хто не мав сили витримати жорстку конкуренцію з безпосередніми чи дальшими сусідами, які генерували агресивні наміри, той випадав з числа претендентів на статус “великої держави” і був змушений поступитися бодай частиною свого суверенітету на користь одного чи навіть кількох щасливіших суперників. У кращому випадку справа обмежувалася встановленням сюзеренно-васальних стосунків чи захованням “*старовини*”, у гіршому – доходило до ліквідації будь-яких ознак політичної відрубності, до катастрофічної уніфікації життя приєднаного краю згідно зі стандартами зверхника аж до мовно-культурної асиміляції.

У процесі перетворення на імперію Московське князівство, окрім того, що відчувало на собі тягар підлеглості Золотій Орді, мало до середини XVII ст. перед своїми очима низку східноєвропейських варіантів експансіоністських стратегій. Прагнучи вислизнути з обіймів золотоординських ханів, Москва паралельно конкурувала головно з литовською, а пізніше річпосполитською й частково турецькою моделями. Але саме вона зуміла вийти переможцем й перетворилася на континентальну потугу, досягнувши при цьому від сусідів визнання своїх претензій на вселенськість¹.

Ідеологічне обґрунтування експансії

Ставши на свій “шлях до імперії”, відправним пунктом якого виявилися традиційні для північно-східних уламків Київської Русі міжусобиці удільних князів, Московське князівство з часом мусило неодмінно подбати про ідеологічне обґрунтування своїх експансіоністських планів. По мірі того, як у московських правителів зростали територіальні апетити, ця

---

¹ Про специфіку московської версії вселенськості та про особливості її визнання див.: Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Київ, 2004. – С. 129–134, 145.

проблема тільки загострювалася. На доважок до короля легітимності – права сили – Москва, як і будь-хто на її місці, потребувала створення по можливості універсального ідеологічного підґрунтя для розширення легітимної бази своїх зазіхань, що дозволило б, з одного боку, “законно” приєднувати чужі землі не тільки військовим шляхом, а з іншого – заклало б підвалини для культивування глобальних територіальних претензій.

Наразі зміст ідеологем, які підпирали “історичними” аргументами перші експансіоністські порухи московських князів, невідомі. Але не важко збагнути, що опрацювання відповідних концепцій могло відбутися не інакше, як на тому ґрунті, що Московське князівство генетично належало до ойкумени Великого Володимирського князівства, колишньої складової Київської Русі, а на той час вмонтованого в політичну систему Золотої Орди. Поєднання передусім цих наріжних чинників і покликало до життя той комплекс легітимаційних проблем, який Москві довелося розв’язувати й на світанку своєї історії, й упродовж наступних століть.

Як на тогочасні політико-правові уявлення, той факт, що московська князівська династія пустила пагони від Рюрикового роду, узаконував її претензії на всі землі колишньої Київської Русі. Однак для Чингізидів легітимним володарем був, як відомо, лише князь, котрого затвердив хан Золотої Орди, навколо чого оберталася вся політика останньої щодо різних “Русей”, а також спроби князів використати татар як чинник внутрішніх змагань.

Тривала підлеглість Московії Чингізидам не могла не накласти по сутнього відбитку на засади московської версії організації суспільства й влади, на менталітет московських еліт, а звідси й на генезу московських концепцій легітимності експансії (особливо на схід), на проблему розуміння самодостатності Московської держави та її правителів, на пізніші обґрунтування марень останніх про свою вселенськість². Аналізуючи історіографічну ситуацію в ділянці дослідження впливів, які струмували на московський світ з Візантії, Золотої Орди та Європи, Д. Островський виділив п’ять головних концептуальних ліній: педалювання на негативності впливу монгольського “іґа”; концепція, згідно з якою інтелектуальну ізоляцію Московії принесла не Золота Орда, а Церква; теорія євразійства та близька до неї “комбінована” модель (перехресні візантійсько-ординські впливи); заперечення візантійських впливів на політичну культуру мос-

---

² Докладний аналіз золотоординських впливів на московське життя див.: *Ostrowski D. Muskovy and Mongols. Cross-cultural influences on steppe frontier, 1304–1589.* – Cambridge, 1998. – Р. 29–132. Див. також: *Вернадский Г. В.* Монголы и Русь. – Тверь; Москва, 1997. – С. 352–383; *Трубецкой Н. С.* Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // *Трубецкой Н. С.* История, Культура, Язык. – Москва, 1995. – С. 222–243.

ковської еліти; визнання особливого пріоритету за останніми³. Сам Д. Островський, узагальнивши спостереження попередників та ще раз вдавшись до підставових студій, запропонував власну концепцію, яка видається на сьогодні найбільш зваженою⁴. За нею, Московія відчувала на собі визначальні зовнішні впливи з двох напрямків – Золотої Орди та Візантії (з боку останньої докочувалася також візантизована “*суміш західної церковної думки*”). При цьому все імпортоване було змодифіковане Церквою та світською елітою на ґрунті місцевої традиції, що в підсумку й дало московську інституціональну модель, політичну культуру, зрештою цивілізаційний код. На відміну від абсолютизаторів⁵ чи заперечувачів⁶ візантійського сліду в політичній культурі Московії, дослідник визнає за Візантією пріоритетність впливу лише в таких ділянках, як: “*Церква, релігія, артикульовані абстрактні теоретичні та філософські концепції*”. Натомість урядові інституції та адміністрація сформувалися на ординський взір⁷.

Зауважена схема відзначається неабиякою гнучкістю, залишаючи простір для уточнень, а то й трансформацій, особливо в ділянці аналізу витоків та еволюції політичної культури й менталітету московської еліти. Це надзвичайно важливо, адже Московія тривалий час була вмонтована в систему ординських уявлень про природу й прерогативи влади, легітимність, ієрархію та титули правителів, характер відносин з підлеглими, що

³ *Ostrowski D. Muskovy and Mongols...* – P. 1–13.

⁴ *Ibid.* – P. 15.

⁵ Зокрема, Д. Оболенський вважав політичний світ Московії варіантом візантійської цивілізаційної версії (*Obolenski D. The Relation Between Byzantium and Russia (Elevant to Fifteenth Century)* // XIII International Congress of Historical Sciences. – М., 1970. – P.12). Що Візантія слугувала “*головною вихідною точкою*” для розвитку московської політичної ідеології вважає І. Шевченко (*Шевченко І. Візантія та східні слов'яни після 1453 року* // *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом.* – С. 103–105; *Ševčenko I. A Neglected Byzantine Source for Muscovite Political Ideology* // *Harvard Slavic Studies.* – 1954. – № 2. – P. 141–179). Див. також: *Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей.* – Харьков, 1901.

⁶ Е. Кінан заперечив зв'язок московської політичної культури за її формотворчої доби (часи Івана III) з візантійською традицією, див.: *Кінан Е. Традиції московської політичної культури* // *Кінан Е. Російські історичні міфи.* – Київ, 2001. – С. 90–91. Е. Кінан також акцентував увагу на тому, що та модернізаційна хвиля, яку спровокувала поява в Москві Софії Палеолог, насправді була італізованою формою візантизму (*Kinan E. Російські міфи про київську спадщину* // Там само. – С. 26–33).

⁷ *Ostrowski D. Muskovy and Mongols...* – P. 15, 185–186. Про роль золотоординських впливів на формування московської інституціональної моделі див. також: *Pelenski J. State and sosiete in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century* // *Pelenski J. The Contest...* – S. 228–244.

не могло минути безслідно й не вплинути на комплекс уподобань московської еліти, на її політичні концепції й експансіоністські стратегії. Зрештою, рух до створення своєї імперії Москва розпочала саме з позиції глухого закутка Золотої Орди й потребувала визнання своєї незалежності та самодостатності свого правителя насамперед ординськими чинниками.

Як знаємо, підкорення монголами в середині XIII ст. руських земель перетворило Рюриковичів на данників Золотої Орди. Князі були вимушені погодитися на сплату данини, на затвердження своїх владних прерогатив золотоординським ханом, на інші обмеження суверенітету⁸. У середині XIII ст. хани намагалися утворити у Північно-Східній Русі, де їхня зверхність була особливо обтяжливою, “традиційну монгольську систему спієврядування”⁹. До 60-х рр. XIV ст. місцеві князі їздили за ярликами в Сарай¹⁰. Утвердилася практика обдарувань-віддарувань¹¹. Татари втручалися в міжкнязівські стосунки (і збройно теж), намагаючись не допустити політичної консолідації князів та надмірного посилення одного з них. Хан міг стратити князя, та ще й вдаючись перед цим дійством до неабияких принижень. Так, у 1318 р. тверського князя Михайла Ярославовича перед стратою закували й поставили на коліна¹². Утім, князів хоча й рахували за холопів, але все-таки розглядали як правителів, наділених певною харизмою. Тому сама процедура позбавлення життя мала наліт сакральності, що досягалося вбивством без кровопролиття, стианням голови, яка для монголів була основною священною частиною

⁸ Про сутність та еволюцію золотоординської зверхності над Північно-Східною Руссю й, зокрема, про динаміку князівсько-ханських відносин існує велика література. З концептуальних праць див. хоча б: *Кривошеев Ю. В.* Русь и монголы. Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 253–334; *Вернадский Г. В.* Монголы и Русь. – С. 221–238, 250–268, 297–340; *Кучкин В. А.* Русь под игом: как это было. – Москва, 1991. – С. 19–24; *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. – Москва, 1978. – С. 8–22.

⁹ *Рыкин П. О.* Александр Невский. Новгород и система соправительства на Руси в 1249–1252 гг. // Прошлое Новгорода и Новгородской земли. – Новгород, 1996. – С. 89–92.

¹⁰ Пізніше ярлики привозили монгольські послі (*Григорьев В. В.* О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству // *Григорьев В. В.* Россия и Азия. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 175–178, 225; *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде. – С. 17–18).

¹¹ Дослідження цих практик у стосунках між князями з Північно-Східної Русі й ханами Золотої Орди на тлі тогочасних уявлень про смислову функцію обдарувань-віддарувань в обох політико-культурних традиціях див.: *Кривошеев Ю. В.* Русь и монголы. – С. 263–277.

¹² Аналіз джерел до історії смерті тверського князя Михайла Ярославовича див.: *Кучкин В. А.* Повести о Михаиле Тверском. Историко-текстологическое исследование. – Москва, 1974. – С. 75–211.

тіла, тощо¹³. Як аргументовано підсумували В. Кобрин та А. Юрганов, “становище руських князів (князів з Північно-Східної Русі. – В. Б.) під владою Орди було близьким до васального (збереження влади, території, значна свобода дій всередині країни), але форми, в яких проявилася залежність, були значно суворішими і вже нагадували підданство”¹⁴. Дослідники наголошували на тому, що ці князі стали “«служебниками» монгольських ханів” і “були зобов’язані в нових умовах безальтернативно виконувати волю Орди”¹⁵.

В ієрархії правителів Рюриковичі як носії влади, дарованої золотоординським ханом, посідали відносно Чингізидів підпорядковане місце. Князі визнавали свою “молодшість” порівняно зі “старшими” (Чингізидами)¹⁶. Перепусткою до клубу офіційно визнаних ханом володарів тих чи інших підлеглих земель було набуття харизми саме в її монгольському наповненні¹⁷. За влучними спостереженнями П. Рикіна, ті сакральні дійства, під які потрапляли в Орді князі, мали на меті перевести цих правителів “із категорії інших, неповноцінних істот до категорії членів монгольського соціуму”¹⁸. Князі, зокрема, мусили говорити лише після хана й вести переговори, стоячи перед ним на колінах. І хоча в рамках символіки монгольського світу поза “на колінах” могла застосовуватися до князів у своєму неприпинювальному сенсі (як ознака того, що князі бажають ханові миру та благополуччя¹⁹), але це мало що змінювало: у ціннісних

---

¹³ Див. спостереження Г. Вернадського, П. Рикіна, Ю. Кривошеєва (*Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 34; Кривошеев Ю. В. Русь и монголы. – С. 326–333; Рыкин П. О. Гибель князя Михаила Черниговского в свете традиционных монгольских верований // Россия и Восток. Традиционная культура, этнокультурные и этносоциальные процессы. – Омск, 1997. – С. 87–88*).

¹⁴ *Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (К постановке проблемы) // История СРСР. – 1991. – № 4. – С. 57.*

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ієрархічна вищість ханів була в Північно-Східній Русі настільки чітко усвідомлюваною, що, як звернула увагу А. Хорошкевич, навіть відбилася в мініатюрах, уміщених в Лицевому літописному зводі (перша половина XVI ст.). На зображенні князі стоять у шапках, тоді як хани сидять в царських вінцях (*Хорошкевич А. Л. Княжество // Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л. Гербы и флаг России. X–XX века. – Москва, 1997. – С. 80*).

¹⁷ Докладно про сакральний світ монголів та про місце в ньому носія верховної влади – хана – та інших правителів див.: *Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва, 1997. Див. також: Сагалаев А. М., Октябрьская И. В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск, 1990.*

¹⁸ *Рыкин П. О. Гибель князя Михаила Черниговского... – С. 87–88.*

¹⁹ У монголів поза “на колінах” мала подвійне смислове навантаження. Поруч із засвідченням факту приниження, вона у випадку, коли той, хто ставав на коліна,

установках рідного для князів соціуму зауважена поза сприймалася не інакше як приниження.

Зрозуміло, що з часом, по мірі вигасання зірки Золотої Орди й посилення Московського князівства, залежність Північно-Східної Русі від свого зверхника слабшала. Однак врегулювати ідеологічну складову проблеми виходу князів з підпорядкованості ханові було набагато складніше, ніж вибороти фактичне незалежнення. Справа ця потребувала тривалих дипломатичних змагань та витончених інтелектуальних зусиль, породжування нагромадження прецедентів, перетворення останніх на норму. Дорога до визнання князів рівнею Чингізидам була дуже довгою. Не досягнувши ж цієї мети, московський князь у світлі тогочасних уявлень не мав “права” претендувати на неруські землі Золотої Орди, а отже, був позбавлений легітимної можливості просуватися в Поле та на Схід і взагалі не вважався неподільним володарем приєднаних до своєї держави територій. Здобутки московської зброї обов’язково потребували визнання з боку сюзерена – золотоординського хана чи його спадкоємця (хана Великої Орди, а пізніше кримського хана). Поки в XIV – середині XV ст. експансіоністські устремління Москви не сягали далі північно-східних князівств, Новгород, Пскова, Смоленська, це питання особливо її не переймало. Коли ж в останній третині XV ст. московські князі відчували спроможність до поширення своїх впливів на Схід, до змагань з Казанню, проблема виломлення з-під устігненої від середини XIII ст. системи свого підпорядкування Чингізидам ставала дедалі гострішою. Ще більше ситуація ускладнилася на зламі XV–XVI ст., бо Москва поклала око на українські та білоруські землі й розпочала багаторічні змагання з Великим князівством Литовським. А саме Литві один із Чингізидів – хан Тохтамиш, – як уже наголошувалося вище, відписав усі руські землі, що опинилися в її складі.

Свою експансію на Схід Московія намагалася обґрунтувати шляхом конструювання схеми з еkleктичного набору різноманітних (здебільшого штучних) елементів. Відстежуючи аргументи, якими московські інтелектуали прагнули узаконити претензії Московії на Казанський ханат, один із найгрунтовніших дослідників історії підкорення нею Казані (і, зокрема, ідеологічної складової цього процесу) Я. Пеленський вичленив п’ять основних концепцій, що змінюючи одна одну або співіснуючи, створювали ідеологічне підґрунтя для експансії. Спершу московська еліта апелювала до права завойовника, наголошуючи на тому, що в 1487 р. Москва, ово-

---

робив це задля побажання миру й благополуччя, не містила принижувального відтінку (*Жуковская Н. Л.* Категории и символика традиционной культуры монголов. – Москва, 1988. – С. 116).

лодівши Казанню, посадила на царський стіл Мухаммеда-Еміна. Цим аргументом дипломатія Івана IV активно користувалася й між 1535–1551 рр., коли Казань чулася повністю незалежною від Москви²⁰. Право завойовника було також покладено в основу двох концепцій, які проголошували Казань *“отчиною”* Рюриковичів. Згідно з однією з них, Волгу і Каму опанував ще Рюрик, обклавши тутешній люд даниною²¹, за іншою – оволодіти Казанню означало для московських правителів *“пошукати отчини прабатьків своїх великих князів руських, землі Болгарські Володимира й іншого Володимира Мономаха та осяйного у всьому великого князя Дмитра Івановича Донського”*²². Кульмінацією пошуків *“історичних”* аргументів стала концепція, у рамках якої Казань визначалася як автохтонна руська земля²³. Ця концепція була також модифікована до потреб обґрунтування експансії на Астраханський ханат. Йшлося про тотожність Тмутаракані – *“отчини”* Володимира Святого й Мстислава Удатного – й Астрахані XVI ст.²⁴ Звідси виводилося законне право московських Рюриковичів приєднати останню до своїх володінь. Інкorporація Астрахані та Казані подавалася тепер як реституція. Врешті, за московською версією, казанці *“вчиняють неправди”, “брехню творять”, “як злі звірі хапають багатьох християн”, “багато церков осквернили і на пустку перетворили”*²⁵. Хоча насправді, як слушно підсумував Е. Кінан, *“культурні, особливо релігійні антагонізми відігравали дуже незначну роль в актуальній діяльності дипломатії проти Казані, бо Москва була інтегральною частиною того світу”*²⁶.

Розглянуті підходи московської еліти свідчать про те, що під одним дахом було об’єднано експансію на Схід та стягування під владу великого московського князя земель колишньої Київської Русі. Враховуючи, що більша частина реальної *“київської спадщини”* свого часу потрапила під ординську зверхність, Москва фактично виступала збирачем Золотої Орди, що розпалася. А отже, Московське царство, як вмотивовано наголошував Г. Вернадський, *“базувалося на відновленні політичної єдності*

---

²⁰ Pelenski J. Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s.). – Paris, 1974. – P. 119. Див. також: Pelenski J. Muskovite Imperial Claims to the Kazan Kahanate (Based on the Muskovite Theory of Succession to the Lands of Kievan Rus’) // Pelenski J. The Contest... – P. 193.

²¹ Pelenski J. Muskovite Imperial Claims... – P. 194.

²² Разрядная книга 1475–1605. – Москва, 1978. – Т. 1. – С. 416.

²³ Pelenski J. Muskovite Imperial Claims... – P. 198–199.

²⁴ Pelenski J. Russia and Kazan... – P. 122–123.

²⁵ Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – Москва, 1965. – Т. XIII. – С. 158.

²⁶ Keenan E. Muskovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy // Slavic Review. – 1967. – Vol. 26. – № 4. – P. 557.

території Монгольської імперії. Тільки центром об'єднання стала Москва, а не Каракорум"²⁷. Концепцію про Московію як спадкоємницю імперії Чингісхана небезуспішно обгрунтував Н. Трубецької²⁸.

За проблему визнання великого московського князя рівнею Чингізидам Москва, наскільки зараз можна судити, предметно взялася за князювання Івана III. Під час підписання договору з Кримом 1474 р. московська дипломатія, здавалося, була за крок від того, щоб поставити великого московського князя на одну дошку з кримським ханом. Але Іван III так і не наважився уникнути в тексті свого проекту угоди запису про "пожалування" з боку кримського хана²⁹. До всього Москва погодилася на сплату Криму поминків (данини), які потім її послі везли туди до 1685 р. Саме виплату поминків С. Фаїзов справедливо вважає лакмусовим папірцем московсько-кримських стосунків, тією підставою, яка дозволяє вести мову про номінальну підлеглість Москви ханатові³⁰. Тому після того, як Менглі-Гірей, розгромивши у 1502 р. Велику Орду, перетворив кримських ханів на спадкоємців золотоординських правителів і назавжди увів до титулатури перших формулу "Улуг Орда" (Великої Орди), йому зовсім не потрібно було докладати зусиль, щоб опустити московського великого князя в ієрархії правителів на сходинку нижче. Зі свого боку, Москва швидко погодилася на те, що кримські хани перебрали на себе функцію володарів золотоординського престолу³¹. Ціннісна підпорядкованість Московії Криму тривала й далі, фактично до кінця 1700 р. Як простежив С. Фаїзов, незважаючи на періодичні зміни комплексу мотиваційних факторів виплати поминків, "за весь час документально підтвердженого існування поминків не спостерігається трансформації основного правового змісту поминків"³².

Вкрай неохоче Велика Орда та Бахчисарай ішли на визнання в титулі московських правителів формул, які вказували на територіальні претензії

²⁷ Вернадский Г. В. Московское царство. – С. 10.

²⁸ Трубецькой Н. С. Наследие Чингисхана. – С. 226–231.

²⁹ Ретельно аналізуючи московські проекти угод з Кримом 1474 та 1475 рр., А. Хорошкевич звернула увагу й на присутність у формулярі проекту 1474 р. фрази "пожалував", а проект 1575 р. – "братом і другом собі вчинив" (Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – С. 129).

³⁰ Див. Фаїзов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в контексте постперяславского времени. – Москва, 2003. – С. 15–16. Див. також: його ж. Поминки-"тыш" в контексте взаимоотношений Руси–России с Золотой Ордой и Крымским юртом (К вопросу о типологии связей) // Отечественные архивы. – 1994. – № 3. – С. 50–53.

³¹ Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – С. 99.

³² Фаїзов С. Ф. Письма ханов... – С. 16.

Московії та закріплювали реальне розширення території останньої. За спостереженнями А. Хорошкевич³³, навіть після стояння на Угрі 1480 р. Іван III довгий час залишався для ординських сусідів холопом, Іваном Московським без титула не те щоб “великого князя” чи “государя”, а й просто князя. Мало не століття за московськими володарями не визнавався титул “цар”. До кінця XVII ст. московські царі не наважувалися включити до грамот, призначених кримським адресатам, титули “царя Казанського” та “царя Астраханського”³⁴. У другій половині 50–60-х рр. XVII ст. Крим не бажатиме визнавати за царем титул “Малої та Білої Росії”, знову відмовиться прикладати формулу “Велика Русь”, торпедуватиме порухи Московії до визнання вселенськості влади її царя³⁵. Інша справа, що по мірі розростання Московії та збільшення її потуги ханат поволі здавав позиції. У 20-ті рр. XVI ст. Крим погодився на включення до титулатури московського великого князя формули “всія Руси”, у 1620-х рр. – “цар”, на початку 1640-х рр. – “Велика Русь”, у 1670 р. “отшии христиан Сходу, Заходу і Півночі”, у 1682 р. – “Мала та Біла Русь”, у 1692 р. визнав претензії Москви на владу над усім населенням цих трьох частин світу, тобто повну московську версію вселенськості³⁶.

Власне змагання за наповнення титулатури московського володаря визнанням сусідніми державами змістом, який би символізував незалежність цього володаря від інших правителів та фіксував його територіальні претензії, стали ключовим завданням дипломатії Московії. Найраніше впроваджуються формули “государ”, “всія Руси” та “божою милістю”. З 1433 р. визначник “государ” Василь II вживав у відносинах з удільними князями, у 1448 р. цей визначник увійшов до договору з Суздаллю³⁷. Визнання ж у 1478 р. новгородцями цього титулу за Іваном III означало кінець епохи Великого Новгороду. Тоді ж, наприкінці XV ст., під знаком падіння Новгороду й Твері за московським великим князем остаточно утвердився для використання в межах Північно-Східної Руси

³³ Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – С. 113.

³⁴ Фаизов С. Ф. Письма ханов... – С. 30.

³⁵ Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад... – С. 129–134. Як дослідив С. Фаїзов, московська формула вселенськості (володар Сходу, Заходу і Півночі) мала вигляд незавершеної європейської вселенськості (складалася з Півночі та Півдня) і водночас завершеної тюрксько-мусульманської (включала Схід і Захід) з однією зайвою частиною світу (Північчю), внаслідок чого “включення півдня створювало одну вселенну, виключення півночі – іншу” (Там само. – С. 145).

³⁶ Див.: Хорошкевич А. Л. Русь и Крым... – С. 188; Фаизов С. Ф. Письма ханов... – С. 32; *его же*. “Где Москва, где восток, где запад... – С. 145; Inalchuk H. Power relationships between Russia the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in titulatyre // *Passeturco-tatar present Sovietique*. – Louvain; Paris, 1986. – P. 200–202.

³⁷ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – С. 359.

титул “великий князь всія Русі”, який вперше фіксується на початку XIV ст. в титулатурі великого володимирського князя Михайла Тверського і яким у зносінах з Новгородом намагався користуватися ще Іван Калита³⁸. З середини 30-х рр. XV ст. регулярно вживалася формула “божою милістю”, вперше застосована наприкінці XIV ст.³⁹. З 1480-х рр. до дипломатичного обігу запускається титул “цар”⁴⁰, у чому, як доказово показав В. Трепавлов⁴¹, слід насамперед дошукуватися не стільки вияву візантійських впливів, скільки взорування московських князів на ординські зразки, заплідненого намірами стати на одну дошку з Чингізидами, у щонайтисніших контактах з якими перебувало не одне покоління московської верхівки. Так само з-поміж можливих гербових традицій, вплив яких призвів до появи в гербі Московії двоголового орла – візантійської, балканської, тверської, Священної Римської імперії, ординської – роль останньої мала всі шанси стати не тільки вагомою, а й вирішальною⁴². Про глибину ординського впливу на московську символіку свідчить також обіг в державі ординських печаток (поруч зі властиво московськими) навіть після стояння на Угрі⁴³.

У 80-ті рр. розпочинаються змагання за визнання Литвою титулу “государ всія Русі”, які на початку XVI ст. завершилися успіхом. Цей титул визнав не тільки великий литовський князь, а й Данія, Лівонія, Ганза⁴⁴. Три останні держави, а також Швеція вже в 1480-ті рр. розпочали титулувати московського князя царем⁴⁵. Свого онука Дмитра Іван III обвінчав на велике князювання за сербською редакцією вінчання сина імператора, чим прагнув упровадити титул “самодержець” й прирівняти московського правителя до Чингізидів та до імператора Священної Римської імперії, поставивши над великим литовським князем та європейськими коро-

³⁸ Зимин А. А. Россия на рубеже XV–XVI вв. – Москва, 1982. – С. 281–282; Каптанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. – Москва, 1996. – С. 73.

³⁹ Ostrowski D. Muskovy and the Mongols... – P. 96.

⁴⁰ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – Москва, 1980. – С. 102.

⁴¹ Трепавлов В. В. Россия и кочевые степи. Проблема восточных заимствований в российской государственности // Восток. – 1994. – №2. – С. 57. Точку зору В. Трепавлова поділяє С. Фаїзов (Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад... – С. 138).

⁴² Детальніше про це див.: Фасмер Р. О двух золотоордынских монетах // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. – Санкт-Петербург, 1927. – Т. II. – С. 111–112. Див. також: Фаизов С. Восточный герб царей // Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л. Гербы и флаги России... – С. 259. Зіставлення різних версій походження на московському гербі двоголового орла див.: Хорошкевич А. Л. Княжество... – С. 127–142.

⁴³ Хорошкевич А. Л. Княжество... – С. 78.

⁴⁴ Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. – С. 80.

⁴⁵ Хорошкевич А. Л. Русское государство... – С. 102–104.

лями⁴⁶. Василь III досяг у 1514 р. визнання за собою царського титулу від імператора Максиміліана⁴⁷. Іван IV став першим московським великим князем, який вінчався не на велике князювання, а вже на царювання й став “боговінчанним царем”⁴⁸. У 1562 р. константинопольський собор затвердив царський титул⁴⁹. Тоді ж, на вінчанні, московська держава була названа “Росією”, але в титулі заради символізації претензій на “київську спадщину” залишився старий визначник “Русь”⁵⁰.

Свої претензії на царський титул московські великі князі намагалися обґрунтувати як “історичними” аргументами, так і залучаючи універсальний чинник права завойовника. На початку XVI ст. опрацьовується концепція про те, що свого часу візантійський імператор Костянтин Мономах обвінчав на царство пращура московських великих князів Володимира Мономаха. У середині століття появу в київських князів царських інсигній було задоволено вже до часів Володимира Святославовича⁵¹. Обидва ці положення, взаємодоповнюючи одне одне, органічно впліталися в генеалогію Рюриковичів, яку розпочинали від римського імператора Августа. Сконструйована на початку XVI ст. Спиридоном-Савою⁵², вона потім увійшла до “Сказання про князів Володимирських”, “Степенної книги” та інших пам’яток і стала наріжним ідеологічним складником московської експансії. У такий спосіб

⁴⁶ Про обряд вінчання Дмитра Івановича на велике князювання та корені цього обряду див.: *Савва В. И.* Московские цари и византийские василевсы. – С.120–128.

⁴⁷ Це визнання було недалекоглядно зроблене австрійським послом Ю. Шпитценпаумером. Пізніше інший австрійський посол до Московії С. Гербершейн намагався виправдати цю помилку поясненням, що царський титул буди не дорівнює титулу імператорському (*Хорошкевич А. Л.* Россия в системе международных отношений середины XVI века. – Москва, 2003. – С. 86). У 1575 р. інший посол до Москви Даніель Прінь пробував довести, що титули “цар” і “кайзер” мають різну семантику (*Ostrowski D.* Muskovy and Mongols... – P. 179).

⁴⁸ Про “чин вінчання” Івана IV див.: *Барсов Е. В.* Древнерусские памятники священного венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. С историческим очерком чинов царского венчания в связи с развитием идеи царя на Руси. – Москва, 1883; *Дмитриева Р. П.* Сказание о князьях Владимирских. – Москва; Л., 1955. – С. 112–118; *Савва В. И.* Московские цари и византийские василевсы... – С. 120–128.

⁴⁹ *Кантєрев Н. Ф.* Характер отношений России... – С. 29–30.

⁵⁰ *Хорошкевич А. Л.* Царство // *Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л.* Герб и флаг России... – С. 225.

⁵¹ *Дмитриева Р. П.* Сказание о князьях Владимирских. – С. 142.

⁵² Грунтовний аналіз тексту “Послання про Мономахів вінець”, де була вміщена генеалогія Рюриковичів, зробив В. Ульяновський (*Ульяновський В. І.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір // *Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.* – Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 80–155). Дослідник докладно дослідив життєпис та інтелектуальні горизонти автора послання (*Ульяновський В. І.* Митрополит київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – Київ, 2004).

московські великі князі поставали нащадками римського імператора, а відтак – законними царями. “Степенна книга” подавала наступну еволюцію титулатури чільних, як вважалося, представників династії Рюриковичів: Володимир Святославович і Володимир Мономах – “царі”, Данило Олександрович – “князь Москви”, Дмитро Іванович – “князь російський (“русский”)", Іван III та Василь II – “государі і самодержці всія Русі”, Іван IV – “боговінчаний цар, самодержавний государ”⁵³.

Крім того, московські ідеологи прагнули підперти свої домагання фактом підкорення Казанського ханату, на чолі якого стояв усіма визнаний цар. Н. Ліхачов звернув увагу на те, що після оволодіння Казанню в московському родословці рід казанських царів було вміщено вище Гедиміновичів⁵⁴. Коли Іван IV запобігав перед константинопольським патріархом про затвердження свого вінчання на царство, то теж згадував про Казань⁵⁵.

З 50-х рр. фіксуються перші претензії Московії на вселенськість. Цар робить спробу впровадити до свого титулу формулу “Північної країни повелитель”⁵⁶. Було докладено зусиль, щоб у 1562 р. константинопольський патріарх Іоасаф назвав Івана IV “царем і государем православних християн усієї вселенної зі Сходу на Захід і до Океана”. Федір при вінчанні був помазаний на вівтарі, названий “самодержцем”, а Московія – “православним самодержавним царством”. Тоді ж вперше в обряді вінчання з’явилось словосполучення “Велика Росія”⁵⁷. У 1589 р. Москва виборола для глави своєї Церкви патріарший титул, який у 1590 р. було підтверджено константинопольським (вселенським) синодом попри неканонічність самої процедури створення московського патріархату⁵⁸.

* * *

В основу обґрунтування своїх претензій на іншому стратегічному напрямкові – “київська спадщина” – Москва поклала патримоніальну теорію в обрамленні згадуваного вище родоводу Рюриковичів, а також постулату про те, що в кінцевому рахунку саме до московських правителів перейшла від київських князів (через володимирських князів) влада над

⁵² Докладно про конструювання в московських інтелектуальних колах генеалогії Рюриковичів та про її використання з метою обґрунтувати претензії правителів Московії на царський титул див.: Там само. – С. 96–154.

⁵³ *Лихачев Н. П.* Разрядные дьяки XVI века. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 414.

⁵⁴ *Дмитриева Р. П.* Сказание о князьях Владимирских. – С. 125.

⁵⁵ *Хорошкевич А. Л.* Княжество ... – С. 181.

⁵⁶ *Хорошкевич А. Л.* Царство... – С. 195.

⁵⁸ Про процес вичавлювання з константинопольського патріарха Йова рішення висвятити московського митрополита Макарія на патріарха див.: *Гудзяк Б.* Криза і реформа... – С. 219–248. Про затвердження факту висвячення московського митрополита на патріаршество див.: *Кантерев Н. Ф.* Характер отношений... – С. 51.

землями колишньої Київської Русі. Як тонко підмітила О. Русина⁵⁹, московська династична теорія не була “продуктом суспільно-політичної думки початку XVI ст.”, натомість сформувалася “ісляхом імплантації уявлень XII ст. у новий історичний контекст”. Дослідниця також звернула увагу на той факт, що руська еліта, до складу котрої входили й окремі Рюриковичі, не виявила ніякого інтересу до концептуалізації проблеми “київської спадщини”⁶⁰. А отже, справу було віддано на відкуп Москві. Це стало величезним подарунком для останньої, оскільки позбавило вкрай небажаної конкуренції, яка розхитувала б самі основи московської ідеологічної аргументації. З тернистої і казуїстичної дипломатичної дороги, якою прямувала Москва, щоб продавити визнання своїх претензій на руські землі, була прибрана чи не найтяжча колода.

Як на сучасну історіографічну ситуацію, то найраніша спроба зауваженої вище імплантації була зроблена ще в середині XV ст., коли з'явилася концепція, яка виводила пряму династичну лінію від Володимира Святославовича до Дмитра Донського. На початку 70-х рр. проголошена раніше династична тяглість від київських князів через великих володимирських князів до московських правителів використовується для обґрунтування права Московії на зверхність над Новгородом. В кінці XV – на початку XVI ст. ідеологічні старання московських інтелектуалів були остаточно концептуалізовані у вигляді патримоніальної теорії, що проголошувала право великого московського князя, “государя вся Русі”, на землі, котрі коли-небудь належали до “отчини” Рюриковичів⁶¹.

Водночас робилися спроби сконструювати й утвердити вигідні для Москви версії родоводу Гедиміновичів. Йшлося про те, щоб поставити останніх на нижчий щабель відносно московських династій та заперечити право великого литовського князя володіти руськими землями через обґрунтування “історичними” аргументами належності цих земель до “отчини” московських князів. Вичленяють до п'яти інтерпретацій двох версій цього родоводу⁶². Згідно з найранішою версією, Гедиміна називали

---

⁵⁹ Русина О. Україна під татарами і Литвою. – С. 156.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Про генезу ідеології московських претензій на киеворуську спадщину див.: Pelenski J. The Origins of the Official Muskovite Claims to the Kievan Inheritance // Pelenski J. The Contest... – Р. 77–103; Pelenski J. Muskovite Claims to the Byzantine-Kievan Inheritance // Ibid. – Р. 117–131.

⁶² Про опрацьовані в XVI ст. московські версії родоводу Гедиміновичів див.: Бычкова М. Е. Отдельные моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI века // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С. 367; Дмитриева Р. П. Сказание о князьях Владимирских... – С. 98–100; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 168, 169, 171–172; Флоря Б. Н. Родословие

рабом Вітеня, якого у свою чергу “зробили” дрібним смоленським князем. Після смерті Вітеня Гедимін нібито взяв шлюб з його дружиною і в такий спосіб долучився до князівської лінії. Згодом московський (в іншій інтерпретації тверський) князь нібито призначив Гедиміна збирати данину в Литві. У 30–40-ві рр. статус литовської династії підвищили, згодом, через те, що попередня версія колола очі тих Гедиміновичів, які взяли бік Москви. Тепер їхній рід виводили вже від полоцького князя Рогволда, але оскільки Рогволдовичі, за літописною версією, втратили право на спадщину Рюриковичів, то відповідно позбавлялася цього й сучасна Литва. Крім того, це дало змогу Москві також висунути претензії на володіння властиво Литвою та Польщею. Якщо в 1504 р. Іван III заявляв, що отчиною Гедиміновичів є *“Лятська земля та Литовська”*, то в 60-х рр. Іван IV після смерті останнього Ягеллона переконував, що *“Корона Польська і Велике князівство Литовське наша отчина”*⁶³.

До династичної теорії Москва на початку XVI ст. долучила аргумент захисту православних Литовсько-Руської держави й Корони, який на той час вже був апробований у стосунках з Казанню. Перше його застосування в московсько-литовському протистоянні як складової експансіоністських стратегій помічене в 1500 р. Під прапором необхідності оборони православного населення від нібито переслідування з боку католиків Іван III розпочав чергову війну з Литвою⁶⁴, давши старт багатовіковій експлуатації Москвою ідеї православної солідарності для обґрунтування своїх територіальних претензій на непідвладні йому руські землі.

Таке використання релігійного аргументу було відгомонам порухів вищого московського духовництва утвердити Москву як християнський центр світового значення. Ці порухи перегукувалися з намірами світської еліти утвердити державу як царство. Звідси пішли ідея *“Москва – другий Константинополь”* (кінець XV ст.), хронологічна попередниця глобальнішої за закладеним ідеологічним потенціалом концепції *“Третього Риму”*⁶⁵, генерованої в 20-х рр. XVI ст. Останнім часом переконливо

литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С. 320–328; Jučas M. Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P. 175–182.

⁶³ Див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 155, 172.

⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 276.

⁶⁵ Скрупульозно проаналізувавши тексти, які формують цю концепцію, а також історіографічну ситуацію, Н. Сініцина вичерпно довела, що насправді слід вести мову про теорію *“Третій Рим”*, а не *“Москва – Третій Рим”*, оскільки остання версія термінологічного втілення ідеї *“відсутня в усіх трьох творах, що цю ідею викладають; воно обмежувало б її зміст думкою про долю міст, світових столиць (translatio urbis), тоді як “Третій Рим” – поняття значно ширше й стосується одночасно царства. “Третій Рим” – не тільки Москва, і навіть переважно не Москва, але Російське царство*

доведено, що між теоріями “Москва – другий Константинополь” і “Третій Рим” немає генетичного зв’язку, оскільки, з одного боку, в останній тема падіння нового Риму (Константинополя) не була центральною й концепція в цілому мала антигрецьке спрямування, а з іншого – в першій про крах Візантії взагалі не говориться, “парадигма Костянтина зберігає повноту значення”, а Москва як “новий град Костянтина” розглядається переважно в контексті захисту православної віри⁶⁶. Стосовно концепції “Третього Риму”, то Д. Островський аргументовано спростував тезу, що первісний задум Філофея та невідомого автора іншої (третьої) праці первісного “третьоримського” циклу “Твору про образи церкви” полягав саме в опрацюванні глобалістських ідей, сфокусованих на історичній місії Московії⁶⁷. Висновку, що не месіанізм і не експансіонізм надихав Філофея, дійшла й чи не найприскіпливіший дослідник комплексу ідей “Третій Рим” Н. Сініцина⁶⁸. Інша справа, що одкровення псковського монаха та його продовжувача надавалися для інтерпретації в обох цих напрямках. Показово, однак (і це підтверджує висновки Д. Островського), що попри ознайомленість визначних московських дипломатів перших двох третин XVI ст., принаймні Місюра Мунехіна, Дмитра Герасимова, Федора Карпова та Івана Висковатого (вони ж найпомітніші московські інтелектуали)⁶⁹, з відповідними текстами, концепція “Третього Риму” у зовнішньополітичній діяльності Московії XVI ст. не використовувалася⁷⁰. Крім того, Р. Дмитрієва обґрунтувала штучність притягування “Сказання про великих князів Володимирських” до ідеї “Третього Риму”, яке робилося на підставі того, що в “Сказанні” родовід московських князів виво-

---

зі столицею в Москві, російська православна Церква з її головним престолом – кремлівським Успенським собором” (Сініцина Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. – Москва, 1998. – С. 324–325).

⁶⁶ Там само. – С. 325–326.

⁶⁷ Дослідник показав, що насправді Філофею та невідомому авторові твору “Про образи Церкви” ходило передовсім про захист інтересів Церкви та про необхідність того, щоб світська влада сповідувала стосовно неї належну політику (Ostrowski D. Muskovy and the Mongols... – Р. 243). Схожу позицію обстоює Е. Кінан. За ним, Філофееві слова “мають лише вузько релігійний контекст, були застереженням, а не заклик до величі. Вони не мали нічого спільного із зовнішньою політикою чи баченням долі Московії” (Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Там само. – С. 26).

⁶⁸ На думку Н. Сініциної, Філофей мав на увазі “тривалість у часі останнього християнського царства, яке “стримує” прихід антихриста й водночас парадоксально постачає своїми беззаконнями і неправдою ознаки його наближення” (Сініцина Н. В. Третий Рим... – С. 328).

⁶⁹ Про знайомство з ідеями Філофея Д. Герасимова, Ф. Карпова та І. Висковатого див.: Граля І. Иван Михайлов Висковатый. – Москва, 1994. – С. 419, 421.

⁷⁰ Див.: Дмитрієва Р. П. Сказание о великих князьях Владимирских... – С. 137.

диться від Августа⁷¹. Зрештою, за Е. Кінаном, теорія “Третього Риму” є “не більш як результат наукового непорозуміння”⁷². Дослідник взагалі заперечив (як видається, невинувато) безпосередній вплив у XV–XVI ст. ідей, що виходили з лона московської Церкви, на політичну культуру світської еліти Московії. На його думку, “образ московської політичної системи як тісно поєднаної з православною ієрархією в національному союзі, чи спонукуваної всемогутніми релігійними переконаннями – це витвір пізнішого часу”⁷³. Утім незалежно від того, яку насправді роль московська світська еліта відводила Церкві в кінці XV–XVI ст. й від того, наскільки московський двір перейнявся ідеями, сформульованими “отцями”, гасло захисту православних від католиків/мусульман увійшло до кола чинників, покликаних ідеологічно забезпечувати територіальну експансію Московії.

Зрештою, в другій половині XVI ст. у Москві була генерована теорія “Москва – другий Київ”, появу якої Я. Пеленський назвав кульмінацією ідеологічного забезпечення московських претензій на “київську спадщину”⁷⁴. Цю теорію пронизувала ідея якнайшвидшого опанування Іваном IV Києва – фокусу московських претензій стосовно спадщини Рюриковичів – і всіх земель, що тягнули до колишньої столиці Русі й “найкращого міста”.

Литовсько-Руська держава могла протиставити московській династичній теорії наступні контраргументи: апеляцію до права завойовника, наголошення на захисті Литвою руських земель від татар, зрештою, визнання Тохтамишем її влади над руськими землями. Останній аргумент мав особливу вагу, оскільки в ієрархії правителів московський князь, як уже наголошувалося, посідав відносно Чингізидів підпорядковане положення. Були також спроби занурити в римську добу коріння Гедиміновичів і литовців узагалі. Відпочатково такі спроби (а вони започатковуються вже в середині XV ст.) мали на меті підкріпити ідеологічними аргументами позицію Литви у протистоянні інтеграційним зазіханням Польщі. Але згодом легенда про “латинське” походження Гедиміновичів придалася для ідеологічних воєн з Москвою⁷⁵.

⁷¹ “Центральна тема “Сказання”, – підсумувала дослідниця, – родовідна спадкоємність, а оповіданням про долю царських інсигній лише пояснено за яких обставин російські (в оригіналі – “русские”. – В. Б.) великі князі стали вінчатися на царство” (Там само. – С. 96–97).

⁷² Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину... – С. 25.

⁷³ Там само. – С. 29.

⁷⁴ Pelenski J. Inkorporacja ziem ukraińskich... – S. 255. Докладно про цю ідею див.: Pelenski J. Russia and Kazan... – P. 148–151.

⁷⁵ Про обставини появи та сутність “латинського родоводу” литовців див.: Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До Джерел. Збірник

Однак свою позицію Московське князівство підкріпило набуттям реальної військово-політичної переваги над Литовсько-Руською державою. Коли в 1483–1484 рр. Москва вперше спробувала досягти визнання Литвою за Іваном III титулу “государя всія Руси”, у якому втілювалися московські претензії на цілість “київської спадщини”, литовська сторона рішуче запротестувала. У 1500 р. великий князь Олександр, придавлений суцільними невдачами на московському напрямку, був змушений капітулювати⁷⁶, чим улегітимнив московські претензії. Проте спроби Василя II та його наступників вичавити з великого литовського князя та польського короля визнання титулу царя так і не увінчалися успіхом⁷⁷. Лише в процесі переговорів за наслідками Смоленської війни 1632–1634 рр. Варшава погодилася називати московського правителя царем та “братом”, але поставила (хоча й безрезультатно) під сумнів формулу “всія Руси”⁷⁸. Суперечками з приводу постійного викривлення польськими та литовськими урядниками царського титулу густо пересипана історія подальших стосунків Московії та Речі Посполитої. Під час української Національно-визвольної війни середини XVII ст. “титульним” аргументом московська дипломатія постійно тероризувала Варшаву як легітимним приводом для виходу з Полянівського миру.

Експансіоністські стратегії та практики Московії

Уперті й у кінцевому рахунку результативні московські заходи в ділянці ідеологічного супроводу експансії підкріплювалися гнучкістю безпосередніх стратегій реалізації завойовницько-інтеграційних задумів і то вже на початкових етапах формування території майбутньої імперії. Не можна не зауважити здатності московських князів поєднувати різноманітні практики, терпляче формувати сприятливі умови для вирішального кидка, уміння плести хитромудрі дипломатичні комбінації, позбавляти обрану жертву в потрібний момент сподіваних союзників. Водночас Москва демонструвала й неперебірливість у засобах, жорстокість до підкорюваних еліт, яка жахала європейський світ.

наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 677–678; *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny.* – 1980. – N. LXXI. – S. 11–12.

⁷⁶ Детальніше про перебіг московсько-литовських змагань з приводу титулу великого московського князя див.: *Хорошкевич А. Л.* Русское государство... – Москва, 1980. – С. 85, 87–88, 101–106, 116.

⁷⁷ Докладніше про спроби затвердити за московським правителем титул “цар” у стосунках з Великим князівством Литовським див.: *Дмитриева Р. П.* Сказание о великих князях Владимирских. – С. 105, 137.

⁷⁸ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Москва, 1990. – Кн. V. – Т. 9. – С. 167–168.

Московські князі зуміли винятково плідно використати для свого зміцнення зверхність Золотої Орди над Північно-Східною Руссю. Вже з першого московського удільного династа князя Данила Олександровича в основу їхньої тактики було покладене прагнення за будь-яку ціну вберегти підконтрольні території (не всю Північно-Східну Русь) від татарських погромів. Забезпечення такої “тиші” цілком слушно вважалося запорукою успіху в суперництві з іншими північно-східними князями. Ті в свою чергу сповідували подібні ж підходи. Але саме московські князі кінця XIII – першої половини XIV ст. – Данило, Юрій та Іван Калита – виявилися удатнішими. В роки їхнього правління Московське князівство не зазнавало ординських спустошень⁷⁹. Водночас ці князі зуміли ефективно, як ніхто інший, використати татарський чинник для ослаблення своїх конкурентів і перетворити власне князівство на одну з найбільших державних потуг у Північно-Східній Русі, вивести його на орбіту активного “збирання” сусідніх земель.

З кінця XIII ст., відколи Москва розпочала активні змагання за розширення території свого первісного уділу, головною перешкодою для неї було Тверське князівство, князь якого Михайло Ярославович у 1304–1317 рр. володів ярликом на Велике Володимирське князівство й прагнув консолідувати Північно-Східну Русь та Новгород під своєю рукою як великого володимирського князя. Не менш амбітні плани виношували й Михайлові спадкоємці⁸⁰. Перспектива суперництва Москви й Твері не могла не тішити Сарай, який розігрував класичну політику “поділяй і володарюй”. Принципово ситуація не зазнала змін і тоді, коли новий хан Узбек (1313), реагуючи на змогутнення Литви, взяв на озброєння концепцію, метою котрої, як визначив М. Борисов, була “консолідація Північно-Східної Русі під владою найлояльнішого стосовно орди хана”⁸¹. У рамках цього “нового курсу ординської політики” стосовно цих земель, Узбек постарому намагався все-таки запобігти надмірному посиленню Великого Володимирського князівства. Так, у 1318 р. він вдало розчистив поле для подальших московсько-тверських змагань: в Орді страчують тверського князя Михайла Ярославовича⁸². Погром Твері московсько-ординським

---

⁷⁹ Борисов Н. С. Политика московских князей (конец XIII – первая половина XIV века). – Москва, 1999. – С. 149–150, 232–233.

⁸⁰ Докладно про роль Твері в системі князівств Північно-Східної Русі в XIII–XV ст., витоки й сутність московсько-тверського суперництва див.: Там само. – С. 73–188; Горский А. А. Москва, Тверь и Орда в 1300–1339 гг. // Вопросы истории. – 1995. – № 4. – С. 34–46; Ключ Г. Княжество Тверское...

⁸¹ Борисов Н. С. Политика московских князей... – С. 152. Докладніше про особливості “нового ординського курсу” див.: Там само. – С. 151–188.

⁸² Див. поклик № 12.

військом у 1327 р., яке придушувало антитатарське повстання тверичів, завдав їй непоправних втрат⁸³. У 1339 р. тверського князя Олександра та його сина Федора, а також, очевидно, союзника Твері белозерського князя Романа⁸⁴ стратили в Орді за намовами Івана Калити⁸⁵. У підсумку під впливом ординського ферменту вперта московсько-тверська міжусобиця суттєво підірвала потужність Тверського князівства, яке потенційно могло претендувати на роль альтернативного об'єднавчого центру північно-руських земель та джерела подальшої експансії.

Впадає в око, що, наскільки нині можна судити, до останньої чверті XIV ст. московсько-ординське порозуміння жодного разу не дало серйозної тріщини. Ординськими руками Москва неодноразово успішно розчищала собі дорогу, послаблюючи інші князівства. До всього Москва зуміла не посягти завчасних підозр в Орді щодо своєї справжньої потуги. У 1318 р. московському князеві вперше дістався ярлик на Велике Володимирське князівство, через 10 років Іван Калита отримав ярлик на частину великого княжіння, за 1331–1369 рр. московські князі не були великими володимирськими князями лише три роки (1360–1362)⁸⁶. Приспані лояльністю московських князів ординські хани розгледіли небезпечне посилення Московського князівства доволі пізно. Коли в 1370, 1371 і 1375 рр. ярлик на Велике Володимирське князівство отримував тверський князь Михайло Олександрович, то, як слушно відзначив А. Горський, *“політична і моральна перевага Москви в Північно-Східній Русі була вже настільки велика, що визнання Михайла великим князем Володимирським залишилося номінальним”*⁸⁷.

До того часу Москві справді вдалося поширити свій вплив на низку земель Великого Володимирського князівства. Зокрема, в залежність потрапили Галицьке та Углицьке князівства. З кінця 30-х рр. XIV ст. московські князі намагалися перетягнути на свій бік Смоленськ, на той час уже васала Великого князівства Литовського. У 1352 р. похід московського війська увінчався успіхом. Смоленське князівство ненадовго стало васалом Володимирського княжіння⁸⁸. Відтоді і до 1404 р. час від часу

⁸³ Борисов Н. С. Политика московских князей... – С. 157.

⁸⁴ Гипотезу про цю страту висунув А. Копанев (*Копанев А. А. История землевладения Белозерского края XV–XVI в. – Москва; Ленинград, 1951. – С. 25*).

⁸⁵ Детальніше про це див.: Орлов К. Тверське князівство в системі міжнародних відносин країн Східної Європи у 30–40-х роках XIV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 74–75.

⁸⁶ Борисов Н. С. Политика московских князей... – С. 152; Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. – С. 45–46.

⁸⁷ Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. – С. 46.

⁸⁸ Там само. – С. 40.

відновлювалися змагання Москви та Литви за Смоленськ, аж поки Вітовту не вдалося на понад століття твердо зафіксувати його за своєю державою. Утім і більшу частину другої половини XIV ст. Смоленське князівство також перебувало під Литовською зверхністю.

Як володарі ярлика на Велике Володимирське князівство московські князі успадковували сюзеренітет останнього над Новгородом, встановлений за Олександра Невського. Утім фактично цей сюзеренітет був суто номінальним, обмежуючись лише тим, що до міста направлявся на князювання великокнязівський намісник, який однак мав надзвичайно урізані повноваження⁸⁹. Водночас Новгород намагався маневрувати між Москвою та Литвою, надаючи князям з останньої “пригороди” в містах, які перебували під його владою або окремі землі в “кормління”⁹⁰. Тільки в 1398 р. Новгород на менш ніж рік визнав сюзеренітет Литви⁹¹.

Врешті, Московії поталанило унеможливити відродження колишньої потуги Тверського князівства. Однак попри періодичні успіхи їй не вдалося повернути Твер на свою орбіту. Як тільки там з’явився талановитий князь Михайло Олександрович, Твер позбулася московських впливів, віддавши перевагу союзові з Литвою.

Застосовані Москвою на цьому етапі інтеграційні практики нічим особливим не відрізнялися від підходів, які перебували на озброєнні в її не ординських сусідів. Крім зауваженого вище опертя на Орду (політичне та військове), московські князі використали типовий набір інструментів: чинник військової потуги, шлюбні стратегії, дипломатичні комбінації, прийом невдоволених бояр з інших земель, особливо з Твері. Важливим напрямком діяльності московських князів стало ослаблення Твері шляхом позбавлення її політичних союзників. У 30–40-х рр. XIV ст. лави північно-східних князів-союзників Тверського князівства звузилися до двох основних: Белозерського та Ярославського, а після смерті у 1345 р. Василя Давидовича Ярославського взагалі залишився лише один більш-менш потужний прибічник⁹².

Водночас проти Москви працювала литовська експансія на схід. Як вже йшлося у попередньому розділі, Гедимін добився васалітету Смолен-

---

⁸⁹ Наприкінці XIII ст. з компетенції новгородського князя були вилучені виконавчі функції (посвідчення судових, майнових, земельних актів та торгових угод) (Горський А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. – С. 47–48).

⁹⁰ Детальніше про це див.: Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. – Москва, 1961. – С. 211; Горський А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. – С. 48–49; Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. – Петроград, 1918. – С. 142.

⁹¹ Горський А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. – С. 49.

⁹² Див.: Орлов К. Тверське князівство в системі міжнародних відносин... – С. 74, 78.

ська, інтригував у Новгороді, застосовував шлюбні стратегії, підтримував тверського князя. Ольгерд прагнув ще більше посилити тиск. Варто згадати бодай три Ольгердові походи на Москву 1368–1372 рр., здійснені в союзі з Тверрю. Крім того, Литва розпочала активно грати на ординському полі, чим плутала Москві карти. У 1380 р. великий литовський князь Ягайло разом із рязанським князем Олегом були союзниками Мамаю. Саме Велике князівство Литовське, підставивши плече Твері, нав'язуючи стосунки з Рязанню, стало для Московії основною перешкодою на шляху розвитку московської експансії. При цьому, однак, Москва не тільки виявила спроможність протистояти литовському тискові, а й зуміла набути вигляду потужного центру, якщо до неї вважали за можливе переходити на службу литовські князі⁹³. Зокрема, як звернув увагу М. Грушевський⁹⁴, Ольгерд відзначав, що московський князь перехопив у нього Березуй, Калугу, Мценськ. У 1379 р. Дмитро Донський посилав військо воювати Сіверщину⁹⁵.

Власне в XV ст. доля московських претензій на найголовніші князівства Північно-Східної Русі: Тверське, Смоленське, Рязанське, а також на Новгород і Псков – безпосередньо залежала від співвідношення сил між Москвою та Литовсько-Руською державою. У часи Вітовта перевага явно була на боці Литви. Цей великий литовський князь, як аргументовано підсумував Д. Іванов, *“досяг значних успіхів у своїй східній політиці. У Москві під опікою його дочки та його самого княжив його внук. Внутрішні протиріччя не дозволили Московському князівству дієво втрутитися у війну Вітовта проти Новгорода й Пскова... У залежне від Вітовта становище були поставлені князі Рязані, Пронська та верхівських князівств. Тіснішим став союз з Тверрю. Взагалі авторитет великого князя литовського в землях Північно-Східної та Північно-Західної Русі суттєво зріс”*⁹⁶. Коли ж після смерті Вітовта, опори Василя II, у Московії спалахнула усобиця, Литва не змогла належним чином скористатися з дальшого ослаблення своєї конкурентки, оскільки сама опинилася у вирі подібного катаклізму (Свидригайлові війни).

Під час впертих змагань за московський стіл другої чверті XV ст. експансіоністський потенціал Московії суттєво низився. Їй вдалося до-

---

⁹³ Вже у 1377 р. до Москви перейшов Андрій Ольгердович, обурений тим, що великим литовським князем став Ягайло, у 1380 р. – Дмитро Ольгердович (вернувся назад у 1388 р.), у 1406 р. – князь Олександр Нелюб. Як влучно висловилася О. Русина, *“протягом XIV–XV ст. Московське князівство активно вбирало “відходи” політичної боротьби у сусідній державі (Литві. – В. Б.)”* (Русина О. Сіверська земля... – С. 169).

⁹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 69.

⁹⁵ Там само. – С. 70.

⁹⁶ Іванов Д. И. Московско-литовские отношения... – С. 105.

сягти виключно локальних успіхів⁹⁷. При цьому були й втрати⁹⁸. Але ті бурхливі й доленосні внутрішні процеси, що їх переживала тоді Москва, суттєво скоригували її інтеграційні стратегії. Як відомо, середина XV ст. стала рубіжним періодом в історії Великого князівства Московського. Один із найпроникливіших дослідників історії Московії О. Зимін визначив сутність внутрішньої московської війни XV ст. як протистояння “вільної промислової Півночі” з московським Центром, що репрезентував паростки майбутнього московського самодержавства⁹⁹. Переміг Центр. І це, крім іншого, запліднило процес подальшого збирання земель навколо Москви та інтеграцію приєднаних територій репресивною складовою небаченої в Східній Європі жорстокості.

Подальший поступ – і вирішальний – у справі розширення Московського князівства й перетворення його на величезну державу став можливим вже в часи Івана III. Саме тоді Москва розвинула небачену доти активність. Комбінуючи різноманітні завойовницько-інтеграційні практики, вона повела надзвичайно успішну експансію навсідбіч від свого історичного ядра. Територіальні претензії великого московського князя вийшли за межі земель, які колись належали Київській Русі, й сягнули частини золотоординських ханатів, що свідчило про його далекосяжні претензії на всю золотоординську спадщину. Успіхи Івана III та його спадкоємців Василя III й Івана IV вражають. За Івана III була остаточно ліквідована пряма ординська зверхність. Ключовим досягненням стало завоювання Москвою своїх основних конкурентів у Північній та Північно-Східній Русі – Твері й Новгороду. Зазнали краху Ярославське та Ростовське князівства, відійшли до Московії так звані “верхівські князівства”, Сіверщина, землі чувашів та вятчів. Розпочалися затяжні змагання з Казанським ханатом. За Василя III були остаточно інтегровані Псков та Рязанське князівство, приєднано Смоленськ. У середині XVI ст. Московія dokonala Казань, далі настала черга Астрахані та башкирських земель. На початку 80-х рр. XVI ст. розпочалося просування в Сибір. Крім того, Іван IV змагався за вихід до Балтики, вклинення в Поле, поширення московської зверхності над Ногаєм та над козацькими спільнотами Дону, Волги, Яїка, за проникнення в Передкавказзя.

---

⁹⁷ Так, скажімо, у 1435 р. від Новгороду були відірвані давні спірні міста – Вологда, Волок Ламський та Бежецький Верх (*Бернадський В. Н.* Новгород и Новгородская земля... – С. 218).

⁹⁸ Чи не найбільшою з них стала поразка 1445 р. від казанського хана Мухамеда під Суздальем, внаслідок якої Василь II потрапив до полону й Москва була змушена погодитися на виплату данини Казані (*Худяков М.* Очерки по истории Казанского ханства. – Казань, 1929. – С. 21).

⁹⁹ *Зимин А. А.* Витязь на распутье. – С. 191–192.

Підкорення Казані й Астрахані шляхом повного поглинення обох ханатів мало колосальне значення для подальшої долі московської експансії, золотоординської спадщини, врешті, для цивілізаційного обличчя московського світу. Утвердження в столицях двох Чингізидських ханатів остаточно оформило дволикість Московії, яка стягуючи під своє крило представників європейської цивілізації, при цьому мислила себе в категоріях спадкоємниці Золотої Орди, уперто змагалася за визнання свого правителя спершу рівнею Чингізидам, а згодом і “старшим” серед них. Після оволодіння Казанню Іван IV заявив, що *“отчина наша до нас вертається”*¹⁰⁰. Мав цілковиту рацію Г. Вернадський, коли підсумовував: *“Події 1550-х рр. стали поворотним пунктом російсько-татарських відносин. Вони заклали основи Російської євразійської імперії.”*¹⁰¹ Саме оця дволикість Московії зумовила давно підмічений в історіографії¹⁰² відхід московських правителів від традиційно культивованого в Золотій Орді принципу накинення зверхності на державні утворення, який полягав у встановленні відносин ієрархічної підпорядкованості без руйнування державності й наступної уніфікації внутрішнього життя жертви за єдиним взірцем. З погляду ж збирання *“отчини”* Рюриковичів інкорпорація Казані й Астрахані виглядала цілком природною.

Дивлячись у стратегії та переможну ходу московської експансії в часи Івана III – Івана IV, не можна не зауважити успішності дипломатичних зусиль Московії. Московська дипломатія виявилася в кінцевому рахунку куди продуктивнішою за казанську, астраханську, ногайську, литовську, не кажучи вже про новгородську, тверську чи рязанську. Іван III, скажімо, гнучкіше використав дезінтеграційні процеси, що відбувалися в Золотій Орді, особливо крах Великої Орди. З 70-х рр. XV ст. його кримська та казанська політика дозволила здобути низку дипломатичних перемог. Ставка Москви на союзницькі відносини з Кримським ханатом та на поширення своїх впливів в Казані виявилася перспективнішою, ніж сповідуваний Вільно курс на спілку з Великою Ордою. Чого вартий був бодай той акомпанемент, який своїми спустошеннями українських земель створив Менглі-Ґірей московсько-литовським війнам кінця XV – початку XVI ст.¹⁰³

Взагалі в більшості випадків напередодні здійснення крупних загарбницьких проектів Москві вдавалося створити вигідні зовнішньополітичні

¹⁰⁰ Див.: *Хорошкевич А. Л.* Россия в системе... – С. 111.

¹⁰¹ *Вернадский Г. В.* Московское царство. – С. 10.

¹⁰² *Pelenski J.* Russia and Kazan... – P. 124; *Каттелер А.* Россия многонациональная империя... – С. 23–24.

¹⁰³ Про наслідки цих спустошень див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – С. 21–41.

умови. Зокрема, у 1480 р. під час стояння на Угрі Литва так і не ризикнула виступити на боці Великої Орди. Напередодні першого походу Івана III на Новгород 1471 р. при дворі Казимира Ягеллончика двічі побували московські послы, яким поталанило забезпечити нейтралітет Литви¹⁰⁴. Аналогічну ситуацію подибуємо в 1478 р. перед вирішальною війною з Новгородською республікою. Крім того, до походів на Новгород Москва зуміла залучити псковське військо¹⁰⁵. А перед приєднанням Твері було укладене 10-річне перемир'я з Литвою¹⁰⁶. Навіть на Псков, який з середини XV ст. не змінював промосковської орієнтації, Москва не наважилася піти без дипломатичної підготовки¹⁰⁷. Іван IV активно інтригував проти Казані в ногайських улусах та в Астрахані. У другій половині 40-х рр. XVI ст., тобто у вирішальний період підготовки до остаточного підкорення Казанського ханату, Москва вдало використала на свою користь прагнення ногайських мурз посилити там свій вплив. Ногайці не тільки дивилися крізь пальці на заходи царя, а й самі не раз подавали ідеї, спрямовані на закріплення за собою ролі посередника в московсько-казанських стосунках¹⁰⁸. Коли ж на початку 50-х рр. в ногайських улусах визріло усвідомлення тих загроз, які випромінювала для Ногаю повна інкорпорація Москвою Казанського ханату, остання розробила цілу дипломатичну програму, покликану унеможливити появу під Казанню ногайського війська, й успішно її реалізувала¹⁰⁹. Так само Московія довгий час дипломатично готувала розгром Астраханського ханату. Ногайські мурзи, зацікавлені в ослабленні Астрахані, вважалися союзниками московського царя. І хоча дієвої допомоги вони не надали, але своєю позицією посутньо спричинилися до успіху Івана IV¹¹⁰.

Як відомо, більшість територіальних набутків другої половини XV – першої половини XVII ст. дісталися Московії через завоювання. Однак московські князі, крім того, ще й уперто шукали безкровних способів приростити свої володіння. Тому найчастіше успіху досягалося шляхом

¹⁰⁴ *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым. – С. 73.

¹⁰⁵ *Бернадский В. Н.* Новгород и Новгородская земля... – С. 273, 299.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ *Масленникова Н. Н.* Присоединение Пскова к Русскому государству. – Санкт-Петербург, 1965. – С. 64–65.

¹⁰⁸ Ширше див.: *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – Москва, 2002. – С. 244–246.

¹⁰⁹ *Шмидт С. О.* Восточная политика Российского государства накануне “Казанского взятия” // *Международные отношения: Политика. Дипломатия: Сб. статей к 80-летию академика И. М. Майского.* – Москва, 1964. – С. 49–50.

¹¹⁰ Детальніше див.: *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 219–221, 261–265, 297–300.

комбінування збройних та цивільних засобів. Так, у 1474 р. ростовські князі продали Івану III свою “половину Ростова”¹¹¹. В основі стратегій, застосовуваних для приєднання Казані, був покладений курс на формування серед казанської еліти так званої “п’ятої колони” та проштовхування на ханський стіл свого кандидата. Час між 1467 р. і переможним походом Івана IV під Казань 1552 р. наповнений перманентними успіхами й невдачами московських князів у цій справі¹¹². Крім того, Московія намагалася задіяти максимально можливу кількість чинників, покликаних підточити сили ханату та розчистити дорогу для його опанування. Її підхід вирізнявся неабиякою гнучкістю. Московські князі уміли вчитися на власних помилках, не гребували йти обхідним шляхом. Саме на прикладі організації протистояння з Казанню добре видно, наскільки прискіпливим могли бути підходи Московії до втілення в життя своїх експансіоністських задумів.

Московські князі закладали нові міста – опорні пункти, експлуатували проблему проживання в ханаті московських людей, намагалися використати той факт, що мордві, чувашам, черемисам, марійцям, удмуртам не було особливої різниці, куди платити ясак, в Казань чи в Москву, але й не зупинялися перед страхітливими спустошеннями територій, спроваджували на заслання полонених казанських ханів¹¹³. Щоб розколоти казанську еліту, а заодно й підняти ієрархічний рівень московського князя відносно казанських Чингізидів, Москва широко практикувала шлюбні стратегії, впровадила інститут служилих царевичів, в особливих випадках надавала останнім уділи, прагнула, щоб в угодах з Казанню місцеві династи називали московського царя “братом”¹¹⁴. Як промовистий зразок здатності московських князів тонко підійти до реалізації своїх експансіоністських планів в ординських землях й особливо до справи інтеграції поглинутих територій, Касимовський уділ (ханат), утворений у Мещері в 1452 р., проіснував понад двісті років¹¹⁵. Остаточно він був ліквідований лише в 1681 р., хоча удільна система сконала в Московії ще в часи опричнини. Касимовські царі та їхнє оточення відігравали роль

¹¹¹ Див.: *Скрябніков Р. Г.* Третий Рим. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 32.

¹¹² Ширше про це див.: *Худяков М.* Очерки по истории... – С. 36–112.

¹¹³ Див. хоча б: *Худяков М.* Очерки по истории... – С. 33, 40, 51, 133–134, 150–151.

¹¹⁴ *Алишев С. Х.* Москва и Казань: межгосударственные отношения в XV–XVI вв. – Казань, 1995. – С. 46–58; *Худяков М.* Очерки по истории... – С. 21, 35–36, 71–72; *Pelenski J.* Muskovite Imperial Claims... – P. 192.

¹¹⁵ Докладно про історію Касимовського уділу див.: *Вельяминов-Зернов В. В.* Исследование о касимовских царях и царевичах. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч. 1; Санкт-Петербург, 1864. – Ч. 2.

розмінної монети в московсько-казанських стосунках, слугували для еліти ханату за наочний приклад наслідків лояльності до московського правителя.

Принагідно демонструвався основний аргумент, силовий. Відлік московсько-казанських війн розпочався в 1439 р. з успішної навали хана Муххамеда, під час якої він стояв під мурами Москви. За підрахунками С. Алішева, з 1446 по 1552 рр. між Москвою і Казанню відбулося 16 війн, у процесі яких 33 рази московити йшли на Казань, 31 раз казанці на Москву¹¹⁶. До свого війська московські правителі залучали нетатарське населення ханату, мещерських татар, служилих князів, сили касимовських царів, по можливості вільних козаків з прикордоння та з Поля¹¹⁷.

Паралельно розкручуванню змагань з Казанню та Астраханню Москва на зламі XV–XVI ст. розпочала спроби поширити свої впливи на територіально віддалений Ногай. І в цьому випадку вона також активно комбінувала різноманітні заходи: від дипломатичного тиску і шлюбних стратегій до будівництва фортець на Волзі, толерування козацьких нападів на ногайські улуси та роздмухування в Ногайській Орді міжусобиць¹¹⁸. Докладно проаналізувавши строкату історіографічну традицію щодо проблеми підкорення Московією Ногайської Орди та взаємного статусу обох суб'єктів, В. Трепавлов обґрунтовано заперечив тези про підлеглість (незалежно яку) Ногаю Московській державі з середини XVI ст. Погодившись у загальних рисах з концепцією А. Каппелера¹¹⁹, дослідник дійшов

¹¹⁶ Алішев С. Х. Исторические судьбы народов... – С. 54.

¹¹⁷ Див.: ПСРЛ. – Т. XIII. – С. 44, 105, 135, 155, 163–164, 199–202.

¹¹⁸ Докладно про особливості московсько-ногайських відносин в XV–XVI ст. див.: Кочкаев Б. А.–Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII ст. – Алма-Ата, 1988; Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 13–17, 37–44, 55–65, 88–97, 138–149, 223–228, 237–241, 283–286, 290–293, 357–362; Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – С. 135–138, 179–182, 211–219, 240–269, 272–289, 304–308, 389–411, 599–647; Kappeler A. Moskau und die Steppe: das Verhältnis zu den Nogai-Tataren im 16. Jahrhundert // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Berlin. – 1992. – Bd. 46. – P. 87–105.

¹¹⁹ Згідно з ґрунтовними спостереженнями А. Каппелера, до середини XVI ст. між Москвою та Ногаєм існували відносини рівноправного партнерства. Укладення в 1557 р. першої в історії ногайсько-московських стосунків шерт-наме поклало початок новій добі в цих стосунках, добі, яка улегітимнила претензії Москви на підкорення Ногаю. Однак лише з 1600 р., коли ногайського бія було поставлено за царським наказом (з відповідним церемоніалом), настає перша фаза реальної підлеглості, яка дослідником ідентифікується як васалітет (Kappeler A. Moskau und die Steppe... – P. 101–104). У своєму пізнішому дослідженні А. Каппелер висловився ще скептичніше з приводу ймовірності того, що Москві таки вдалося накинути свою зверхність на Ногай на початку XVII ст. На думку дослідника, Ногайська Орда "і в XVII ст. залишалася незалежною" (Kappeler A. Россия – многонациональная империя... – С. 38).

обґрунтованого висновку, що до середини XVI ст. обидві сторони були фактично рівноправними союзниками, потім до кінця століття ногайці розглядалися як молодші партнери (однак Ногайська Орда залишалася незалежною), а з 1600 р. настали часи васалітету Орди Великих Ногаїв з виразною тенденцією до її інтеграції в політичне тіло Московії, тенденцією не завершеною через крах Орди в 40-х рр. XVII ст.¹²⁰ При цьому московські правителі розпочали стосунки з ногайськими біями з нижчої ієрархічної позиції, хоча останні й не належали до Чингізидів. Навіть після оволодіння Іваном IV Казанню, бій Ісмаїл (до всього, зобов'язаний своїм бійством якраз Москві) намагався зберегти в обігу титулування того як “сина”, а мурзи називали московського царя “братом”. Проте упродовж XV–XVI ст. “відбувалося поступове зниження статусу ногайських правителів стосовно російських монархів; від батька до брата і друга і далі до холопа, тобто від старшинства до рівноправ'я і далі до меншовартості”¹²¹.

На іншому напрямку своєї експансії – західному – Москва для приєднання верхівських князівств і Сіверщини широко використовувала практику переманювання удільних князів. У такий спосіб їй до 1492 р. вдалося без військових зусиль отримати Одоїв, Перемишль, Козельськ, Серепськ. Перехід князів Семена Воротинського, Василя та Андрія Бельовських, частини князів Мезецьких зумовив територіальні втрати, яких зазнала Литовсько-Руська держава в 1492–1494 рр. Дієва агітація, підперта оголошенням Литві війни, спричинилася до чергового переходу удільних князів у 1500 р., який приніс Івану III Сіверщину¹²². У Новгороді Москва настирливо формувала лояльне до себе угруповання й підтримувала антиболярську опозицію¹²³.

Врешті, московські великі князі уміли використати похибки суперника, що найяскравіше помітно знову ж таки на прикладі того, як були відірвані від Великого князівства Литовського верхівські землі. До 1494 р. Москва переманювала тутешніх удільних і вотчинних князів цілком легально, бо це питання не обумовлювала жодна московсько-литовська угода. Литва дуже довго перебувала в полоні ілюзій про те, що саме вона є для них притягальнішим центром і що відсутність згаданої вище норми відповідає саме її інтересам. На збільшення в Москві можливостей впливати на верхівські землі у Вільно зреагували з убивчим запіз-

¹²⁰ *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 646–647.

¹²¹ Там само. – С. 632–633.

¹²² Особливості переходу різних груп удільних князів з верхівських та сіверських земель докладно з'ясовано М. Кромом (*Кром М. М.* Меж Русью и Литвой... – С. 70–92).

¹²³ *Бернадский В. Н.* Новгород и Новгородская земля... – С. 274–278, 295.

ненням. Крім того, за спостереженнями М. Крома¹²⁴, Литва сама спровокувала перехід під “руку” Івана III князів Воротинських та Бельовських, оскільки забажала замінити сюзеренно-васальні стосунки з ними інкорпорацією їхніх володінь. Натомість Москва повелася в цій ситуації гнучко, забезпечивши згаданим князям традиційний для них політичний статус.

Ще фатальнішою була позиція Литви під час війн, які вела Москва за Новгород, Твер, Рязань. Після укладення з Василем II договору 1456 р., у котрому, як з'ясував В. Бернадський¹²⁵, “вперше в систематичному вигляді були представлені претензії Москви”, Новгород остаточно повернувся обличчям до Литви, намагаючись зіпертися на неї проти свого головного противника. Після десятирічної перерви новгородці запросили до себе звідти князя на кормління. Новгородські послы вели переговори про військову допомогу з московськими емігрантами князями Іваном Можайським та Дмитром Шемячичем. У 1470 р. до Новгорода прибув на князювання Михайло Олелькович, причому його запрошували не в передмістя, а до самої столиці. Зрештою, у 1471 р. укладається угода з Казимиром, за якою Вільно мало призначати до Новгорода православного намісника, надавати допомогу проти Москви. Водночас були врегульовані спірні питання¹²⁶. Однак Московії, як вже зазначалося, вдалося домогтися нейтралітету Литви. Позбавлений литовської підтримки Новгород капітулював.

Так само інфантильно зреагувало Вільно на війну Москви з Тверським князівством, давню угоду з яким було відновлено незадовго до московської агресії на Твер. Литва знову прирекла свого союзника на поразку, залишивши його наодинці з Іваном III. При приєднанні ж Рязанського князівства Москва на Литву взагалі не зважала, що добре відбиває остаточне падіння впливів останньої в цьому регіоні.

Отож недалекоглядно махнувши рукою на територіальні претензії дедалі агресивнішої сусідки, Литва суттєво посприяла розкручуванню маховика московської експансії й ліквідації тієї системи противаг, яку створювало існування в Північній та Північно-Східній Русі держав-конкуренток – Новгорода, Твері, Рязані, Пскова. Це бумерангом вдарило по самій Литві. Було зруйновано своєрідну буферну зону, яка стримувала московські апетити та вберігала Литовсько-Руську державу від безпосередніх московських зазіхань. Мабуть, не випадково перший випадок переходу князя з території Великого князівства Литовського під зверхність Москви разом зі своєю вотчиною – це, як відомо, зробив литовський

¹²⁴ Кром М. М. *Меж Русью и Литвой...* – С. 87.

¹²⁵ Бернадский В. Н. *Новгород и Новгородская земля...* – С. 259.

¹²⁶ Там само. – С. 270.

васал верхівський князь Семен Одоєвський (1473) – стався лише після того, як Іван III завоював Новгород, піднявши цим свою політичну вагу (головна причина переходу (з'ясована М. Кромом¹²⁷) існувала вже від 1459 р.). Тільки зламавши своїх головних конкурентів – Новгород і Твер – Москва наважилася кинути виклик Литві, приступивши до планомірної ідеологічної обробки верхівських та сіверських удільних князів.

Після Люблінської унії, коли захлинулися чергові московські наміри збройною рукою приєднати якусь частину руських земель Корони та Великого князівства Литовського, а в Речі Посполитій настав час королів-електів, Москва спробувала реалізувати свої територіальні претензії до Варшави, а також глобалістські ідеї обхідним шляхом – через використання механізму річпосполитської шляхетської демократії. Іван IV мав намір ефективно зіграти на тих протиріччях, які виникли в надрах еліти своєї стратегічної суперниці з приводу елекції 1572–1573, 1575–1576 та 1587 рр., і які втягнули у свій вир сусідні держави. Іван IV пробував скористатися з того, що в усіх трьох випадках шляхетське середовище обговорювало й кандидатуру московського царя та царевича. При цьому існували суттєві розбіжності по лініях литовська магнатерія – польська магнатерія, магнатерія в цілому – рядова шляхта тощо¹²⁸. Ще за життя Сигізмунда Августа у Речі Посполитій були ті, хто волів обрання Івана IV чи Федора Івановича¹²⁹. Під час першого безкоролів'я литовське посольство Михайла Гарабурди пропонувало свою підтримку царевичу Федорові в обмін на низку поступок з московського боку, у тому числі територіальних¹³⁰. У 1575–1576 рр. до московських вух доходили чутки, що все “литовське рицарство” хоче Івана IV на королювання, що в певний період до кандидатури Федора стали схилитися й “пани радні”, більше того, що після виборів езекуціоністською шляхтою Стефана Баторія остання пропонувала магнатам відмовитися від свого рішення з приводу Макси-

---

¹²⁷ Князь Семен Одоєвський перейшов під московську зверхність через те, що в договорі, укладеному з Казимиром у 1459 р. з приводу васалітету князів Одоєвських, він, на відміну від старшого брата Івана, не згадувався (*Кром М. М. Меж Русью и Литвой...* – С. 71).

¹²⁸ Про політичну боротьбу в Речі Посполитій на ґрунті елекцій 1572–1573, 1575–1576, 1587 рр. див.: *Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв.* – Москва, 1978. – С. 47–160; *Gruszecki S. Wałka o władze w Rzeczypospolitej polskiej po wygaśnieniu Jagiellonów (1572-1573).* – Warszawa, 1969.

¹²⁹ *Флоря Б. Н. Русско-польские отношения...* – С. 47.

¹³⁰ Іван IV мав віддати Литві Полоцьк “з пригородками”, Усвят, Озерище, Смоленськ, а також відписати за Федором ще деякі землі (Там само. – С. 49–50). Московський цар дотепно відповів, що Федір “не дівка, щоб ми мали йому придане давати” (*Zbiór pamiętników do dziejów polskich.* – Wilno, 1858. – Т. 3. – С. 61).

міліана II на користь московського царя й обіцяла зробити аналогічний крок¹³¹. Московська кандидатура активно обговорювалася й у 1587 р.¹³²

Іван IV, а пізніше Федір розглядали можливу елекцію як один із кроків до поглинення руських земель Корони, Великого князівства Литовського, а то й усїєї Речі Посполитої. Серед московських вимог 1572 р. містилися пункти про спадковість королівського титулу в родині Федора, а на випадок бездітності останнього про те, щоб Польщу й Литву “від нашого (московського. – В. Б.) народу не відривати”. Царський титул мав би природи промовистим доважком – “королівства Московського, королівства Польського і Великого князівства Литовського”. Крім того, Річ Посполита мусила відступити Київ, Полоцьк “з усіми пригородками” та Інфляндію¹³³. У 1575–1576 рр. на ґрунті елекції відбулося політичне зближення Московії та Австрійської імперії. Виношувалися плани розчленування Речі Посполитої у разі обрання на королівський престол імператора Максиміліана II чи його сина ерцгерцога Ернеста. Корона мала відійти до Австрії, а Лівонія та Литва разом з відірваними від останньої в 1569 р. землями – до Московії¹³⁴. Перегодом Іван IV у порозумінні з Віднем пробував добитися корони для ерцгерцога Ернеста, а литовського великокнязівського стола – для Федора¹³⁵. Утім низка царських вимог знову виявилася неприйнятною, як-от: інкорпорація до Московії Київщини та Волині, вінчання на королівство православним митрополитом, право надовго виїздити до Московії та ін¹³⁶. Активно інтригувала московська верхівка в 1587 р.¹³⁷ Лише після того, як на початку XVII ст. Польща добряче познучалася над Москвою під час Смути, елекційні плани московського царського дому були надовго поховані. Вибори короля в 1632 та 1648 рр. відбулися без інтриг царської дипломатії. В останньому випадку не зараяли і настирливі запросини українських козаків, про що далі буде окрема розмова.

* * *

Якщо при розширенні своїх володінь московські правителі за великим рахунком не генерували якихось унікальних засобів (специфічними могли

¹³¹ Памятники истории Восточной Европы. Т. VII. Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576). – Москва; Варшава, 2004. – С. 23, 41, 78, 106–107, 112–113, 117, 122–135.

¹³² *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 141–160.

¹³³ *Zbiór pamiętników do dziejów polskich...* – S. 61.

¹³⁴ Див.: *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 93–119.

¹³⁵ Памятники истории Восточной Европы... – С. 95.

¹³⁶ Про неприйнятність цих вимог говорив влітку 1575 р. московському гінцю Федору Єльчанінову жемантійський староста (Там само. – С. 21).

¹³⁷ *Дмитриева Р. П.* Сказание о великих князьях Владимирских. – С. 148; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 141–160.

бути лише комбінації застосовуваних інструментів), то інтеграція приєднаних земель найчастіше здійснювалася в цілком інший спосіб, ніж це робили на східноєвропейських теренах близькі й далекі сусіди Московії – Литовсько-Руська держава, Польща, Османська імперія. Надзавдання перед усіма стояло однакове – уніфікація життя прилучених територій за прийнятним для центральної влади зразком. Інша річ – спроможність реалізувати такий сценарій. Скажімо, Туреччина з різних причин не мала сил нівелювати державність Криму, Молдови та Валахії, тому обмежилася сюзеренно-васальними стосунками з ними, при цьому постійно розширюючи можливості втручатися у зовнішні та внутрішні справи. У Великому князівстві Литовському процес розмивання особності руських земель йшов у парі з вигасанням державницького інстинкту в середовищі руської еліти. Своїм шляхом пішла Польща, вістряєм інтеграційних стратегій якої став звабливий образ шляхетської демократії. У кінцевому рахунку процес інтеграції, не обходячись, звісно, без спеціального тиску, а то й силових заходів, розтягувався надовго.

Москва натомість єдина на Сході Європи взяла на озброєння жорстку репресивну модель. Якщо Литва та Польща після інкорпорації тієї чи іншої території основну ставку робили на зваблення місцевої еліти, то московські великі князі розцінювали опір московській зброї неприпустимим “гріхом”. У тих випадках, коли вони мали справу з конкурентними потугами, але почувалися здатними зламати їх через коліно, то найперше вдавалися до репресій. Мету, яку переслідувала Москва, ніколи не ставили перед собою ні її східноєвропейські сусіди, ні тим паче золотоординські хани – ліквідувати місцеві еліти як такі. Роль основного інструменту виконали масова конфіскація земель і розпорошення представників еліт по центральних властиво московських районах з наданням помість. Натомість звільнені землі роздавалися в помістя “служилим людям” з інших країв. “Виводи” еліт були застосовані в Новгороді, Пскові, Казані, частково в Ярославлі¹³⁸. У Новгороді виселенню підлягали навіть купці. Практика виселення міщан була застосована у Вязьмі, Торопці, Смоленську¹³⁹. У Казані московити вдалися до фізичного винищення чоловічого населення міста, до руйнування мечетей. Вивезені на Московщину представники татарської верхівки були насильно охрещені. Страхіт-

---

¹³⁸ Див. хоча б: *Бернадский В. Н.* Новгород и Новгородская земля... – С. 325–338; *Скрябин Р. Г.* Третий Рим. – С. 31–32, 67; *Худяков М.* Очерки по истории... – С. 153.

¹³⁹ *Кобрин В. Б.* Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.). – Москва, 1985. – С. 123–130; *Хорошкевич А. Л.* Право “вывода” и власть “государя” // Россия на путях централизации. Сборник статей. – Москва, 1982. – С. 40–41.

ливий новгородський погром 1571 р. здійснювався, як і вся опричнина (супроводжувана “виводами”), теж під знаком інтеграційних заходів і був складовою курсу на утвердження жорсткої централізації держави з самодержавством у його деспотичній версії. Серед значних північно-східних князівств лише Твер, Рязань і Ростов минула лиха доля “виводів”¹⁴⁰.

Коріння таких відверто репресивних підходів Московії до еліт приєднаних територій слід шукати в самій цивілізаційній організації московського світу, яка не мала “рицарського” закроєння, ґрунтувалася на завоюваному від Орди коді підлеглості й була запрограмована на формування самодержавства з холопством перед государем усього без винятку підвладного населення. Унікальність московської цивілізаційної моделі загострювала несприйняття Московією європейського світу, облаштованого на зовсім інший, дивний на погляд з Кремля, взір, майже зовсім чужий. Менш вороже Москва дивилася на уламки Орди, яка так багато дала матеріалу для виплавлення московського феномена. Дух Орди їй був засадничо ріднішим, ніж версія розвитку Новгорода чи Твері. Але те агресивне несприйняття будь-якої інакшості в організації суспільства, яке виробилося у світоглядних імперативах московського двору, принципово налаштувало Москву на швидке виривання з корінням несумісних з її уявленнями елементів суспільної організації також і в післяординських державних формаціях. Такий варіант вирішення проблеми інтеграції останніх вважався оптимальним.

“Виводи” стали візитною карткою процесів централізації Московії та виплавлення уніфікованої “політичної нації”. Водночас при ухвалі остаточного рішення стосовно “виводу”, швидше всього, бралася до уваги й потенційна спроможність тієї чи іншої еліти чинити подальший опір московській зверхності чи змінити підданство, а також здатність центру забезпечити реалізацію проекту. Очевидно, саме перший мотив лежав в основі того, що Москва утрималася від “виводу” у Твері, Рязані, Ростові, Сіверщині та у верхівських землях. До Сибіру московська рука в будь-якому випадку просто не діставала, а вдаватися до “виводу” у випадку з башкирами, бездержавними на той час народами Поволжя не було ніякої потреби. Астраханці ж у 1556 р. самі звільнили місто, у яке московське військо увійшло безперешкодно¹⁴¹.

---

¹⁴⁰ Див. про це: *Зимин А. А.* Феодальная знать Тверского и Рязанского великих княжеств и московское боярство конца XV – первой трети XVI в. – История СССР. – 1973. – №3. – С. 124–136; *Флоря Б. Н.* О путях политической централизации Русского государства (на примере Тверской земли) // Общество и государство феодальной России. – Москва, 1975. – С. 281–290.

¹⁴¹ *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 299.

У Новгороді, Пскові, Казані, де “*выводи*” викосили практично всю еліту, пішла під укіс попередня організація життя. На розчищену поверхню відразу накидалася московська адміністративна й господарська система, а також суспільна стратифікація. На тих приєднаних територіях, еліта яких постраждала не так тотально (Ярославль, Рязань), або з різних причин не підлягала виселенню, уніфікаційні процеси відбувалися поступово: московські великі князі уміли діяти гнучко. Зокрема, в Ярославлі родові вотчини тих князів і бояр, які уникнули виселення, стали вотчинами, отриманими з руки московського князя¹⁴². Знищення удільності володінь князів Новосильських (Одоевських, Воротинських, Бельовських), а також сіверських княжат з явно політичних міркувань було відкладено на більш ніж півстоліття¹⁴³. До неї дійшли руки лише під час опричнини.

Мало не на півстоліття (до кінця 10-х рр. XVI ст.) розтягнулася й ліквідація особності Тверського князівства¹⁴⁴. При цьому після приєднання Твері великий московський князь вимушений був погодитися на те, щоб на деякий час зберегти за нею певну адміністративну автономію. До кінця XV ст. номінально продовжувало існувати Велике князівство Тверське, на чолі якого перебував, однак, московський намісник – син Івана III Іван Молодий. Функціонували тверська Боярська дума, тверський “*двір*”. Тверське військо ходило в походи московського князя під орудою своїх воевод. Проте одразу були скасовані уділи. Місцеві князі “перетворилися” в бояр.

Наступним етапом стала ліквідація на зламі XV–XVI ст. власне Тверського князівства як такого з паралельним утворенням особливого (центрального вже) органу управління – Тверського двірця на чолі з дворецьким. Останній зосереджував у своїх руках усю повноту судової влади й призначався великим князем без жодних консультацій з місцевою верхівкою. У 1504 р. згідно із заповітом Івана III Тверська земля була розділена між його синами Василем та Іваном. З 1509 р. на адміністративні посади в колишньому Тверському князівстві призначали вже тільки московитів.

“Двірці” були створені й для деяких інших земель, зокрема для Рязані, й розглядалися як перехідний етап до повної уніфікації приєд-

---

¹⁴² Кобрин В. Б. Власть и собственность... – С. 86–94.

¹⁴³ Веселовский С. Б. Последние уделы в Северо-Восточной Руси // Исторические записки. – Москва, 1947. – С. 101–131.

¹⁴⁴ Докладно інтеграція Твері до складу Великого князівства Московського досліджена Б. Флорею (Флоря Б. Н. О путях политической централизации.... – С. 281–290).

наних територій на московський взір. Окремі “двірці” протягнули навіть до середини XVI ст.¹⁴⁵ За влучним спостереженням Б. Флорі, існування цих інститутів у рамках Московської держави свідчило зовсім не про збереження за підпорядкованими їм територіями “*залишків якихось автономних прав*”, натомість про відсутність у державі “*єдиної організації управління*”¹⁴⁶.

За особливим сценарієм розвивалася подальша інтеграція Поволжя, тісно пов’язана з просуванням у Поле та спробами накинути свою зверхність над Ногаєм. А. Каппелер слушно виділяє два періоди в тутешній московській політиці – репресивний та прагматичний¹⁴⁷. У рамках першого Казань відразу після погрому й виселень цілеспрямовано перетворювали на московський анклав у татарському оточенні. Татарам заборонялося селитися в межах міста, лежали в руїнах мечеті, будувалися православні церкви. У 1557 р. у місті налічувалося лише 6 тис. татар (із колишніх 30–40 тис.) при 7 тис. московитів¹⁴⁸. Однак впертий опір, на який спромоглося татарське населення, змусив Москву остудити свій запал і перейти до гнучкішої тактики.

Антимосковське повстання вибухнуло в Казані вже відразу після того, як відійшло переможне царське військо й тривало мало не п’ять років. Лише в 1557 р. Іванові IV вдалося придушити визвольний рух. Але не надовго. У 1570–1572 та в 1581–1584 рр. татари й марійці знову піднімалися проти московської влади. Під впливом такого спротиву Москва переглянула свою тактику в бік пом’якшення. Зокрема, стався відхід від курсу на швидку й тотальну християнізацію краю. Селяни колишнього ханату були переведені на сплату звичного для них ясаку. Заборонялося перетворювати їх у холопів, а потім також і закріпачувати. Вціліла частини місцевої еліти отримала підтвердження своїх володінь і була прирівняна до спадкового російського дворянства¹⁴⁹. Її представникам відкривався

¹⁴⁵ Див.: *Зимин А. А.* О составе дворцовых учреждений Русского государства конца XV и XVI веков // Исторические записки. – Москва, 1958. – Т. 63. – С. 180–205; *Назаров В. Д.* Из истории центральных государственных учреждений России середины XVI века (К методике изучения вопроса) // История СССР. – 1976. – № 3. – С. 76–96.

¹⁴⁶ *Флоря Б. Н.* Централизация и модернизация Русского государства во второй половине XV – первой половине XVI в. // *Modernizacja struktur władzy w warunkach odróżnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza a czasów nowożytnych.* – Warszawa, 1999. – S. 60.

¹⁴⁷ *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя... – С. 27–28.

¹⁴⁸ *Худяков М.* Очерки по истории... – С. 153.

¹⁴⁹ Див. хоча б: *Вернадский Г. В.* Московское царство. – С. 12; *Pelenski J.* Russia and Kazan... – P. 365.

доступ до адміністративних посад. Як спостеріг А. Каппелер¹⁵⁰, “створювався прецедент, який зберігав своє значення на майбутнє: там де неросійська еліта мала співставне з російським дворянством соціальне становище, вона визнавалася як рівна”. Тільки-от для досягнення цієї рівності слід було зросійщитися і виказувати повну лояльність до московської влади. Пізніше така модель колоніального панування буде поширена й на приєднані до Московії (Росії) в різний час українські та білоруські території.

Паралельно царський двір продовжував уживати заходів для розширення своєї військової й господарської присутності в краї. Будуються поволзька ділянка “засічної лінії”, а згодом і камська “засічна лінія” на Лівобережжі. У 80-ті рр. XVI ст. на Волзі закладаються три міста-фортеці – Самара (1586), Саратов (кінець 80-х рр. XVI ст.) та Царицин (1590) – покликані стати опорними пунктами московського володарювання в Нижньому Поволжі та курсу на поступову інтеграцію ногайських орд. Вільні землі масово роздаються під помістя вихідцям з інших країв. Словом, Москва перейшла до планомірного й тривалого “заковтування” території колишнього ханату. Відтоді й допоки вона розпочне свій проект поглинення Гетьманщини, саме на інтеграцію колишніх ординських земель на сході держави скеровуватимуться основні зусилля царського двору.

* * *

Отже, до свого Переяслава Московія підійде з величезним досвідом захоплення й переінакшення на свій лад різних за цивілізаційним кодом та реальною військово-політичною й господарською потугою держав, на чому буде ґрунтуватися процес опрацювання нею концепції поглинення Гетьманщини. З особливостей уже використаних Москвою експансіоністських стратегій ясно впливало, що царський двір насамперед спробує різними засобами створити внутрішньоукраїнський плацдарм у середовищі української еліти і, зіпершись на нього, досягти свого “кавалерійською” атакою, не гребуючи жодними засобами, з найжорстокішими включно, і то не тільки стосовно козацтва, а й щодо міщан. Одночасно московська дипломатія прагнучиме сформувати сприятливі для себе зовнішньополітичні умови. Адже попередні практики Московії на різних напрямках експансії супроводжувалися настирливими дипломатичними зусиллями, покликаними ізолювати об’єкт зазіхань від вірогідних союзників та унеможливити підступний удар у спину. З боку Посольського приказу слід було очікувати спроб вибудувати таку міжнародну комбі-

¹⁵⁰ Каппелер А. Россия – многонациональная империя... – С. 28.

націю, яка б паралізувала зусилля держав, що противилися проникненню Московії в Україну. Якщо ж з українського боку буде продемонстрована достатня опірність, справа перейде в площину тривалого “поглинення” Гетьманщини. Одним із чільних завдань такого “заковтування” стане перетягування на свій бік еліти з її поступовою асиміляцією.

Історична доля розпорядилася так, що реалізовуватиметься саме другий сценарій, підставовий матеріал для опрацювання якого Москва черпатиме зі своїх багатючих попередніх надбань, у тому числі з досвіду власних спроб втягнути до своєї орбіти донське, волзьке та яїцьке козацтва, який буде проаналізовано в наступному розділі.

Розділ 3

ДОНСЬКЕ, ВОЛЗЬКЕ ТА ЯЇЦЬКЕ КОЗАЦТВА В ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ МОСКОВІЇ

Козацький пояс Дон-Волга-Яїк і геополітична ситуація на Сході Європи

На початку XVI ст. для Московії остаточно прояснилися перспективи експансії в Поле – величезний історико-географічний регіон Східної Європи, локалізований на південь і південний схід від залюдненої лісової зони. Розпад у 1502 р. ослабленої Великої Орди призвів до утворення тут своєрідного цивілізаційного вакууму, що відкривало перед Москвою нові горизонти й стало тим вирішальним чинником, який спонукав її до опрацювання специфічних наступальних стратегій, спрямованих на поширення своїх впливів у цій геополітично важливій зоні.

Початково Поле охоплювало лісостепове прикордоння Московської держави, степову частину України, Середнє та Нижнє Поволжя, Нижнє Подоння¹. Виникнення християнських козацтв зруйнувало колишню цілісність цього територіального масиву. На зламі XV–XVI ст. Нижнє Подоння та Нижнє Поволжя перетворилися на регіон активного козакування різноетнічної людності із сусідніх країв, а з 40–50-х рр. – і на осідки відповідно волзьких та донських козаків. Приблизно в той самий час, а можливо й десятиліттям-другим раніше, помітно звузилася й наддніпрянська складова Поля. Українським козакам стало тісно на прикордонні, й вони розпочали освоювати Надпорожжя і Запорожжя, давши старт колонізації краю, а також лісостепового Лівобережжя Дніпра. У 60–70-х рр. XVI ст. козацькі анклавні виникають на Яїку й Тереку.

Попри те, що в Поле торували шлях представники різних етносів, вирішальної переваги набула тенденція, зміст якої полягав у поновленні в регіоні християнської присутності, втраченої внаслідок монгольської навали. Основна частина християнської людності тоді вимушено відкотилася з лісостепової смуги у захищеніші лісові краї, а нечисленні слов'янські та слов'янізовані анклавні, які залишилися на Дону, поступово занепали. І хоча вкраплення слов'янського населення фіксуються в пониззі

---

¹ *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – С. 6.

Дону та в Азові ще в середині XV ст.², але головна сюжетна лінія тутешнього життя невблаганно вела до деслов'янізації Подоння³.

Зворотний рух християнського населення в Поле відбувався вже на суттєво іншому геополітичному тлі. На відміну від княжої доби, коли конкурентне середовище тут обмежувалося змаганням азійської степової стихії та Русі як органічного представника Заходу, тепер опонентів цієї стихії побільшало. Крім того, остаточно викристалізувалася й набула ключового значення релігійна складова протистояння; воно стало сприйматися, передусім, як протиборство мусульманського та християнського світів. По християнський бік Великого Кордону коло суб'єктів зазначеного протистояння утворювали український світ, Польсько-Литовська держава (пізніше Річ Посполита), до тіла якого він був умонтований, а також Московія – цивілізаційний феномен, який у специфічний спосіб поєднав у собі західний та східний первні. При цьому Московія та Польсько-Литовська держава, як уже наголошувалося, жорстко конкурували між собою за гегемонію в Східній Європі.

За таких умов християнські опоненти Степу уособлювали собою різні цивілізаційні альтернативи для Поля. У засаді речі йшлося про те, чи межа між азійською та властиво європейською цивілізаціями проляже по Дону, як визначав її ще в кінці XV ст. Мафей Міховський⁴, а можливо й по Волзі, або Поле (в його первісних масштабах чи без придніпровської частини) чи козацькі анклавні потраплять до сфери московських впливів, і в такий спосіб буде зміцнено південний фланг Московії. За реалізації останнього сценарію Москва діставала ще одну точку опори у змаганнях з Вільно та Варшавою.

Утворення на Великому Кордоні в останній чверті XV–XVI ст. християнських козацтв підсумувало ті зміни в регіональному розкладі сил, що їх спровокувало падіння Великої Орди. Постає новий тип геополітичної рівноваги, важливе місце в якій належало козацькому чинникові і яка завдяки цьому виявилася куди сприятливішою для християнського світу, ніж її попередній аналог. Козакотворчі процеси, стихійні у своїй основі, стали заключним етапом заповнення Великого Кордону специфічними суспільними організаціями, незаними в стабільному світі. Граничари,

---

² Подорожні нотатки Перо Таруфа // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – С. 183. Див. також: *Королев В. Н.* К вопросу о славяно-русском населении Дона в XIII–XVI веках // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1992. – С. 122–128.

³ Див.: *Мавродин В. В.* Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X–XIV веках // Ученые записки ЛГПИ. – 1938. – Т. X. – С. 239–261.

⁴ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1937. – С. 47. – Москва, 1967. – С. 169.

гайдуки, ускоки, секеї на Балканах, козацтва (християнські й мусульманські) в центральній та на східній ділянці еластичної межі між Сходом і Заходом – усі вони стали невід’ємною складовою контактної зони між християнською та мусульманською цивілізаціями, дуже важливою сполучною ланкою між ними. При цьому мусульманські козацтва, не спромігшись консолідуватися й витворити власні організаційні форми, так і не вийшли за межі маргінального явища прикордонного життя. Розчинення в християнських козацтвах, реінтеграція в рідні соціуми – такою невтішною була їхня історична доля. Натомість християнські козацтва, хоча й розпочали формуватися пізніше, але зуміли з часом самоорганізуватися і реалізувати себе (кожне по-своєму) як цілком самостійні формації. Волзьке, гребінське, донське, терське, яїцьке козацтва стали окремими спільнотами з комплектом особливих атрибутів (самоідентифікація, власна територія, військово-територіальна організація). Українське ж козацтво, усвідомлюючи себе часткою українського етносу, перетворилося на суспільний стан. У процесі ж набуття ознак “*політичної нації*”, воно збурило суспільні зрушення такої сили, що в підсумку відбулося переінакшення геополітичного тла Східної Європи.

Виринувши одне по одному, донське, волзьке, гребінське, терське та яїцьке козацтва ближче до кінця XVI ст. утворили козацький пояс, який обперізував східний відтинок Великого Кордону й тягнувся від Дону до Яїка з відгалуженням на Передкавказзя. У такий спосіб вони стали форпостом східного відламу християнського світу, зробившись і своєрідним першим оборонним валом останнього, і вістрям наступальної християнської стріли, і суб’єктом найвідчутніших господарських, військових, етнокультурних контактів на неспокійному цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. Перелічені козацтва були, як і українські козаки, найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, транслюючи їх у східноєвропейські християнські суспільства та виконуючи роль одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій.

Устійнення козацького поясу на обширі, висунутому далеко вперед від залюднених теренів, відмежувало Поле від земель, жорстко контрольованих кримцями та ногайцями, чим суттєво полегшило вклинення московських та українських чинників у цю нічийну смугу й одночасно змусило усі сусідні державні утворення постійно реагувати на козацький фактор.

Іншим своїм крилом закозачення Дону, Волги, Яїка і Тереку відчутно зрезонувало на протистоянні Московії та Речі Посполитої, оскільки перекроїло вихідні умови співіснування обох з Кримським ханатом та ногайськими ордами: мусульманським сусідам далєбі належала важлива роль в означеному протистоянні, були вони постійним докучливим подразником, який плутав карти і який кожна зі сторін намагалася використати проти свого супротивника.

Поширення на козацтва Дону, Волги, Яїка і Тереку своїх впливів відкривало чи то перед Московією, чи то перед Річчю Посполитою перспективу ослабити свого стратегічного суперника, а саме: а) обмежити йому можливості маневру у стосунках з Кримом, Туреччиною та ногайськими ордами; б) ускладнити використання кримського та ногайського факторів у зовнішньополітичних комбінаціях; в) забезпечити за собою перевагу в справі колонізації Поля; г) перетнути супротивнику дорогу до Каспію та до Північного Кавказу; ґ) розширити горизонти для власної політики на кримсько-турецькому напрямку. Часткове чи повне досягнення зазначених вузлових цілей, кожна з яких включала в себе низку опосередкувань, суттєво зміцнювало становище однієї зі сторін відносно суперників по обидва боки Великого Кордону, ставало істотною складовою комплексу передумов, які підготовлювали набуття нею остаточної геополітичної переваги в Східній Європі.

При цьому підставові обставини змагань за впливи в поясі Поле – Дон – Волга – Яїк – Терек зовсім не давали Московії більших шансів на успіх, ніж Польсько-Литовській державі. Московія, хоча й була територіально ближчою до регіону й тісніше зв'язаною з ним, але, як побачимо далі, не мала достатньо сил не тільки для стрімкого підпорядкування козацтв, а й для відносно швидкої (чого вимагали її інтереси) колонізації Поля. Вклинення Московії в Поле, розпочавшись ще в першій половині XVI ст., відбувалося вкрай повільно. Замкнуте коло, яке створювали руйнівні татарські набіги та брак сил для організації надійного захисту від них, суттєво звужувало її колонізаційні можливості. Остаточне утвердження в Полі відкладалося на далеке майбутнє. І це попри відсутність серйозної протидії з боку спершу Литви, а далі й Речі Посполитої! До 30-х рр. XVII ст. московської потуги вистачило фактично лише на будівництво і осадження опорних пунктів – містечок так званих “засічних ліній”. Власиво ж колонізація просувалася важко. Як аргументовано довели О. Новосельський та П. Смірнов⁵, поява цих міст зовсім не означала перетворення околиць у залюднені райони. Становище змінюється тільки з 40-х рр. XVII ст., до чого великою мірою спричинилася потужна міграція українського населення в бік майбутньої Слобожанщини і далі. Саме декілька хвиль вихідців з України на “государеве ім'я” створили той критичний потік переселенців, який дозволив переломити ситуацію, і який не могла забезпечити придавлена кріпосним правом питома частина Московії⁶.

⁵ Новосельський А. А. Борьба Московского государства... – С. 161–166; Смирнов П. П. Города в Московском государстве. – Киев, 1917. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 50.

⁶ Про роль українських переселенців у залюдненні Слобожанщини й у колонізації Поля загалом див.: Багалеї Д. Очерки по истории колонизации степной Украины

Та найбільші перспективи впливали для Польсько-Литовської держави з феномена генези козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку. Ключова роль тут належала тій обставині, що перелічені козацькі спільноти на відміну від свого українського аналога формувалися на території, відрізаній від залюднених земель широкою смугою Поля. Це стало відправним пунктом появи інших особливостей, які й визначили обличчя козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку. Спочатку волзько-донський регіон, який першим став зоною козакування, а потім і Яїк та Терек перетворилися на райони куди активнішої етнічної мішанини, ніж це було у випадку з Південною Київщиною та Східним Поділлям – епіцентром козакотворення в Україні. Маючи строкату етнічну підкладку, місцеві козацтва, відтак, сформувалися як етносоціальні спільноти анклавного типу, які чітко усвідомлювали свою інакшість від решти суспільних організмів, культивували цю відрубність, не вписували себе в політичне тіло жодного з навколишніх державних утворень (з Московією включно), але належали до християнського світу.

Крім того, закозачення Яїка і Тереку перебувало в органічному зв'язку з генезою донського та волзького козацтв. Останні навіть стали основним постачальником туди людських ресурсів. У цьому відбилася єдність козакотворчого процесу в пасі Дон – Яїк – Терек, яка зумовила появу в комплексі ціннісних орієнтирів тутешніх козацтв відчуття взаємної “не чужості”, усвідомлення засадничої спорідненості інтересів на ґрунті захисту “*козацьких вольностей*”. Підмуркова схожість стилю козацького життя в різних анклавах, принципова однаковість завдань, які вирішувалися у стосунках з мусульманськими сусідами, остаточно устійнили зауважені складові світогляду козацтв, що у свою чергу призвело до утвердження наступних принципів міжкозацьких взаємин: вільне перебивання людності між козацькими теренами; нерегламентованість перебування козаків на територіях інших козацтв аж до повного обмісцєвлення прихोждьків; можливість організовувати спільні військові операції різноманітного спрямування; право прихोждьків брати участь у роботі козацьких рад, зберігати свої формування на чолі з власними отаманами, проживати анклавно, засновувати нові поселення; потрактування конфліктів, які періодично виникали між окремими групами козаків, як вузько локальних явищ⁷.

Московского государства. – Москва, 1888. – С. 159–196; *Миклашевский И. Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. – Москва, 1894. – С. 167–170.

⁷ Детальніше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 93–106.

Така в загальних рисах постава козацтв Дону, Волги, Яіка і Тереку не створювала жорсткої заданості щодо їхньої політичної орієнтації в християнському світі, залишала питання відкритим, уможлиблювала інваріантність розвитку ситуації. Козаки виразно відрізняли себе від московитів і, попри все, донесли це відчуття аж до ХХ ст. Ніякі нівеляційні заходи Москви, під крило якої вони у кінцевому рахунку потрапили, не змогли затерти в козацьких анклавів відчуття своєї інакшості від московського світу.

Ще більше заплутувала справу й водночас сприяла Польсько-Литовській державі примітна роль українських козаків у закозаченні регіону. Потужність українського сліду в генезі донського козацтва, часткова причетність українських козаків до козакотворення на Волзі, активна їхня присутність у регіоні (особливо на Дону) упродовж кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст.⁸ – усе це відкривало перед Польсько-Литовською державою широкі перспективи для впливу через них на тутешні історичні процеси, починаючи від 10-х рр. ХVІ ст. Стихійний у своїй основі рух українських козаків у бік Дону давав українській еліті, литовським та польським чинникам готовий механізм втручання в донські, волзькі та яїцькі справи. Козаки добре надавалися на роль провідника інтересів світу, часткою якого були, а беручи ширше, – на роль посередника у справі прив'язування регіону Поле – Дон – Волга – Яік до європейської цивілізаційної версії.

Однак утілитися судилося іншому сценарію, московському. Москва виявилася удаднішою й зуміла переломити ситуацію на свою користь. Маючи не кращі вихідні передумови, вона змогла опрацювати таку стратегію прощтовхування своїх інтересів в регіоні, яка дозволила їй спершу втягнути козацтва до орбіти своїх впливів (середина ХVІ – перша половина ХVІІ ст.), а потім приступити до повної інтеграції козацьких анклавів у своє державне тіло (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.). Паралельно здійснювався повільний, але цілеспрямований процес колонізації Поля.

“Привласнення” козаків

На відміну від еліт Польсько-Литовської держави московська верхівка майже відразу дала собі раду в тих перспективах, які відкривало для неї переплетення двох фундаментальних чинників: звільнення Поля від ординської присутності колишніх масштабів та перетворення нижнього міжріччя Волги й Дону на район козакування вихідців із сусідніх країв. Ще на зламі ХV–ХVІ ст., тобто невдовзі по тому, як з'явилися перші ознаки посилення впливу в Полі ніким не контрольованих здобичницьких

---

⁸ Там само. – С. 74, 81–83, 275–279.

ватаг, Москва енергійно відреагувала на перемену ситуації в регіоні й відтоді вже ніколи проблему вільного козацтва не знімала з порядку денного. Першопочтовхом до такого швидкого втягування в козацькі справи, очевидно, стала для неї та важлива обставина, що початки козакування відразу ж відбилися на безпеці торгових та посольських шляхів, які вели з Москви до Туреччини, Криму та Ногаю: значна частина кожного з цих шляхів опинилися саме в смузі, що її облюбували новітні підкорювачі Поля. Вже на початку 90-х рр. XV ст. з ініціативи Івана III обговорювалося питання про зміну посольського маршруту до Криму⁹. Планувалося їздити Доном через Азов. Однак ближче до кінця століття зона козакування охопила й пониззя Дону та Волги. Напади на послів та купців фіксуються в 1496, 1500, 1501, 1521 рр.¹⁰

Ще одним стимулом для Москви зацікавитися броунівським рухом неприкаяної людності в Полі стало проникнення сюди вихідців з московсько-рязанського прикордоння. Мещерські, рязанські, городецькі козаки вибираються в Поле показакувати принаймні від кінця XV ст., оскільки в перші роки наступного століття їхня присутність тут вже ні в кого не викликає здивування, і в першу чергу в самої Москви¹¹. Виходи в Поле “своїх” козаків швидко наштовхнули останню на думку про можливість безпосередньо впливати на тутешні процеси аж до контролю за рухом уходників з прикордоння в бік Дону й Волги. До такого висновку схиляє добре знаний в історіографії намір Івана III натиснути у відповідному напрямку на рязанську княгиню Агрипіну (1502). Ще остаточно не приєднавши Рязанську землю до своєї вотчини, великий князь наполягає, щоб та заборонила “людям крацим і середнім, і молодим міцно, щоб нині на Дон не ходили”. Неслухнянців пропонувалося жорстоко карати, аж до страти членів сім’ї. Одночасно він вимагає від княгині підшукати для проводжання московського гінця та кафинських послів “козаків рязанських десять чоловік, які б на Дону знали”¹².

Наприкінці 10-х рр. Москва вже демонструє ширший погляд на проблему козакування в Полі і робить перші порухи до використання на свою користь докучливих розбійників – азовських і ординських козаків. Якась частина ординців залучається до служби¹³. З азовськими козаками в

⁹ Сборник Императорского Русского исторического общества (далі СИРИО). – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41. – С. 124.

¹⁰ Там само. – С. 230, 321–322, 332–335, 706; Пудавов М. В. История Войска Донского и первобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890. – С. 149.

¹¹ Ширше про це див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... – С. 57.

¹² Див. хоча б: Святиков С. Г. Россия и Дон (1549–1917). – Белград, 1924. – С. 9.

¹³ Про це свідчить, зокрема, вживання у листах азовського паші до московського великого князя поняття “твій козак ординський” (СИРИО. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95. – С. 230).

1519 р. велися переговори про осадження їх кошем під Путивлем, де б вони виконували оборонну функцію¹⁴. І це в часи, коли козацотворення в Полі ще перебувало в ембріональному стані, не вийшовши за рамки хаотичного здобичництва малочисельних, розрізнених ватаг, і регіон залишався позбавленим бодай зав'язі суто місцевої суспільності! З 30-х рр. XVI ст., коли Поле розпочинає притягувати чим далі, то більші тлumi козаків з московсько-рязанського та українського прикордонь, з Азова, з ногайських орд, коли на Нижній Волзі й у пониззі Дону назріває відбрунькування з різноетнічного люду, який тут козакував, пагонів волзького та донського козацтв, Московія включає проблему поширення впливів на цей люд до своєї програми наступу на Поле.

Першим серйозним викликом, що вимагав від Московії адекватної відповіді, стало перетворення козацького елемента в середині 30-х рр. XVI ст. на серйозний чинник московсько-ногайських відносин. Відмахнутися Москві від козацького питання було просто неможливо, бо нехтування тими проблемами, які воно породжувало, означало спровокувати серйозний удар по своїх амбітних планах стосовно Поля, Казані, Астрахані, ординської спадщини в цілому. На 30–40-ві рр. XVI ст. припадає доба найбільшої могутності та впливу Ногаю. Він був потужним гравцем на міжнародній арені, змагався з Московією та Кримським ханатом за впливи на Астрахань і Казань, разом з Кримом виконував роль гальмівника просування Москви в Поле¹⁵. Нові обставини в Полі, спровоковані посиленням тут козацької присутності, а головне тим, що козаки поступово перетворили ногайські улуси на основний об'єкт свого здобичництва¹⁶, засадничо працювали на інтереси Москви. Той факт, що остання не обмежилася роллю пасивного спостерігача, увиразнюють дипломатичні кроки Ногаю: ногайські мурзи розпочинають перекладати відповідальність за дошкульні козацькі напади на свою суперницю. Принаймні з 1535 р. ногайська дипломатія вже виразно стоїть на тому, що за ватаги, які козакували в Полі, “платити” має московський цар. Від нього вимагається покласти край розбійництву свавільників¹⁷. Ближче до середини XVI ст. формули *“ваши козаки і северюки, які на Дону стоять”*, *“твої люди”*, *“холопи твої”* – стають неодмінним атрибутом ногайських звернень до Івана IV¹⁸.

¹⁴ Там само. – С. 618.

¹⁵ Детальніше про апогей могутності Ногаю див.: *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 186–233.

¹⁶ Про спрямування в 30–40-ві рр. нападів елемента, що козакував у Полі, див.: *Продолжение Древней Российской Вифлиофики.* – Санкт-Петербург, 1793. – Т. 7. – С. 249; Т. 8. – С. 50, 72, 74–75; *Пудаков М. В.* История Войска Донского... – С. 151–153.

¹⁷ *Продолжение...* – Т. 7. – С. 249; Т. 8. – С. 31, 50.

¹⁸ *Продолжение...* – Т. 8. – С. 146, 174, 177, 187

Дарма, що засоби впливу Москви навіть на уходників зі свого прикордоння були вкрай обмеженими, а на вихідців з непідвладних їй країв фактично дорівнювали нулю.

Судячи з усього, московський цар сприймав таку “прописку” козаків як щось цілком зрозуміле. Мабуть, не буде великим перебільшенням припустити, що Москва сама доклала рук до того, аби сусідні держави “відписали” саме їй броунівський рух козаків-здобичників у Полі. Бо ж уже в 1538 р. цар, пишучи Келмамет-мурзі, прикладає до козаків зі свого прикордоння формулу *“наші козаки”*¹⁹ і відтоді вже ніколи принципово не заперечуватиме проти того, щоб сусідні володарі зверталися до нього з приводу козацьких нападів. Тактика, до якої вдається московська дипломатія, передбачала лише періодичне (у потрібних випадках) відхрещування від дій козаків під приводом недосяжності для царя Волги та Дону. Скажімо, у 1549 р. у відповідь на гнівні обвинувачення ногайського бія Юсуфа в бездіяльності щодо погамування козаків, Іван IV відповів, що *“ті розбійники живуть на Дону без нашого відома, а від нас бігають”*²⁰. Обравши в 70-х рр. XVI ст. таку гнучку лінію поведінки, Москва вже не відступатиме від неї, поширивши випробувану в стосунках з Ногаєм практику на відносини з Кримом і Туреччиною. Курс на “привласнення” козаків-здобичників з Поля закладав підвалини для улегітимнення в очах сусідів пізніших московських претензій на інтеграцію козацьких анклавів.

Спроби “приручити” Військо Донське та волзьких козаків

Рубіжним етапом у козацькій політиці Московії стала середина XVI ст. Реагуючи на зміцнення зав'язей властиво донського та волзького козацтва, Москва переходить до спроб витиснути з козацького фактора якусь користь для себе, до того ж на всіх можливих зовнішньополітичних напрямках. І це при тому, що насправді царська влада так само, як і напередодні, не контролювала ситуацію ні в середовищі мешчерських, рязанських та городецьких козаків, ні тим паче в щойно посталих козацьких анклавах Дону та Волги, ні серед тих ватаг, які там лише вправляються в козакуванні. До того ж у Москві ще ніяк не членували козацькі угруповання, локалізовані в Полі, хоча добре розрізняли за територіальним походженням козаків з прикордоння. На середину XVI ст. в московських джерелах лише одного разу – в наказі послу до Ногаю І. Федцову (1549) – надибуємо поняття *“донські козаки”*: посол мав говорити, що цар *“велів коза-*

¹⁹ Там само. – С. 74.

²⁰ Там само. – С. 153.

кам своїм пугивльським і донським кримські улуси воювати”²¹. У решті випадків, коли мова заходила про козаків, московська дипломатія, як, утім, і ногайська й турецька, не оперувала визначниками “донський” чи “волзький”. Пора повноцінного обігу понять “донські козаки”, “волзькі козаки” наступить пізніше, ближче до кінця 60-х рр. XVI ст. І це, принагідно зауважу, як ніщо інше засвідчує слабкість клітин властиво донської та волзької козацьких спільнот у середині XVI ст.

Найактивніше Москва намагалася використати козаків у рамках своєї кримської та ногайської політики. Відштовхуючись від загальної ворожості, притаманної відносінам Криму з Ногаєм у середині XVI ст.²², вона прагнула “поставити” козаків між супротивниками й розіграти козацьку карту проти обох держав. Об’єктом основного удару було обрано Кримський ханат, який на відміну від Ногаю не змірився з московською експансією в Поле і з 1551 р. виношував ідею потужного походу на Московщину за участю усіх уламків Великої Орди²³. Слабший Ногай розглядався Московією як імовірний союзник. Московські послани неухильно старалися поширювати в середовищі ногайської еліти відповідні настрої. Була опрацьована ціла програма нейтралізації Ногаю на час вирішального наступу царського війська на Казань (1552)²⁴. Передбачалося, з одного боку, згладити гострі кути у відносінах з Ногаєм, нагромаджені практично безперервними антиногайськими заходами козаків, а з іншого – організувати узгоджені з ногайцями та спільні військові дії проти Криму за участю з московського боку тих самих козаків. Зокрема, у 1549 р. Іван IV пропонував Алі-мурзі спільний похід до Перекопу й зауважував, що нібито послав “на кримські улуси своїх козаків і кримському царю велику недружбу вчинили заради вас”²⁵. Те саме цар передавав через свого посла І. Федцова²⁶. На початку 1558 р. Москва, у рамках втілюваної нею з 1556 р. тактики комбінованих ударів по Криму з Дніпра й Дону, переконувала Ногай, що спорядить Доном на Крим ратних людей та козаків, і закликала підтримати цю акцію. Відповідні грамоти були надіслані до бія Ісмаїла, мурз Белек-Булата та Айси²⁷.

²¹ Див. хоча б: *Сватиков С. Г.* Россия и Дон... – С. 11.

²² Докладно про ці особливості кримсько-ногайських стосунків: *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 255, 266–267.

²³ Там само. – С. 266–267.

²⁴ Детальніше про цю програму див.: *Шмидт С. О.* Восточная политика России накануне “Казанского взятия”. – С. 49–50.

²⁵ Там само. – С. 160. Чи насправді ходили козаки під Перекоп – сказати важко.

²⁶ *Пронштейн А. П.* К истории возникновения казачьих поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны. – Москва, 1967. – С. 169.

²⁷ РГАДА. – Ф.127. – Кн. 5. – Л. 51, 53.

Підтримувала Москва й антикримські ініціативи Ногаю. Обходило її лише питання тактичної доцільності планованих акцій. Зокрема, у 1555 р. московський посол до Ногаю І. Загрязький, згідно з царським указом, мусив на можливі пропозиції ногайських мурз стосовно спільних військових дій проти Криму відповідати, що найближчої осені йти недоцільно, у крайньому випадку цар може спорядити пищальників; натомість навесні 1556 р. Москва готова виділити 4-тисячне військо, і, якщо ногайці вирішать йти, цар *“пищальників і козаків пошле скільки зуміє”*²⁸. Наступного 1557 р. Шингалей-князь просив царя направити *“Волгою багатьох людей з гарматами і пищальями і багатьох людей Доном”*²⁹. У 1558 р. з аналогічною пропозицією до Москви приїхав посланець від бія Ісмаїла³⁰. У 1560 р. Ісмаїл знову звернувся до царя, щоб той *“на Дон козаків прислав”*. У відповідь Іван IV спорядив загін з тих козаків, які перебували у нього на службі³¹.

Одночасно Москва мусила якимось чином нейтралізувати негативний вплив на її політичні плани козацького здобичництва в ногайських улусах. На відміну від попередньої доби московсько-ногайських відносин, коли Ногай, як спостеріг В. Трепавлов, перебував *“на периферії зовнішньополітичних інтересів уряду Росії”*³², тепер дошкульні напади на ногайські кочовища “своїх” козаків завдавали Московії тільки шкоди. По суті, нависла загроза девальвації напрацювань московської дипломатії в Ногаї, чим ставилася під великий сумнів реалізація провідної ідеї тогочасної політики Івана IV на півдні – вивести за допомогою ногайців з гри Крим на час вирішальних спроб опанувати Казань та Астрахань. Ускладнював ситуацію і той факт, що прихильники промосковської орієнтації на чолі з мурзою Ісмаїлом мали в середовищі ногайської еліти потужну опозицію, очолювану братом останнього – бієм Юсуфом, який дотримувався протилежних поглядів на стосунки з Іваном IV. У 1554 р. на цьому ґрунті в Ногаї вибухнула друга Смута, у якій загинув бій Юсуф і одним із ключових наслідків якої став відхід частини ногайців до Криму³³. Це посилювало позиції ханату, розширивши для нього перспективи втручання у справи Ногаю, а водночас і можливості для організації крупномасштабних антимосковських заходів.

До всього, окрім Криму та антимосковської опозиції в самій Ногайській орді, охолодити московсько-ногайські стосунки прагнула

²⁸ РГАДА. – Ф.127. – Кн. 4. – Л. 279 об.

²⁹ Продолжение Древней Российской Вифлиофики. – Санкт-Петербург, 1793. – Т. 9. – С. 279.

³⁰ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 4. – Л. 78 об.

³¹ ПСРЛ. – Т. XIII. – С. 326.

³² Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – С. 610.

³³ Про перебіг другої Ногайської Смути див.: Там само. – С. 270–289.

Туреччина. У 1551 р. султан звернувся до Ісмаїла-мурзи з проникливим листом, неодноразово цитованим в історіографії, у якому образно описав ті загрози, які під патронатом православного царя несуть козаки для мусульманського світу: *“Вже й мені від нього (Івана IV. – В. Б.) образи великі, поле й усі ріки у мене відібрав. Та й Дон у мене відняв, і місто Озов перехопити в мене встиг, забрав всю волю в Азові. Козаки його з Азова оброк беруть і води з Дону тити не дадуть. А кримському цареві образу чинить велику. Який сором козаки його кримському цареві зробили? Прийшовши Перекоп воювали. Та його ж козаки Астрахань взяли. І яку наругу вчинили? Та царя ж Івана козаки у вас Волги обидва береги забрали й ваші клуси воюють”*³⁴.

Про те, якої ваги надавав цар цьому вимірові козацького питання, засвідчує амплітуда відповідних московських заходів. Діяла Москва одразу в кількох напрямках: принагідно відмежовувалася від козацького “зłodійства”; заявляла про готовність погамувати розбійництво; пробувала застосувати супроти козаків силу. Про ногайське око навіть лунали заяви щодо готовності звести козаків з Волги.

Спалах такої діяльності Москви припадає на середину 50-х рр., хронологічно накладаючись на підготовку походу під Астрахань (1556) та на дипломатичні й військові акції проти Криму. Вже у 1553 р., відповідаючи на вимоги ногайців унеможливити козацькі напади, Іван IV писав ногайським мурзам: *“А які наші козаки були на Волзі, і ми для вас тих усіх своїх козаків веліли з Волги звести, щоб вашим послам і людям, і улусам лиха ніякого не чинили”*³⁵. Наступного року в наказі послові до Ногаю М. Бровцину та в царських грамотах до ногайських мурз містилися запевнення, що козаків, які вправляються у зłodійстві на Волзі, Москва наказала *“стратити перед вашими (ногайськими. – В. Б.) послами”*, а тих, хто наважиться на нові зачіпки з ногайцями, покарає аналогічним чином³⁶. У 1555 р. ногайські мурзи дали іншому московському послові І. Загрязькому договірну грамоту, у якій наголошували: *“А які царя і великого князя козаки татьбою і розбійництвом нам лихो вчинять, і царю і великому князю тих козаків стратити, а захоплене, відшукавши направду, нам віддати. А які наші козаки царя і великого князя украйнам лихो вчинять татьбою і розбійництвом, і нам тому тих же стратити, а захоплене, відшукавши направду, назад віддати”*³⁷. Той таки І. Загрязький мав звідомити Ногай, що Іван IV суворо наказав козакам припинити набіги і

³⁴ Продолжение... – Т. 8. – С. 265.

³⁵ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 4. – Л. 159, 161.

³⁶ Там само. – Л. 232, 238, 239 об.; *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 306.

³⁷ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 4. – Л. 273.

навіть послав на них військову експедицію під орудою сина боярського Жолобова, *“а велів їх побити”*³⁸.

Чи було в 1555 р. споряджене на козаків царське військо – сказати важко, але двома роками пізніше до цього справа таки дійшла. На переволоці між Доном та Волгою певний час стояв загін на чолі з козаком Ляпуном Філімоновим, а біля гирла Самари – загін Степана Кобелева. Обидва загони супроводжували ногайських та московських послів і мали стримувати козаків від набігів. Натомість для зовнішньополітичного вжитку, і передовсім для Ногаю, була вироблена радикальніша версія – *“веліли з Волги козаків усіх вислати, щоб вашим улусам образи не було, а які козаки з Волги не зійдуть, і ми тих веліли, стіймавши, стратити”*³⁹. Ляпун Філімонов своїми діями, очевидно, зачепив козаків за живе, бо наклав головою. За царським наказом спеціальний загін на чолі з Д. Чулковим та В. Хрущовим виловлював на Дону причетних до цієї справи⁴⁰. Паралельно московські послы продовжували переконувати Ногай, що Іван IV велів стратити багатьох козаків-учасників набігів на ногайські улуси⁴¹.

Розглянуті особливості вписування Москвою козацького чинника у свої стосунки з Кримом та Ногаєм, як видається, не залишають сумнівів у тому, що вже в середині XVI ст. наріжним завданням її політики відносно козацтва Дону й Волги стало підпорядкування козацької діяльності власним зовнішньополітичним стратегіям. Додатковим підтвердженням цього є залучення Москвою козаків до оборонних заходів проти ногайців, а також, можливо, до походу під Казань 1552 р. Зокрема, у 1550 р. козаки з волзько-донського регіону взяли участь в обороні Рязані⁴². Джерела не розрізняють серед них донців та волжаків, так само, як це було при використанні козацьких загонів на ногайсько-кримському напрямкові. Але без представників обох гілок не обійшлося. В історичній пам'яті донського козацтва міцно засіло переконання, що свої служби царю донці ведуть від участі в Казанській війні 1552 р. У відписці до царя від 2 травня 1632 р. Військо Донське писало: *“... як цар Іван стояв під Казанню і по його государеву указу отамани і козаки виходили з Дону, і з Яїка, і з Тереку, і отаман Сусар Федоров, і багато отаманів і козаки йому під Казанню служили”*⁴³.

³⁸ Пудавов М. В. История Войска Донского. – С. 190.

³⁹ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 4. – Л. 4. Див. також: Там само. – Л. 37 об. Про місію Л. Філімонова та С. Кобелева див. також: Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. 1. – С. 29.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т. XIII. – С. 283.

⁴¹ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 6. – Л. 27, 258.

⁴² Прошштейн А. П. К истории возникновения... – С. 169.

⁴³ Быкадоров И. Ф. Донское войско в борьбе за выход к морю (1546–1646). – Париж, 1937. – С. 78.

Виразним прагненням розвинути досягнуті успіхи та зцементувати свої впливи в середовищі щойно посталих християнських козацтв Волги й Дону, а потім і Яїка й Тереку просякнуті заходи Москви останньої третини XVI ст. Московські чинники чутливо реагують на зміни в козацькому світі. У цьому сенсі остаточна кристалізація донського й волзького козацтв як окремих спільнот, поява на Дону та на Волзі певних організаційних форм і територіальних структур – містечок – призвели до розширення поля московсько-козацьких стосунків. З'являються паростки тієї дворівневості московсько-донських взаємин, яка остаточно устійниться після утворення на початку XVII ст. Війська Донського. Тоді на верхньому щаблі будуть офіційні відносини Москви з чинниками, що репрезентували козацтва в цілому, на нижньому – її контакти з окремими угрупованнями та особами. Провісником майбутньої вертикальної структуризації стосунків Москви з козацькими спільнотами поясу Дон – Волга – Яїк – Терек стало впровадження практики надсилання козацьким отаманам царських грамот. Найраніші такі документи датовані відповідно 17 серпня 1571 р. (на Дон) і 5 березня 1581 р. (на Волгу)⁴⁴. Загалом же Москва діє набагато об'ємніше й рішучіше, ніж раніше. Її прагнення розширити свою присутність у козацькому світі, вплинути на діяльність козацтв та на їхні орієнтаційні настрої, підпорядкувати поведінку козаків своїй зовнішньополітичній доктрині втілюється з більшою настирливістю.

Передовсім козакам, як і в 40–60-х рр. XVI ст., відводиться важливе місце в московській політиці на півдні та на південному сході. Але тепер їхня роль зростає відповідно до зміцнення козацьких спільнот. Москва куди активніше використовує козацький чинник і як засіб військового впливу на Крим та Велику Ногайську Орду, і як один із важливих елементів дипломатичного тиску на мусульманських сусідів, врешті, як джерело людських ресурсів для експансії на Північний Кавказ, куди Москва розпочинає поглядати з середини XVI ст. Козаків принагідно залучали до оборонних заходів проти татар, до участі у складі московського війська в Лівонській війні. Однак два останні напрямки застосування козацької сили були явно маргінесними, що зумовлювалося як особливостями військово-тактичної озброєності волзьких і донських козаків, так і низькою чисельністю обох спільнот⁴⁵. У цілому, якщо докорінне реформування в

---

⁴⁴ Собрание государственных грамот и договоров. – Москва, 1819. – Ч. II. – С. 62; Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – С. 338.

⁴⁵ Чисельність волзьких та донських козаків у XVI – на початку XVII ст. не піддається точному визначенню. Можливі лише дуже приблизні обрахунки. В останній чверті XVI ст. кількісні показники волзького козацтва коливалися в межах 1–1,5 тис. чоловік. Так, у 1586 р. кримського царевича Мурат-Гірея супроводжувало до Астрахані “волзьких отаманів 22 чол., а козаків 869”. У 1591 р. 1000 волжаків було

1571 р. сторожової та станичної служби разом з її удосконаленням в 1582 р.⁴⁶ були покликані суттєво зміцнити обороноздатність Московії на кримсько-ногайському напрямку, то активне використання козаків мало, за задумом, посутньо підперти – військово й психологічно – московські оборонні, дипломатичні та наступальні плани.

При цьому навчена попереднім досвідом Москва дає собі раду в амбівалентності впливу козацтва на її зовнішньополітичну лінію. Тому, однією рукою підштовхуючи козаків до вигідних їй військових акцій проти кримців та ногайців та залучаючи до участі в Лівонській війні й до експансії на Кавказ, іншою намагалася придушити ті прояви козацького потягу до здобичництва, які не вписувалися в намічені плани, а то й відверто шкодили їм. Москва жонглювала чинником антиногайських та антикримських дій козаків відповідно до своїх поточних потреб у стосунках з Ордою Великих Ногаїв, Кримським ханатом та Туреччиною. Козацькі напади то засуджувалися, то заохочувалися, козаків за них то переслідували, то нагороджували. Так, у 1580 р. Москва висловлювала готовність знайти й покарати козаків, які відігнали в ногайців кінські табуни⁴⁷, а в 1581 р. після вторгнення кримсько-ногайського війська цар писав бію Урусу, що у випадку реалізації цього задуму накаже нападати *“на ваші улуси козакам астраханським і волзьким, і донським, і казанським, і мещерським і над вами самими наругу й не таку вчинять, і нам вже нині козаків своїх не погамувати”*⁴⁸. Боярська ж дума ухвалила *“послати нашвидкуруч на Волгу, щоб волзькі козаки над тими людьми, які тідуть з полоном з Русі, приходили і над ними промишляли”*⁴⁹. Показова ситуація виникла в 1586 р., коли

у війську астраханських воевод Сицького та Пушкіна, яке ходило в Дагестан (Карпов А. Б. Уральцы. Исторический очерк. Ч.1. Яицкое войско от образования до переписи полковника Захарова (1550–1725). – Уральск, 1911. – С. 86). Найраніші свідчення щодо ймовірної чисельності донського козацтва датовані 1614 роком – 7 отаманів і 1888 низових козаків (Русская историческая библиотека (далі РИБ). – Санкт-Петербург, 1898. – Т. XVIII. – С. 26). Твердження Р. Скриннікова про наявність наприкінці XVI ст. близько 3000 волзьких і стільки ж донських козаків не підкріплюються джерельною інформацією (Скринніков Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. – Новосибирск, 1986. – С. 125).

⁴⁶ Докладно про реформи московської сторожової та станичної служби 1571 та 1582 рр. див.: *Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на крымской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1846. – № 4. – С. 5–60; *Марголин С. Н.* Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI в. // Труды государственного исторического музея. – Москва, 1848. – Вып. 20. – С. 3–28. Див. також: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 44–45.

⁴⁷ РГАДА. – Ф. 127. – Кн. 9. – Л. 172 об.–173.

⁴⁸ *Скринніков Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – С. 140.

⁴⁹ Там само.

самарський воевода Г. Засекін, виманивши яйцьких отаманів М. Мещеряка, Т. Пиздиша та І. Камишника з їхніми козаками до Самари нібито для спорядження на *“царську службу”* до фортеці Терки, стратив ватажків перед ногайськими послами. При цьому М. Мещеряк говорив ногайцям, що цар козаків *“ненароком послав ногаї воювати”*⁵⁰.

Незмінним для козаків залишалося тільки завдання супроводжувати ногайських і московських послів на волзьких переправах, а московських і турецьких – до Азова. Без сумніву, залучення до посольської служби на Волзі та на Дону вважалося Московією за перший козацький обов'язок, і одночасно за дуже зручний засіб поступової інтеграції волжаків та донців у московський світ. Не випадково ж Москва не відступає від такої практики, попри те, що нерідко самі провідники нападали на посольства, і то не тільки на ногайські, перські, кримські, а й на московські. Подібні напади 1579 й 1581 рр. були тією віссю, навколо якої оберталися ногайські претензії до Москви, а також першопричиною антикозацьких заходів з боку останньої.

На початку 1579 р., приміром, цар писав до ногайського бія Уруса, що *“які козаки волзькі та донські пограбували нашого посла і твоїх послів, і ми тих найти веліли та їх стратити, а твоїх послів за ті збитки обдарувати веліли”*⁵¹. Однак у березні 1581 р. Посольський приказ продовжував вимагати від козаків, щоб вони, як московські і ногайські послы *“на Волгу прийдуть... за Волгу провели, а як із Ногаю та з Астрахані до нас пойдуть... за Волгу перевезли і до нас відпустили”*⁵². *“У відповідь”* козацькі загони Івана Кольця, Богдана Барбоши та інших отаманів влітку того ж року пограбували на переправі московське та ногайське посольства⁵³. Перегодом козаки успішно нав'язали бій ногайцям, які поверталися з-під Темникова та Алатиря⁵⁴. У 1584 р. на московського посла до Туреччини Б. Благого напали на Дону донські козаки. Вони ж мірилися вчинити напад на того ж Б. Благого, коли той повертатиметься назад⁵⁵. У 1592 р. московського посла Г. Нащокіна пограбували на Дону українські козаки⁵⁶. У 1587 р. волзькі та донські козаки пограбували на Волзі перського посланця Анди-Бея⁵⁷.

⁵⁰ Картов А. Б. Уральцы. – С. 75, 80, 85.

⁵¹ РГАДА. – Ф.127. – Кн. 8. – Л. 397.

⁵² Там само. – Кн. 9. – Л. 330 об.

⁵³ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – С. 341.

⁵⁴ Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. – С. 142.

⁵⁵ Там само. – С. 132.

⁵⁶ Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 70.

⁵⁷ Бушев П. П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586–1612 гг. – Москва, 1976. – С. 62; Скрынников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. – С. 148.

Козацькі напади на посольства засуджувалися Московією однозначно. І саме вони викликали з її боку гнівну реакцію та жорсткі заходи. Арсенал її дій не обмежувався запевненнями рішуче відреагувати, а передбачав суворе покарання винуватців і навіть організацію каральних експедицій на Волгу та на Дон, як-от у 1577, 1581, 1584, 1589–1590, 1593 рр.⁵⁸ У 1581 р. у Москві були страчені волзькі отамани Іван Юр'єв та Митя Бритоус. Перший з них привіз полонених ногайських послів, останній – захоплених у бою ногайців, які поверталися з московського походу⁵⁹. У 1588 р. перським послам показали в Москві понад 400 волзьких та донських козаків, нібито приречених на страту⁶⁰. Серед набігів на Ногай схожу реакцію викликали лише ті з них, котрі не вписувалися у поточні зовнішньополітичні розрахунки Московії (як правило, шкодили тенденції до пом'якшення антимосковської налаштованості верхівки Ногаю). У решті випадків цар волів не вдаватися до крайніх заходів. Жоден із каральних походів на Волгу не здійснювався виключно через козацькі набіги.

Такі походи, очевидно, стали для волжаків додатковим поштовхом до пошуку захищеніших місць, що в кінцевому рахунку призвело до відбрунькування яйцького козацтва. У 1581 р. яйцькі козаки вже фігурують у московській версії учасників знаменитого погрому козаками ногайської столиці Сарайчика⁶¹. Свідчить це якщо не про появу на Яїку сталих осідків, то принаймні про буденність козакування там козаків з волзько-донського регіону. Приблизно в ті ж часи завершується розпочате ще в середині XVI ст. закозачення Тереку, в чому головну скрипку грали вихідці з волзького та донського козацтв⁶².

Зародження яйцького й терського козацтв, ставши заключним акордом східноєвропейського козакотворення, відповідало глибинним інтересам

---

⁵⁸ Перші три експедиції були споряджені на Волгу, решта – на Дон (*Скряпников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – С. 132, 135; *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 340–341).

⁵⁹ *Скряпников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – С. 142.

⁶⁰ Таку цифру наводять московські джерела (Памятники дипломатических и торговых сношений России с Персией. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1. – С. 36). Однак важко собі уявити, щоб московитам вдалося захопити й привести до столиці подібну кількість козаків. Тим паче, що джерела взагалі мовчать про крупну каральну експедицію на Волгу чи на Дон. Думається, перед перськими послами вишикували переважно підставних осіб. Не випадково ж абсолютна більшість цих людей не була страчена (*Бушев П. П.* История посольств... – С. 62). За версією голландського купця І. Масси, наклали головою лише одиниці (*Скряпников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – С. 148).

⁶¹ Див. хоча б: *Козлов С. А.* Кавказ в судьбах казачества. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 12.

⁶² Див., наприклад: *Заседателева Л. Б.* Терское казачество. – Москва, 1974. – С. 187–194.

Московії. У такий спосіб набрав остаточного вигляду пояс християнських козацьких анклавів, який відгородив її від кримських та ногайських улусів. Яїцькі козаки замкнули фланг проти Ногаю, терці разом з гребінцями створювали нові геополітичні реалії в Передкавказзі. Оскільки роль основного джерела людських ресурсів для закозачення Яїка і Тереку виконали донське та волзьке козацтва, на які Москві вже вдалося поширити свої впливи, вона небезпідставно могла розраховувати дістати для себе там нові точки опори проти Великого Ногаю, для волзької політики та для експансії на Передкавказзя.

Відтак, терців, гребінців та яїцьких козаків майже відразу почали залучати до участі у військових операціях на Північному Кавказі. Москва дивилася крізь пальці на будь-які зачіпки терців і гребінців з турками й татарами в Передкавказзі, оскільки ці дії цілком узгоджувалися з її зорієнтованістю на союзницькі відносини з Персією, спрямовані проти Османської імперії. Не виключено, що терські воеводи сприяли чисельному зростанню терського козацтва, що лави терців поповнювалися ще й за рахунок покозачення військового люду з самої фортеці. Можливо, до терців та до гребінців прибилася також певна частина учасників походу астраханських воевод Сицького та Пушкіна у Дагестан (1591).

З огляду на віддаленість Північного Кавказу Москва, замисливши цей похід, не мала іншої альтернативи, ніж спертися головно на козацькі плечі. А тому при Сицькому та Пушкіні перебувало 500 яїцьких та 1000 волзьких козаків. На Тереку до них приєдналися стрільці з гарнізону Терків, а також терські козаки⁶³. При цьому, судячи зі складу залученого козацького війська, головна ставка робилася на прийнятність, ба більше органічність, для козаків з різних анклавів ідеї проведення спільних військових операцій. Аналогічний принцип був застосований також у 1586 р., коли, в рамках зовнішньополітичних комбінацій навколо втечі до Астрахані кримського царевича Мурат-Гірея⁶⁴, планувалося здійснити масштабний похід на Крим. Військо воевод Р. Пивова та М. Бурцева тоді сформували 1000 стрільців, 900 волжаків та невелика група українських козаків, з тих, що саме перебували на Волзі⁶⁵.

Задумані московським урядом у 1586 та 1591 рр. військові операції були першими, у яких під його рукою поєднувалися зусилля козацтва основного поясу з терським козацтом. Іншим прикладом утілення в життя

---

⁶³ Карпов А. Б. Уральцы... – С. 86.

⁶⁴ Детальніше про використання Москвою Мурат-Гірея у своїх ногайських та кримських планах див.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 35–37; Трепапов В. В. История Ногайской Орды. – С. 334–338.

⁶⁵ Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII в.). – Москва, 1963. – С. 264–265.

курсу Москви на використання козацьких спільнот регіону для реалізації своїх зовнішньополітичних планів стала участь донців у Лівонській війні, донців, волжаків та яїцьких козаків – в облозі Нарви (1591), а також у “татарській обороні” під Переяславлем-Залеським (1594)⁶⁶.

Важливою ланкою у заходах, покликаних зміцнити московський вплив в середовищі козацьких спільнот стала побудова Москвою в другій половині 1580-х рр. трьох поволзьких міст (Саратов, Самара, Царицин) на території, яку ногайці вважали своєю і з якої намагалися витіснити волзьких козаків⁶⁷. Міста стали форпостами московського наступу на Ногай і водночас додатковим джерелом тиску на волзьке козацтво, хоча саме поява на Волзі козаків та їхні успіхи в протистоянні з ногайцями підготували ґрунт для побудови перелічених опорних пунктів. Поєднавши щасливо для себе два зовнішньополітичних завдання, Москва могла з оптимізмом виношувати як плани подальшої експансії в регіоні, так і плани щодо “приручення” волзького козацтва. Саме деструктивний для козацької вольниці тиск з боку Москви, який на Волзі був куди відчутнішим, ніж на Дону чи на Яїку, і в рамках якого чільне місце належало новозбудованим містам-фортецям, відіграв, за слухним спостереженням Н. Нікітіна⁶⁸, вирішальну роль у гальмуванні розвитку волзького козацтва, у консервуванні організаційної неоформленості останнього. Волжаки так і не спромоглися утворити Військо, як це зробили в XVII ст. їхні сусіди донці та яїцькі козаки.

Аналогічний сценарій московська еліта приготувала і для решти козацтв. Ще в 1567 р. по гарячих слідах появи гребінських козаків Москва негайно спробувала закріпитися на Тереку. Царські воеводи зі служилими людьми з’явилися в гирлі р. Сунжі й заклали Терське містечко⁶⁹, яке, безумовно, мало стати опорним пунктом московської експансії в Передкавказзі та джерелом впливу на щойно посталу козацьку вольницю. Однак через чотири роки воеводи були змушені залишити регіон. У 1577 р. фортецю відновлюють, та їй знову судилося проіснувати недовго, близько року⁷⁰. І тільки з третьої спроби Москві поталанило закріпитися в регіоні. Цього разу фортеця Терки закладається в гирлі Тереку⁷¹, неподалік

---

⁶⁶ Преображенский А. А. Урал и Западная Сибирь в конце XVI – начале XVIII вв. – Москва, 1972. – С. 35; Скрыпников Р. Г. Сибирская экспедиция Ермака. – С. 149.

⁶⁷ Перетяткович Г. И. Поволжье в XV и XVI вв. (Очерки из истории края и его колонизации). – Москва, 1877. – С. 284.

⁶⁸ Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII века // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 173.

⁶⁹ Див. хоча б: Заседателева Л. Б. Терское казачество. – С. 191.

⁷⁰ Там само. – С. 192; Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа... – С. 243.

⁷¹ Заседателева Л. Б. Терское казачество. – С. 192.

осідків терського козацтва й, очевидно, не без впливу появи останніх. Але з огляду на віддаленість регіону від основного поясу християнських козацтв, зведення міста дуже довго мало на тутешні козацькі анклавів не той вплив, на який сподівалися в Москві. Якщо побудова Саратова, Самари й Царицина стала негативним чинником для волжаків, то закладення Терків, навпаки, дало розвиткові терського та гребінського козацтва додатковий імпульс. Швидко з'ясувалося, що Москва не могла забезпечити тут того рівня втручання в козацькі справи, що його відчували на собі козацтва Волги, Дону, а згодом і Яїка. З іншого боку, фортеця гостро, як ніяке інше московське місто, потребувала козацького захисту. Присутність у регіоні терців та гребінців була необхідною передумовою її існування. Навіть набагато пізніше, у 1631 р., терські воєводи писали царю, що *“коли козаків по Терку і Гребнях не буде, то Терському місту буде непереливки”* (*“большая теснота”*)⁷². Лише з 70-х рр., XVII ст. в Москві з'являються сили використати фортецю як засіб реального тиску на терців та гребінців⁷³.

Наскільки багато значила підтримка козаків для тих міст, які цар закладав на віддалених теренах, де йому не сила було забезпечити реальні впливи, свідчить доля острогу, збудованого у 1595 р. в пониззі Яїка. Москва відчайдушно намагалася закріпитися там, але успіху не досягла. Через кілька років острог довелося зруйнувати, що стало наслідком, у першу чергу, небажання яїцьких козаків, навчених гірким досвідом московської присутності на Волзі, підперти зусилля царя, які головним своїм вістрям були спрямовані все-таки проти Ногаю⁷⁴. Незавидна доля судилася навіть Цареві-Борисові (1600), закладеному у верхів'ях Дону, куди досяжніших для московської руки⁷⁵. Як тільки на початку Великої Московської Смути центральна влада ослабла, донці негайно зруйнували ненависну для них фортецю, символ загарбницьких устремлінь Московії. Вплітаючись у загальні стратегії царської влади, спрямовані на козацтва Дону, Волги, Яїка і Тереку, будівництво міст поблизу козацьких анклавів стало провісником масштабнішого наступу Москви на незалежність останніх.

Замах на незалежність козацьких анклавів

Зумівши до 90-х рр. XVI ст. серйозно просунутися у справі включення козацтв Дону, Волги, Яїка і Тереку до сфери своїх впливів (і не в

⁷² РГАДА. – Ф. 115. – 1630 № 1. – Л. 59.

⁷³ Ширше про це див.: *Омельченко И. Л.* Терское казачество. – Владикавказ, 1991. – С. 65–66.

⁷⁴ *Скряпшиков Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – С. 149.

⁷⁵ *История Дона с древнейших времен до падения крепостного права.* – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 111.

останню чергу через відсутність будь-якої конкуренції з боку Литви, а далі й Речі Посполитої), Москва наважилася на відверті інтеграційні кроки. Об'єктом було обрано донське козацтво, і не випадково. На той час донці вже перетворилися в найпотужнішу і найорганізованішу спільноту й стояли на порозі утворення власної організаційної структури – Війська. Волзьке козацтво перебувало на мізерному рівні самоорганізації і як аморфний конгломерат розрізнених ватаг не надавалося до підпорядкування накинутому згори старшому. До Яїка, тим паче до Тереку, московські руки не діставали. Суттєву роль відіграло й те, що донці були зорієнтовані на протиборство з Азовом, кримцями й турками, тобто з головними опонентами Московії за опанування Поля та посутніми чипниками її протистояння з Річчю Посполитою.

У 1592 р. Москва вперше спробувала зверху пришвидшити консолідацію донців, одночасно поставивши їх під свій контроль. На Дон був споряджений син боярський Петро Хрущов, якого цар мав намір поставити козацьким головою. Але задум не вдався. П. Хрущов дістав різкого відкоша. Козаки не бажали підпорядковуватися Москві й заявили, що *“до цього ми служили государю головами своїми, а голів у нас не бувало, а служили головами своїми, а не з Петром”*⁷⁶. Двома роками пізніше низові донські козаки рішуче запротестували проти недотримання в царській грамоті принципу ієрархічності донської спільноти: Посольський приказ вписав їх після верховиків, тоді як низовики вважалися угрупованням-лідером⁷⁷. Очевидно, крізь призму проблеми інтеграції Дону слід розглядати й датований 1584 р. намір Посольського приказу вивідати серед низових донців чисельність донського козацтва, *“хто іменем отаман і скільки з яким отаманом козаків залишиться”*⁷⁸.

Провал різкого замаху на незалежність Дону засвідчив, що Москва явно переоцінила свої впливи в козацтвах, свою реальну спроможність до таких дій, а головне – ступінь промосковських настроїв у козацькому світі. Досягнутих на той час успіхів виявилось недостатньо для переходу до безпосереднього підпорядкування козацьких спільнот. Москві вдалося залучити козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку на службу цареві, закріпити за собою образ покровительки християнських козацтв проти мусульманських сусідів. Періодичні спільні бойові дії козаків та московського війська, устійнення практики надсилання платні, налагодження офіційних стосунків, листування – усе це працювало на вкорінення в козацтвах

---

⁷⁶ История Дона... – С. 112–113.

⁷⁷ Про причини виникнення та усталення такої ієрархічності див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 68–77.

⁷⁸ История Дона ... – С. 112.

відповідних політичних орієнтацій. У козацьких головах поступово устійнюється харизма царя як патрона козацтва. Образ справедливого царя, милостивого добродійника і заступника, виникнувши в другій половині XVI ст. і не зіштовхнувшись далі з присутньою альтернативою, яка б струмувала від інших політичних чинників (у першу чергу від польського короля), посідатиме ключове місце в козацькій системі вартостей аж до трагічного більшовицького розкозачення Росії. Саме в таке переконання заходить коріння живучості в середовищі донців, волжаків, терців, гребінців та яйцьких козаків потягу до самозванських інтриг, головна мета яких полягала в утвердженні в Москві “козацького” царя.

Однак при усій своїй зорієнтованості на службу цареві та прив’язаності до московської платні козаки плекали незалежність своїх спільнот. Вони чітко розрізняли поняття “бути на службі” і “бути підданими”. Їхнім політичним ідеалом були самоврядність і суверенітет козацьких анклавів під віддаленим покровительством московського царя. Далі “государевого жалування” та добровільного залучення до служби цареві їхні “інтеграційні” плани не заходили. Козацтва не сприймали диктату Москви. Царські розпорядження щодо стосунків з мусульманськими сусідами не мали сили імперативу й пропускалися крізь сито власних інтересів, що добре відтінює, наприклад, розглянута вище діяльність козаків на ногайському напрямку. Такої постави козацтва регіону триматимуться до останнього, аж поки в другій половині XVII ст. московські правителі не відчують здатності силою вирішити проблему округлення своєї вотчини за рахунок козацьких територій.

Крах московських інтеграційних планів кінця XVI ст. став своєрідним вододілом у відносинах Москви з козацтвами Дону, Волги, Яїка і Тереку. Період, позначений доволі ефективною моделлю її поведінки в рамках загальної стратегії “заковтування” козацьких анклавів, заступила конфронтаційна доба, яка у різних модифікаціях протривала аж до повного поглинення Московією козацьких спільнот і початок якої відразу ж оголив усю складність московського завдання та його різке розходження з козацькими уявленнями про вписаність своїх спільнот у геополітичний простір. Упродовж цієї доби напруга між різними козацтвами й Москвою то затухала, то зростала, але ніколи не зникала, піддаючи серйозним випробуванням поширені в козацькому середовищі промосковські орієнтації. Уже середина 90-х рр. XVI ст. засвідчила, що потенціал збалансованого розвитку козацько-московських стосунків було вичерпано. Козацтва дійшли до прийнятної для них межі інтеграції з Москвою. Остання ж розцінювала здобуте лише як плацдарм для інтенсивніших заходів. Рішуче розійшлися й інтереси обох сторін відносно мусульманських сусідів. Козаки потребували постійного здобичництва й не визна-

вали ідеї підлаштування під мотиви високої політики, що віщувало московській дипломатії суттєві перешкоди.

Збалансування потреб Москви й козацьких жадань ставало можливим лише за умови проведення нею агресивного політичного курсу стосовно Великого Ногаю, Туреччини, Криму, тоді як гнучкіша лінія не викликала в козаків ні підтримки, ні розуміння. Правду кажучи, ця проблема окреслилася ще в середині – другій половині XVI ст. (в контексті московсько-ногайських стосунків), і цар був змушений вдаватися до розглянутих вище каральних заходів, але від надмірного загострення ситуації рятувала загальна налаштованість Москви на вирішення ногайського та кримського питань силовими засобами. Коли ж у середині 90-х рр. XVI – на початку XVII ст., а потім з середини 10-х до кінця 30-х рр. XVII ст., московська еліта братиме на озброєння куди складніші стратегії і стане особливо чутливою до тих дій козаків, які шкодитимуть обраному нею курсу, напруга в козацько-московських стосунках сягне апогею. Стосуватиметься це насамперед донських козаків, які були найтісніше зв'язані з кримсько-турецькою проблемою і які мали неопорівнянно більший вплив на військово-політичну ситуацію в регіоні, ніж інші спільноти. Саме Дон Московія ставить у центр своєї козацької політики. Інші козацтва приковують менше уваги, почасти через те, що опинилися в тіні донців, почасти через куди більшу актуальність для Москви кримсько-турецького напрямку. Подолати опір донських козаків, вмонтувати Військо Донське у своє політичне тіло, розчистити дорогу до швидкого поглинення інших козацтв – такими стають головні завдання московської політики стосовно козацтв. За цим сценарієм розвиватимуться події в другій половині XVII – на початку XVIII ст., коли надійде час вирішальної фази нищення Москвою колишньої незалежності козацьких анклавів на Волзі, Дону, Яїку й Тереку.

Про те, якого великого значення Москва в кінці XVI ст. надавала проблемі підпорядкування дій донського козацтва своїй кримській політиці, свідчить той факт, що після укладення в 1594 р. миру з Кримом Борис Годунов, аби унеможливити зачіпки козаків з Азовом і татарами, пішов на безпрецедентні кроки, за котрими залишилася хіба тільки відкрита збройна конфронтація з Доном. На донців була накладена царська немилість (*“опала”*), що передбачало припинення Москвою будь-яких контактів з ними (у тому числі надсилання платні). Козакам заборонялося підтримувати зв'язки з московським прикордонням, де їх слід було арештовувати й жорстоко карати⁷⁹. Неподалік північної межі донського анклаву була побудована фортеця Царів-Борисів, яку, утім, козаки зруйнували⁸⁰.

⁷⁹ РИБ. – Т. XVIII. – С. 219.

⁸⁰ История Дона... – С. 111.

Подібна ізоляція хоча й не могла на практиці набути задуманої її натхненниками тотальності, але відчутно обтяжила донське життя. Це підготувало ґрунт для втягування донських козаків у події Великої московської Смути. Вони сприймали її як довгоочікувану можливість позбутися ненависних санкцій Бориса Годунова.

По-іншому виглядають мотиви участі в Смуті козацтв Волги, Яїка й Тереку. Так, як донцям, тутешнім козакам Москва допекти не встигла, особливо терцям, гребінцям та яїцьким козакам. Суверенітету яїцької, терської та гребінської козацьких спільнот вона реально ще не загрожувала. Про те, що робилися спроби накласти на них немилість теж нічого не відомо. Волзькі козаки відчували, як і в 60–80-ті рр., потужний тиск (сказати точніше за браком джерел немає можливості), але, залишившись аморфним об'єднанням, не були здатні до активних і консолідованих антимосковських дій. На загал перелічені козацтва не відчували ані особливої роздратованості Москвою, ані нагальної потреби в жорсткому протистоянні з нею. Тому визначальним мотивом для них міг стати лише здобичницький апетит, на ґрунті якого збігалися інтереси усіх козацтв. Але цього явно не вистачало для того, щоб волзькі, яїцькі, терські й гребінські козаки відреагували на розгортання Смути з такою ж амплітудою зацікавленості, як донські чи українські. Відтак не дивно, що перші три козацтва зосереджують увагу переважно на використанні сприятливої нагоди для “промислу” на південно-східному прикордонні Московської держави.

Комплекс питань, що торкаються властиво участі козацьких спільнот регіону в подіях Смути, досліджений в історіографії доволі докладно⁸¹. Тому зупинятися на фактологічному ряді ще раз немає особливої потреби. Пунктирно відзначу лише вузлові моменти. Отже, Смута поширювалася під потужний гуркіт козацької зброї. Ще Лжедмитро I в середині березня 1605 р. доходить до думки про необхідність залучити на свій бік усі козацтва, а не тільки українське та донське: контакти з двома останніми були зав'язані вже на підготовчому етапі⁸². Гінці, споряджені Самозванцем на

---

⁸¹ Див. хоча б: *Скрябинников Р. Г.* Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века. – Ленинград, 1985. – С. 153–155, 229–239; *его же.* Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. – Ленинград, 1988. – С. 153–155, 252; *Станиславский А. Г.* Русское казачество в первой четверти XVII в. – Москва, 1990. – С. 21, 103–115; *Прошштейн А. П., Мишинков Н. А.* Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1983. – С. 43–54; *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и г. Киева. Указатель архивных источников и материалов. – Киев, 1990. – С. 12, 16–27.

⁸² *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Москва, 1877. – Т. 1. – С. 21–33; *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I в связи... – С. 12, 14.

Волгу, Яїк і Терек, досягли успіху. На момент захоплення Москви Лжедмитром I у його війську перебували не тільки донці та запорожці, а й певна кількість волзьких козаків⁸³. Р. Скринников небезпідставно писав про визначну роль донців в успіхові Лжедмитра I⁸⁴. Волзькі й терські козаки склали початкове ядро війська царевича Петра. Під час руху цього війська в напрямку Путивля до них приєдналися спершу донські козаки, а під Путивлем – і українські⁸⁵. Вельми суттєвим було представництво козаків в армії І. Болотникова. Донці, волжаки, терці були там однією з найпомітніших сил. Донські козаки чітко простежуються у з'єднаннях Лжедмитра II⁸⁶.

Представники волзького, донського, яїцького та українського козацтва входили до складу різношерстого війська І. Заруцького, яке навесні 1613 р. відступило з центральних московських районів до Астрахані⁸⁷. Роком пізніше, в травні 1614 р., під час визволення Астрахані загоном терського стрілецького голови В. Хохлова при І. Заруцькому налічувалось, судячи з відписки терського воеводи Головіна від 18 червня 1614 р., 560 волзьких козаків (*“Треня Ус та Ворзига з товаришами”*)⁸⁸, а за даними стрілецького десятника Н. Проводникова – 500 козаків⁸⁹. Можна припустити, що затрималися в І. Заруцького й дрібні групи з інших козацтва, але масової підтримки не було. Військо Донське, як видно з його відписки до астраханських воевод від 18 червня 1614 р., віддало перевагу нейтралітетові. З одного боку, воно відмовило воеводам у допомозі, покликаючись при цьому на формальні причини (азовці відігнали 500 коней та що на Дону очікують царського посланця С. Протасьєва)⁹⁰. До І. Заруцького ж ходили, схоже, тільки верховики. Коли московські послы до Туреччини С. Протасьєв та М. Данилов восени 1613 р. минали середній Дон, то їхали швидко, бо тутешні козаки нібито *“злодіюють, служать Маринці та її сину”*⁹¹. Терські ж козаки долучилися до війська В. Хохлова, який спершу відігнав І. Заруцького від Астрахані, а потім і розбив на Яїку⁹².

⁸³ Скринников Р. Г. Социально-политическая борьба... – С. 236–237.

⁸⁴ Там само. – С. 236.

⁸⁵ Скринников Р. Г. Смута в России... – С. 153; Станиславский А. С. Гражданская война в России. – С. 22–23.

⁸⁶ Пронштейн А. П., Мининков Н. А. Крестьянские войны... – С. 23.

⁸⁷ Там само. – С. 65.

⁸⁸ Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 3. – С. 29.

⁸⁹ Там само. – С. 441.

⁹⁰ Там само. – С. 22.

⁹¹ Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 114.

⁹² Станиславский А. С. Гражданская война в России... – С. 63.

Утім, маючи гіркий досвід попередніх років, Москва цілком слушно передбачала високу ймовірність того, що козаки підтримають І. Заруцького. Намагаючись унеможливити такий перебіг подій, вона в першу чергу прагнула зіпертися на фактор міжкозацьких стосунків. За провідника своїх ідей нею було обране найпотужніше з тутешніх козацтв – донське. Восени 1613 р. цар знімає з Війська Донського свою немилість, надсилає на Дон платню, оголошує козаків такими, що виконують царську службу⁹³. У вересні 1615 р. донцям було дозволено вільно торгувати з прикордонням, а воєводам порубіжних міст заборонялося переслідувати приходьків з Дону⁹⁴. 18-м березня 1614 р. датована царська грамота на Дон з напучуваннями не підтримувати І. Заруцького та схилити до такого ж рішення волзьких, яїцьких і терських козаків: *“До своєї братії, до отаманів і козаків Волзьких і до Терських, і до Яїцьких пишеть, щоб вони, боячись бога, трималися у всьому правди і злодійському Маринчиному сину та Івашки Заруцького зачину ні в чому не вірили”*⁹⁵. З аналогічними настановами звернулася до донських козаків і московська православна церква⁹⁶. Царський посланець на Дон Іван Опухтін зазначав у Посольському приказі, що на донському колі під час вручення донцям царської грамоти та прапора були присутні й козаки з Волги та Яїка⁹⁷. Одночасно цар та Церква надіслали свої грамоти до волжаків⁹⁸ та, ймовірно, й до яїцьких та терських козаків. Однак волзьким козакам (а згодом, й терським та яїцьким) не пропонувалося впливати на сусідні козацтва, що зайвий раз підкреслює явне лідерство Війська Донського в регіоні. Додатковим каналом впливу на позицію козацьких спільнот стали астраханські воєводи, які звернулися із відповідними закликами до донських та волзьких козаків, виконуючи, очевидно, розпорядження Москви⁹⁹.

Військо Донське, слід сказати, виправдало сподівання Москви. Воно не тільки не пішло на допомогу І. Заруцькому, а й відписало від себе на Волгу, Яїк і Терек¹⁰⁰. Загалом же події Смути ще ясніше, ніж провал розглянутої вище місії П. Хрущова на Дон, просигналізували Москві, як далеко вона ще перебувала від практичної реалізації своєї ідеї підпорядкування козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка і Тереку. Якщо рішуча відсіч донців у 1592 р. сватанню їм московського старшого засвідчила неприйнятність для них втрати бодай частини своєї незалежності, то роль

⁹³ Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 115.

⁹⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 131.

⁹⁵ РИБ. – Т. XVIII. – С. 66.

⁹⁶ Там само. – С. 108.

⁹⁷ Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 118.

⁹⁸ РИБ. – Т. XVIII. – С. 112–147.

⁹⁹ Акты исторические... – С. 432–435.

¹⁰⁰ Там само. – С. 13.

козацтв у розгортанні Смути поставила Москву перед тим фактом, що завчасно було говорити навіть про остаточне й безальтернативне вкорінення в козацькому середовищі промосковських настроїв. Посольства донців до Варшави в 1604 р., поява донських козаків в обозі Сигізмунда III, спорядження посланців до королевича Владислава в 1617–1618 рр., тобто вже після знесення з донців санкцій Бориса Годунова та відновлення офіційних московсько-донських стосунків – усе це оголило принципову вірогідність переорієнтації донців на службу іншому патрону – польському королю. Інша справа, що Варшава як до Смути, так і після неї виявляла цілковиту байдужість до козацьких анклавів, розташованих на схід від Дніпра.

Здобутки і втрати післясмутної доби

Становище Московії на Дону відразу в післясмутні часи обтяжувалося й тим, що її тогочасна кримська політика рішуче суперечила інтересам донського козацтва, процес самоорганізації якого саме добіг логічного завершення й увінчався утворенням Війська Донського. Як докладно з'ясував О. Новосельський¹⁰¹, після Смути цар Михайло Федорович був змушений з низки обставин взяти на озброєння концепцію позаконфронтаційних відносин з Кримом, що передбачало відмову від наступальних військових операцій, а також вирішення більшості завдань суто дипломатичними засобами. Відповідно зачіпки козаків з Азовом, морські та сухоходольні козацькі походи з Дону відверто суперечили новому політичному курсові Московії. А отже, виникнення нових загострень між нею та Військом Донським ставало неминучим.

Нічого втішного не віщувало Москві й різке затіснення в другій половині 10-х рр. XVII ст. українсько-донських стосунків, які перетворилися на суттєвий чинник розвитку обох козацтв та міжнародних взаємин у регіоні. Тісними зв'язками із запорожцями Військо Донське посилило свій військовий потенціал, свою спроможність витримувати конкуренцію з мусульманськими сусідами, дістало точку опори на випадок відкритих конфліктів з Московією. Функціонування козацької осі Дніпро-Дон цементувало міжкозацькі взаємини в рамках усього поясу християнських козацтв, підвищувало його опірність московським зазіханням на суверенітет козацьких анклавів. Запорожці також добре надавалися на роль провідника польських інтересів у регіоні.

Остаточо посмутна політична лінія Московії стосовно козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку викристалізувалася на початку 20-х рр. XVII ст. У

---

¹⁰¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 98.

центрі уваги перебувало Військо Донське, ключова ланка цього козацького поясу. Стосунки з волжаками, терцями, гребінцями, яйцькими козаками відійшли на другий план, що стало своєрідним рефреном зниження зовнішньополітичної активності Московії на Північному Кавказі. Головними складовими нового курсу стали: тимчасова відмова від безпосередніх спроб втягнути козацтва у своє політичне тіло; прагнення унеможливити козацькі військові походи під Азов, на Чорне та на Каспійське моря; рішучі наміри розірвати зв'язки козацтв (і в першу чергу донців) з українськими козаками як каталізатором козацької “сваволи” на кримсько-турецькому напрямкові та найвірогіднішим підбурювачем антимосковських настроїв. Царські грамоти на Дон за 1622–1623 рр. окреслили коло вимог Москви до діяльності Війська Донського¹⁰².

Московську програму не назвеш реалістичною. Нездійсненність її другого й третього пунктів була очевидною. Дуже вже глибоко суперечили вони козацьким інтересам, а спроможності вирішити проблему силою Москві ще довго бракуватиме. По суті, московська еліта наступала на ті самі граблі, що й Польща, за прагненням якої викоринити козацький непослух, звівши чисельність козаків до слухняного, строго окресленого реєстру, не стояло реальної здатності втілити намічене. Ще одне вузьке місце козацьких планів Московії крилося в тому, що вона засадничо була позбавлена можливості суворо дотримуватися єдиної лінії поведінки. Як і Варшава, Москва не могла обійтися без козаків. Забороняючи козацькі наступальні операції проти мусульманських сусідів та контакти із запорожцями, цар одночасно намагався зіпертися на обидва чинники при вирішенні деяких зовнішньополітичних завдань. У 1616 р. Москва прямо закликала донців до спільного з українськими козаками походу на ногайського бія Іштерека, обіцяючи заплатити останнім сукнами та грішми. Запорозький загін (2 тис. чол.) на чолі з Сидором Єрмаковим, однак, з'явився на Дону вже після того, як Іштерек присягнув на вірність Михайлу Федоровичу й відкочував за Волгу¹⁰³. У 1633 р. перед загрозою чергового набігу татар, подвійно небезпечного у зв'язку зі Смоленською війною, у Москві було ухвалено рішення звернутися до донців, а також до запорожців, які перебували на Дону, щоб *“служили над кримськими і над ногайськими людьми, які підуть в нашу государеву землю війною”*¹⁰⁴.

¹⁰² РГАДА. – Ф. 89. – 1622 № 1. – Л. 41, 46; *Сухоруков В. Д.* Историческое описание... – С. 72.

¹⁰³ Детальніше про цей епізод див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 138–139. Див. також: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 94–95; *Трепавлов В. В.* История Ногайской Орды. – С. 621.

¹⁰⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі ВУР). – Москва, 1953. – Т. 1. 1620–1647 годы. – С. 134.

Така двоїста постава Московії лише стимулювала і без того незборимий потяг козацтва до ігнорування царських вимог. На них в усіх козацьких анклавах дивилися крізь пальці. Протистояння з Азовом тривало, морські походи на Чорне та на Каспійське моря не припинялися, не переривалися зв'язки козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку із запорожцями. У 1625 р., за наслідками укладення першого військово-політичного союзу українських козаків з Кримом, виникла загроза втягування запорожцями донців, волжаків та яїцьких козаків до задуманого калгою Шагін-Гіреєм, затятим ворогом Москви, потужного походу на московські землі¹⁰⁵. У відповідь цар недвозначно нагадав донським козакам про можливе поновлення щодо них репресивних заходів. Восени 1625 р. у Москві арештували й розосередили по різних містах посольство з Дону (“*войсковую станицю*”). У грамоті на Дон від 22 жовтня 1625 р. Михайло Федорович взагалі погрожував відновити санкції часів Бориса Годунова¹⁰⁶.

Утім, такі кроки московської верхівки не охолодили ні Військо Донське, ні інші козацькі анклавні. До чергового спалаху напруги у стосунках з Московією, який припав на 1630–1631 рр., її опоненти виявилися готовими. У 1630 р. цар знову наказав затримати донських посланців, цього разу через морські походи, які здійснювалися козаками з Дону й завдавали просто такі катастрофічних ударів по її зовнішньополітичних інтересах, позначених підготовкою до чергової війни з Польщею. Вперто змагаючись з Варшавою за прихильність Порту й Криму, Москва вимагала від Війська Донського унеможливити здійснення з території Дону антикримських і антитурецьких акцій, однак безрезультатно¹⁰⁷. Упродовж 1630–1631 рр. донці самотужки та спільно із запорожцями здійснили декілька виправ “*на море*”¹⁰⁸. Крім того, у 1631 р. донські й українські козаки грабували на Волзі буси іранських купців¹⁰⁹. Останньою краплею, очевидно, стала датована початком 1630 р. відмова донців вислати військо до турецьких пашів під Очаків для війни з Польщею¹¹⁰.

---

¹⁰⁵ Докладно про цю проблему див.: *Брехунецко В. А.* Московія і козацько-кримський союз... – С. 46.

¹⁰⁶ РИБ. – Т. XVIII. – С. 241.

¹⁰⁷ Про дипломатичні зусилля Москви та Варшави, пов'язані з підготовкою до Смоленської війни, див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 167–193; *Lipiński W.* Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // *Przegląd Historyczno-wojskowy.* – Warszawa, 1931. – Т. IV. – С. 237–260.

¹⁰⁸ Аналіз військової діяльності Війська Донського на Чорному та Азовському морях див.: *Королев В. Н.* Боспорская война. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 541–548.

¹⁰⁹ РГАДА. – Ф. 123. – 1630 № 17. – Л. 53.

¹¹⁰ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 216.

Москва не витримала. Донських посланців було знову розіслано по містах, а на Дон пишеться грамота з оголошенням немилості. Напруга досягла такої позначки, що на Дону очікували на вторгнення царського війська. Наприкінці літа там поширилася чутка, що царські ратні люди на чолі з Іваном Карамішевим, які супроводжували до Азова турецького посла Фому Кантакузіна та московських послів А. Совіна та М. Алфімова, мають намір воювати з Військом Донським. За словами Мулиці та Івана Лагутіна, козаків із арештованого донського посольства, яким поталанило втекти по дорозі на заслання, І. Карамішев сам напросився іти на Дон, щоб *“донських козаків вішати і побивати”*¹¹¹.

Реакція Дону на загрозу наступу московського війська добре відтінює специфіку образу Москви у свідомості донського козацтва. Отже, донське військове коло відрядило гінців за допомогою до запорожців, волжаків, терців та яйцьких козаків. Тим часом розвідка донесла, що послів супроводжує *“людей небагато”*¹¹². Та І. Карамішев все одно наклав головою. Звинуватили його в намірі звести козаків з Дону, а також у тому, що при зачитуванні царської грамоти *“проти государевого імені шапки не зняв, стояв, закусивши бороду”*¹¹³. При цьому донці не вважали справу вичерпаною, продовжували побоюватися появи царського війська, у зв'язку з чим обговорювали між собою питання про необхідність обмізкувати разом із запорожцями можливі запобіжні заходи. Показово, що висловлювалися навіть пропозиції покинути Дон і царську службу. *“Напишемо до государя від себе відписку, – погрожували донці, – а у відписці напишемо, що Дон йому, царю, очистимо, а самі, козаки, підемо в Запороги”*¹¹⁴. Лунали на колі й ще промовистіші слова: *“Дон йому, государю, очистимо і розпочнемо служити тому, хто їм розпочне платити”*. Перемогла, однак, точка зору дочекатися царських грамот і вже тоді *“думати про все, як бути”*¹¹⁵.

Восени 1631 – навесні 1632 р. Військо Донське вдруге (і знову помилково) очікувало на московську навалу. На валуйський шлях було вислано передовий загін з донців та семисот запорожців. Донські козаки мали намір з тими запорожцями, які перебували на Дону, до останку боронити свою землю¹¹⁶. У березні 1632 р. царинський воєвода Лев Волконський писав про існування між Доном і Січчю домовленостей, *“як звідки приходу чекати яких багатьох військових людей на Дон чи в Запороги і запорозьким черкасам на Дону нам, козакам, допомагати, а нам, донським козакам,*

¹¹¹ РГАДА. – Ф. 89. – 1630 № 5. – Л. 105.

¹¹² Там само. – Л. 109.

¹¹³ Там само. – Л. 110.

¹¹⁴ Там само. – Л. 116.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ РГАДА. – Ф. 89. – 1631 № 1. – Л. 57.

допомагати запорізьким черкасам”¹¹⁷. У тому ж році донські козаки знову рішуче відмовилися цілувати хрест государеві. Вони також суворо стежили за дотриманням царськими посланцями устійненого ритуалу поведінки на Дону, вбачаючи у спробах порушити процедуру вручення та зачитування Війську царської грамоти символічний знак налаштованості Москви на нівелювання незалежності Війська Донського. У 1646 р. та 1648 р. донці відмовлялися прийняти царську грамоту відповідно від Ждана Кондирева та Андрія Лазарева, поки ті не вийдуть “як повелосся в коло”¹¹⁸. Без сумніву, наведені вище висловлювання та поведінкові стереотипи козаків відбивали існування в системі вартостей донського козацтва стійких ціннісних установок на збереження незалежності Дону.

Від середини 1630-х рр. Москва поступово пом’якшує своє ставлення до антикримських і антитурецьких заходів, організовуваних козаками – донськими та іншими – з території Дону. Це стало рефреном еволюції її політичної лінії стосовно Кримського ханату. Під час Смоленської війни, коли татари, увійшовши в союз з Річчю Посполитою, здійснили кілька потужних набігів на Московщину¹¹⁹, цар Олексій Михайлович, схоже, остаточно переконався в подальшій безперспективності чинного курсу. Він бо на той час уже вичерпав свій позитивний потенціал, не вберігши державу у вирішальний момент війни від дошкульних татарських ударів у спину. Московія поволі перелаштовується, і в першу чергу психологічно, на наступальні стратегії, кінцевим результатом чого став рішучий перехід до них у середині 1640-х рр., коли в Кремлі виношувалися (і втілювалися) плани здійснення потужних військових операцій проти ханату.

Зміну акцентів у кримській політиці Михайла Федоровича козацтва Дону, Волги, Яїка і Тереку відчули ще під час Смоленської війни. На початку 1633 р. цар схвально відгукнувся про зіткнення донців з Малими Ногаями на р. Бистрій, яке було сприйняте ним як вдале доповнення до походу на цю орду царських воєвод В. Туреніна та П. Волконського¹²⁰. Згодом Військо Донське дістало наказ всіляко перешкоджати ногайцям і не допустити їхнього переходу на кримський бік Дону: у Москві боялися об’єднання Великого і Малого Ногаїв та політичного зближення цього конгломерату з Кримом і Азовом¹²¹. У квітні 1634 р. царська грамота на Дон закликала донців воювати проти ногайців разом з терськими козаками¹²².

¹¹⁷ ВУР. – Т. I. – С. 123.

¹¹⁸ История Дона... – С. 123.

¹¹⁹ Про силу та роль цих набігів див.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 167, 204–218.

¹²⁰ Там само. – С. 218, 220.

¹²¹ Там само.

¹²² РИБ. – Т. XVIII. – С. 363.

Коригується й ставлення до українсько-донських відносин. Як вже йшлося вище, цар і Боярська дума ухвалюють рішення залучити запорожців, котрі перебували на Дону, до протидії очікуваному нападу кримців та ногайців.

Ще далі заходить Москва після оволодіння українськими та донськими козаками в 1637 р. Азова. Не почувачись готовою збройно й дипломатично підтримати перехід міста під владу козаків, вона, натомість, відкриває шлюзи для поповнення Війська Донського людськими ресурсами з прикордоння, зброєю та харчами¹²³. Остаточо прояснюється позиція Москви відносно українсько-донських стосунків. Під впливом загрози вторгнення татар, навислої над Московщиною в другій половині 1637–1638 рр., на Дон у листопаді–грудні 1637 р. та в березні–квітні 1638 р. летять царські грамоти, які закликають козаків *“до запорозьких черкас писати, щоб вони з вами заодно на кримських і ногайських військових людей стояли і нашій Московській державі від війни допомогу чинили”*¹²⁴. А отже, московська еліта повертається до своєї давньої традиції цілісного використання зв'язків українського та донського козацтва як чинника проштовхування власних інтересів на кримсько-турецькому напрямкові.

Водночас Москва намагалася вигідно скористатися з посутнього ослаблення Війська Донського від втрат, яких воно зазнало упродовж азовської епопеї 1637–1642 рр., особливо під час знаменитого сидіння в облозі 1641 р. Про масштаби зниження чисельності донського козацтва можна судити, бодай, з того, що в 1644 р. Туреччина зробила свою першу спробу вибити козаків з Дону, а в 1646 р. Москва навіть планувала осадити на Дону для зміцнення донської спільноти 3000 охочих людей з війська Ждана Кондирєва, яке разом з донцями мало йти з Дону в похід на Крим¹²⁵. За таких умов нічого дивного не було в тому, що, підсилюючи донське козацтво, Москва не забувала про свій головний інтерес. Але навчена гірким досвідом попередніх поразок діяла тихою сапою, намагачись поволі розхитувати оборону донців. Саме таке смислове навантаження мали зауважені вище спроби московських послів зігнорувати традиційну процедуру вручення донським козакам царської грамоти на донському колі.

Проте, як би там не було, кроки Москви цілком ясно свідчать про відсутність у неї на середину XVII ст. вагомих передумов для рішучого наступу на незалежність як донського, так і волзького, яїцького, терського й

---

¹²³ Докладно про реакцію Москви на оволодіння козаками Азова див.: *Лушин Б. В. Азовская эпопея. – Москва, 1979. – С. 64–67.*

¹²⁴ РИБ. – Т. XVIII. – С. 367.

¹²⁵ *Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 331, 373–384.*

гребінського козацтва. Попри неухильний курс на “заковтування” Дону та відсутність зовнішньої конкуренції, Москва підійшла на середину цього століття лише з проміжним результатом. Козацтва були втягнуті в орбіту її впливів, але ще не втратили ні незалежності, ні волі до неї. Рішучий спротив Війська Донського в 1646 та 1648 рр. наступу на символіку московсько-донських стосунків став яскравим тому підтвердженням.

* * *

Як бачимо, Московія швидко зорієнтувалася в новій геополітичній ситуації, створеній у поясі Поле – Дон – Волга – Яік розпадом Великої Орди та зародженням тут християнських козацтва. Москва знала чого хотіла і в Полі, і в козацьких анклавів: включення цих територій до свого складу. Не маючи спроможності швидко опанувати Поле, яке відрізало її від козацьких країв, Москва в кінці XV – середині XVI ст. не змогла вплинути на стихійні у своїй основі козакотворчі процеси, що відбувалися в донсько-волзькому регіоні, не убезпечила себе від ворожих дій з боку козаків. Але вона добре розібралася в природі козакування, а пізніше – в ціннісних орієнтирах козацьких спільнот, що формувалися в регіоні. Попри ті ускладнення, які козацтва провокували в її стосунках з Ногаєм та Кримом, московська верхівка ще в 30–40 рр. XVI ст. зуміла углядіти і тактичні вигоди, і стратегічну необхідність включення ще не скристалізованої в окремі спільноти козацької маси до сфери своїх впливів. Від 50-х рр. XVI ст. Москва вперто просувалася в напрямку навернення щойно посталих козацтва на власну орбіту. Московські стратегії поєднували ефективну оборону від татарських набігів, колонізацію Поля та інтеграцію козацьких анклавів. Інша справа, що власні можливості не дозволили Московії вдатися до швидкої інтеграції козацтва, як того вона хотіла, виношуючи програму широкої експансії в Поле та привласнення ординської спадщини. Ні рівень військової потуги Москви, ні міжнародні обставини не дозволяли застосувати силу, а інакше було неможливо змусити козаків визнати безпосередню владу царя, цілувати йому хрест.

Часами, однак, імперські апетити брали гору над тверезим розрахунком. У такі моменти надзвичайно випукло проявлявся намір козаків зберегти незалежність своїх анклавів. Наслідком першого спалаху напружності стала підтримка козацтвами Дону, Волги, Яіка і Тереку вогнища Великої московської Смути, що надовго відбило в Москві охоту штурмувати непокірні козацькі твердині й змусило перейти до тривалої їх облоги. Лише в 70-х рр. XVII ст. Московії вдалося знищити незалежність козацьких Військ Дону та Яіка, а також волзьких козаків, які на відміну від своїх сусідів не спромоглися утворити власну організаційну структуру. Проте вже на середину XVII ст. Москва зуміла створити головні передумови для

переходу до відкритого наступу на самодостатність перелічених козацтв та ще терців і гребінців: успішно просунутись у Поле та втягнути ці козацькі спільноти до орбіти своїх впливів. У наслідку Московії вдалося зміцнити свій південний фланг, звузити для Речі Посполитої можливості використовувати кримсько-ногайський чинник у рамках своєї московської політики, періодично залучати до свого війська додаткові військові контингенти (козацькі), зрештою, опотужнити свою геополітичну позицію в цілому.

Розділ 4

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІНТЕРВЕНЦІЯ, ЩО НЕ ВІДБУЛАСЯ: РІЧ ПОСПОЛИТА І КОЗАЦЬКИЙ ПОЯС ДОН – ЯІК – ТЕРЕК

На відміну від Московії, ні Литва, ні Польща, ні, зрештою, українська еліта так і не осягнули розуміння того, які геополітичні перспективи відкривалися перед ними у випадку поширення сфери своїх впливів на цивілізаційну ситуацію в східній частині Поля та на козацтва Дону, Волги, Яіка і Тереку. Розгін військом Менглі-Гірея Великої Орди не зачепив безпосередніх інтересів Варшави, й та залишилася байдужою до цієї драматичної події. Натомість Литва мусила сприйняти переміни дуже болісно, оскільки під ударами Кримського ханату розпалася держава, стосунки з якою литовська дипломатія рахувала у своїх зовнішньополітичних комбінаціях за джерело противаги Москві, а також ворожому московсько-кримському зближенню.

Великий литовський князь активно переймався проблемою пошуку адекватної відповіді на різке посилення Кримської держави коштом розгрому Великої Орди. Однак донсько-волзький регіон та суміжна з ним частина Поля не збуджували у Вільно ніякого спеціального зацікавлення. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що верхівка Великого князівства Литовського залишилася байдужою до “нічиїх” теренів, розташованих на схід від Придніпров’я, винісши їх за дужки своїх не тільки геополітичних інтересів, а й тактичних розрахунків. Литва жодним чином не зачіпає проблему східної ділянки Поля, Дону й Волги у дипломатичних стосунках з Московією та Кримом, не реагує на початки закозачення волзько-донського поясу¹. Не змусили Вільно уважніше придивитися до регіону ні стихійний потяг у бік Дону українських козаків, ні перші кроки Московії, спрямовані на просування в Поле, ні навіть можливість тонко зіграти на астраханському питанні, найгострішій суперечності московсько-кримських взаємин перших двадцяти років XVI ст.² Маючи під рукою добровільних і

¹ Див.: Книга Посольская княжества Литовского. 1506 // Сборник князя Оболенского. – Москва, 1838; СИРИО. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 35; Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41; Lietuvos Metrika. Кнуга № 5 (1427-1506 metai). – Vilnius, 1993. Див. також: *Хорошкевич А. Л.* Русь и Крым. – С. 166–168.

² Про московсько-астраханські відносини та їхню проекцію на кримську політику Московії див.: *Хорошкевич А. Л.* Русь, Крым и Астрахань в начале XVI в. // Центральна

необтяжливих провідників своїх інтересів у регіоні – українських козаків, – Литва знехтувала можливістю забезпечити там свою присутність. А відтак вже на старті ініціативу без бою було віддано в московські руки.

Не змінився стосунок Вільно до регіону й протягом 30–60-х рр. XVI ст., у вирішальну добу тутешнього козакотворення. Відбрунькування з хаотичної маси елементу, що козакував, зав'язей донського та волзького козацтва, перетворення цих ще слабких тоді суспільних організмів на об'єкт інтересів Криму, Ногаю, Москви, окреслення ключових напрямків діяльності козаків відносно мусульманських сусідів – до жодного з цих процесів Литва не виявила уваги. Не насторожило навіть специфічне засвічування Дону та козацтва волзько-донського регіону в масштабних наступальних операціях Московії проти Криму другої половини 50 – початку 60-х рр. XVI ст.³

Звісно, на той час Литва вже не мала снаги навіть на вичерпну відповідь московським територіальним зазіханням, не те що на якісь активні заходи в поясі Поле – Дон – Волга, стратегічно важливі, але не здатні більш-менш швидко дати осяжний ефект. Показово, однак, що проблема впливу на процеси, які протікали в цьому регіоні, не ставилася взагалі, так само, як було знехтувано можливістю діяти через українських козаків, з їх стихійними порухами в бік Дону та Поля, закоріненими мінімум у 1510-х рр. А отже, верхівка Великого князівства Литовського втратила відчуття перспективи на південному сході, що робило її позицію стосовно Москви ще вразливішою.

Подібну ж інертність продемонструвала українська шляхта. Хоча з козаками вона мала безпосередні контакти, а проблеми, пов'язані з Полем, відчувала куди гостріше, ніж властиво литовська та польська верхівки, але зацікавленості процесами, що розгорталися в донсько-волзькому регіоні та в прилеглому до нього Полі, не виказувала ні в XVI, ні в першій половині XVII ст. Епізоди, пов'язані з перебуванням на Дону загонів князя Дмитра Вишневецького (1559–1560) і, згодом, князя Михайла Вишневецького в 1569–1570 рр., впливали не з концептуального осмислення українською елітою чи її частиною проблеми присутності українського сліду в регіоні, а лише з деяких поточних військово-політичних інтересів. У першому випадку це була реалізація планів комбінованого удару по Криму з Дніпра й Дону, задуманих Московією спільно з Дмитром–Байдою, який

і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С.162–173; *ї ж.* Русь и Крым. – С. 179–185.

³ Про військові операції Москви проти Криму в 1556–1560 рр. див., наприклад: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Москва, 1989. – Кн. III. – Т. 6. – С. 479–480.

перебував тоді на московській службі⁴, у другому – військо М. Вишневецького висунулося для антитурецьких дій разом з донськими козаками⁵. Тож найбільше, на що спромоглося середовище української шляхти, це двічі опосередковано спричинитися до накочування в регіон козацьких хвиль з України, з яких певна кількість козаків згодом могла осісти на Дону, а можливо, й на Волзі.

Зазначене відсторонення української еліти від проблеми закозачення найсхіднішої ділянки Великого Кордону стало одним із яскравих виявів її ціннісної відмови від ідеї повновартісної української державності на користь змагань за вузькі цілі – за комплекс станових прерогатив та за збереження своєї традиційної внутрішньої ієрархії в рамках Великого князівства Литовського, Корони, врешті – Речі Посполитої. Під час оформлення Люблінської унії 1569 р. як акту парламентарного факт визнання українською шляхтою такого свого звуженого політичного статусу було зафіксовано на папері. Разом зі згасанням у світоглядних імперативах української еліти державницького інстинкту неухильно мілів її інтерес до опрацювання та обстоювання самостійної зовнішньополітичної лінії. Справа М. Глинського, стала, по суті, останньою конвульсією, яка підвела остаточну риску під невтішними, з огляду на глибинні українські інтереси, реаліями: представницький стан українського суспільства (а звідси й український чинник загалом) випав з грона суб'єктів міжнародних відносин. Не мислячи категоріями геополітичних інтересів українського світу, остаточно звузивши його обрії до заховання “старовини” в рамках політичної системи чужої держави, еліта не робить спроб поглянути на стихійні порухи українських козаків у бік Донської землі з пункту української перспективи. Стратегічну необхідність закріплення українського сліду принаймні на Дону, яку в Україні-Русі добре розуміли за княжих часів, еліта польсько-литовської доби досягнути не здолала. Традиція Київської Русі, що вела до колонізації руським елементом східної частини Поля та Дону⁶, була занедбана, і це в підсумку руйнівним чином відбулося на історичній долі цієї ж еліти та українського світу в цілому.

⁴ Див. хоча б: *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький // *Винар Л.* Козацька Україна. – Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 11–116; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 125.

⁵ Про висування князя М. Вишневецького з 5000 козаків до Дону та спільні бойові дії його війська та донських козаків проти турків бракує певних звісток. Наразі маємо лише не знати на що зіперте повідомлення В. Татищева. Дослідник також стверджував, що певна кількість козаків із загону князя осіла на Нижньому Дону й заснувала містечко Черкасць (*Татищев В. Н.* Лексикон исторической, географической, политической и гражданской. – Санкт-Петербург, 1793. – Ч. II. – С. 168–169).

⁶ Про слов'янські анклавні на Дону доби Київської Русі див.: *Мавродин В. В.* Славяно-руское население... – С. 239–261.

Козацтво виявилось єдиним чинником, який, сам того не усвідомлюючи, репрезентував українські інтереси, а беручи ширше – і європейські – на донсько-волзько-яїцькому відтинку Великого Кордону. Українські козаки торують шлях у бік Дону вже з 10-х рр. XVI ст., а у вирішальну добу генези донського козацтва – в 40–50-ті рр. XVI ст. – мають перевагу над іншими елементами, що козакували на Нижньому Дону, й частково вливають свою кров у етнічний субстрат верхового донського, а також волзького козацтва. Саме визначальна роль українського допливу в Пониззя Дону призвела до появи тут – і то швидшої, ніж на Середньому Дону – зав'язі окремого суспільного організму – донського козацтва, спровокувала утворення двох ядер останнього (кожне зі своєю пропорцією етнічних складників)⁷ як підґрунтя для подальшого поділу донської спільноти на низовиків та верховиків, забезпечила швидшу самоорганізацію козаків на Низу та появу тут Війська. Донське козацтво постало строкатим в етнічному відношенні суспільним організмом, густо замішаним на українській крові, чулося особливою етносоціальною спільнотою. Українсько-донським стосункам належало також ключове місце в комплексі передумов, які в сумі потягнули за собою перетворення Війська Донського на спільноту-лідера в межах козацького поясу Дон – Волга – Яїк – Терек, а міжкозацьких стосунків – на впливову складову міжнародних відносин у Східній Європі. Донці, волжаки, терці, гребінці, яїцькі козаки сприймали українських козаків як не “чужу” споріднену спільноту, і навпаки, в ієрархії вартостей українського козацтва ту ж нішу посіла решта козацтва.

Утім потяг українських козаків до Донської землі зовсім не супроводжувався розумінням у козацькому середовищі його віддалених наслідків. Був це неусвідомлюваний вияв козацької стихії, аналог тогочасному ж рухові козаків-відчайдух за дніпрові пороги. Неспокійний і непокірний елемент тягнув з українського “козацького” прикордоння в обидва кінці, не додаючи принципової різниці між Доном і Запорожжям. Хаотичних зусиль козацтва виявилось недостатньо, щоб перемолоти в стихійний спосіб інші допливи й зробити Дон ще одним своїм осідком на зразок Запорозької Січі. Утім, навіть залишившись наодинці зі своїми стихійними порухами, козаки спромоглися врятувати тут українські інтереси від цілковитого занедбання. Можливості для протидії українських та польсько-литовських чинників московській політиці в регіоні залишалися

---

⁷ На Середньому Дону субстрат донського козацтва утворювався за домінування вихідців (здебільшого козаків) з московсько-рязанського прикордоння. Ногайці різних колін, азовці, кримці, українські козаки відігравали підпорядковану роль. На Низу перевага була за українськими козаками (*Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 81).

суттєвими, хоча й не такими сприятливими, як на етапі закозачення Дону й Волги. Тоді існувала реальна перспектива безпосередньо опанувати регіон. Тепер же ситуація ускладнилася. Мова могла йти лише про складний процес нарощування впливу серед новопосталих козацтв та про змагання з Москвою за політичну орієнтацію останніх. Найвірогіднішим інструментом втілення подібних задумів залишалися українські козаки з їх кривими інтересами на Дону та в Полі.

У такому стані успадкувала проблему Польща, коли по Люблінській унії зосередила у своїх руках усю повноту українських справ, а також опрацювання зовнішньополітичних стратегій держави на московському та кримському напрямках. У часі збіглося це з тією обставиною, що козацтво, яке динамічно розвивалося і яке, за влучним спостереженням С. Леп'явка⁸, “з кожним десятиліттям змінювало своє обличчя”, у другій половині XVI ст. вийшло за межі суто явища прикордонного життя й розпочало шукати своє особливе місце в становій ієрархії українського суспільства. Швидко перетворюючись на суб'єкт міжнародних відносин, козацтво поступово нащупувало найслабшу ланку в позиції Варшави – дедалі гострішу й постійнішу потребу в козацьких “заслугах кривавих”. Воно також підступається до ідеї використання зовнішніх чинників у змаганнях за власні інтереси в Речі Посполитій, донського зокрема. Мабуть, не випадково, згідно з М. Бельським, король С. Баторій побачив у намірі частини козаків відійти на Дон провісника “неспокою” та загрозу появи цих козаків у московському війську⁹. Польський хроніст вважав такий крок козаків одним із прикінцевих спонукальних мотивів до проведення “Баторієвої реформи”¹⁰. Продемонстрований королем чи лише самим М. Бельським – неважливо – підхід до оцінки зв'язків українського козацтва з Доном засвідчує, що воно коли й не давало безпосередніх підстав для подібних припущень, то своєю поведінкою, принаймні, наштотувало на подібні роздуми. Але, в кожному разі, Варшава стала відчувати якусь неясну присутність донського чинника в комплексі обставин, які формували поле її стосунків з українськими козаками.

У першій половині XVII ст., а точніше після вигасання Великої московської Смути, Польща мала справу вже з козацькими стратегіями використання чинника донсько-волзько-яїцького регіону. Їхня поява стала одним із опосередкувань того факту, що верхівка стану набула здатності опрацьовувати політичну лінію, осмислену на перспективу. Козацька еліта вже розглядала стосунки Війська Запорозького з козацтвами Дону, Волги,

⁸ Леп'явко С. А. Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 46.

⁹ Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. III. – S. 1360–1361.

¹⁰ Ibid. – S. 1361.

Яїка (особливо Дону) як одну із своїх зовнішніх опор у протистоянні з державною машиною Речі Посполитої. У тактичних розрахунках українського козацтва Дон бачився недосяжним для польських рук місцем перецікування антикозацьких репресій в Україні, територією можливої міграції, базою для здійснення морських походів, а Військо Донське – джерелом військової допомоги в часи повстань¹¹. Через Донську землю й за участю донців українські козаки підтримували зв'язки з волжаками та з яїцьким козацтвом. Контакти з цими спільнотами не були такими інтенсивними та впливовими, як українсько-донські стосунки, але забезпечували певну цілісність полотна міжкозацьких взаємин у рамках поясу християнських козацтв, українську присутність на Волзі та Яїку та не давали остаточно згорнутися перспективі інтеграції регіону до європейського світу.

За регіон можливого переселення козаки рахували й ту частину Поля, яка розпочиналася за московським кордоном. Осадження там під віддаленою зверхністю царя, персоніфікованою особами порубіжних воєвод, але без надокучливого контролю останніх – таким уявлялося життя на новому місці. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. уривчасті допливи нечисленних переселенців змінилися потужною міграцією українського населення, в авангарді якої йшли козаки. Саме вони підготували ґрунт для перелому у справі залюднення теренів майбутньої Слобожанщини, досягнутого в середині XVII ст. завдяки знову ж таки допливу української людності.

Взагалі, особливості пов'язання українського козацтва з Полем і донсько-волзько-яїцьким обширом відкривали перед Річчю Посполитою реальні можливості поєднати справу забезпечення своєї присутності в цьому регіоні з можливістю вивести надзвичайно важливу й пекучу козацьку проблему з глухого кута, куди її загнала цілковита несумісність поглядів шляхти та козаків на місце козацтва в становій ієрархії українського, а звідси й річпосполитського суспільства. Підтримавши стихійний потяг козаків у бік Дону й далі до Волги та Яїка, надавши їхньому осадженню там ознак державної політики, Польща без особливих зусиль мала змогу спрямовувати найнеспокійнішу й найавантюрнішу частину козацтва на схід. Враховуючи хронічну дірявість Коронного Скарбу, об яку розбивалися усі небезсенсовні проекти вирішення козацької і татарської проблем, генеровані в Речі Посполитій у XVI – першій половині XVII ст., дуже важлива обставина (якщо не найважливіша) полягала в тому, що підтримка східного напрямку діяльності козаків не вимагала значних

---

¹¹ Детальніше про місце Дону в тактичних розрахунках українського козацтва в першій половині XVII ст. див.: *Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... – С. 124–234.*

коштів, точніше без них можна було б обійтися. Не розбалуване турботою спершу литовської, а згодом і польської влади козацтво задовольнилося б мінімальним. Козакам, звиклим здобувати свій “козацький хліб” самостійно і “*през шаблю*”¹², вибирати не доводилося. Наразі з певністю можна сказати, що до Баторієвої реформи платню отримала лише та незначна частина козаків, яку за великокнязівськими розпорядженнями затягнули в 1561–1569 рр. на московську війну¹³. По реформі ж реєстровці мали з приводу королівського жолду постійний головний біль.

Важливим було й те, що на Дону осідали б переважно представники козацьких низів, як це простежується на прикладі реальних практик переливання людності між Україною та Донською землею в першій половині XVII ст. – за доби, коли джерельна база вже дозволяє більш-менш предметно уявити цей процес. Випадки вкорінення на Дону вихідців з кола козацької старшини не відомі взагалі. Представники верхівки стану з’являлися там або з метою здійснення розбійницьких нападів (І. Богун), або для організації морських походів (І. Сулима), або після поразки козацьких повстань (Тарас Федорович, Д. Гуня). Контингент переселенців, як і приходьків на тимчасово, формували козацькі низи¹⁴. Тому в разі перетворення донського напрямку на постійний канал відфільтрування складу козацьких мас знизився б поріг напруги, створюваної козаками в Україні, а головне – спала б гострота проблеми реєстру.

Отже, для Варшави, як і для Москви, чинник регіону Поле – Дон – Волга – Яік тісно переплітався з козацьким питанням, підштовхуючи до відмови від тієї інертності, яку свого часу сповідувало Велике князівство Литовське. Проте Корона недалекоглядно пішла шляхом, второваним останнім. В унісон їй діяла українська шляхта. Геополітичної потреби вкорінюватися в східній частині Поля, на Дону чи на Волзі польська та українська еліти не відчували. Ці проблеми не розглядаються ними ні під кутом протистояння з Московією, ні з перспективи оптимізації козацької проблеми.

---

¹² Про семантику поняття “козацький хліб” у ціннісних установках українського козацтва див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998. – С. 143–149; *Леп’явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – Київ, 2000. – С. 143–158).

¹³ Проблему вербування козаків на великокнязівську службу в 1561–1569 рр. дослідив *С. Леп’явко (Леп’явко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 16–31).

¹⁴ Ширше про особливості переміщення українських козаків на Дон див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 97–98.

Про те, які інтенції збуджували у головах еліт Речі Посполитої козацтва Дону, Волги та Яїка свідчить той чинник, що опрацьовані наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у шляхетському середовищі Речі Посполитої концепції залюднення Запорожжя та дніпровського Лівобережжя не враховують ні зв'язків українських козаків з іншими козацтвами, ні потребу колонізації східного відтинку Поля. Як слушно відзначив П. Кулаковський¹⁵, сенс загосподарення “пустель” автори таких проєктів виводили винятково з необхідності покласти край татарським нападам, тісно пов'язаної з вирішенням козацької проблеми. Так, увага київського католицького єпископа Й. Верещинського, перу якого належать кілька проєктів розв'язання козацького питання¹⁶, не сягає далі Запорожжя та Придніпров'я¹⁷. Водночас реалізація відомих ідей єпископа, які передбачали облаштування на дніпровському Лівобережжі Ордену хрестоносців чи “*здніпровського козацького князівства*”, не могла б не збудити з часом в середовищі осілої тут рухливої людності потягу до опанування східніших теренів, потягу як стихійного, так і осмисленого. Показово, однак, що сам Й. Верещинський навіть не припускав такої можливості, а відтак і не обговорював подібне опосередкування порушеної ним проблеми.

Аналогічні у своєму засновку підходи надібуємо в роздумах і теоретизуваннях П. Грабовського, Ш. Старовольського та К. Пальчовського¹⁸. Ставлячи, приміром, польській еліті за приклад прагнення Московії здійснювати територіальну експансію по всьому периметру протистояння з ногайцями та кримськими татарами – від Волги до Перекопа, – П. Грабовський все ж не закликав Варшаву розробити й протиставити московській лінії власну політику опанування регіону¹⁹. Східна межа його “*Польщі нижньої*” не заходила далі кордонів, визначених Й. Верещинським, а мета утворення пропонованої адміністративно-територіальної структури обмежувалася сферою ліквідації татарської загрози та погамуванням козаків²⁰. Схожу концепцію сповідував Ш. Старовольський: осадженими, на його думку, мали бути землі між Дністром і Дніпром²¹.

¹⁵ *Kulakowski Petro* Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny (1569–1648) // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych.* – Warszawa, 1999. – S. 160.

¹⁶ Детальніше про ці проєкти див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства... – С. 259–280.

¹⁷ *Pisma polityczne Jozefa Wereszczyńskiego.* – Kraków, 1858. – S. 67.

¹⁸ *Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska. – Kraków, 1859; *Starowolski S.* Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów petekopskich. – 1618; *Palczowski K.* O kozakach jeśli ich znosić czy nie dyskurs. – Kraków, 1618.

¹⁹ *Ibid.* – S. 9.

²⁰ *Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska... – S. 12.

²¹ *Starowolski S.* Pobudka albo rada... – S. 2 v.

Зрештою, чи не найяскравіше ставлення польської еліти до проблеми Дону, Волги, Яїка та східної частини Поля відтінює “Дискурс про знесення кримських татар і лігу з Москвою” С. Конєцпольського, поданий королем на зламі 1644–1645 рр.²² У своєму творі коронний гетьман розмірковував над проектом військової спілки з Москвою, спрямованої на оволодіння Кримом. Заради реалізації цього надзавдання С. Конєцпольський уважав за можливе навіть поступитися Москві територією самого Криму, а також землями, розташованими між Азовом і Перекопом²³. Навзамін цар мав породичатися з Яном Казимиром, надавши тому в домен певні волості, прилеглі до південного московсько-річпосполитського кордону²⁴. Коли ж з’ясувалося, що ні Ян Казимир, ні його брат Кароль не зможуть бути учасниками такого політичного проекту, гетьман все одно не відступився від своєї головної ідеї – коштом територіальних поступок Москві на півдні схилити останню до коаліції з Варшавою, призначеної зруйнувати Кримський ханат. При цьому С. Конєцпольський добре усвідомлював ризикованість для Варшави пропонованого ним плану. Занепокоєння викликала в нього, насамперед, висока ймовірність того, що, опанувавши Приазов’я і Крим, Московія суттєво розширить горизонти використання татар проти Речі Посполитої, а також все навколишнє християнство “до себе притягне”. Крім того, Москва отримає додаткові можливості затіснити контакти з українськими козаками, чим може скористатися для того, щоб відірвати від Речі Посполитої спершу козацтво, “а потім і всю Русь”²⁵.

Однак жодних емоцій, ба, навіть згадки, не викликав у автора неминучий, як на розроблений проект, перехід під московський контроль східної частини Поля, Дону, Волги та Яїка. Цей регіон беззастережно віддавався на відкуп Московії. Геополітичних збитків для Речі Посполитої від такого кроку С. Конєцпольський не відчував. Звичайно, можна було б припустити, що коронний гетьман пропонував вести з Москвою тонку гру, розраховуючи спокусити царя на позір приголомшливими (насправді ж ефемерними) перспективами, а отримати натомість цілком “земні” дивіденди для своєї держави. Однак відсутність у “Дискурсі...” рефлексій з приводу того, які наслідки для Речі Посполитої може потягнути за

---

²² Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933. – S.150. Див. також: Majewski W. Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tureckie z 1645 r. // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1973. – Т. 64. – S. 271–272, 278–280.

²³ Ці терени мали відійти в домен Яну Казимиру (Diskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwa // Pamiętniki o Koniecpolskich. – Lwów, 1842. – S. 302).

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

собою вкорінення Москви в донсько-волзько-яїцькому регіоні й у прилеглому до нього Полі, однозначно свідчить про те, що, як на С. Конецпольського, то польсько-московські змагання не мали пов'язань з геополітичною долею цих теренів.

На такому тлі цілком закономірним видається брак спеціального інтересу до проблематики козацького поясу Дон – Волга – Яїк з боку шляхетських сеймиків та вальних сеймів другої половини XVI – першої половини XVII ст. Випадки, коли б посли й сенатори у своїх промовах торкалися цього питання, не відомі. Не обговорюється воно й у королівських легаціях на сейм²⁶ та в інструкціях шляхетських сеймиків²⁷, не виринає в дипломатичних контактах Варшави з Московією²⁸.

Так само жодного разу не порушувалася на сеймах, бодай опосередковано, проблема колонізації східної частини Поля. Виголошувалися лише промови з приводу залюднення ближнього Лівобережжя Дніпра. Утім і такі випадки починають фіксуватися доволі пізно, від 10-х рр. XVII ст. Оприлюднені ж пропозиції/проекти виявилися утопічними, як і згадані вище концепції Й. Верещинського, П. Грабовського, Ш. Старовольського, К. Пальчовського, з якими ці промови так чи інакше перегукувалися²⁹. З огляду на систему організації фінансів держави Скарб Коронний принципово не міг покривати видатки на колонізацію навіть тих “пустинь”, які територіально належали Речі Посполитій. Усі ініціативи, що передбачали фінансову підтримку держави, зависали в повітрі, знеохочуючи еліту до ширшого погляду на проблему колонізації Поля (в ідеалі крізь призму геополітичних інтересів Варшави, а отже і європейського світу загалом у протистоянні з Московією). Відтак Річ Посполита не знала цілеспрямованої державної політики з колонізаційного вклинення в Поле. Спеціальної програми, спрямованої на опанування земель на схід від Дніпра, Польща не опрацювала. Князі Вишневецькі та інша шляхта (як українська, так і польська) освою-

²⁶ Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2–4; Scriptores rerum polonicarum. – Krakow, 1872. – Т. 1; 1887. – Т. 2; 1901. – Т. 18; 1907. – Т. 20; 1911. – Т. 21. Перебіг значної частини сеймів XVI – першої половини XVII ст. став об'єктом спеціальних студій. Найповніший перелік спеціальної літератури див.: *Rzońca J.* Seimy z lat 1597 i 1598. Część 1. Bezowocny sejm z 1597 roku. – Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 3–4.

²⁷ Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1872. – Т. 1; 1887. – Т. 2; 1901. – Т. 18; 1907. – Т. 20; 1911. – Т. 21. Див.: також літературу про сейми, в якій аналізуються інструкції сеймиків (перелік див.: *Rzońca J.* Seimy z lat 1597... – S. 3–4).

²⁸ СИРИО. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 71; Санкт-Петербург, 1912. – Т. 137; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения...; *Wisner H.* Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1995.

²⁹ Перелік та концептуальний аналіз сенаторських і посольських промов, які торкалися колонізаційних проблем, див. у: *Kulakowski Petro* Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny... – S. 167–168.

вали Лівобережжя на власну руку³⁰. А стихійний рух українського населення в бік майбутньої Слобожанщини залишився без жодної підтримки.

Натомість у Московії експансія в Поле стала однією з ключових державних справ і здійснювалася всупереч усім несприятливим внутрішнім та зовнішнім обставинам. Проте до формування останніх докладали рук, по суті, лише кримці та ногайці. З боку ж офіційної Польщі вперті спроби розширити царську вотчину за рахунок “нічиїх” земель залишилися без належної уваги. На відміну від Криму, який постійно заперечував право Москви на просування в Поле, Варшава до подібних заходів не вдавалася. Вимоги знести містечка висуває лише кримська дипломатія³¹. У 1558 р. Іван IV, наприклад, був вимушений на вимогу хана ліквідувати Псельське містечко, збудоване тоді ж у гирлі Псла³², і відчайдушна спроба Москви закріпитися на лівому березі Дніпра зазнала невдач. До кінця 30-х рр. XVII ст. московська дипломатія прагнула притлумити в очах Криму реальний стан з будівництвом “засічних ліній”³³. Перед Варшавою нічого подібного вона не робила, оскільки та дивилася крізь пальці на її колонізаційні заходи. Під час тривалих переговорів про демаркацію кордонів за наслідками Смоленської війни польські представники вперто відстоювали кожен населений пункт³⁴, але впродовж попередніх десятиліть Варшава на державному рівні нічого спеціально не робила для вгамування апетиту Москви до колонізації теренів майбутньої Слобожанщини, чи, бодай, до використання при цьому українських рук.

Тільки в 40-ві рр. XVII ст., коли успіхи Москви в колонізації Поля стали особливо помітними, Польща, ніби прокинувшись після летаргічного сну, розпочинає демонструвати порухи до усвідомлення тих геополітичних загроз, які тягнуло за собою вкорінення Московії в Полі, а також осідання по московській бік кордону українських козаків та іншого українського населення. У 1640 р., приміром, королівські послы вимагали в Посольському приказі завернути назад козацький загін Яцька Острянина³⁵. Прикордонні старости агітували острянинців повернутися³⁶.

³⁰ Ширше про колонізацію Лівобережжя див.: *Kutakowski Petro* Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny...; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej...; *Widacki J.* Książ Jarema. – Katowice, 1984. – S. 33–44; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. – S. 57–113.

³¹ Крим відразу відчув загрозу від вирішальної для опанування Поля активізації московських зусиль у 30-х рр. XVII ст. й рішуче вимагав припинення колонізації (Новосельський А. А. Борьба Московского государства... – С. 262–264).

³² *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального Черноземья... – С. 142.

³³ *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства... – С. 263.

³⁴ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytuczona w latach 1634–1648). – Kraków, 1934. – S. 18–33.

³⁵ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Кн. V. – Т. 9. – С. 185.

³⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – С. 76.

Отож винятково стихійному колонізаційному потягові українського населення Річ Посполита мала завдячувати тому фактові, що загосподарювана під московською зверхністю майбутня Слобожанщина набула українського обличчя. Як влучно висловився М. Грушевський, *“голий обробаний український демос упередив державну великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України – перехопив у великоруської народності сі території, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до сколонізованя”*³⁷.

Єдиним виміром великої проблеми, пов'язаної з геополітичною долею козацьких анклавів Дону, Волги, Яїка та прилеглої до них частини Поля, на який Варшава постійно звертала увагу, була проекція стосунків українського козацтва з Доном на польсько-турецькі й польсько-кримські взаємини. З огляду на тісні контакти українських та донських козаків у першій половині XVII ст., дипломатія Речі Посполитої стала звинувачувати донців та Москву в стимулюванні морських походів запорожців, чим конкурувала з московською дипломатією, яка перед Туреччиною та Кримом навпаки переводила стрілки в польський бік³⁸. Не втрачала Варшава й підхожих нагод для того, щоб перед Стамбулом і Бахчисараєм видати напади запорожців за дії донських козаків. Подібні випадки зафіксовані в 1617, 1622, 1632 рр.³⁹ Фактор запорозько-донських зв'язків також використовувався нею, щоб обґрунтувати в очах Туреччини та Криму нереальність вимог щодо приструнення чи повного винищення українського козацтва⁴⁰. Польща закидала Москві потурання переміщенню українських козаків на Дон, де вони пересиджували польські репресії і звідки вибиралися в море й позбавляли спокою мусульманських сусідів.

Інші ж перспективи – і куди глобальніші, – які відкривало перед Варшавою функціонування козацької вісі Дніпро–Дон, були нею зігноровані. Військо Донське як військова та суспільна потуга, здатна спрацьовувати на інтереси Речі Посполитої на обох ключових напрямках східної політики останньої – московському та кримсько-турецькому, – еліту держави не зацікавило. Не надихнула її (еліту) й активна участь донських

---

³⁷ Там само. – С. 58.

³⁸ РГАДА. – Ф. 89. – 1632 № 3. – Л. 255–256; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 151, 359, 362; Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Санкт-Петербург, 1912. – Вып. 6. – С. 131.

³⁹ РГАДА. – Ф. 89. – 1615 № 4. – Л. 124; 1632 № 3. – Л. 255–256; Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 41; Katalog dokumentów tureckich. – Warszawa, 1959. – S. 242.

⁴⁰ Жерела до історії... – С. 151.

козаків у подіях Великої Смути, де ті відіграли важливу роль у розхитуванні московського державного човна. Прикметно, що й тоді Варшава не докладала зусиль для залучення козацтва Дону, Волги та Яіка. Як відомо, відправним пунктом втягування тих у вир подій стала агітація з боку Лжедмитра I. Далі вже самі козаки виказували бажання служити проти Москви й служили. Навіть після того, як у 1615 р. новий московський цар Михайло Федорович ліквідував ненависні для Війська Донського санкції Бориса Годунова, які свого часу каталізували на Дону антимосковські настрої, донці (про що вже йшлося) продовжували скося дивитися в бік Москви. У 1618 р. вони відмовили царю в допомозі проти королевича Владислава, більше того – під час підготовки цього останнього походу польського війська на Москву та після невдалого штурму столиці Московії до королевича приходили донські посланці з пропозиціями служби, як раніше приходили вони до першого самозванця⁴¹. Не відреагувала Варшава і на розглянутий у попередньому розділі гострий московсько-донський конфлікт початку 30-х рр.⁴², хоча на обрії вже заносилося на нову війну з Москвою. Без уваги залишилася датована 1630-м роком відмова донців виконати вимогу царя й вибратися походом до Очакова для спільного з турками вторгнення на українські землі Речі Посполитої⁴³. Врешті, під час Смоленської війни Варшава не зробила жодних порухів, щоб принаймні загальмувати появу донців у московському війську.

Так само не стало Військо Донське стабільним об'єктом зовнішньополітичних розрахунків Польщі як ймовірне для неї джерело військової підтримки проти Туреччини та Криму. Лише в найкритичніші моменти польсько-турецьких відносин у шляхетських колах виникали ідеї разових залучень донців до оборонних дій, як-от після поразки під Цецорою та напередодні Хотинської війни. Під кінець 1620 р. анонімний автор трактату про оборону Речі Посполитої від турків і татар пропонував закликати через запорожців донських козаків, пообіцявши останнім певну платню⁴⁴. Навесні – влітку 1621 р. Варшава, згодом, пробувала через запорожців притягнути донців до участі в Хотинській кампанії. Опосередковано про це свідчить той факт, що зазивачі від Я. Бородавки, які прибули на Дон на початку червня, обіцяли донцям платню від Сигізмунда III⁴⁵. Очевидно, пропозиції Варшави були передані Війську Запорозькому в березні 1621 р.

---

⁴¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 377; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. V. – Т. 9. – С. 95.

⁴² Про перебіг цього конфлікту див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва... – С. 194–196.

⁴³ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами... – С. 259–260.

⁴⁴ Жерела... – С. 221.

⁴⁵ РГАДА. – Ф. 89. – 1621 № 3. – Л. 8.

королівським посланцем Б. Обалковським, хоча Я. Бородавка у своєму листі-відповіді нічого про них не згадує⁴⁶. Відсутні будь-які сліди намірів короля залучити донців і в трьох його листах на Січ, висланих у травні, тоді як запорожців у цих документах палко закликали до війни з неприятелем⁴⁷. А отже, навіть за найкритичнішого для Речі Посполитої за всю першу половину XVII ст. військово-політичного становища на півдні донський чинник перебував на маргінесах уваги Варшави.

Донці, утім, відгукнулися на заклик запорожців піти під Хотин: один з їхніх загонів взяв безпосередню участь у військових діях, інший прийшов у дні польсько-турецьких переговорів, і його появу польські мемуаристи прирівнюють до останньої краплі, яка схилила противника до замирення, третій з'явився вже після завершення військових дій⁴⁸. Отаман останнього Василь Нагаєв 4 липня 1622 р. листовно звернувся до Сигізмунда III з табору під Кагарликом, порушуючи питання королівської платні для донських козаків⁴⁹.

* * *

У цілому ж не виникає сумніву, що змагання за впливи на донське, волзьке та яцьке козацтва не вийшло. Ні в панівних колах Великого князівства Литовського, ні пізніше в шляхетському середовищі Речі Посполитої проблема східної частини Поля та козацьких спільнот Дону, Волги, Яка й Тереку навіть не була поставлена. Не розбудив еліти Польсько-Литовської держави ні стихійний рух українських козаків у бік Дону, ні активні міжкозацькі стосунки, ні колонізаційний потяг українського населення з тими ж козаками на чолі в напрямку майбутньої Слобожанщини.

Недолугість річпосполитської позиції особливо рельєфно проступає на тлі настирливої московської експансії і відбиває таку фатальну особливість геополітичної постави держави, як відсутність цілісної східної політики. Невдовзі по Люблінській унії з'ясувалося, що Варшава, як і свого часу Вільно, виявилася не здатною запропонувати ефективну мо-

⁴⁶ Див.: *Мицик Ю. А.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Мappa Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 438–439.

⁴⁷ *Biblioteka PAN w Kórniku*. – № 330. – S. 770–780.

⁴⁸ Про участь донських козаків у Хотинській війні див.: *Podhorodecki L., Raszba N.* *Wojna Chocimska*. – *Kraków*, 1979. – S. 126, 277–280; *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 143–145. Див. також: *Biblioteka PAN w Krakowie*. – № 1051. – S. 460–460 v.; *Акты Московского государства (далі АМГ)*. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1. – С. 177; *Malewska H.* *Listy staropolskie z epoki Wazów*. – *Kraków*, 1978. – S. 216.

⁴⁹ *Biblioteka PAN w Krakowie*. – № 1051. – S. 460–460 v.

дель протистояння Кримському ханатові та Московщині. Кримська політика Варшави у своїй основі копіювала литовський варіант, який ґрунтувався на доктрині стримування апетитів Криму, а не, як годилося б, на ідеї принципового унеможливлення татарських вторгнень в межі держави. Сповідувані польською верхівкою стратегії не забезпечували ні надійної оборони держави, ні акцентованих наступальних дій. Більше того, на відміну від Москви, Варшава не мала чітко продуманої концепції знешкодження руйнівної для неї сили ханату та ліквідації турецької загрози. Порухи Владислава IV середини 40-х рр. XVII ст. скидалися на волюнтаризм в пустелі й були вороже сприйняті шляхетським загалом, щоправда з інших причин, що заходять в систему організації влади в державі⁵⁰.

Аналогічну картину спостерігаємо на московському фланзі. Польща не виказує комплексного бачення проблеми своїх стосунків з Московією. Наскільки остання, перебуваючи в незрівнянно гірших умовах, вперто крок за кроком формувала сприятливі для себе геополітичні передумови з огляду на змагання зі своєю головною суперницею, настільки ж Варшава легковажила цим питанням і ставила винятково на військову силу та на річпосполитські політичні орієнтації руської еліти. Не перешкоджаючи Московії колонізувати Поле та поширювати свій вплив на донське, волзьке та яйцьке козацтва, Польща позбавила себе можливості відрізати свою головну конкурентку на Сході від Північного Кавказу, Каспію, створити ворожий для неї пояс від України до Волги, перетягнувши на свій бік перелічені козацькі спільноти.

Зауважена короткозорість річпосполитської верхівки є додатковим підтвердженням того факту, що для Варшави геополітичні проблеми східного рубежу європейського світу виявилися засадничо чужими. Зорієнтованість на балтійський напрямок була наріжною причиною кричущої недбалості Польщі на східному та південно-східному флангах. Змагання зі Швецією та Орденем мали для неї беззаперечний пріоритет перед московськими, а особливо кримсько-турецькими справами. У світоглядних імперативах польської еліти бракувало цілісного уявлення про геополітичну ситуацію, яка склалася у Східній Європі після появи там поясу християнських козацтв. На сході ініціатива була віддана стратегічним противникам без бою. Інкорпорувавши українські землі до Корони, Варшава, однак, не перебрала на себе функцію оборони усієї повноти тих зовнішньополітичних інтересів, яку потягнуло за собою це приєднання. Така відстороненість та її логічний наслідок – брак цілісної східної політики – дорого обійшлася українському світові, а в кінцевому рахунку боляче вдарила й по самій Речі Посполитій.

⁵⁰ Ширше про кримські й турецькі плани Владислава IV та їхній крах див.: *Czermak W. Plan wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – S. 12–124, 136–158.*

Частина II

**НА ШЛЯХУ
ДО СВОГО ПЕРЕЯСЛАВА 1654 РОКУ**

Розділ 1

МОСКОВІЯ Й УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Невдовзі по тому, як у 50-х рр. XVI ст. Московія нав'язала контакти з українським козацтвом, остаточно з'ясувалося, що її правителі вже не в змозі продовжувати свою переможну гонитву за володіння руськими землями Польсько-Литовської держави. Понад піввікова епоха успішних для Москви військово-політичних змагань з Великим князівством Литовським відходила в минуле. Під акомпанемент утворення Речі Посполитої її заступила така ж довга доба поразок, коли царі не те, що не змогли приростити своєї “отчини” за рахунок руських земель Корони чи Литви, а навпаки, втратили Сіверщину та Смоленськ. Лівонській війні судилося майже на ціле століття стати останньою військовою кампанією, у якій Москві попервах ще усміхалася доля. Утворення Речі Посполитої поклало край московським успіхам. Попри всі свої внутрішні та зовнішні проблеми Варшава зуміла швидко переломити ситуацію й довести безперспективність сподівань Івана IV на перемогу в цій війні. А перебіг стосунків Речі Посполитої та Московії в кінці XVI – першій половині XVII ст. не залишив останній жодних шансів задовольнити свої територіальні апетити на заході шляхом нав'язування супротивнику відкритої збройної конфронтації.

Одночасно реакція на Лівонську війну з боку православного населення Польсько-Литовської держави (насамперед шляхти, козаків та міщан) змушувала Москву остаточно попроситися також з надією спровокувати ціннісну переорієнтацію руської еліти на визнання царя своїм зверхником. Як і під час московсько-литовських воєн першої половини XVI ст., православна шляхта рахувала Московію за ворога, вбачала в її територіальних претензіях загрозу для себе¹. Саме чинник московської експансії став для очолюваної князівськими родами української “політичної нації” Волині, Східного Поділля та Київщини вирішальним аргу-

---

¹ Ширше про реакцію православного населення Великого князівства Литовського на московсько-литовські війни кінця XV – першої половини XVI ст. див.: Кром М. Меж Русью и Литвой... – С. 130–131, 198–199.

ментом на користь того, щоб у 1569 р. погодитися на інкорпорацію перелічених територій до складу Корони. Проблему вибору між московською тиранією (цим неминучим наслідком цілком можливої поразки Великого князівства Литовського у Лівонській війні) та річпосполитською шляхетською демократією українська шляхта безальтернативно розв'язала на користь останньої.

Таким чином, Московія втратила можливість скористатися з обох найважливіших для неї легітимних шляхів реалізації своїх планів стосовно українських земель. Щоправда, залишався ще третій шлях – елекція московського царя чи царевича на короля Речі Посполитої, – але з огляду на зустрічні не менш претензійні пропозиції польської сторони, безперспективність сподівань досягти в такий спосіб бажаного була поза всяким сумнівом. Москва, як уже зазначалося вище, безуспішно пробувала задіяти цей механізм під час елекцій 1572–1573, 1575–1576, 1587 рр.

Йдучи за такої ситуації на свої перші контакти з українськими козаками, тоді ще навіть не суспільним станом, Москва не мала жодних реальних підстав прикладати до них мірило своїх експансіоністських задумів щодо руських земель Речі Посполитої, тим паче передбачати, що через століття якраз стосунки з козацтвом матимуть вирішальне значення для долі українського світу та й Східної Європи загалом. За своєю суспільною природою козацтво не належало до традиційної еліти, що в ранньомодерному суспільстві зберігало вирішальне значення. З козаками не годилося трактувати з приводу політичного майбутнього українських земель. Козаків можна було використати максимум для розхитування внутрішнього становища в Речі Посполитій та як військову силу під час війни з нею. Однак у середині XVI ст. на обидві ці ролі козацтво, як буде показано нижче, не надавалося.

Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремий стан козацтво, зараховуючи себе до *“людей рицарських”*, зажадало виділення й собі місця *“під сонцем”*, а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути. Але при цьому козаки збурили в Україні суспільні зрушення такої сили, що в підсумку була зруйнована геополітична рівновага у Східній Європі. Саме з козацтвом як новою *“політичною нацією”*, а не з традиційною елітою, Москві волею-неволею довелося мати справу в середині XVII ст. Однак і тоді, попри утворення Гетьманщини, чинник *“не того”* походження продовжував відігравати в козацькій долі ключову роль, мав величезний вплив на вироблення української політики Московії. Як би там не було, але йдучи на переяславсько-московські домовленості 1654 року, московська верхівка насправді погоджувалася улегітимнити перебування козацтва на верх-

ньому щаблі соціальної драбини у створеній ним державі, як і саму державу, а також козацькі претензії на зосередження під владою свого гетьмана всього масиву етнічних українських земель. Тобто Москва переступала через один із наріжних ментальних стереотипів ранньомодерного часу. Відтак дуже важливо з'ясувати, яку частину цього тернистого шляху вона пройшла до вибуху в Україні Національно-визвольної війни і чи пройшла взагалі? Це, безумовно, допоможе глибше проникнути в сутність московських стратегій, спрямованих на український світ за доби зростання суспільної ваги козацтва, краще зрозуміти логіку московської поведінки в 1648–1653 рр., під час визрівання рішення прийняти Україну під *“високу царську руку”*.

Перші контакти й перші плани

Взагалі українські козаки потрапили на око Московії ще на зорі свого існування. Перші враження не були сприятливими: у 1490 та 1497 рр. козаки пограбували на українській території московських послів². А вже в 10-х рр. XVI ст. з'ясувалася та принципова обставина, що факторний вплив, який струмуватиме від діяльності українського козацтва, не буде для Москви однозначним. Суголосною московським зовнішньополітичним планам виявилася налаштованість козаків на вперте протистояння з мусульманськими сусідами. Москві багато залежало на тому, що крім дедалі дужчого тиску з боку козацтва на кримців, ногайців та на османів, козаки одночасно провокували для польсько-литовської дипломатії суттєві ускладнення у стосунках з Кримом і Туреччиною. Засадничо відповідав московським інтересам і стихійний потяг українських козаків у бік Поля та Донської землі, оскільки він, як уже наголошувалося, став надзвичайно важливим чинником закозачення Нижнього Дону та давав Москві додаткові людські ресурси для колонізації Поля.

Крім, однак, сприятливих з погляду московських інтересів соціальних практик українського козацтва, не бракувало й негативних. І справа полягала навіть не в тім, що Москва потерпала від козацького здобичництва, як-от: від грабунку купців, розбійництва в Полі, періодичних нападів на порубіжні містечка. Куди важливішим було те, що ціннісні орієнтації козаків містили в собі загрози, які суперечили геополітичним інтересам Московії. Усвідомлення козаками своєї належності до українського світу, віддаленість для останнього московської цивілізаційної версії, їхній тісний зв'язок зі шляхетським середовищем, перебування в силовому полі політичної лояльності, притаманної шляхті, – усе це, наклавшись на

---

² СИРИО. – Т. 41. – С. 194–196, 240, 305.

специфічний спосіб життєдіяльності козацтва, формувало стійке підґрунтя для використання Польсько-Литовською державою козацьких загонів у війнах з Московією. Під таким кутом зору небезпеку випромінювали навіть козацько-татарські стосунки, точніше присутність у них потужної позафронтаційної складової, цього органічного прояву співіснування українських козаків і татар на Великому Кордоні. У свідомості козацтва була міцно закорінена ціннісна установка на природність військового “братерства” з татарами, що відкривало шляхи для організації спільних військових і політичних дій. При цьому ідея участі в антимосковських заходах різного рівня (від невибагливого здобичництва до масштабних походів) цілком вписувалася в світоглядні імперативи українського козацтва.

Цілком природно, що українське козацтво вже на зорі свого існування долучалося до таких заходів. І хоча до середини XVI ст. про це немає прямих згадок, проте, з огляду на свої очевидні стосунки з прикордонними урядниками, козаки не могли не брати участі у виправах на Московщину, здійснюваних останніми. Приміром, важко собі уявити відсутність козаків у війську черкаського старости Остафія Дашковича під час Стародубської війни 1530-х рр. чи у походах на Сіверщину (1515) та на Москву (1521), організованих спільно з кримцями³. Власне, згадані походи стали першими, але далеко не останніми зразками поєднання зусиль козаків і татар на антимосковському ґрунті.

Водночас у середині XVI ст. Москва вже сама пробує використати українських козаків проти Криму. У планах Івана IV їм, як і козакам з донсько-волзького регіону, відводилася роль активних учасників наступальних операцій на півдні. А отже, Москві, безумовно, йшлося про цілісне використання чинника християнських козацьких спільнот у річичі реалізації своїх зовнішньополітичних завдань. Природним союзником Москви став князь Дмитро Вишневецький, який більшу частину свого життя присвятив боротьбі з мусульманськими сусідами. Як відомо, легендарний козацький поводитир зважився на тісне співробітництво з московською владою, перейшовши в 1556 р. на службу до царя, але згодом, розчарувавшись, розірвав співпрацю і повернувся на батьківщину. Разом з власними служебниками і козаками він взяв участь у походах 1558–1560 рр. під Перекоп та під Азов⁴. У 1556 р. під час рейду дяка

³ Докладніше про походи О. Дашковича на Москву див.: *Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 1. – С. 53–67.*

⁴ Про координовані з Московією дії Д. Вишневецького проти татар див. хоча б: *Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. – С. 110–116; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – Київ, 1991. – С. 21–31.*

Ржевського в пониззя Дніпра до московського війська долучилися не тільки путивльські, а й черкаські та канівські козаки під орудою отаманів Млинського та Михайла Єськовича⁵. Тоді ж уперше у джерелах виринає постать отамана Михайла Черкашеніна, який, перебуваючи зі своїм загоном на царській службі, ходив у 1556 р. під Керч (паралельно заходам Ржевського), а в 1559 р. мав спільно із Д. Вишневецьким діяти на Дону. М. Черкашенін підтримував з Москвою дуже тісні зв'язки, періодично переправляючи туди "*рицарські подарунки*" – полонеників-татар. У 1570 р. його козаки проводжали московського посла І. Новосильцева, який прямував до Туреччини⁶. У 1581 р. М. Черкашенін загинув під Псковом, де разом зі своїм загоном перебував у складі московського війська⁷.

Поступова суб'єктивізація українського козацтва в міжнародних відносинах, зростання його військової потуги, активна участь козацьких підрозділів у Лівонській війні підштовхнули Москву до опрацювання вже певної стратегії щодо нього. Однак чітко простежується, що тогочасні московські плани обмежувалися суто проблемою залучення українських козаків до оборонних і наступальних заходів проти татар і не містили глибших концептуальних розрахунків. Наміри Івана IV не сягали далі того, щоб козацьку активність на кримсько-ногайському напрямку та періодичні втручання козаків у молдовські справи прагматично використати для роздмухування напруги в польсько-кримських і польсько-турецьких стосунках. Свій задум Москва намагалася реалізувати поспіль, до чого її спонукали інтереси ведення Лівонської війни, і зокрема гостра потреба ускладнити для свого противника (а ще краще унеможливити) зтягування на неї козацьких контингентів.

Так само й козацтво радо використовувало нові перспективи отримати від царя платню за свої "*заслуги криваві*" проти головного противника – татар, платню, на яку марно було сподіватися від Вільно чи від Варшави. Однак козаки не пов'язували свою готовність до служби цареві з проблемою ціннісної переорієнтації на московський світ. Такої дилеми перед ними не стояло взагалі. Стосунок козацтва до Лівонської війни (про нього далі) це яскраво підтверджує.

Як впливає з відомих на сьогодні джерел, перші виразні спроби Москви реалізувати свій сценарій датовані серединою 70-х рр. XVI ст., що не було випадковим. Саме на ці роки припадає тимчасове затишшя в Лівонській війні, пов'язане головно з настанням безкоролів'я в Речі

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 118.

⁶ Путешествия русских послов XVI–XVII вв. – Москва, 1954. – С. 63.

⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. М. Сочинения. – Москва, 1990. – Кн. IV. – Т. 7. – С. 219.

Посполитій. Одночасно спостерігався спалах козацької активності на півдні. На тлі голосних козацьких походів до Криму та до Молдови 1574 рр.⁸ Москва доклала помітних зусиль, аби підтримати запал козаків. За татарськими відомостями, цар неодноразово пропонував козакам свою допомогу, аби лиш ті продовжували нападати на кримські улуси⁹. Чи сторони досягли якихось глибших домовленостей, наразі невідомо, але через рік козацько-московські контакти вилилися у цілком реальну співпрацю, спрямовану проти татар. Цар нав'язав стосунки з козацькими гетьманами – спершу з князем Богданом Ружинським (зима 1575-1576), а згодом з Яковом Шахом (1576)¹⁰. Першому Іван IV пропонував іти на кримські улуси та на Козлов. Передбачалося, що влітку антикримські акції розпочне шеститисячне московське військо. Та на Дніпрі з'явився лише загін донців і севрюків, який здійснив похід під Іслам-Кермен. Навесні 1576 р. до Путивля була підвезена обіцяна козакам царська платня: гроші, селітра та інші припаси¹¹.

Проте ці контакти з царською владою не розхолодили козаків воювати проти Москви. Заключний етап Лівонської війни проходив під знаком активної присутності козацьких загонів на театрі військових дій. І, власне, оця однотипність ставлення козаків упродовж усієї війни до проблеми своєї участі в ній надзвичайно чітко відтінює те, яким було осьове місце Москви в ціннісних орієнтирах українського козацтва.

Ще на початку 1560-х рр., шукаючи шляхів поповнення збройних сил, Вільно звернуло увагу на вже зміцнілу козацьку спільноту південного прикордоння. У листопаді 1561 р. великий князь розіслав урядникам прикордонних з Московією замків наказ залучати до державної служби “людей служебних козаків” з виплатою їм грошей. Затягнуті на війну козаки мали бути вписані до спеціальних реєстрів. Тобто держава вперше почала проводити щодо козацтва, як військового стану, сприятливу для нього політику. І результати не забарилися: козацькі підрозділи з'являються в прикордонних замках: від Черкас, Києва та Остра – до Орші та Вітебська. Козаки несуть насамперед гарнізонну і розвідувальну службу. А вже влітку 1562 р. ті з них, хто перебував у Черкасах, Острі та Любечі, вперше отримують державну платню. У складі загонів остерського й черкаського старост – Філона Кміти та Михайла Вишневецького – козаки

⁸ Детальніше про ці козацькі акції див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 37–46.

⁹ *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – Москва, 1968. – С. 215.

¹⁰ Детальніше про ці контакти див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 47–48; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. IV. – Т. 7. – С. 67; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 215–216.

¹¹ *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 218–219.

беруть участь у рейдах на Сіверщину, де розбивають війська кількох московських воєвод. З дипломатичного листування 1563 р. дізнаємося імена козацьких отаманів – Дениска і Міхоноші, які воювали проти Москви й потрапили в полон¹².

У 1564–1569 рр. козацтво ще більше втягнулося в Лівонську війну. Чи не вирішальну роль у цьому зіграв той факт, що активними учасниками війни були українські магнати, які самі пізнали смак козакування. До них належали й литовські гетьмани Григорій Ходкевич та Роман Сангушко, які послідовно проводили політику залучення до антимосковської кампанії українських козаків. Козацькі підрозділи зростають чисельно і беруть участь у військових діях, що велися вздовж усього литовсько-московського кордону. В окремих кампаніях козаки успішно діяли у складі польових військ, наприклад, під час штурму фортеці Ула, але здебільшого займалися сторожовою службою, розвідкою та диверсіями в тилу ворога. Відтоді нам відомі перші козацькі ротмістри на державній службі – Богдан Телиця, Григорій Оскерко, Семен Біруля. Також відомо, що було укладено принаймні три перші козацькі реєстри, за якими козакам належало виплачувати гроші.

У 1579–1581 рр., коли розпочався заключний етап Лівонської війни, Стефан Баторій розраховував не тільки на полк козаків-реєстровців, а й на козаків-волонтерів, які служили без платні, тільки за військову здобич. Проблем з набором не виникало. Участь у черговій московській кампанії не викликала в козацькому середовищі жодних застережень¹³.

Вже у 1579 р. козаки у великій кількості з'явилися на білорусько-московському кордоні, де велися основні військові дії. Так, тільки в Орші їх зібралося близько півтори тисячі. До речі, варто зазначити, що в даному випадку йдеться не тільки про українських, але й про білоруських козаків: відрізнити одних від інших важко. Бої за участю козацьких загонів велися під Туровлем, Соколом, Сушею. На Смоленщині та Сіверщині козаки у складі військ Філона Кміти, Костянтина Острозького і Михайла Вишневецького здійснювали рейди вглиб території противника. У 1580 р. козацькі роти відзначилися в штурмах московських замків Веліж, Усвяті, Великі Луки, Торопець і Заволоч. Реєстрові козаки на чолі з Яном

---

¹² Про особливості затягування українських козаків на Лівонську війну та про перші козацькі служби у війську великого литовського князя проти Московії див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво в міжнародних відносинах... – С. 15–32; *його ж.* Українське козацтво на державній службі (Початковий період) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 57–62.

¹³ Докладніше про участь козаків у заключному етапі Лівонської війни див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво... – С. 79–118; *його ж.* Участь козаків у Московській війні Стефана Баторія // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 16–27.

Оришовським здійснили рейд вглиб Сіверщини аж до Стародуба і Почепа, здобули ряд перемог і повернулися назад з великою здобиччю. Саме після цього походу було укладено козацький реєстр, який зберігся до нашого часу і справедливо вважається одним з найцінніших джерел з ранньої історії українського козацтва.

Під час псковської кампанії 1581 р. чисельність у королівському війську козаків-найманців настільки зросла, що їм було присвячено окремий підрозділ у військових артикулах Стефана Баторія. Козакам наказувалося перебувати тільки у складі окремих рот, дотримуватися загальної дисципліни, не приймати до себе втікачів з інших військових підрозділів. При основному війську козаки діяли як авангард, займалися розвідкою, забезпеченням війська продовольством і фуражем. Вони також традиційно спеціалізувалися на рейдах вглиб території Московії, перерізаючи комунікації і знищуючи військові припаси противника. Так, на півночі вони заглиблювалися за межі фронту аж до Новгороду й Старої Русі, брали участь у рейдах Михайла Вишневецького на Сіверщину та у знаменитій виправі Філона Кміти й Миколая Радзивілла до Стариці – в пошуках Івана IV.

Загальна перемога Речі Посполитої однозначно сприймалася козаками і як власний успіх. Лівонська війна стала потужним каталізатором зростання чисельності козаків, підштовхнула спершу Вільно, а далі й Варшаву до створення цілком легальних козацьких формувань, що мало далекосяжні наслідки. Запущений згори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як *“людей рицарських”*. Водночас довготривала війна проти Москви закріпила в козацькій свідомості орієнтацію на сприйняття московитів у першу чергу як противника, тим більше – противника, якого перемагають.

* * *

Перебіг московсько-козацьких стосунків кінця XVI ст. наштовхує на думку, що примітна роль козаків у подіях заключного етапу Лівонської війни все ж таки насторожила московську еліту, змусивши ширше, ніж це було досі, подивитися на прояви ворожості з козацького боку. Московія й далі принципово воліє рахувати українських козаків за сприятливий чинник своєї кримської політики, залучати їх до служби. Однак цар з дедалі більшим занепокоєнням сприймає зростання козацької активності в Полі, демонструючи схильність трактувати появу там козацьких загонів за підступи Варшави.

Москва бурхливо відреагувала на те, що з 80-х рр. XVI ст. розбійництво українських козаків у цьому регіоні набуло небаченого досі розмаху. Чого варті були, зокрема, такі козацькі акції, як: спалення Воронежа (1590)¹⁴, спроба оволодіти Рильськом (1589)¹⁵, наїзд на московське посольство до Туреччини Григорія Нащокіна (1592)¹⁶, вторгнення загону під орудою отамана Дениса Солепського в Брянський повіт (1589)¹⁷. Напади козаків на московське прикордоння, посольства і навіть на донські містечка стали такими частими, що Посольський приказ виносить цю проблему на дипломатичний рівень і включає факти козацького розбійництва до “Списку образ”, який посольство Афанасія Рязанова передало польській стороні в 1596 р.¹⁸ Особливе занепокоєння викликало в Москві те, що до розростання масштабів “козацького злодійства” у Полі та на московській “україні” доклали рук річпосполитські прикордонні урядники, як-то: черкаський староста князь Олександр Вишневецький, остерський староста Лаврін Ратомський, лубенський управитель Семен Лико. У 1592 р., коли в Україні розгоралося полум’я першої козацької війни, до Посольського приказу просочилася інформація, що перші двоє, а також київський біскуп Йосиф Верещинський намагалися перевести увагу козаків на спустошення московського прикордоння¹⁹.

Ведучи мову про козацьке здобичництво в Полі, В. Загоровський взагалі припускав, що за спиною козаків стояла сама Варшава. Центральна влада нібито спрямовувала їх туди для “перевірки на міцність російських позицій у Придонні” у зв’язку з визріванням нової московської війни²⁰. Насправді ж, як мовилося вище (див. частина I, розділ 4), Польща ніколи не намагалася поширити свій вплив у цьому регіоні. До того ж під час планування військових кампаній проти Московії Варшава не мусила особливо перейматися станом оборони південних московських рубежів, оскільки за будь-яких обставин слід було відвертати кримців та ногайців від набігів на українські землі й спрямовувати їх на Московщину. Те, що орда

---

¹⁴ Воронежом українські козаки оволоділи спільно з донцями. Детальніше про це див.: *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России XVI – начала XVII в. – Москва, 1967. – С. 81–82; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. IV. – Т. 7. – С. 226.

¹⁵ Русская вишлиофика или собрание материалов для отечественной истории. – Москва, 1833. – С. 276.

¹⁶ Див. хоча б: *Сухоруков В. Д.* Историческое описание... – С. 70.

¹⁷ *Леп’яко С. А.* Українське козацтво... – С. 186.

¹⁸ Див.: Там само. – С. 186; *Брехуленко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 113.

¹⁹ Див.: *Леп’яко С. А.* Козацькі війни. – С. 67–68.

²⁰ *Загоровский В. П.* История вхождения... – С. 195.

пустошила московські землі у вирішальний період Лівонської війни, у роки Великої Смути, під час Смоленської війни, стало присутньою передумовою загальних успіхів Речі Посполитої²¹. Утім цілком слушною є інша думка В. Загоровського, що, беручись у тім часі до осадження міст у Полі, Москва, крім цього, прагнула не допустити одноосібного вкорінення там чужинців-козаків. З такого пункту бачення видається правомірним рахувати за один із мотивів заснування, скажімо, Воронежа (1586) *“необхідність міцної фіксації придонської частини Поля за Росією у зв'язку з появою там у 1585 р. польсько-литовських військових загонів (черкасів)”*²².

Від середини 80-х рр. XVI ст. Москва вже була вимушена вдаватися до спорядження на *“зłodийських черкасів”* спеціальних експедицій. Так, у 1585 р. після того, як українські козаки вчинили напад на московську польову сторожу неподалік впадіння р. Багатий Затон у Дон, цар спорядив воевод Фому Бутурліна та Юрія Булгакова *“для черкасів, щоб їх з Дону зігнати”*²³. У 1589 р., довідавшись про появу біля гирла Самари шестисот українських козаків на чолі з Матвієм Федоровим і очікуючи виходу з Криму своїх та кримських посланців, Федір Іванович організовує спеціальну експедицію на чолі з Афанасієм Зинов'євим. Останній мав набрати козаків і дітей боярських у Чернігові, Стародубі, Брянську й вирушати на Сіверський Донець та Оскол для пошуку загону М. Федорова та для з'ясування справжньої мети його виходу в Поле. Якби М. Федоров мірився відбивати татарський напад, належало стати пліч-о-пліч, якщо набігу не буде, то спільними зусиллями громити ватаги розбійників. У тому ж випадку, коли б М. Федоров зі своїми козаками *“донських козаків розпочнуть з Дінця збивати”*, слід було не допустити цього²⁴.

Невдовзі стало відомо, що М. Федоров вийшов не для *“розбою”*, а для того, щоб, як він сам згодом писав до Москви, *“над тими зłodіями, над черкасами, які ходять по Дінцю, і по Осколу, і по Дону і громлять государевих людей... над ними промишляти й побивати, і до государя, переловивши, посилати”*²⁵. Пізніше отаман таки прислав до Москви полонених козаків, за що у винагороду отримав з Путивля збройні та харчові припаси²⁶. Навесні 1590 р., як з'ясував Б. Флоря²⁷, М. Федоров разом зі

²¹ Про потужність татарських набігів та вплив цього чинника на ослаблення Московії під час Лівонської війни, Смути, Смоленської війни див.: Новосельський А. А. Борьба Московского государства... – С. 17–32, 45–55, 167, 189–198, 204–222.

²² Загоровский В. П. История вхождения... – С. 202.

²³ Там само. – С. 195.

²⁴ Русская вишлиофика... – С. 270.

²⁵ Там же. – С. 285.

²⁶ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. – С. 46.

²⁷ Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті рр. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 126–127.

своїм загоном повернувся в Україну і найнявся на службу до князя Януша Збараського. Але Поле й царська платня продовжували манити отамана та козаків з його загону. Останні ремствували на М. Федорова за безплідне перебування при Я. Збараському й нібито хотіли знести своєму ватажку за це голову.

Епізод, пов'язаний з московським напрямком діяльності ватаги М. Федорова, не був поодиноким. Зокрема, у тому ж таки 1589 р. на цю стежку став козак Василь Андреев, який то шарпав разом із загоном отамана Євлашова містечка донських козаків, то наймався на царську службу²⁸. З видрукуваних Г. Анпілоговим документів видно, що в 1589–1590 рр. на службі в Путивлі значилося принаймні 16 українських козаків, тоді як інші в околицях міста вправлялися у невибагливому здобичництві²⁹. Подібні практики були для козаків радше правилом, а не винятком, у чому відбилася амбівалентність образу Москви у світоглядних імперативах українського козацтва й навпаки. Судячи з усього, на кінець XVI ст. цей образ скристалізувався остаточно.

Козаки сприймали Московію насамперед як традиційного й затятого противника свого сюзерена – польського короля – і світу, часткою якого вони себе усвідомлювали. Водночас Москву вважали таким же традиційним союзником у справі протистояння з мусульманськими сусідами та реальним джерелом платні за *“татарську службу”*. Відтак, у неоднорідному й аморфному козацькому середовищі перепліталися різні настрої, що виливалося у розмаїття дій, замішаних то на ворожості до Москви, то на бажанні отримувати гроші за *“заслуги рицарські”*. Мирне співіснування в козацьких головах різних за знаком ціннісних установок стосовно московського чинника було цілком органічним для козацького світосприйняття, цього породження самої природи козацтва як дитяти Великого Кордону, де саме життя набагато тотальніше, ніж в стабільному світі, вимагало застосування амбівалентних підходів та вкорінювало у свідомість відповідні орієнтації.

Москва ж продовжувала тримати курс на використання тих козацьких орієнтацій, які відповідали її інтересам, розраховуючи в такий спосіб притлумити інші – шкідливі для неї. При цьому цар, як і раніше, обмежився прагненням використати готовність козаків воювати з мусульманськими сусідами. Можливість зіграти на козацько-польських протиріччях ним навіть не розглядалася. Козацькі війни 1590-х рр. не збудили в неї спеціального зацікавлення.

Про свої зв'язки з козаками на антитатарським ґрунті московський цар Федір Іванович у 1588 р. навіть демонстративно писав хану Кази-Гіреєві,

²⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. IV. – Т. 7. – С. 281.

²⁹ Анпилов Г. Н. Новые документы о России... – С. 17, 63, 80, 85.

підкріпивши свої слова переправленням до Криму татарина, схопленого запорожцями й привезеного їхніми представниками до Москви як “рицарський подарунок” від князів Кирика та Михайла Ружинських³⁰. Заява Федора Івановича не була голослівною, оскільки через три роки князь М. Ружинський на чолі загону українських та донських козаків взяв активну участь в обороні Московщини від татар³¹. У 1593 р. у Москві радо прийняли козацьке посольство, яке від імені гетьмана Кишиштофа Косинського пропонувало свою службу “проти котрихось неприятелів”. Борис Годунов підтримав ідею і висунув проект походу на Крим. У своїй добре відомій дослідникам грамоті, адресованій К. Косинському, він пропонував козакам піти на татар спільно з донцями³². Для координації дій на Запорозжя був посланий голова Іван Вахромєєв з 30-ма путивльцями. Планувалося організувати козацький похід під Перекоп, а коли б хан вирушив на Москву, перегородити татарам шлях на Сіверському Дінці. Від донських козаків вимагалось підійти до Дінця і з’єднатися із запорожцями³³. У підсумку, однак, проект не був реалізований. Головною перешкодою став, очевидно, новий спалах козацької війни в Україні.

Вписуючи звернення К. Косинського до Бориса Годунова в контекст тогочасної діяльності козаків, не можна не помітити, що службу царю вони розглядали знову ж таки лише як один із можливих варіантів заробити свій “хліб”. Зокрема, у 1585 р. гетьман Ян Оришовський засилав послів до кримського хана, закликаючи, щоб той “з ними помирився і давав їм своє жалування”, про що, до речі, стало відомо й Москві³⁴. На початку 1590-х рр. козаки пропонували свої послуги проти турків австрійському цісареві. Перегодом той сам розпочав шукати контактів з козацтвом, маючи намір залучити його до антитурецької ліги. У 1594 р. запорожці взяли прапор і гроші від австрійського посланця Еріха Лясоти й спорядили до Праги своїх послів. Того ж року до козаків писав булли Папа Климент VIII, намагаючись спрямувати їхню енергію на турецькі фортеці. Козаки вели переговори з приднаїнськими володарями. Деякі козацькі загони воювали проти турків у війську валаського воеводи Михая Хороброго³⁵.

³⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. IV. – Т. 7. – С. 251–252.

³¹ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. – С. 46.

³² Флоря Б. М. З історії взаємовідносин... – С. 128.

³³ РГАДА. – Ф. 89. – 1593 № 1. – Л. 83.

³⁴ РГАДА. – Ф. 123. – Кн. 16. – Л. 16. Див. також: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 169.

³⁵ Детальніше про ці контакти козаків див.: Антонович М. Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С. 3–24, 38, 43–44; Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Винар Л. Козацька Україна. – С. 258–271; його ж. Козацькі зв’язки з Австрією і Ватиканом в 1593–1595 роках // Там само. – С. 236–258;

Тож О. Вишневецький явно перебільшував, коли навесні 1593 р. повідомляв канцлерові Яну Замойському, що К. Косинський *“князю Великому Московському із усім військом своїм присягнув і йому піддав вже був усе пограниччя більше ніж на сто миль”*, і що Борис Годунов вже послав до них сукно, гроші, навіть іменував себе *“царем запорозьким, черкаським і низовським”*. До всього гетьман одночасно вже нібито й *“зі своїм військом на те присягнувся був аби з військами турецькими і татарськими панства коронні спустошив”*³⁶. Насправді козацтво міняти свого зверхника не збиралося. Ніщо в поведінці козаків не вказувало на те, що в їхніх головах міг відбутися ціннісний злам на користь московського царя чи іншого володаря. Якби козаки дійсно хотіли змінити свого господаря, то, як слушно зауважив С. Леп'явко³⁷, *“у 1591–1593 роках їм би ніхто не зміг перешкодити”*. Натомість вони обмежилися традиційним засиланням посольства до царя з традиційними ж проханнями: платня та організація спільних походів на турків. До того ж, у Москві козацького посла, яким був відомий авантюрист польський шляхтич Станіслав Хлопицький, прийняли холодно. С. Хлопицькому закидали ошуканство, відмовилися дати грамоту й прапор³⁸. Як здається, слід внести уточнення до висновку С. Леп'явка про те, що О. Вишневецький у наведеній вище ділянці свого листа до канцлера Я. Замойського *“зміг точно визначити тенденції розвитку козацької ідеології і козацького руху”*³⁹. Точніше було б сказати, що князь фіксував зовсім не спрямованість козацької думки у бік зміни сюзерена, а лише готовність козаків використати у рамках своїх змагань з владою зовнішні чинники.

Конфлікт інтересів

Початок XVII ст. не вніс суттєвих змін. Козацько-московські стосунки продовжували розвиватися під знаком суто тактичних розрахунків обох суб'єктів. Московія, схоже, не вловила тих важливих зрушень у світі українського козацтва, які сталися на зламі століть. Її спроб перетворити козацтво на самостійну проблему своєї зовнішньої політики не простежується. Воно продовжує розглядатися винятково як фактор відносин з Кримом та Туреччиною. Далі намірів принагідно використовувати козаків

Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 95–96, 112–116, 124; *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – С. 58–65.

³⁶ Цит. за *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 78.

³⁷ Там само. – С. 79.

³⁸ *Вишар Л.* Козацькі зв'язки... – С. 251.

³⁹ *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 79.

у рамках своїх поточних зовнішньополітичних потреб уряд Бориса Годунова не заходить. У шерезі чинників, які враховувала московська дипломатія, будуючи напередодні Дмитріад свої плани стосовно Речі Посполитої, українському козацтву місця, по суті, не знайшлося. І це попри пошук Москвою антипольських політичних комбінацій, попри прагнення розіграти польську карту у стосунках зі Швецією, Австрією, балканськими князівствами, готовність навіть за певних умов оголосити Варшаві війну. До підписання у 1600 р. нового двадцятирічного перемир'я з Польщею Москва схилилася лише після дипломатичних невдач та провалу справи Михая в Молдові⁴⁰, тоді як Варшава чітко тримала курс на мир зі своїм східним сусідом і мала намір розв'язати московську проблему через укладення польськоцентричної унії⁴¹.

Українське ж козацтво, домігшись у 1601 р. половинчастого скасування вальним сеймом “баніції”, накладеної на них після солоницького погрому, теж продовжувало дивитися на Московію “очима” XVI ст. Козаки розраховують на регулярну царську платню (отримують її в 1598, 1600, 1607 рр.⁴²), готові долучитися до військових заходів Москви проти мусульманських сусідів, але водночас не проти пожитися московським добром, і не тільки на прикордонні. Ледве встигнувши надати Борису Годунову послугу – здійснити на його прохання морський похід до турецьких берегів⁴³, – козацтво охоче втягується у вир Дмитріад, московських зазіхань Сигізмунда III та королевича Владислава⁴⁴. Однак комп-

⁴⁰ Про особливості польської політики Москви кінця XVI – початку XVII ст. див.: *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения... – С. 70–89, 140–169; *Wisner H.* Król i car. – Warszawa, 1995. – С. 32–34.

⁴¹ У шляхетських колах Речі Посполитої в кінці XVI – на початку XVII ст. загалом панувала налаштованість на мир з Москвою. При цьому висувався проект підпорядкування Москви шляхом унії з нею (*Maciszewski J.* Polska a Moskwa w 1603–1618. Opinie i stanowisko szlachty polskiej. – Warszawa, 1968. – С. 14–17, 38–46; *Tyszkowski K.* Poselstwo Lwa Sapiechy w Moskwie 1600 r. – Lwów, 1927). Про численні випадки сповідування інших підходів щодо московської проблеми серед польської магнатерії див.: *Janiszewska-Mincer B.* Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. Narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami. – Bydgoszcz, 1984. – С. 39, 65–66.

⁴² *Паушто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С. 184.

⁴³ *Старина и новизна.* – Москва, 1911. – Кн. XIV. – С. 291–292.

⁴⁴ Роль українських козаків у військових кампаніях, що відбувалися на Московщині в 1605–1618 рр., досліджено доволі ґрунтовно. Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 336–337; *Скрянінников Р. Г.* Соціально-політична боротьба... – С. 153–155, 229–239; *Ульяновський В. И.* Лжедмитрий I... – С. 12, 16–27; *Назаров Б. Д., Флоря Б. Н.* Крестьянское восстание под предводительством И. Болотникова и Речь Посполитая // Крестьянские войны в России: проблемы, поиски,

лекс мотивів, якими воно керувалося, суттєво відрізнявся від спонук, що підштовхнули до участі в Смуті козацькі спільноти Дону, Волги, Яїка й Тереку.

Українське козацтво сприймало заклики втрутитися в московські справи крізь призму тієї стратегії уречевлення своїх станових претензій, яка була ним взята на озброєння невдовзі по солоницькій катастрофі 1596 р. і яка передбачала вичавлювання у Варшави поступок на ґрунті появи в короля й шляхти виняткової потреби в козацькому війську для молдовської кампанії 1600 р. та Інфляндської війни 1601–1602 рр. Уже в другій половині 1596 р. козацька верхівка розпочала постачати владі інформацію про татарські справи та відновила практику дарування королеві бранців⁴⁵. Наступного року козаки демонстративно забажали узгодити з Сигізмундом III свою відповідь на звабливі військово-політичні пропозиції кримського хана Кази-Гірея⁴⁶. Перегодом козацтво спробувало виторгувати у Варшави офіційну реабілітацію стану за те, що воно припинить контакти з Михаєм Хоробрим і долучиться до війська Яна Замойського, яке вирушило до Молдови на підтримку Єремія Могили⁴⁷. Аналогічними умовами обставляли козаки і можливість своєї участі в Інфляндській війні⁴⁸.

Перспектива легально в очах короля й шляхти спрямувати свою енергію на Московщину повністю відповідала козацьким потребам. Можливості, які відкривала перед ними Велика Московська Смута, козаки намагалися використати сповна (задоволення здобичницького інтересу, можливість легітимізувати шляхом толерованої Варшавою участі в подіях на Московщині різке зростання чисельності своїх лав, зведення нанівець

решения. – Москва, 1974. – С. 152–156; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich za Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935.

⁴⁵ *Леп'яко С.* Козацькі війни... – С. 217–218.

⁴⁶ На початку 1597 р. Кази-Гірей звернувся листовно до Війська Запорозького з пропозицією, аби козаки, *"поєднавшись з ним, турка воювали"* (AGAD. – *Extranea IX Polen.* – № 59. – Vol. 89). Наскільки сьогодні можна судити, це була найраніша спроба кримських політиків втягнути українських козаків у свій конфлікт з Туреччиною та у внутрішньополітичну боротьбу в ханаті. Отже, коріння відомого військово-політичного союзу козаків з братами Магмет-Гіреєм і Шагін-Гіреєм слід шукати принаймні в кінці XVI ст.

⁴⁷ Див.: *Biblioteka Jagiellońska 2/1952* (Biblioteka Narodowa. – Mf. 12611). – S. 386 v. – 388. З досліджень про роль козаків у молдовських подіях 1599–1600 рр. див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 247–251; *Мицик Ю. А.* Самійло Кішка та його незнаний лист // *Вежа.* – 1996. – № 3. – С. 205–206; *Skonupa D.* Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku.* – Warszawa, 2002. – S. 22–24, 27–33.

⁴⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 252.

практичних наслідків антикозацьких ухвал, зрештою, загальне підкріплення позиції козацтва в державі). Чітко простежується байдужість українських козаків до політичної складової Смути. На відміну від козацтв Дону, Волги, Яїка і Терека зацікавленості в тих чи інших кінцевих результатах подій, які так сильно потрясли Московщину, вони не мали. Єдине, що суттєво переймало і “статочних”, і голоту – тривалість подій. Козаки явно прагнули якнайдовшого зволікання зі сприятливою для них ситуацією. Вони підтримують усіх, хто порушує рівновагу, – обох Лжедмитрів, І. Болотникова, І. Заруцького, походи Сигізмунда III та королевича Владислава, – поширюють свій здобичницький промисел на величезну територію – від Путивля до Архангельська й Вологди⁴⁹. П. Сагайдачний схилив узимку 1618–1619 рр. Владислава до продовження кампанії, а не до замирення з Москвою⁵⁰. Після ж Деуліна різні загони українських козаків ще довго не залишали московських земель, використовуючи до останку можливість безкарно здобувати там “*козацького хліба*”⁵¹.

Власне, обставини рейду П. Сагайдачного на Москву в 1618 р. чи не найвиразніше віддзеркалюють її місце в комплексі тогочасних ціннісних орієнтирів українського козацтва. Заклики з Варшави до участі в черговій московській справі, судячи з усього, користувалися повною підтримкою як серед козацької еліти, так і серед поспільства. Приготування Владислава до походу та мобілізаційні заходи не викликали у козаків нічого, крім зацікавлення, поєднаного з бажанням вкотре нагадати Польщі про вагу для неї своєї служби. На такому ґрунті зійшлися інтереси і прихильників поміркованої лінії на чолі з П. Сагайдачним, і “непоступливих”. Тодішній провідник останніх Д. Барабаш, який навесні 1617 р. був гетьманом, у листі до Сигізмунда III від 31 травня делікатно повідомляв, що козаки погодяться долучитися до війська королевича, якщо їм буде розв’язано руки для подальших морських походів. Своє прохання він невибагливо мотивував нібито загальним зубожінням козацтва. Відтак, коли “*оказія до служби вашій королівській мосці і Речі Посполитій з’явиться, нічим до відсічі стати*”. Не забув новий гетьман нагадати і про чергову службу козаків за наказом С. Жолкевського проти татар: козаки пере-

⁴⁹ Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – С. 134–135, 137–138. Див. також: *Ардашев В.* Походы казаков в Северной России в начале XVII в. // Киевская Старина. – 1900. – № 69. – С. 257–269; *Станиславский А. Г.* Русское казачество... – С. 103–115.

⁵⁰ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 277.

⁵¹ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 218, 224; *Станиславский А. Г.* Русское казачество... – С. 115; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 49–50.

слідували той татарський загін, який наприкінці зими безборонно дійшов до Богуслава⁵².

В аналогічному напрямку діяв і П. Сагайдачний, але демонстрував глибший підхід, дивлячись на проблему крізь призму станових інтересів козацтва як таких. Певні вигоди з цього П. Сагайдачний та його оточення намагалися одержати вже із самого факту запрошення. За повідомленням переселенця з України П. Іванова, напередодні Вільшанської комісії 1617 р., козаки на раді в Черкасах заявили, що їм *“в Московській державі в землю не ходити”* і відмовилися взяти у Владиславових посланців гроші й сукна⁵³. А вже під час роботи комісії П. Сагайдачний обстоював протилежну позицію, намагаючись виторгувати в такий спосіб якомога більше поступок⁵⁴. Навесні 1617 р. козаки чекали тільки на королівський універсал, а отримавши його та частину платні, розпочали мобілізацію⁵⁵. За такої ситуації лише суто тактичним кроком (задля пом'якшення позиції Варшави перед Вільшанською комісією) виглядає заява, яку, за повідомленням того ж таки П. Іванова, нібито зробили козаки, що через антикозацьку спрямованість польсько-турецької угоди 1617 р., вони не служитимуть королю, натомість хочуть писати листа до царя, щоб той їм *“велів бути під його государською державою, де государ їм велить бути”*⁵⁶. Цікаво, що під час самого рейду на Москву П. Сагайдачний переймався тим, аби козаки, які залишилися в Україні, своїми діями не зіпсували у Варшави враження від козацької служби під час московської кампанії. Як вдалося з'ясувати К. Тишковському⁵⁷, коронний гетьман С. Жолкевський у листі до короля від 15 жовтня 1618 р. писав, що має на руках документальне підтвердження про прихід на Січ гінців від гетьмана із заборонаю запорожцям вибиратися в море, щоб не *“приводили Річ Посполиту до утруднення з поганями”*.

Зрештою, ще одним важливим індикатором підходів козацької еліти до московського питання стали її спроби використати проти Москви ще й донських козаків. Агітаційні заходи розпочалися на Дону вже наприкінці 1616 – на початку 1617 рр., коли попри ухвалу сейму 1616 р., справа з підготовкою походу Владислава на Москву ще не була остаточно прояснена⁵⁸. Заклики запорожців впали на сприятливий ґрунт. Донські ко-

---

⁵² Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 175 v. –176. Див. також: *Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej.* – Kraków, 1930. – S. 114.

⁵³ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 123.

⁵⁴ *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1897. – S. 164.

⁵⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 374.

⁵⁶ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 123.

⁵⁷ *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 40.

⁵⁸ Детальніше про заходи українських козаків див.: *Брехунецко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 126–128.

заки двічі надсилали послів до Владислава: у період підготовки походу королевича і вже після невдалого штурму столиці Московії⁵⁹. Невеликий загін донців брав участь у виправі українських козаків на московське прикордоння, яка передувала знаменитому рейду П. Сагайдачного⁶⁰. Царський посол Юрій Богданов, споряджений у березні 1618 р. на Дон з метою залучити до московського війська бодай 1000 донців, повернувся ні з чим. Військо Донське відмовилося підставити плече Михайлу Федоровичу⁶¹.

Рейд П. Сагайдачного по Московщині був, безумовно, найколеритнішою сторінкою антимосковської діяльності українських козаків у перші два десятиліття XVII ст. Двадцятитисячне козацьке військо наробило там величезного переполоху. Розпочавши з успішного штурму Лівен, П. Сагайдачний рушив в бік Рязанщини й по дорозі оволодів Єльцем, Лебедянню, Скопіним, Шацьком, Касимовим, а далі, завернувши на північний захід, змусив капітулювати Зарайськ, Каширу, Коломну⁶². Неподалік Єльця було захоплено в полон московських і татарських послів, а під час штурму міста козаки *“двадцять тисяч люду військового висікли”*⁶³, позбавивши царя надії отримати підкріплення з рязанського прикордоння. Як видно з видрукуваного К. Тишковським листа П. Сагайдачного до королевича Владислава від 24 серпня 1618 р., гетьман свідомо підрубав під корінь московську військову потугу, вбачаючи у таких діях основну мету свого рейду. Цим гетьман укотре продемонстрував і хист полководця, і своє засадниче ставлення до Московії. *“У загони розіслані (козаки. – В. Б.), – писав П. Сагайдачний, – інших багато міст, містечок, замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили і майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали”*⁶⁴. Ще чіткіше відтінює ціннісні орієнтири П. Сагайдачного його побажання королевичеві *“аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв”*⁶⁵.

⁵⁹ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси... – Т. VII. – С. 377; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. V. – Т. 9. – С. 95.

⁶⁰ Детальніше про агітацію українських козаків на Дону та про реакцію на неї донців і Москви див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 125–127.

⁶¹ РГАДА. – Ф. 89. – 1617 № 1. – Арк. 183.

⁶² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 376; *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 45–51.

⁶³ *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... – S. 53.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – S. 54.

У цілому ж характер військових та політичних заходів, до яких вдався П. Сагайдачний під час підготовки, проведення та завершення походу Владислава, переконливо заперечує неодноразово проголошені в історіографії тези про глибинну промосковську орієнтацію П. Сагайдачного та про нібито існування в гетьмана задуму підвести козаків під царську зверхність⁶⁶. Спроби ж пояснити невдачу штурму Кремля свідомим небажанням козаків оволодіти Москвою для королевича-католика⁶⁷, а сам похід 1618 р. – намірами “показати московському урядові вигідність для нього союзу з козаками”⁶⁸ мають бути потрактовані лише як непорозуміння. У радянські часи “обмосковлення” політичного курсу П. Сагайдачного було фактично канонізоване як елемент сумнозвісної концепції “найбільшого блага” з новітнім переяславським міфом на вершині (відверто проти течії наважився попливти лише В. Королюк⁶⁹). Однак і сучасний польський дослідник А. Андрусевич прямо стверджує, що в 1620 р. “отаман Конашевич підпорядковується царю Московському”⁷⁰. Про пошук П. Сагайдачним шляхів до московського підданства пише І. Шевченко⁷¹.

Підстави вести мову про існування на початку 1620-х рр. у середовищі українських козаків промосковських орієнтаційних настроїв поборники різних версій такого погляду знаходили у факті спорядження П. Сагайдачним на початку 1620 р. посольства до Москви. Саме в намірі гетьмана повідомити царя про нібито перелаштування козацтва чи, принаймні, козацької еліти на московську хвилю вбачалася головна мета місії Петра

---

⁶⁶ Див., наприклад: Воссоединение... – С. Х; *Гуслистый К. Г.* Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей. – Москва, 1954. – С. 37; *Каманин И.* Очерк гетманства П. Сагайдачного. – Киев, 1901. – С. 12–13, 14; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – Київ, 1955. – С. 30; *Максимович М.* Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // *Максимович М.* Сочинения. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 344–346; *його ж.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Там само. – С. 362–363.

⁶⁷ Першим таку думку висловив М. Максимович (*Максимович М.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. – С. 362), на що йому в’їжливо заперечив П. Куліш (*Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – Т. I. – С. 273).

⁶⁸ *Каманин И.* Очерк гетманства П. Сагайдачного. – С. 12.

⁶⁹ В. Королюк трактував спорядження П. Сагайдачним посольства до Москви як прагнення козацтва організувати спільно з Москвою військові дії проти Криму (*Королюк В. Д.* К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана П. Сагайдачного в 1620 г. // *Славянский архив.* Сборник статей и материалов. – Москва, 1958. – С. 38).

⁷⁰ *Andrusiewicz A.* Dzieje wielkiej Smuty. – Katowice, 1999. – S. 497.

⁷¹ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С. 155.

Одинця⁷². За основний аргумент у таких випадках слугував зміст царської грамоти П. Сагайдачному (1620, квітня 21), приказного запису про прийняття в Москві козацьких послів (1620, лютого 26) та “приказної пам’яті” про подарунки, зроблені членам козацького посольства. Подеколи притягувалися також факти переходу на царську службу в грудні 1618 р. доволі чисельної групи козаків з війська П. Сагайдачного, коли воно, повертаючись з московського походу в Україну, прямувало неподалік Калуги.

Проте, як однозначно випливає з джерел, згадані виходи “*на государе ве ім’я*” були лише приватною справою окремих осіб чи, скажімо, автономного козацького загону з 670-ти чоловік на чолі з полковником Жданом Коншиним і не можуть вважатися такими, що відбивають устремління ширших верств українського козацтва. Вихідці, як уже зазначалося в історіографії⁷³, не робили посилань “*на спільну віру або спільне етнічне походження запорожців і росіян як на мотив тих чи інших дій*”. Про причини своєї появи в Калюзі козаки взагалі особливо не розводилися. По суті, всі пояснення звелися до обтічної фрази, що “*ваша царська милість люду рицарського собі на службу потребуєш*”⁷⁴. Немає також жодних підстав вбачати в діях вихідців руки П. Сагайдачного, як це робив А. Андрусевич⁷⁵. У своїх листах до Олексія Михайловича та під час розпитувань у канцелярії калузьких воевод вони не згадували про гетьмана чи про його оточення й подавали свій перехід під руку московського царя як винятково власну справу⁷⁶.

Так само важко помітити вияв якихось промосковських нахилів з боку гетьмана, старшини чи козацтва як такого в тому, що П. Сагайдачний заслав посольство до царя, особливо, коли проаналізувати ті завдання, які були поставлені перед послами. Слід при цьому зауважити, що прибічники “підданського”/“приєднавчого”/“возз’єднавчого” бачення місії П. Одинця ігнорували видрукувану ще П. Кулішем царську грамоту пувильським воеводам І. Борятинському та М. Оладьїну (1620 р., січень). Позбавлений непотрібної, як на внутрішнього адресата, дипломатичної

⁷² Такі підходи сповідували навіть ті дослідники, які “не дотягували” козацьких намірів до прагнення безпосередньо піддатися Москві (див., наприклад: *Голубицький В. А. Запорожское казачество*. – Киев, 1957. – С. 174; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие...* – С. 202–203).

⁷³ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 21.

⁷⁴ Там само. – С. 200.

⁷⁵ *Andrusiewicz A. Dzieje wielkiej Smuty*. – S. 418.

⁷⁶ Видрукуваний нещодавно комплекс документів з приводу виходу козаків, прийняття їх царем, облаштування й зарахування на московську службу однозначно з’ясовує питання (Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 198–216).

пишномовності цей документ відбиває реальне ставлення Москви до посольства П. Одинця і, зокрема, сприйняття нею тих “симпатій” до себе, які демонструвало українське козацтво. До всього з повідомленнями цієї давно відомої дослідникам грамоти засадничо перегукуються свідчення нещодавно видрукуваної документації Посольського приказу про дипломатичні контакти Москви і Криму в лютому 1620 р.

Вчитування в текст згаданих у попередньому абзаці джерел однозначно схиляє до висновку, що “інтеграційні” наміри українських козаків стосовно Москви обмежувалися сферою військової служби та бажанням отримувати царське жалування. Як вияв доброї волі Михайлу Федоровичу було припроваджено бранців-татар, захоплених під Перекопом. У промові П. Одинця московські урядовці почули, а в листі гетьмана побачили не відлуння стійких промосковських орієнтацій козацтва, а лише те, що козаки готові *“великому государю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям і в їхніх государевих повеліннях були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громили”*⁷⁷. Тобто козаки, залишаючись вірними слугами короля, нав’язували до тієї канви, у межах якої розвивалися їхні відносини з Московією в другій половині XVI ст. У ціннісному сенсі свою службу цареві козацтво вважало аналогом *“рицарських”* послуг, які надавалися іншим християнським володарям чи могли надаватися їм у перспективі. В основу позиції Війська Запорозького було покладено, як слушно зауважив П. Сас⁷⁸, *“Концепт лицарської (військової) служби за принципом умовного підданства”*. При цьому тривалість такого підданства кожного разу мала обмежуватися терміном військового найму. Заторкувати ширші горизонти верхівка козацтва не мала наміру, й П. Одинець з товариством, виконуючи її настанови, таки й не заторкували. Посланці навіть показово звели нанівець розмову про релігійні утиски, на яку їх провокували в Посольському приказі⁷⁹.

Перебуваючи під враженням ролі українських козаків у недавній Смуті та в поході королевича Владислава, Москва на українські пропозиції відреагувала дуже обережно. До того ж, як уже зазначалося вище, її пошмутна стратегія відносин з Кримом не передбачала проведення наступальних військових операцій, на необхідності яких так наполягали козаки, а навпаки ґрунтувалася на ідеї союзницьких відносин, спрямованих проти

⁷⁷ ВУР. – Т. 1. – С. 3.

⁷⁸ Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 році // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. – Київ, 2003. – С. 33–34.

⁷⁹ Там само. – С. 5.

Речі Посполитої. За таких умов просочення до Бахчисарая інформації про те, що цар не тільки прийняв козацьке посольство, а й відновив союзницькі контакти із Запорожжям однозначно завдавало цій політиці суттєвої шкоди. Тому цар обмежився сигналами про свою загальну прихильність до козаків. Адресована П. Сагайдачному грамота була не вельми переобтяжена виявами довіри до них. Цар прив'язав можливість надсилення на Січ певної платні до конкретних козацьких служб (*“а наперед вас у нашій платні не забудемо, дивлячись на вашу службу”*)⁸⁰. Посланців Михайло Федорович не прийняв, чим виразно вказав і на своє ставлення до посольства, і на справжнє місце українського козацтва в тогочасній московській політиці. З грамоти путивльським воєводам добре видно, що за чемним прийомом, обдаруванням посланців, словами про зацікавленість царя в службі українських козаків маскувалася відверта роздратованість Московії появою в столиці П. Одинця посольством⁸¹.

Попервах московські чиновники взагалі не бажали мати справу з козацькими посланцями взагалі, не те, що допускати їх до царської руки. Як тільки в Посольському приказі стало відомо про прихід до Путивля козацького посольства, місцевим воєводам було наказано *“тих черкас поставити в себе, в Путивлі, за острогом і, допитавши й давши від себе государеве жалування, відпустити назад і з бранцями до нас в Москву відпускати їх не велено”*⁸². Михайла Федоровича страшенно обурило поведінка путивльських воєвод, які не виконали наказ. Цар вимагав, щоб вони *“надалі так не глупили, без нашого указу таких великих справ не наважувались* (чинити. – В. Б.) *і тією своєю дурістю справам порухи не робили”*⁸³. Це вже потім, коли з'ясувалося, що послі наближаються до столиці, царський двір вирішив за краще прийняти їх, подбавши попередньо про те, щоб утаємничити це від кримських послів, які саме поверталися з Москви. Посольський приказ діяв на випередження. Завдяки винахідливості московських послів П. Воейкова та С. Матчина, які разом з кримцями прямували до Бахчисарая, козацьке й татарське посольства благополучно розминулися на серпуховській дорозі, не довідавшись одне про одне. Натомість ті ж таки П. Воейков та С. Матчин були уповноважені повідомити Джанібек-Гірею про появу в Московщині козацьких послів, а також переправити йому бранців-татар, привезених П. Одинцем як *“рицарський подарунок”* від Війська Запорозького⁸⁴. Крім того, у

⁸⁰ ВУР. – Т.1. – С. 7.

⁸¹ Особливості прийому посольства П. Одинця в Москві груповно розглянув П. Сас (*Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького... – С. 37–63*).

⁸² *Кулиш П. А. Матеріали для історії... – Т. 1. – С. 99.*

⁸³ Там само.

⁸⁴ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 252–254.

грамоті до кримського хана цар Михайло Федорович видавав полонеників за викуплених у козаків *“немалою ціною”*⁸⁵.

Показовим є й те, що жодної схильності до переорієнтування на Москву не побачила в діях козацької еліти Варшава, добре обізнана як з настроями в середовищі українських козаків, так і безпосередньо з обставинами спорядження посольства П. Одинця до Москви. Уже за кілька днів після того, як козаки ухвалили відповідне рішення, про його зміст довідався краківський каштелян князь Януш Острозький. 10 січня йому писав з Переяслава Ян Чернінський, що *“дня 17 місяця січня гетьман козацький Сагайдачний мав раду в Переяславі, з якої виправив козаків чоловік 15 з двома в’язнями до Москви до царя московського, просячи казни, яка й за інших царів здавна посилалася за пороги”*⁸⁶. Отож польські урядовці швидко дізналися про сутність справи. Інформація, яка надійшла до них, збігається з повідомленнями московських джерел – йшлося про відновлення традиційної практики надсилання царем платні на Січ. Подальші кроки Польщі не свідчать про її особливе занепокоєння фактом посольства П. Одинця до Москви. Небезпеку у Варшаві очікували лише від заходів патріарха Феофана.

Як влучно зазначив М. Грушевський, у польських колах підозрювали, що *“турецьке правительство вислало його підіймати на Польщу Москву”* і що Феофан *“має з Москви поручення вести інтригу теж і між козаками”*⁸⁷. Додадо жару у вогонь і те, що наприкінці осені патріарх у листі до козаків, написаному на прохання пригніченої цецорською поразкою Варшави, поруч із палкими закликами долучитися до польського війська проти турків, ще й відпустив П. Сагайдачному “гріх” за похід на Москву⁸⁸. За польськими даними, Феофан нібито ще й наказав козакам, *“аби коли буде на те потреба Речі Посполитої (якщо Москва зламає перемир’я) проти неї (Москви. – В. Б.) воювати не наважувалися”*⁸⁹. Тому польські урядовці продовжували й далі обігрувати турецько-московську версію появи патріарха в Україні. Й. Борецького та М. Смотрицького нарекли шпигунами султана⁹⁰, а козаків король у травні 1621 р. намагався

⁸⁵ Там само. – С. 255.

⁸⁶ AGAD. – Archiwum Potockich z Łańcuta. – № 1583. – С. 1.

⁸⁷ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 432–433.

⁸⁸ Там само. – С. 443–444; Каманин І. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – С. 14.

⁸⁹ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – С. 773.

⁹⁰ Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). – С. 436–437; його ж. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 316–322.

листовно переконати, що Феофан “від цесаря турецького був до Москви посланий, аби, як вже маємо певні відомості, народ той проти нас збудив”⁹¹.

Козацтво ж, ведучи тактичну гру з приводу своєї участі у польсько-турецькій війні, спробувало (і виглядало так, ніби воно діяло в унісон з промосковською агітацією Феофана) натиснути в цій ситуації на московський важіль. За повідомленням путивльських воєвод, у червні 1621 р. на раді в Кагарлику козаки нібито зійшлися на тому, що коли литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич не надішле їм (козакам) заручників, то вони не підуть на турецьку війну, стануть у Києві й “битимуть чолом... государю, щоб їм бути з тими містами і служити...государю царю і великому князю Михайлу Федоровичу вся Русі”⁹². Ця заява органічно вписується в заходи тодішнього гетьмана Я. Нероди (Бородавки), а особливо його наступника П. Сагайдачного, покликани якомога повніше використати в інтересах козаків чинник нагальної потреби Польщі в козацькому війську⁹³. А якими очима козацтво тоді насправді дивилося на Москву й наскільки прислухалися козаки до промосковських напучувань патріарха, красномовно свідчить те, що вже в травні–червні 1622 р. козаки пропонували Варшаві залучити їх до війни зі Швецією або з Москвою⁹⁴. Такий сценарій розвитку подій був цілком реальним, оскільки ще восени 1621 р. Михайло Федорович висунув Речі Посполитій ультиматум і наполегливо шукав спілки з Туреччиною та Швецією⁹⁵. Цікаво, що польські комісари мали з’ясувати, чи готові козаки всупереч намовлянням патріарха Феофана знову воювати з Москвою⁹⁶. Мабуть, годі шукати влучнішої характеристики козацької позиції від тієї, яку навів київський біскуп Б. Радошевський у виявленому Я. Петржаком листі до Т. Замоїського від 27 травня 1622 р.: “Навіть голос ангела не стримав би козаків від такої “смачної” експедиції”⁹⁷.

Козацькі заклики 1622 р. немовби підводять ризику під розглянутими вище підставами потракування посольства П. Одинця. Засилаючи послів до Москви, козацтво лише мало намір поновити традиційні стосунки з нею, які в часи Смути були тимчасово замінені на кориснішу в тих умовах

⁹¹ Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 773.

⁹² ВУР. – Т. 1. – С. 17.

⁹³ Детальніше про тактичні розрахунки козаків напередодні Хотинської війни див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 458–468; Pietrzak J. Po Secorze i pod czas wojny Chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1989. – S. 120–123. Див. також: Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки)... – С. 435–442.

⁹⁴ Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 r. – Wrocław, 1987. – S. 17.

⁹⁵ Ibidem. – S. 24.

⁹⁶ Ibidem. – S. 18.

⁹⁷ Ibidem.

модель. Після згасання Великої московської Смути козаки були приречені повернутися до практик другої половини XVI ст. Суттєво посприяло цьому й те, що в часи морального лідерства в українському козацтві П. Сагайдачного став значно осмисленішим підхід козацької верхівки до організації змагань за інтереси свого стану. На ключову проблему тепер так чи інакше працювала більшість спланованих “нагорі” козацьких заходів на кримсько-турецькому, московському, донському напрямках і навіть частина хаотичних дій, до яких вдавалися козаки незалежно від політики верхівки⁹⁸.

Перші кроки до перелаштування своїх стосунків з Москвою козаки роблять уже в 1615 – на початку 1616 рр., коли справа з наданням війни Польщі з Москвою другого дихання виглядала примарною, і дедалі чіткіше вимальовувалася перспектива остаточного затухання Смути. У 1615 р., за повідомленням донських отаманів Григорія Довгошиї та Артемія Плохого, запорожці пропонували Війську Донському прислати на Січ свого посланця для розмови “*про добру справу*”. Українські козаки начебто мали намір писати королю, щоб йому “*з царем бути в мирі як досі, і, Смоленськ залишивши, ніти геть*”⁹⁹. У стислім часі (найпізніше на початку 1616 р.) козаки пустили на Дону поголос, ніби вони відмовилися виконати прохання короля й виставити військо для участі в новій московській війні (“*черкаси йому відмовили, що вони Московської держави воювати не хочуть*”)¹⁰⁰. І це напередодні нової хвилі їхніх антимосковських агітацій в середовищі донських козаків!

Отож спорядження в 1620 р. посольства П. Одинця стало закономірним продовженням порухів козацької верхівки, здійснюваних у 10-х роках XVII ст. і перерваних повнокровним використанням козаками чергової нагоди для легітимних, як на польське око, військових дій на теренах Московщини. Очевидно, буде правомірним припустити, що, якби ідеї походу королевича на Москву не судилося матеріалізуватися, П. Сагайдачний спорядив би посольство на два-три роки раніше, як він це зробив через рік після блискучого рейду по Московщині, коли Раставицька комісія (жовтень 1619 р.) остаточно розвіяла чергові надії на суттєві поступки з польського боку. За тих умов залагодження стосунків з Москвою цілком справедливо розцінювалося козаками як набуття ще однієї точки опори для змагань з Варшавою. А тому суто козацькі станові міркування не могли бути вторинним додатком до давно підміченого

---

⁹⁸ Детальніше про ступінь інтегральності політики П. Сагайдачного та про роль у ній донського чинника див.: *Брежуленко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 122–156.

⁹⁹ Там само. – С. 125.

¹⁰⁰ Там само.

“патріаршого мотиву”, свого часу визнаного М. Грушевським за головний каталізатор появи ідеї вирядити до Москви посольство П. Одинця¹⁰¹. Тактичні інтереси змагань з Варшавою слід визнати самодостатнім підґрунтям для спорядження посольства. Інша справа, що загострення цієї проблеми збіглося в часі з появою в козацькому середовищі задуму (напевно, нав'язаного оточенням Й. Борецького) провести в Москві якісь попередні переговори з патріархом Феофаном.

З усіх найважливіших питань, порушених у Посольському приказі посланцями від П. Сагайдачного, – козацька служба царю, спільні виступи супроти Криму, регулярна платня, – тільки останнє мало вплив на подальші політичні практики Москви (конкретніше про це далі). У решті випадків ініціативи не виявляла жодна зі сторін. До початку 1625 р. взагалі немає звісток про спроби козаків налагодити зносини з центральною владою Московії. І це довершує коло підстав для відфільтрування того місця, яке належало московському чинникові у світоглядних орієнтирах українського козацтва в кінці XVI – першому двадцятилітті XVII ст. Висновок напрашується однозначний: у ставленні козацтва до Москви не простежується ознак мислення категоріями етнічної близькості українців та росіян, природної спорідненості Московії з українським світом (чи принаймні “не чужості”) та месійного покликання Москви як твердині православ'я. Козацтво сприймало московський чинник під кутом зору поточних інтересів існування та розвитку свого стану в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Інтереси ці були такими ж мінливими, як і дуже чутлива на погоду в регіональних міжнародних відносинах кон'юнктура польсько-козацьких змагань. Однак поява перших заяв (нехай і відверто тактичних), у яких представники козацького середовища припускали можливість за певних обставин піти до царя в підданство, сигналізувала про симптоматичне розширення уявлень козацтва стосовно горизонтів використання московського фактора. Від 1622 р. кількість повідомлень про козацькі заяви подібного типу наростала, на підставі чого в історіографії було висунуто тези про посилення в козацькому середовищі потягу до “царської руки” та про формування/сформування в ньому промосковських орієнтацій¹⁰².

¹⁰¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 432. Принагідно зауважу, що на початку 1990-х рр. цієї ж позиції дотримувався й П. Сас (*Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старина. – 1992. – № 2. – С. 69), який нещодавно скоригував свою точку зору на користь визнання самодостатнім чинником властиво козацьких мотивів спорядження посольства (*Сас П.* Дипломатична місія Війська Запорозького... – С. 63–64).

¹⁰² *Пацук В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 206–207, 209, 214–216.

Промосковська риторика і реальні настрої козацтва

Відомі на сьогодні джерела за 20 – середину 40-х років XVII ст. подають кілька варіантів приємних для московського вуха суджень, породжених козацьким середовищем. У грудні 1622 р. посланець від І. Копинського повідомляв Посольський приказ про наміри козаків у разі поразки від польського війська служити царю *“зі своїми містами”*. Аналогічне повідомлення надійшло до Розрядного приказу в липні 1625 р. від рильського воєводи М. Гагаріна¹⁰³. Радикальніше у цьому сенсі висловлювалися в Москві посланець від київського митрополита Йова Борецького піп Пилип та авантюрист Олександр Яхія. Змальовуючи ситуацію, що склалася в козацькому середовищі після поразки повстання 1625 р., піп Пилип переказав *“заповітне”* бажання козаків, яке нібито полягало в тому, щоб *“государ обдарував їх, велів їм допомогу вчинити своїми государевими людьми на поляків”*, і козаки *“стануть служити тобі государю і міста литовські стануть очищати в твоє государе ім'я, щоб їм православної християнської віри не відбити”*¹⁰⁴. Близькі за змістом новини повідав О. Яхія (і цілком зрозуміло чому), що саме він агітував козаків, аби *“Київ з усіма містами і землями, і Запорожжя привести під його государеву руку, і так буде краще”*¹⁰⁵. Однак напередодні повстання 1625 р. вивідувачі севських воєвод П. Воейкова й Н. Власова обмежували плани козаків лише бажанням перейти в межі Московщини¹⁰⁶. Та й обидва козацькі посольства, які побували в Москві у 1625 р., мови про підданство не вели¹⁰⁷.

Наступна хвиля відомостей хронологічно накладається на повстання під проводом Тараса Трясила, але має куди меншу амплітуду. У серпні 1630 р. путивльські воєводи писали, що козаки у випадку поразки *“хочуть бути у повелінні государя”*¹⁰⁸. Роком пізніше чернігівець Г. Рубчинський говорив у Севську, а потім у Москві, про намір козаків відійти на Дон, а звідти писати до Москви, щоб цар *“велів їм бути під своєю государською державою”*¹⁰⁹. Про те, що козаки хочуть іти на *“государеве ім'я”*, повідомляли у жовтні Посольський приказ путивльські воєводи¹¹⁰.

---

¹⁰³ ВУР. – Т. 1. – С. 29, 56.

¹⁰⁴ Кулиш П. А. Матеріали для історії... – Т. 1. – С. 182.

¹⁰⁵ Там само. – С. 216.

¹⁰⁶ ВУР. – Т. 1. – С. 55.

¹⁰⁷ Там само. – С. 50–53; Кулиш П. А. Матеріали для історії... – Т. 1. – С. 172–182.

¹⁰⁸ ВУР. – Т. 1. – С. 87.

¹⁰⁹ Там само. – С. 110.

¹¹⁰ Там само. – С. 114.

Восени 1632 р., тобто саме тоді, коли козацтво активно намагалося розіграти карту елекційного сейму для *“поправи вольності і свобод народу руського”*, а також для того, щоб розв’язати власні станові проблеми, Москва знову отримала звістки про козацькі наміри проситися під її опіку, якщо *“на них (козаків. – В. Б.) ляхи наступлять і їм снаги не буде”*¹¹¹. Така ж мотивація присутня в заявах, які лінули з козацького середовища в 1635–1636 рр. на хвилі повстання під керівництвом І. Сулими. При цьому, судячи з джерел, у двох випадках йшлося про переселення, у третьому – щоб бути на *“государевому імені”*¹¹².

Після повстань 1637–1638 рр. певна частина козаків мігрує на прилеглі до московського прикордоння терени майбутньої Слобожанщини й далі, виконуючи роль піонера та основної складової першої концентрованої хвилі українських переселенців.

Як бачимо, у джерелах перемежуються три споріднені між собою версії козацьких московоцентричних бажань: переселення на підконтрольні Москві території, служба цареві, перехід під царську зверхність разом *“зі своїми містами”*. Впадає в око, що найрадикальніший із варіантів – третій – з’являється на сторінках джерел найраніше (ще 1621 р.) й так само найраніше зникає (остання згадка припадає на 1632 р.). До всього не можна не помітити, що надходження з козацького табору до приказів та до воевод промосковських повідомлень щоразу накладається в часі на чергове загострення польсько-козацьких стосунків. Винятково в усіх зафіксованих випадках козаки жорстко прив’язували свої плани саме до долі збройного протистояння з Варшавою – ймовірного (у стислім часі), реального чи щойно програного. Формула *“якщо на них ляхи наступлять і їм снаги не вистачить”* в кількох лексичних інтерпретаціях є обов’язковою складовою повідомлень про московські плани козацтва. Так було в 1621 р., коли козаки поставили на кін усе, вимагаючи від Варшави суттєвих поступок за свою майбутню участь у польсько-турецькій війні. Так сталося роком пізніше, коли Польща, не виконавши передхотинських обіцянок, спровокувала величезне збурення в козацькому середовищі – численні морські походи, переміщення козацьких загонів на Дон, посилення розбійництва в Полі тощо. Так було в період безкоролів’я, коли козаки рішуче підняли планку своїх вимог – станових та загальнонаціональних. Про часи повстань 1625, 1630, 1637–1638 рр. вже й не мова.

Як тільки напруга в козацько-польських стосунках спадала й зменшувалася вірогідність вибуху чергового збройного конфлікту, з України переставали надходити повідомлення про таку надмірну козацьку при-

¹¹¹ Там само. – С. 125, 127, 129; АМГ. – Т. 1. – С. 402.

¹¹² ВУР. – Т. 1. – С. 148, 159.

хильність до Москви. Найпоказовішим прикладом є брак свідчень стосовно козацьких намірів піддатися цареві “разом з містами” в 1640–1647 рр., хоча козацтво, затиснуте тоді в залізні лещата в Україні й обмежене в можливостях на кримсько-турецькому напрямкові, переносить свою увагу на східний фланг, розвиваючи небачену досі активність у Полі. Тогочасні московські джерела переповнені звітками про козацьку колонізацію майбутньої Слобожанщини, здійснювану впереміш з невивагим здобичництвом¹¹³. Але цими соціальними практиками й вичерпувалися “промосковські” кроки козацтва. Іншими словами, задовольнилося воно заходами, звичними для нього вже в останній чверті XVI ст. І це в найскрутніші для козаків часи за всю першу половину XVII ст., коли, як влучно підсумував М. Грушевський: “Придавлена була козащина на волости. Обламани були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. Певними нутами зв’язаний був своєвільний козацький елемент на Дніпрівім низу”¹¹⁴.

Ще одна прикметна деталь. Як і раніше, з козацького середовища поруч зі сприятливими для Москви імпульсами струмували й протилежні. Про антимосковські заяви козаків 1622 р. вже йшлося. Влітку ж 1625 р. 800 запорожців долучилися до калги Шагін-Гірея, який готував похід (так зрештою і не здійснений) на Московщину¹¹⁵. Навесні 1630 р. інформатори путивльських воевод припускали можливість виправи козаків “на Московську державу війною”¹¹⁶. Практично не припинялося дошкульне для Москви козацьке здобичництво в Полі та на московському прикордонні, особливо масштабне й відчутне у 1642–1647 рр.¹¹⁷ У середині 40-х років козаки навіть переводять справу на серйозніший рівень – розпочинають чинити напади разом із татарами, що викликало в Москві величезне занепокоєння, і вона змушена була порушити перед Варшавою питання про “черкаське злодійство”¹¹⁸.

---

¹¹³ Про міграцію козаків та вихідців з інших верств українського населення на схід у першій половині XVII ст. див.: *Апанович Е. М.* Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648–1654 гг. // *Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей.* – С. 81–104; *Багалея Д. И.* Очерки из истории колонизации... – С. 159–196; *Миклашевский И.* К истории хозяйственного быта... – С. 167–170.

¹¹⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 41.

¹¹⁵ ВУР. – Т. 1. – С. 57.

¹¹⁶ Там само. – С. 82.

¹¹⁷ Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 35–40; *Флоря Б. М.* Молоді роки Івана Богуна // *Україна в минулому.* – Київ, Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71–76.

¹¹⁸ *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Москва, 1995. – Вип. 1. – С. 56–58.

Зрештою, попри виголошені заяви, які за своїм змістом мусили б насторожити польську владу, козаки не бачили у своїй поведінці нічого ворожого для Варшави. У 1626 р. посланці від М. Дорошенка просили у сейму дозволу на відвідини Москви козацьким посольством з метою отримати царську платню¹¹⁹. Водночас гетьман попереджав С. Конєцпольського, що ті нестерпні кривди, які чиняться козацтву після Курукова, можуть викликати міграцію частини випищиків на Московщину¹²⁰. Однак показовим є те, що сейм 1626 р. виявив цілковиту інертність: козаки відповіді не дочекалися¹²¹.

Розглянута суперечливість між заявами та діями козаків стає зрозумілішою, коли подивитися на неї крізь призму процесу “конфесіоналізації” козацтва, ключовий етап якого припадає саме на 20 – початок 30-х років XVII ст.¹²², і якому судилося визначити подальшу долю козацтва в українському світі, а за великим рахунком й долю останнього загалом. Через “конфесіоналізацію” воно перетворилося на визнаного церковними колами, а згодом і частиною української шляхти, оборонця православної віри. Це вивело справу улегітимнення козацького стану як “людей рицарських” на якісно інший рівень, поставивши козаків у центр творення нової моделі руської “політичної нації”¹²³. Серед впливів, під які, поєднавши свою долю зі справою православ’я, підставляло себе козацтво, були й такі, що підштовхували до зміщення кута зору на Москву. Залучаючись до ролі “нової оздобы” православної церкви, козаки вступали в тісний контакт із середовищем, яке дивилося на Москву іншими очима, ніж вони самі. Незалежно від обстоюваних стратегій “заспокоєння старожитної релігії грецької” і оточення Й. Борецького – І. Копинського, і угруповання П. Могили відштовхувалися у своєму сприйнятті Москви від спільного пункту: Москва – твердиня православ’я. І такий образ трансформувався в козацьке середовище принаймні від 1620-х рр., особливо ж інтенсивно в 20 – на початку 30-х років XVII ст., коли руські православні ієрархи взяли козацтво під тісну опіку. Висвячені на козацьких плечах Й. Борецький та його оточення бачили в Московії останній бастион православ’я, ставили її на ключове місце у своїх концепціях¹²⁴, і вже одним цим давали

¹¹⁹ Kwak J. Sejm warszawski 1626 roku. – Opole, 1995. – S. 84.

¹²⁰ AGAD. – Archiwum Zamojskich. – № 446. – S. 11.

¹²¹ Kwak J. Sejm warszawski 1626 roku. – S. 84–86.

¹²² Особливості “конфесіоналізації” козацтва детально з’ясував С. Плохій (*Plokhly S. The Cossacks and Religion...* – P. 100–144).

¹²³ Про місце козаків у різних моделях руської ідентичності див.: Там само. – P. 162–175.

¹²⁴ Детальніше про це див.: Паушто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие... – С. 203–210; *Plokhly S. The Cossacks and Religion...* – P. 288–291.

козацтву цілком іншу проекцію московського чинника, ніж ту, яку воно мало перед очима упродовж попереднього століття. Пішовши на союз з козаками, верхівка руського православного духівництва зіштовхнулася з необхідністю гармонізації московської та козацької складових своїх планів, через що прагнула повернути козаків обличчям до Москви. Тож доба Й. Борецького обернулася посиленою промосковською агітацією серед козацтва. Чи не найпоказовішим прикладом стала участь І. Копинського в корсунській раді 1632 р., де той закликав козаків, “щоб вони від християнської віри не відступали”, а він буде писати до царя і московського патріарха, щоб “їх, білорусців і черкас, пожалували, веліли прийняти під свою государеву руку”¹²⁵. Паралельно було докладено значних зусиль, аби переконати московську владу в тому, що козаки “шукають” царської зверхності¹²⁶. Цей мотив органічно вплітається в той комплекс ідей, яким православні ієрархи наповнили свою кореспонденцію до царя¹²⁷. В унісон твердили про козацьку схильність до підданства цареві посланці від І. Копинського та Й. Борецького. Напередодні Смоленської війни висловлювалися переконання, що козаки більше не служитимуть Речі Посполитій проти Московії.

Відтак поява у властиво козацькій риториці відповідних виразів, хронологічно і за духом збігаючись із заходами Й. Борецького – І. Копинського й накладаючись на протилежні за змістом реальні дії козаків, віддзеркалює особливості засвоювання козацьким середовищем впливів, що струмували з патронованої ним Церкви. Козацтво не змінює свого погляду на Москву настільки, наскільки від нього очікували. До її образу дописується православний складник, але на московську хвилю козацтво не налаштовується, воно лише коригує місце московського чинника у своїх розрахунках супроти Варшави, по суті, доводячи до логічного кінця напрацювання часів П. Сагайдачного. У козацьких головах роль Москви остаточно обростає функцією своєїрідної перестороги для Польщі. Ефект мав досягатися шляхом артикулювання козаками своєї “схильності” до підданства царю при одночасному піднесенні ролі московського прикордоння та суміжного Поля як території пересиджування польських репресій, а то й напрямку можливої міграції (на крайній випадок). Тому й згадують козаки про “царську руку” лише під час суттєвих загострень

¹²⁵ ВУР. – Т. 1. – С. 129.

¹²⁶ Про це питання див.: *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 209, 211, 215; *Plokhy S.* The Cossacks and Religion... – Р. 281–282.

¹²⁷ Йов Борецький удався навіть до перепросин царя за похід Петра Сагайдачного на Москву 1618 р. (*Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 209).

своїх відносин з Варшавою, без жодних застережень перемезовуючи при цьому приємні для московського вуха заяви з діями, протилежними за змістом. А коли з приходом на київську митрополичу кафедру П. Могили звідти перестав віяти колишній вітер як у бік Москви, так значною мірою і в бік козаків, поступово ослабли й зацікавлення козацтва пустопорожніми і, як до того часу остаточно з'ясувалося, байдужими для Польщі заявами про нібито свій намір піддатися цареві “разом з містами”. Козаки воліють обмежитися заходами, які мали під собою певніший ґрунт – погрозами переселитися до Московщини.

Перетравлення козацтвом у такий спосіб промосковських ідей, навіюваних колом Й. Борецького – І. Копинського, добре показує, що козацька еліта як епіцентр вироблення політики стану сприймала їх як антитезу своїй політичній самоідентифікації. Суперечили вони й ключовій тенденції, запущеній (чи каталізованій?) “конфесіоналізацією” козацтва – руху до ототожнення себе часткою руської політичної нації, а звідси й до усвідомлення свого зв'язку з територією. У цьому сенсі альтернативи Речі Посполитій для старшини не існувало. “Піддання міст” цареві не належало тоді до козацьких “прав і свобод”. Міграція ж до московського прикордоння означала докорінне руйнування традиційної системи координат. Переселення могло розглядатися як останній варіант в умовах безвиході, наближення якої еліта не відчувала навіть у так звані часи “золотого спокою”. За поодинокими винятками серед переселенців не бачимо представників “статочних”, а самі переселення не були виявом централізованої політики, лише автономним рішенням окремих козаків чи козацьких загонів. Лави мігрантів наповнювали випищики, середовище за природою схильне до відцентрових дій, влади настрою, охлократизму. Те, що за поведінкою випищиків не стояло глибоких промосковських орієнтацій, чи не найкраще ілюструє факт переселення козацького загону під крило кримського хана в кінці 1630-х рр.¹²⁸ Під час повстання 1637–1638 рр. у козацькому середовищі обговорювалася також можливість у випадку поразки відійти на землі турецького султана. Поширювалися чутки, що той виділяє козакам шість міст¹²⁹. Саме низи всупереч волі старшини створили загін для підтримки запланованого Шагін-Гіреєм походу на Москву та формували ті контингенти, які нападали разом з татарами та московське прикордоння у 1640-х рр.¹³⁰

¹²⁸ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 57–59.

¹²⁹ Див.: Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 38.

¹³⁰ Про ці напади див.: Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 56–57; ВУР. – Т. 1. – С. 57.

Наскільки “обмосковилося” козацтво під впливом агітацій Й. Борецького та його однодумців, чи не найвиразніше відтінює реакція козаків на Смоленську війну 1632–1634 рр. Як відомо, козацькі контингенти брали в ній активну участь. Наприкінці лютого 1633 р. козаки разом з польським військом спробували оволодіти Путивлем¹³¹. У березні, розташувавшись у Прилуках, вони робили звідти дошкульні для противника вилазки в стан ворога¹³². Травнева облога Путивля відбувалася за участі близько 20 тис. козаків¹³³. У липні козацький загін на чолі з тим самим Я. Острянином, який пізніше спровокує першу по повстанню 1637–1638 рр. хвилю переселення козаків на терени майбутньої Слобожанщини, оволодів Валуйками й три дні затято штурмував Білгород, де спалив острог¹³⁴. Цікаво, що рейд Я. Острянина починався з території України, а не з лінії польсько-московського протистояння і, як з’ясував О. Новосельський, збігся (мабуть, не випадково) з потужним набігом на московські землі татар – тогочасного союзника Речі Посполитої¹³⁵. Тоді ж у липні козацька рада ухвалила рішення вирушити під Смоленськ. Київський митрополит Петро Могила благословив козаків на цю акцію¹³⁶. 19 вересня 20 тисяч козаків прийшло під місто і взяло непересічну участь у знаменитій Смоленській кампанії¹³⁷. Крім того, з-під Смоленська вони здійснювали рейди вглиб московської території до Вязьми, Ржева і Калуги¹³⁸. Одночасно інші козацькі підрозділи були задіяні на Сіверщині, виконуючи надзвичайно важливі оперативно-тактичні завдання: козаки прикривали її від нападів московських військ та брали участь у наступальних опе-

¹³¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – С. 206; *Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських па Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Випуск 37. – Частина 1. – С. 183.

¹³² *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634 і Чернігово-Сіверщина // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 45.

¹³³ Там само. – С. 46; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. – S. 13. Про участь козаків в облозі Путивля див. також: *Nagielski M.* Kozaszczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. 1. – S. 795.

¹³⁴ *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 11.

¹³⁵ *Новосельський А. А.* Борьба Московского государства... – С. 216. П. Кулаковський вмотивовано припускає, що в березні 1634 р. козаки могли затягнути до свого походу під Курськ один із передових загонів татар, що саме готувалися до вторгнення в Московщину (*Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634... – С. 58).

¹³⁶ *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634... – С. 49.

¹³⁷ Докладно про роль козаків у боях за Смоленськ див.: *Lipiński W.* Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w 1633 // Przegląd historyczno-wojskowy. – 1931. – Т. VI. – S. 207–225.

¹³⁸ *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні. – С. 26; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. – S. 14–15.

раціях¹³⁹. Так, наприкінці вересня – на початку жовтня козацькі полки на чолі з Лавринком та Пирським відбивали разом з польськими хоругвами напад царських воєвод Г. Аляб'єва та Ф. Бутурліна на Миргород. У березні 1634 р. саме козаки були основною складовою війська князя Я. Вишневецького, яке штурмувало Севськ, а потім пустошило Кома-рицьку волость. На початку квітня згодом до 12 тис. козаків ходило під Курськ. Загалом весняна наступальна кампанія, як слушно підсумував П. Кулаковський¹⁴⁰, зв'язала Москві руки, не давши перекинути розміщені на Сіверщині військові підрозділи під Смоленськ, де вирішувалася остаточна доля війни. Після укладення Полянського миру козаки продовжували брати участь у антимосковських заходах. Зокрема, польсько-козацьке військо з ініціативи Я. Вишневецького ходило під Білгород¹⁴¹.

Словом, вплив козацтва на перебіг Смоленської війни важко переоцінити. Без залучення козаків, без їхньої активності на Сіверщині та під Смоленськом розраховувати на загальну перемогу Річ Посполита, по суті, не могла. Початкові ухиляння козаків від участі у Смоленській війні, датовані другою половиною 1632 – початком 1633 рр., не мали нічого спільного з небажанням воювати з одновірною Москвою. Джерела подають лише тактичні мотиви, які не заходять у царину самоідентифікації козацтва як органічної частини політичного світу Речі Посполитої¹⁴².

Козаки сприймали війну із дзвіниці “людей рицарських”, вірних підданих короля, а не з позиції суспільного організму, котрий шукає іншого державно-політичного даху – Московії. На передній план було поставлено стратегію змагань за обстоюваний комплекс інтересів, тобто той пункт, крізь призму якого козацтво з початку XVII ст. традиційно дивилося на всі війни, на котрі їх запрошувала Варшава. Розігруючи карту свого залучення до польського війська, як один із ключових засобів тиску на конвокаційний та елекційний сейми¹⁴³, козаки на Москву не оглядалися. У козацькому середовищі не простежується внутрішніх розбіжностей стосовно курсу на затягування виходу до театру бойових дій. Низи

¹³⁹ Про військові операції козацьких підрозділів, дислокованих на Сіверщині, та роль цього чинника див.: *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634... – С. 52–59; *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні. – С. 11–12; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki... – S. 14–16.

¹⁴⁰ *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634... – С. 58.

¹⁴¹ Там само. – С. 59.

¹⁴² Тактика, застосована козаками у зв'язку із закликами Варшави до участі в Смоленській війні, досліджена Б. Флорею (*Флоря Б. Н.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Marra Mundi.* Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – С. 445–449).

¹⁴³ Ширше про особливості козацьких стратегій доби безкоролів'я 1632 р. див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 139–158.

чітко дотримувалися розпоряджень старшини. З подібною ж одностайністю козацтво сприймало саму ідею польсько-московської війни. Козацтво виступає як однорідна сила, непідвладна сумнівам з приводу засадничої доцільності своєї участі в ній. Воно чекало лише на результати елекції та на рішення елекційного сейму з приводу питань, порушених козацьким посольством.

Враховуючи тогочасний брак у Варшаві зібраного війська, спроможного реально протистояти московитам¹⁴⁴, така тактика стала істотним додатком до решти передумов, які у своїй сумі змусили сейм загравати з козаками й зробити ключову поступку православним – улегітимнити відновлену в 1620 р. православну ієрархію. Козацькі посланці були навіть прийняті раніше за інші посольства (з іноземними включно)¹⁴⁵. Козаків вислухали в обох палатах. Під загальним тиском православних новообраних король видав привілей, визнавши київську православну митрополію й пообіцявши на наступному сеймі підтвердити його конституцію¹⁴⁶. У такий спосіб було пом'якшено й козацьку проблему. Але попри це польські урядовці не ризикнули повністю відмахнутися від станових вимог козацтва. У грудні, не дочекавшись від козаків конкретної згоди з приводу участі у Смоленській війні, Владислав IV листовно переконував Військо Запорозьке, що нерозгляд козацького питання на сеймі зумовлювався єдино тим, що нібито *“за звичаєм і правом посполитим перед коронацією не годиться нам нічого вирішувати”*. Король відкривав дорогу до подальших переговорів, обіцяючи, порозумівшись із сенаторами, задовольнити прохання-вимоги *“скільки і право, і слушність дозволить”*¹⁴⁷.

Власне, з політикою нового короля козацтво пов'язувало перспективу вирішення своїх стратегічних проблем. Як з'ясував Б. Флоря¹⁴⁸, вже на початку 20-х років у козацькій свідомості Владислав (тоді ще королевич)

---

¹⁴⁴ Докладніше про підготовку Речі Посполитої до Смоленської війни див.: *Lipiński W. Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny Smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // Przegląd historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1931. – Т. IV. – С. 243–271.*

¹⁴⁵ *Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – С. 297.*

¹⁴⁶ Про особливості розгляду на конвокаційному та на елекційному сеймах козацького питання та проблеми православних взагалі див.: *Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny... – С.89, 119–120, 160–162, 297; Nagielski M. Kozasczyzna czasów Władysława IV. – С. 793–795.*

¹⁴⁷ *Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 306.*

¹⁴⁸ *Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 92.*

займав іншу нішу, ніж польська шляхта. Поруч із литовським польним гетьманом К. Радзивіллою, майбутній король вважався захисником козацтва й православних, протиставлявся польській шляхті, яка нібито всупереч його волі таврує козацтво й православ'я, не бажаючи визнати за "людьми рицарськими" відповідних станових прерогатив. Більше того, король і польська шляхта трактувалися як два чинники, що постійно ворогують між собою. Напередодні елекції у козацькому середовищі ходили абсолютно безпідставні чутки, ніби поляки ставлять на Яна Казимира, Литва – на Владислава, і що цілком ймовірно може статися збройна сутичка між цими противниками¹⁴⁹. Відповідно "народ руський" був союзником Литви, а козаки – збройною опорою королевича. Не затьмарили образ Владислава IV навіть козацькі повстання 1635 та 1637–1638 рр. Те, що король тоді нічим конкретним не виявив свою прихильність до козаків, не змінило козацьких уявлень про нього. Навпаки, поширювалися чутки, що польське військо діє поза його волею, і, навіть, що Владислав IV разом із К. Радзивіллою воюють з поляками за православ'я, що Ян Казимир хоче відібрати корону¹⁵⁰. Напередодні ж повстання, у 1636 р., коли Владислав IV непередбачувано з'явився в Києві, пішли поголоски, що король прийме православну віру й буде разом з козаками стояти проти Яна Казимира¹⁵¹.

Причини такої живучості в козацькій свідомості переконань про "свого" Владислава потребують окремого дослідження. Але поза тим, враховуючи характер стосунків у козацькому середовищі між "поміркowanими" і "радикалами" з приводу ключового питання – стратегії взаємовідносин з Польщею, циркулювання чуток про колізії навколо Владислава, а звідси й міфологізація його постаті в козацькому світі, були вигідні в першу чергу верхівці козацтва. Адже це закладало підґрунтя для того, щоб викликати таку реакцію низів на проблему польсько-козацького протистояння, яка б відповідала потребам "поміркowanих". Наявність протиставлення "свій" король – "чужа" польська шляхта суттєво полегшувала реалізацію "статочної" політики. Козацький корабель діставав більше шансів оминати рифи збройного протистояння з Варшавою. Існував і сприятливий ґрунт для поширення чуток, створений переважно поєднанням міцно закоріненого в історичній пам'яті козацтва світлого

¹⁴⁹ Про поширення таких чуток див.: Там само. – С. 94. Насправді кандидатура Владислава вже на конвокаційному сеймі не мала альтернативи (*Czapliński W. Władysław IV i jego czasy.* – Warszawa, 1972. – S. 95–97; *Kaczorowski W. Sejmny konwokacyjny i elekcyjny...* – S. 41, 119).

¹⁵⁰ *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани... – С. 94–95.

¹⁵¹ *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 40–41.

образу “козацького короля” Стефана Баторія з його реформою та позитивних спогадів про Владислава, винесених з походу на Москву 1618 р.

Чи брався при всьому цьому до уваги московський чинник, наразі сказати важко. Але курс на утвердження образу Владислава-протектора козаків і православних, зміцнюючи в козацтві надії на вирішення своїх станових проблем у рамках державного організму Речі Посполитої, крім усього, був свого роду щепленням проти формування в козацькому середовищі стійких промосковських орієнтацій. І це було дуже важливо з огляду на те, що на протилежну тенденцію працювало два суттєвих чинники: дедалі примарніша перспектива у змаганнях з Варшавою та навіюваний духівництвом у 20 – на початку 30-х рр. XVII ст. образ одновірної Москви як природного захисника українського православного світу. Живучість надій на Владислава IV яскраво засвідчує існування в комплексі вартостей українського козацтва чіткої орієнтації на політичну систему Речі Посполитої, а також є одним із вагомих чинників, які у своїй сумі однозначно декваліфікують тези про те, що в козацьких головах Річ Посполиту заступає московська альтернатива і що козацька думка прямує в бік пов'язання майбутнього козацтва з існуванням у складі державного організму Московії.

* * *

Сама Варшава теж не знаходить у поведінці козаків ні ознак промосковської налаштованості, ні нахилу до підданства Москві, ні загроз для цілісності Речі Посполитої. Козацько-московські стосунки трактувалися як лінійні контакти, не обтяжені глибоким ціннісним змістом. До різкого посилення міграційного руху козаків у Поле в кінці 30 – середині 40-х рр. XVII ст. Польща не враховувала геополітичний контекст стосунків козаків з Московією, бачила в них лише ймовірне джерело поточних ускладнень для реалізації своєї козацької політики. Козаки не знали тотальних заборон на зв'язки з московськими чинниками, як, скажімо, на морські та суходольні походи проти мусульманських сусідів. Поодинокі, безсистемні окрики линули з Варшави лише під час крайніх загострень у польсько-козацьких стосунках, та й то не завжди. На сьогодні відомі два таких приклади: восени 1625 р. під час козацького повстання С. Конецпольський у Декларації вимагав від козаків докладно розповісти комісарам про посольство до Москви Івана Гирі та віддати їм листи, які “мали від московського князя”¹⁵². Під час повстання на чолі з Тарасом Трясилом коронний гетьман побоювався, що Москва в якийсь спосіб підтримає козаків¹⁵³.

¹⁵² Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopismów tudzież dzieł. – Lwów, 1833. – Т. VI. – S. 181–182.

¹⁵³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 127.

Такі ж думки снували і в королівській канцелярії¹⁵⁴. В інших подібних ситуаціях Варшава московської проблеми не порушувала. Та й у розглянутих випадках не бачимо ані рішучості, ані послідовності. Зокрема, в 1625 р. С. Конецпольський цілком задовольнився козацькими словами, що заслали вони посольство, “*дотримуючись давнього звичаю*”¹⁵⁵, бо в наступному варіанті Декларації місця для московського питання вже не знайшлося¹⁵⁶. Не представлена проблематика стосунків козаків з Москвою і в Куруківському трактаті та решті польсько-козацьких договорів першої половини XVII ст. – від Житомирської комісії до Ординації 1638 р.¹⁵⁷

Проте найяскравішим виявом розрідженого ставлення Варшави до проблеми козацько-московських стосунків є брак фактів про обговорення останньої у шляхетському середовищі. Робота більшості сеймів першої половини XVII ст. вже добре відома, а 22 сейми стали об’єктом монографічних досліджень (1600, 1603, 1605–1606, 1611, 1615–1616, 1619–1621, 1623, 1625, 1626 (2 сейми), 1627–1629, 1632 (2), 1633, 1639)¹⁵⁸. Так-от жоден із сеймів не переймався зауваженим питанням ні спеціально, ні опосередковано. Не простежується тривоги за наслідки контактів козацтва з Москвою в інструкціях сеймиків, промовах сенаторів та послів. Серед королівських інструкцій лише одна – на сейм 1626 р. – згадує в переліку козацьких “*свавол*” зв’язки козаків з Москвою (спорядження посольства), та й то не артикульовано, а в загальному ряді¹⁵⁹ і без відгону в роботі відповідних сеймиків і самого сейму¹⁶⁰.

Лише після козацьких воєн 1637–1638 рр. Польща починає уважніше придивлятися до проблеми козацько-московських стосунків. Непокіоть її активний міграційний рух козацтва в напрямку московського прикордоння, а також широке залучення Москвою козаків до залюднення Поля по річпосполитському кордону. Схоже, Варшава починає усвідомлювати, яку загрозу для неї з огляду на перспективи змагань з Москвою (а може, й козаками) таїла далекоглядна колонізаційна політика останньої. Якщо в середині 20-х рр. XVII ст. вже згадувана пересторога М. Дорошенка про небезпеку наповнення випишиками Московщини почута не була, то тепер польський уряд прагне загальмувати негативні для нього процеси. Але діє

¹⁵⁴ Жукович П. А. Сеймовая борьба. – Т. 6. – С. 149.

¹⁵⁵ Zbiór pamiętników... – S. 189.

¹⁵⁶ Ibid. – S. 212–215.

¹⁵⁷ Див.: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – Т. 1. – № XXVIII; ВУР. – Т. 1. – С. 255–257; Жерела до історії України-Руси. – С. 107, 215–216; Pisma St. Żółkiewskiego. – Lwów, 1861. – S. 315–318, 330–334.

¹⁵⁸ Перелік цих досліджень див.: *Rzońca J. Seimy z lat 1597 i 1598...* – S. 3–4.

¹⁵⁹ Жерела до історії України-Руси. – С. 285.

¹⁶⁰ *Kwak J. Sejm warszawski...* – S. 17–54, 64–110.

не за рецептом М. Дорошенка (ліквідація “*кривд незносних*”, які тяжіли над козацтвом), а у звичний для себе спосіб, не помічаючи кореня проблеми. Варшава намагається вплинути на Москву й водночас перетнути шлях переселенцям. Вже на початку весни 1638 р. путивльський воєвода отримав відомості, у яких перебування польських військ на Лівобережжі прямо пов’язувалося з намірами короля не допустити переміщень козаків у бік майбутньої Слобожанщини. Путивлець Григорій Лєтягін зі слів українського купця Василя Коломійця говорив, що “*лежать на лежі в окраїнних литовських містах в Ніжині, і в Ромнах і в Батурині, і в Прилуках, і в інших литовських містах з полковником Станіславом Потоцьким ляхів тисячі з 3 для козаків, щоб де запорозькі козаки не втікали до Москви*”¹⁶¹. Що ці слова дійсно відбивали реальне ставлення Варшави до проблеми міграції українського населення за московський кордон, свідчать польські вимоги 1638–1640 рр. до царя видати Яцька Острянина та Д. Гуню й не приймати переселенців¹⁶²; заклики до острянинців покаятися¹⁶³; врешті, здійснення в 1639 р. спеціальної військової експедиції під Чугуїв, щоб силою змусити останніх повернутися¹⁶⁴.

Розчарування в козацтві

Продемонстрований козаками в першому двадцятилітті XVII ст. вплив на суспільні процеси в Україні та на міжнародні відносини в Східній Європі, який так негативно відбився на становищі Московії за Смутної доби, підштовхнув московську еліту до переоцінки ролі козацтва та перегляду місця Війська Запорозького в структурі своєї зовнішньої політики. Для Москви з її давнім прагненням приєднати українські та білоруські землі визначальним сигналом мусило стати завершення розпочатого ще в середині XVI ст. процесу перетворення козацтва на самодостатній чинник внутрішньополітичної конфігурації та військової потуги Речі Посполитої. Перебравши на себе роль захисника українського православія, приміряючи з початку 30-х років функцію оборонця “*прав та свобод народу руського*”, зятято змагаючись з Варшавою за власні станові прерогативи, маючи значний людський і військовий ресурс, козацтво стало спроможним зруйнувати суспільну рівновагу в державі. Не відчувати цього Москва не могла. Крім того, вона мала серйозні підстави

---

¹⁶¹ Цит. за: *Іванцов І.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638. – Київ, 2002. – С. 171.

¹⁶² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 76.

¹⁶³ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. V. – Т. 9. – С. 185.

¹⁶⁴ *Іванцов І.* Повстання українського народу... – С. 277–279.

розраховувати на втягування українського козацтва до орбіти своїх впливів, оскільки воно випромінювало готовність до служби цареві проти мусульманських сусідів, бажало регулярно отримувати “государеве жалування”, перебувало під впливом промосковської агітації з боку вищого православного духовництва.

Однак, попри все, відправний пункт вироблення козацької політики залишався в Московії той самий – позаелітарність козацтва. Цар та його оточення мусили давати собі раду в тому, що їм доводилося мати справу зі специфічним станом, який, хоча й змагався за визнання за собою прав і привілеїв “людей рittersьких”, але який згідно зі своїм легітимним місцем у становій ієрархії не міг стати “законним” суб’єктом відносин з приводу політичної долі українських земель. А відтак козацтво можна було використати винятково для розхитування державного човна Речі Посполитої, уживаючи при цьому важелі цілком відмінні від тих, які зазвичай застосовувалися в ті часи до представницького стану.

Формуючи ж поточні стратегії, спрямовані на українське козацтво, Москва добре пам’ятала козацький внесок у роздмухування Смути та в реалізацію амбітних планів Сигізмунда III та королевича Владислава щодо царського трону. Пам’ятала й те, як козаки однією рукою брали “жалування” від Василя Шуйського, а іншою – гострили шаблю на чергову атимосковську кампанію. Події 1605–1618 рр. чітко засвідчили, що засадничо українське козацтво як стан не мислить себе поза політичною системою Речі Посполитої і, не переймаючись єдиновірністю Москви, не прилучається до ролі своєї людини в чужій команді. Цар, роздратований поведінкою козаків, не вірить у щирість послів П. Сагайдачного, не наважується тримати купно запорожців-вихідців із загону полковника Ждана Коншина й розпорошує їх по різних містечках¹⁶⁵.

Дратували українські козаки Москву й у зв’язку з її новою кримською політикою. Інтереси цієї політичної лінії вимагали припинення наступальних козацьких операцій з Дону. Однак, попри всі докладені зусилля, досягти сподіваного ефекту Москві не вдалося, до чого неабияк спрчинилися зв’язки українського козацтва з донцями. У рамках курсу П. Сагайдачного Дон розглядався як один із важливих факторів зміцнення позиції стану в протистоянні з Варшавою й посідав належне місце в козацьких стратегіях. Українське козацтво різко активізувало стосунки з Військом Донським, стало їхнім безперечним лідером, перетворило козацьку вісь Дніпро–Дон на впливовий складник військово-політичної ситуації в Східній Європі¹⁶⁶. Під впливом запорожців стрімко зростає кількість і

¹⁶⁵ Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 216.

¹⁶⁶ Ширше про місце Дону в стратегіях П. Сагайдачного див.: *Брехуменко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 124–145, 155–156.

розширилися масштаби морських походів, здійснюваних з Дону, що суперечило московським планам. Звинувачення у потуранні козацьким діям хмарою летять до Посольського приказу зі Стамбула й Бахчисарая, загрожуючи Московії суттєвими зовнішньополітичними ускладненнями.

Крім того, підливала масла у вогонь Польща, яка (і про це вже йшлося вище) не втрачала нагоди підкреслити, що саме цар потурає переміщенням українських козаків на Дон, де вони пересиджували польські репресії, і звідки вибиралися в море й позбавляли спокою мусульманських сусідів. Москва у відповідь називала запорожців головними призвідцями “сваволі” донців, підкріплюючи свої твердження реальними прикладами толерування Варшавою антимосковських дій обох козацтв за Смутної доби¹⁶⁷. Обов’язковим складником царських наказів і грамот посланцям до Туреччини та Криму була вимога говорити протилежній стороні про віроломство Варшави, яка, жадаючи посварити “великих государів”, намовляє запорожців “не тільки на море розбивати кораблі чи на інші турецького царя міста чи на Крим, і на государеву (московську. – В. Б.) землю підмовляє”¹⁶⁸. Інша справа, що ефективність подібних кроків як Польщі, так і її суперниці – Москви – була дуже низькою. У Стамбулі та Бахчисарая давали собі раду в “авторстві” тих чи інших козацьких виправ на море, як це, скажімо, сталося в 1622 р., коли кафинський паша відкинув запевнення московських послів до Туреччини І. Кондирєва і Т. Бормосова в тому, що недавній похід під Кафу справа рук запорожців, а не донців¹⁶⁹. Аналогічні слова почули ці ж послы в селі Кандря поблизу Стамбула. Там “усілякі люди говорили, що вони донських козаків з черкасами знають, нинішнього літа приходили до нас в село Кандру і випалили донські козаки, а не черкаси”¹⁷⁰. У подібні ситуації потрапили московські послы до Криму Л. Кологривов і О. Дуров (1630), П. Воєйков і С. Зверєв (1631), а також послы до Туреччини А. Прончищев і Т. Бормосов (1633)¹⁷¹.

Найбільше ж компрометували українсько-донські стосунки в очах Московії спроби запорожців втягнути донців до нових антимосковських дій. Москва добре розуміла хисткість своїх позицій на Дону. Бо ж відмова від репресивної політики Бориса Годунова в донському питанні не пододала принципових розбіжностей між нею і донським козацтвом, лише

¹⁶⁷ РГАДА. – Ф. 89. – 1632. – № 3. – Л. 257.

¹⁶⁸ Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 141, 145. Подібні тези подибуємо й у більшості царських грамот та наказів посланцям до Туреччини й Криму. Див., наприклад: Документи російських архівів... – Т. 1. – С. 255.

¹⁶⁹ РГАДА. – Ф. 89. – 1622. – № 2. – Л. 50.

¹⁷⁰ РГАДА. – Ф. 89. – 1622. – № 1. – Л. 51.

¹⁷¹ РГАДА. – Ф. 89. – 1622. – № 2. – 1632. – № 3. – Л. 333–334; № 4. – Л. 204–205; Ф. 123. – 1630. – № 17. – Л. 53; Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 217.

дозволила зняти надмір напруги. Інтереси Війська Донського суттєво суперечили черговій зовнішньополітичній лінії Москви та незмінному курсу останньої на поступове “заковтування” козацьких анклавів Дону, Волги та Яіка. Не дивно, що в Посольському приказі дуже прискіпливо підійшли до з’ясування сутності та наслідків тієї агітації, яку запорожці проводили в середовищі донців на зламі 1616–1617 рр.¹⁷² А в 1618 р. новий московський цар мав нагоду вже наочно переконатися в живучості на Дону антимосковських настроїв, до підживлення яких напередодні доклали рук українські козаки: Військо Донське відмовилося взяти участь в обороні Москви від війська королевича Владислава та від українських козаків¹⁷³. Очевидно, події 1618 рр. остаточно схилили Москву до того, щоб змусити донців розірвати зв’язки українського козацтва з Доном. Безуспішні спроби тривали аж до зміни Москвою орієнтирів у своїй кримській політиці (середина 30-х років).

З огляду на всі ці обставини, цілком закономірною виглядає обговорена вище реакція царя на посольство П. Одинця й стримане прийняття козацьких посольств, засланих до Москви в 1625 (лютневе на чолі з І. Гирею та грудневе) і 1626 рр.: інших видів на них, крім засвідчення Війську Запорозькому своєї приязні, Михайло Федорович та його оточення не мали¹⁷⁴. І це після повідомлень путивльських воевод про нібито бажання козаків служити царю разом зі “своїми містами” та на тлі відвідин Москви І. Борисковичем і попом Пилипом, посланцями від тісно пов’язаного з козацтвом митрополита Й. Борецького, які, крім усього, виставляли козаків за палких союзників царя проти Польщі¹⁷⁵.

У середині 1620-х рр. Москва зіштовхнулася з призабутою вже загрозою козацько-татарських нападів: уклавши наприкінці 1624 р. військово-політичний союз з Кримом, козаки наступного року “засвітилися” в приготуваннях калги Шагін-Гірея до масштабного походу на Московщину. Наприкінці липня 1625 р. рильський воевода М. Гагарін писав

¹⁷² Документи московських архівів... – С. 107–109.

¹⁷³ *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 126.

¹⁷⁴ Джерела про прийняття в Москві посольства І. Гирі не збереглися, але те, що путивльські воеводи беззастережно пропустили козаків до Москви, свідчить про знесення Посольським приказом заборони 1620 р. (ВУР. – Т. 1. – С. 50–53). Інше козацьке посольство прибуло до Москви разом з авантюристом О. Яхією та посланцем від Й. Борецького попом Пилипом (*Кулиш П. А.* Матеріали для історії... – Т. 1. – С. 175). Але інтерес, який виявили до козаків московські урядовці, не йде в ніяке порівняння з їхнім зацікавленням “сином турецького султана”. Взимку 1626–1627 рр. Москву відвідало посольство від гетьмана М. Дорошенка (*Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 209).

¹⁷⁵ *Кулиш П. А.* Матеріали для історії... – Т. 1. – С. 182; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 208–209.

до Посольського приказу, що *“кримський цар вийшов з Криму з багатьма людьми, а йде де, государ, на твої государеві міста, а з ним, государ, запорозьких козаків 800 чоловік, а ті, государ, козаки прийшли до нього без гетьманського відома”*¹⁷⁶. З іншого флангу – донського – також надійшла аналогічна інформація. Вивідувачі воронезького воеводи говорили в серпні, що Шагін-Гірей закликав своїх союзників запорожців до походу на Москву *“і запорозькі козаки з ним були і з ним на Московську державу їти не захотіли”*. Більше того, ці вивідувачі повідомили про прагнення калги через свого посла вплутати в справу ще й Польщу. У відповідь король начебто *“до кримського царя і до калги Шин-Гірея писав, щоб звав до себе на допомогу запорозьких черкас”*, бо сам він (король) *“запорозьким черкасам велів їти та Московську державу і запорозькі черкаси того не послушали і до нього не пішли”*¹⁷⁷.

Загалом інформацію, яку отримали в Посольському приказі, не можна назвати бездоганно точною. Так, Польща в 1624–1625 рр. насправді відклала в довгий ящик пропозицію Шагін-Гірея про військово-політичну спілку, спрямовану насамперед проти Туреччини, хоча в певних магнатських колах проект калги збудив велике зацікавлення¹⁷⁸. Однак вірогідність появи в обозі Шагін-Гірея частини українських козаків була значною. Навіть коли б козацька верхівка виступила проти, частина запорожців могла піти зі власної волі. Калга, без сумніву, сподівався на запорожців і через них розраховував затягнути до походу й донців. З огляду на те, що українським козакам і в 1624–1625 рр., і далі до 1629 р. вдавалося підпорядковувати дії Війська Донського інтересам власного союзу з татарами¹⁷⁹, така перспектива була цілком реальною. А відтак йшлося про формування широкої антимосковської коаліції за участю кримців, казіївських ногайців, частини Великого Ногаю, українських та донських козаків¹⁸⁰. Не випадково Москва саме в 1625 р. різко активізує спроби зруйнувати міжкозацькі зв'язки і в такий спосіб забити клин у вибудований Шагін-Гіреем ворожий щодо неї пояс Дніпро–Дон–Волга: без впливу запорожців участь донців у татарському поході ставала практично нереальною.

---

¹⁷⁶ ВУР. – Т. 1. – С. 57.

¹⁷⁷ Там само. – С. 58.

¹⁷⁸ Ширше про це див.: *Varanowski B. Polska a Tatarszczyzna...* – S. 31–33, 41.

¹⁷⁹ Докладно про це див.: *Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва...* – С. 176–178.

¹⁸⁰ Про підготовку кримцями в 1625 р. московського походу та про залучення до нього ногайців різних колін див.: *Новосельський А. А. Борьба Московского государства...* – С. 127, 140–156. Див. також: РГАДА. – Ф. 210. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 137.

На щастя для Московії, восени 1625 р. калга був змушений відмовитися від своєї ідеї. Але перебіг подій, що супроводжували підготовку походу, безумовно, не міг не залишити сліду в уявленнях московської еліти про внутрішній світ українського козацтва. Поведінка козаків спрацьовувала на зміцнення переконань Москви в ненадійності й нещирості їхньої “служби цареві”, вкорінювала думку, що від козацтва принципово не варто було очікувати консолідованої позиції. І своїм ставленням до козацьких посольств Михайло Федорович виразно продемонстрував, що не вважав українське козацтво своєю опорою у протиборстві з Річчю Посполитою. Прив’язуючи козаків до пуповини царського жалування, московська влада ставить перед собою поки що вужчу мету – зміцнити в козацькому середовищі свої загальні впливи. Тому ігнорування московською дипломатією в 1626 р. планів шведського короля Густава та семигородського князя Габора Бетлена спровокувати козаків до виступу проти Польщі¹⁸¹ випливало не стільки з неготовності Москви до нової війни, скільки з усвідомлення безперспективності знайти стабільний відгук у козацькому середовищі, особливо серед верхівки.

Остаточно утвердитися в такому переконанні Москва мала змогу в 1631 р., коли вона, взявши курс на війну з Польщею, таки наважилася розіграти козацьку карту. Очевидно, московська еліта все ж не встояла перед чарами запевнень українських православних ієрархів, а також повідомлень воєвод про неодноразові москвоцентричні заяви козаків і на цьому ґрунті піддалася напучуванню шведського посла Йоганна Мюллера, який 15 липня радив цареві умовити козаків виступити проти Варшави¹⁸². Місія путивльця Г. Гладкого, який відвіз козакам царські грамоти із закликом поклонитися “*монарху московському*” й служити йому проти Варшави, завершилася нічим. Попри тодішню украй гостру напругу в козацько-польських стосунках верхівка козацтва продемонструвала вірність Речі Посполитій і на раді в Каневі умовила “*дрібних людей*” відкинути антипольські пропозиції Москви та Швеції¹⁸³. При цьому прихильність низів до закликів царя не може автоматично ототожнюватися з пануванням серед них глибоких промосковських настроїв.

Точний зміст царських грамот, відібраних у Г. Гладкого козацьким гетьманом І. Петрижицьким, наразі невідомий. Тож складно судити, що

¹⁸¹ Ширше про це див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Т. 9–10. – С. 125–127.

¹⁸² Про заходи Швеції стосовно втягування українських козаків до підготовлюваного московсько-шведського військового союзу див.: *Поршнев Б. Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее России. – Москва, 1976. – С. 259.

¹⁸³ АМГ. – Т. I. – С. 364; *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. 118. – С. 95–96.

саме пропонувала Москва: поновити збройні виступи проти Варшави, чи, може, взяти сторону царя православного в майбутній московсько-польській війні. Важливо, однак, що царські відозви впали на дуже сприятливий ґрунт, оскільки низи, розпалені повстанням 1630 р., невдоволені його наслідками, роздратовані позицією старшини, були внутрішньо готові поновити антипольські виступи, а отже, передусім реагували на опосередковану підтримку своїх планів. Що за поведінкою низів не стояло саме ціннісного бажання прислужитися Москві проти Польщі, свідчить і та легкість, з якою старшині вдалося опанувати ситуацією, і повна підтримка низами ідеї участі у Смоленській війні, і відмова Москви аж до середини XVII ст. від подібних втручань у польсько-козацькі стосунки.

Ближче до початку військових дій, восени 1632 р., цар наказав севським воєводам писати в порубіжні Стародуб та Трубчевськ до шляхти і міщан, аби звідти *“таємно прислали краццх людей, щоб з ними домовитися і зміцнитися”*¹⁸⁴. Для козацтва, яке посідало інше місце в становій ієрархії, таких запросин, звісно, бути не могло. Але ж не лунало й закликів утриматися від участі у війні. Слід погодитися з думкою Б. Флорі про наявність у московського уряду переконань (насправді глибоко помилкових), що *“з початком війни українське населення Речі Посполитої перейде на російський бік”*¹⁸⁵. Та на козаків подібні ілюзії Москва, схоже, не поширювала. Розраховувала вона щонайбільше на те, що через загострення протиріч між Варшавою та козацтвом, останнє дотримуватиметься нейтралітету. А тому було докладено зусиль для того, щоб її московські вояки не пустошили козацькі містечка і цим не провокували козаків¹⁸⁶. Тож запевнення патріарха Філарета перед турецьким послом, що *“запорозькі черкаси всі хочуть служити і далі бути під їхньою государевою високою рукою навіки невідступно, а від литовських людей відійшли”*¹⁸⁷, – відбиваючи глибинні інтенції Московії і не маючи нічого спільного з реальністю, були розраховані лише на зовнішнього споживача.

Тому після Смоленської війни Московія не виходить за рамки тактичних зв'язків з українськими козаками, покликаних відповідати потребам її політики на кримсько-турецькому напрямкові, а також зміцнювати в свідомості козацтва сприятливі стереотипи щодо себе. Москва підставляє плече козацькій міграції в бік свого прикордоння, козацькими руками колонізує Поле, чим водночас розширює плацдарм (територіальний і ментальний) для подальших змагань з Польщею за українські землі.

¹⁸⁴ Флоря Б. Н. Начало Смоленской войны... – С. 443.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Там само; Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие... – С. 216.

¹⁸⁷ Там само.

Слідом за поступовою зміною курсу в своїй кримській політиці¹⁸⁸ московський уряд, не зацікавлений тепер у стримуванні козаків від морських і сухопутних походів, знімає свої і без того мертвонароджені заборони на зв'язки Дону із Запорожжям. Москва навіть толерує залучення запорожців до оборонних та наступальних операцій. Так було в 1633 р., коли донці очікували вторгнення кримців та ногайців, так було під час перебування Азова в козацьких руках (1637–1641), так було у 1646 р., коли Москва, споряджуючи військо Ждана Кондирєва на Крим, залучила й українських козаків, розселених перед тим на прикордонні¹⁸⁹. Тоді ж, у 1646 р., московські послы доклали у Варшаві значних зусиль, аби в рамках пропонованих царем спільних військових дій проти Криму Польща офіційно дозволила запорожцям як самостійні виправи в море, так і спільні з донцями¹⁹⁰.

* * *

Таким чином, останнє десятиліття перед українською Національно-визвольною війною проти Польщі Московія у своїх стосунках з козаками закінчувала, по суті, тим, з чого почала XVI ст., – суто прагматичним використанням козацьких можливостей для реалізації своїх зовнішньополітичних задумів супроти Криму, осадженням на прикордонні козаків-вихідців на *“государеве ім'я”*, протидією (військовою та дипломатичною) ворожим козацьким заходам. Змінився лише масштаб та діапазон завдань, які в такий спосіб розв'язувалися. Якщо в XVI – на початку XVII ст. Москва тільки формувала свій образ у козацькому середовищі, то тепер вона могла опиратися на більш-менш стійкі уявлення козацтва про себе як про ймовірного службодавця та як про захисницю православ'я, на території якої можна перечекати репресії з боку Варшави, а то й оселитися назавжди.

Не переймаючись у XVI – 20-ті роки XVII ст. проблемою використання козаків проти Польщі, Москва все ж таки формувала передумови для цього. На початку 1630-х рр. московська влада вже не тільки покладалася, як їй уявлялося, на схильність козаків до перелаштування на московську хвилю, а й намагалася перевести справу у практичну площину. Проте ці надії остаточно розвіялися разом з появою козацького війська під Смоленськом (1633). Обпікшись напередодні Смоленської війни на спробах розіграти козацьку карту проти Речі Посполитої, московська влада з'ясувала для себе неприємний факт – палкі запевнення Й. Борецького, І. Копинського та посланців від цих ієрархів щодо промосковських орієн-

¹⁸⁸ Докладно про це див.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 242–255, 262–282.

¹⁸⁹ Там само. – С. 375; ВУР. – Т. 1. – С. 134.

¹⁹⁰ Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани... – С. 82.

тацій українських козаків виявилися явним перебільшенням, якщо взагалі не цілеспрямованими тактичними кроками, здійснюваними під знаком змагань з Польщею за визнання православної ієрархії та “заспокоєння прав і свобод старожитної релігії грецької”. У 30 – середині 40-х років у Москві вже не вірять у повідомлення про бажання козаків піддатися цареві “разом із містами”, як свого часу не вірили у щирість посланців від П. Сагайдачного. Періодичне залучення козаків до антимосковських акцій (польських, кримських, донських), готовність до вторгнень у межі Московщини, розбалансованість козацького середовища, часті відмінності між настроями низів та уявленнями старшини, висока питома вага козацьких заходів, не підпорядкованих лінії козацької верхівки, автономність дій окремих загонів – усе це тільки підсилювало переконання Москви в ненадійності козаків, даремності сподівань на консолідовану позицію Війська Запорозького. Це переконання виявилось настільки глибоким, що в часи Національно-визвольної війни московська влада сумнівалася в щирості курсу Чигирини на військово-політичне зближення ледве не до самої Переяславської ради 1654 р. Після ж Смоленської війни Москва, пригнічена поразкою та розчарована позицією козацтва, зосередилася на вужчих і доступніших для неї завданнях: підживлення у світоглядних орієнтирах стану свого “прокозацького” образу; колонізація руками козаків Поля та геополітичне зміцнення в такий спосіб своєї позиції у Східній Європі. Зрозуміло, що обидва напрямки працювали на посилення вихідних позицій Московії у протистоянні з Річчю Посполитою.

Відправний пункт козацьких підходів до стосунків з Москвою залишався незмінним – усвідомлення козаками своєї належності до українського світу та до суспільно-політичної системи Речі Посполитої. У першій половині XVII ст. з остаточним перетворенням козацтва в стан таке підґрунтя лише зміцнилося, що виразно продемонстрували безуспішні московські спроби початку 20-х рр. використати козаків проти Польщі. Козацтво незмінно дивилося на Москву тими ж очима, що й на інші суб'єкти своїх зовнішніх контактів, тобто крізь призму власних поточних інтересів. Із козацького середовища не струмувало сигналів, які б свідчили про мислення козаків категоріями своєї етнічної близькості з москoviтами, спорідненості українського та московського світів тощо. Московія не вважалася козаками “своєю”, що було одним із проявів усвідомлення українцями власної відмінності від росіян¹⁹¹. Різницю між москoviтами (“чужими”) і собою як частиною українського світу, вмонтованого в політичну структуру Речі Посполитої, козаки добре відчували. Цієї різниці

---

¹⁹¹ Ширше про це див.: *Сист. Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 63–64.

не могли приховати ні спільність віри, ні царське жалування, ні протегування Московією міграції козаків до свого прикордоння, ні, зрештою, активна промосковська агітація, яку вели в 20-ті роки XVII ст. серед козацтва прихильно налаштовані до Москви Й. Борецький та його оточення. Наслідки впливу заходів київського митрополита на сприйняття козацтвом московського світу не вийшли за межі дописування козаками до образу Москви ореола захисника православ'я. Таке надбання виглядало для неї, безумовно, доречним, але не настільки знаковим, щоб можна було розраховувати на козаків як на опору у протистоянні з Варшавою. І в 20-ті роки XVII ст., і в часи П. Могили, коли з київської митрополичої кафедри припинилося навіювання промосковських настроїв, релігійний чинник не набув для козаків у стосунках з Москвою виняткового значення: козаки відновлюють спільні з татарами напади на московські землі, переселяються не тільки під крило православного царя, але й під владу кримського хана. У часи Національно-визвольної війни з України періодично надходять повідомлення, що до переліку територій, де козаки планували знайти прихисток в разі поразки від польського війська, поруч з Московією та Доном входив і Крим.

Козацька верхівка, яка на ґрунті реєстру почала все більше виособлюватися, і яка "відповідала" за стан, демонструє погляд на стосунки з Москвою крізь призму тактичних інтересів козацтва. Особливо примітним це стає тоді, коли з'являються стратегії поведінки стану, і до цих стратегій вписуються різноманітні зовнішні чинники, московський зокрема. У першій половині XVII ст. козацька еліта сприймає зв'язки з Москвою не як рух у напрямку відділення певної частини українських земель (хоча б козацьких країв) і підпорядкування їх Московській державі, а лише під прицілом змагань з Варшавою за комплекс станових прерогатив та *"права й свободи народу руського"*. Стосункам з Москвою відводиться роль однієї із зовнішніх опор й одночасно засобу тиску на позицію Варшави. Толерована старшиною міфологізація особи королевича Владислава була антитезою до промосковських агітацій з боку православних ієрархів і свідчила про чітку орієнтацію козацтва на Річ Посполиту. Вирішення проблем, якими переймалося козацтво, пов'язувалося з внутрішніми змінами в Речі Посполитій.

Регулярна царська платня, служби проти мусульманських сусідів, можливість у випадку, коли б стосунки з Варшавою зайшли в безвихідь, переселитися до Поля під віддалену зверхність Москви – до такої формули слід звести той зміст, який у першій половині XVII ст. вкладало козацтво у свої заяви про бажання мати над собою царську опіку. З такої позиції українське козацтво починало відлік своїх взаємин з Москвою за доби Національно-визвольної війни, яким у кінцевому рахунку судилося зруйнувати геополітичну рівновагу в Східній Європі.

Розділ 2

УКРАЇНСЬКИЙ 1648 РІК ОЧИМА МОСКОВІЇ

Середину XVII ст., на яку історична доля приготувала Східній Європі великі потрясіння й випробовування, Московії судилося зустріти, по суті, на роздоріжжі. Досвід завоювань та інтеграцій етнічно, а то й цивілізаційно чужих суспільств був у неї на той час просто таки величезним. За майже два століття експансії в усі кінці від свого історичного ядра Москва зуміла підбити під свою зверхність величезні території, попутно розв'язавши для себе низку геополітичних завдань. Не вагаючись застосовувати страхітливу жорстокість, яка буквально жахала Європу, московські великі князі підкорили низку сусідніх держав, подеколи куди розвинутіших. Із загубленого в лісах князівства, правителі якого падали ниць перед монгольськими ханами, Московія перетворювалася на загрозу не тільки для азійської степової стихії, а й для цілісності східного відламу європейської цивілізації.

З-поміж державних утворень, які засадничо належали до європейського світу, першими жертвами московської експансії стали Твер, Новгород, Псков, а також відтяти в різний спосіб від руського світу й інтегровані в політичне тіло Московії верхівські, сіверські та смоленські землі. Ці успіхи тільки розпалили територіальні претензії Москви на західному напрямку. Паралельно на сході московські великі князі майже оптимально скористалися з руйнівних процесів, що протікали у Золотій Орді. Доба великого територіального переділу припала на середину XVI ст. Перед московським військом капітулювало Казанський та Астраханський ханати, під потужний політичний тиск потрапив Ногай, розпочалося проникнення Московії в Передкавказзя та в Сибір. Москва як могла вклинювалася в нічийне Поле, відчайдушно намагаючись закріпитися навіть на лісо-степовому Лівобережжі Дніпра, територіально віддаленому від неї, але стратегічно дуже важливому з огляду на протистояння з Польщею та Кримом. Зрештою, об'єктом впертих зазіхань Московії стали козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку. І хоча станом на середину XVII ст. поглинути козацькі анклавни їй ще не вдалося, але вона все-таки зуміла втягнути їх до сфери своїх впливів. Враховуючи ж легковажну байдужість Вільно та

Варшави до східного відламу Поля й до козацького поясу Дон–Волга–Яїк, єдиними серйозними опонентами у змаганнях за домінування в цьому регіоні залишалися для Московії мусульманські сусіди. Однак на середину XVII ст. остаточно зміцніла тенденція, спрямована на неухильне звуження військово-політичних можливостей Криму та ногайських орд, знаковим підтвердженням чого став перехід Московії напередодні української Національно-визвольної війни до наступальної тактики стосовно Кримського ханату. Останній ще продовжував відігравати суттєву роль у східноєвропейській політиці, ще був здатним організувати потужні навали на Московщину, але створити антимосковський фронт за участю усіх ногайських та заволзьких орд вже не мав снаги. У середині XVII ст. Іслам-Гірей III, попри усі зусилля, так і не спромігся приступити до втілення в життя своєї надії – відвоювання в Москві Казані й Астрахані.

Утім, попри безперечні успіхи на шляху втілення своїх експансіоністських планів, Московія ні політично, ні суто військово не була готова до відкритих змагань за руські землі, без оволодіння якими годі було сподіватися на геополітичне домінування в Східній Європі. Смоленська війна остаточно засвідчила неспроможність Москви ані подолати Річ Посполиту військово, ані добитися свого шляхом провокування відцентрових москвоцентричних тенденцій в Україні та Білорусі. Руська шляхта як представницький стан, що “відповідав” за політичну долю цих земель, залишалася для московських царів невдячним матеріалом. Чинник конфесіоналізації східноєвропейського простору, хоча й висунув на порядок денний проблему православної солідарності, але не захитав орієнтації шляхти на річесполитський світ. Рахуючи себе й далі за органічний складник “*народу політичного*” Речі Посполитої, поступово, але неухильно колонізуючись, руська шляхта ментально не уявляла свого існування поза межами її суспільно-політичної системи. Усе московське сприймалося крізь призму протиставлення “свій”/“чужий”. Понад те в уявленнях руської еліти вже пішов процес розщеплення Русі як суцільного українсько-білоруського масиву, що на прикладі деконструкції семантики панегіриків князям Острозьким та Заславським аргументовано показала Н. Яковенко. У головах української шляхти політичний простір “Русь” почав збігатися лише з “*територією південних (“українських”) князівств киево-руської доби, абсолютно і безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени*”¹. Тож нахилити руську шляхту до присяги московському цареві можна було лише шляхом завоювання відповідних територій.

---

¹ Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос з’єднаних народів у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. – Київ, 2002. – С. 250. Не залишалось для Москви місця й у двох інших моделях руської ідентичності, які формувалися паралельно, –

Конфесіоналізація збудила непідробний інтерес до Московії хіба в середовищі українського вищого православного духовництва, та й то лише тому, що у східних патріархів не було реальної потуги, щоб очолити православний блок в актуалізованому на конфесіоналізованій основі протистоянні з католицьким табором та з “невірними”. Московський цар залишався єдиним православним монархом, володарем “великої держави”, тому закономірно став розглядатися як остання надія православних. Москва, відповідно, перетворилася на центр тяжіння всього православного світу, зі східними патріархами включно, на осердя уявного православного блоку. Відтак поява москвоцентричних заяв з боку українського православного духовництва мала у своєму засновку ту ж природу, що й апеляції до Москви (подеколи не менш панегіричні) представників інших відламів православного світу. До православної риторики українських духовних осіб підштовхнула саме гострота православного питання в Речі Посполитій, а не усвідомлення ними засадничої необхідності приєднання руських земель Корони та Литви до Московії. Про це свідчать і тенденції, характерні для українського православ'я у часи П. Могили², і реакція самої Москви на москвоцентричні заклики українського духовництва 1620 – початку 1630-х рр.³, і ставлення останнього до Переяславської ради 1654 р. з її загрозами підпорядкування Київської митрополії московському патріархатові⁴.

церковній та “сарматській”. У рамках першої руський світ збігався з територією Київської митрополії, тобто охоплював увесь українсько-білоруський масив. Друга оперувала поняттям єдиного шляхетського народу на теренах Речі Посполитої з визнанням за козацтвом певних прав і привілеїв, які в суспільній ієрархії ставили козаків вище решти станів (Див.: *Plokhyy S. The Cossacks and Religion...* – Р. 162–175).

² Див.: *Жуковський А.* Петро Могила і питання єдності церков. – Київ, 1997; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 221–225; *Шевченко І.* Багатоликий світ Петра Могили // Україна між Сходом і Заходом. – С. 175–188.

³ Так, у 1624 р. посланцеві від Й. Борецького І. Борисковичу московські дипломати прямо говорили про те, що в українському суспільстві й навіть у середовищі православного духовництва немає єдності з приводу проголошуваних заяв про нібито бажання перейти під царську зверхність (“*І за тим листом (від Й. Борецького до царя. – В. Б.), і з твоїх слів ця думка і в самих вас ще не утвердилася і в тому єдності між вами ще немає*”) (Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 523). Надалі Москва фактично обмежувалася лише вислуховуванням та накопиченням москвоцентричних заяв, виголошуваних представниками українського духовництва. Те, що під час відвідин Московії ченці та “білі” попи перебували на царському утриманні і що цар відгукувався на прохання підтримати духовництво матеріально, посприяти відновленню київських святинь тощо, справи не змінювало.

⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк, 1961. – Т. 2. – С. 299–378; *Плохій С. М.* Переяслав 1654: православний дискурс чи політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 790–793; *Plokhyy S. The Cossacks and Religion...* – Р. 329–333.

Українські православні кола чітко відрізняли руський світ від московського. У моделі руської ідентичності, запропонованій ними, знайшлося місце козакам як новим оборонцям православ'я, але Русь територіально не охоплювала московських земель, обмежуючись українсько-білоруськими теренами⁵. Пригадування спільних етнічних корінь, а також належності руських та московських земель до політичного простору Київської Русі, висловлювання про бажаність відновити спільний політичний дах – усе це в тій своїй частині, яка призначалася для московських вух, насправді було покликане зробити Москву насамперед чинником змагань за права православних у Речі Посполитій. Духівництво воліло лякати Варшаву своєю одновірністю та “одноплемінністю” з московитами задля того, щоб дужче натиснути на католицький табір й таки досягнути “заспокоєння старожитньої релігії грецької” та “поправи вольностей і свобод народу руського”.

Не спішило під московські хоругви й українське козацтво, яке в процесі конфесіоналізації перетворилося на оборонця національних інтересів українського світу й заявляло претензії на посідання верхнього щабля соціальної драбини. Реакція козаків на Смоленську війну стала холодною купіллю для Московії, заколисаной промосковською риторикою, що час від часу линула з козацького середовища, а також палкими запевненнями Й. Борецького–І. Копинського стосовно козацьких намірів нібито перейти під царську зверхність. Десятиліття по цій війні прояснило ситуацію остаточно. Козаки пов'язували майбутнє свого стану виключно з реформуванням Речі Посполитої. Та й на початок української Національно-визвольної війни козацтво ще не стало легітимним “політичним народом”, а тому не могло бути в очах Москви суб'єктом стосунків з приводу політичного майбутнього українських земель. Згідно з тогочасними політико-правовими уявленнями козаки надавалися лише на допоміжну роль.

Цей чинник у поєднанні з тим, що станом на кінець 40-х рр. XVII ст. промосковські настрої не були візитною карткою української еліти, створили підвалини тієї позиції, з якої Москва починала стосунки з Богданом Хмельницьким та його оточенням у 1648 р. Московія, хоча й мала змогу опиратися на затіснені упродовж XVI – першої половини XVII ст. зв'язки з українським світом, але в ключовому питанні – поширення над ним своєї зверхності – для неї не існувало ніякого іншого розв'язання, крім силового, до чого вона знову ж таки, повторюся, не почувалася готовою. Придавлена поразкою у Смоленській війні, московська державна машина не могла дозволити собі самотужки тягатися з Варшавою, і ніщо реально не віщувало наближення сприятливіших часів.

---

⁵ Plokhy S. The Cossacks and Religion... – P. 162–169.

Війна за українсько-білоруські землі явно не стояла для московської дипломатії на порядку денному. У діях Москви не бачимо ознак підготовки до штурму української твердині. Навпаки, відчувається брак уявлень стосовно перспективи просування своїх експансіоністських інтересів, про що виразно свідчать її дипломатичні стосунки з Річчю Посполитою на початку Національно-визвольної війни в Україні. Чи не найяскравішим підтвердженням є тут той факт, що Московія не використала суспільний вибух, що стався в Україні в 1648 р., як засіб тиску на переговорах з приводу делімітації, згідно з умовами Полянського перемир'я, останнього відтинку (північно-невельського) свого кордону з Річчю Посполитою. Попри слушність нагоди московські дипломати не зійшли з позиції, узгодженої ще в 1644 р. і парафованої під час перебування в Москві посольства А. Киселя (1647)⁶. Бурхливі ж процеси, які відбувалися тоді на верхньому щаблі української соціальної драбини, утворення Козацької держави, перекроєння традиційного розкладу сил у східноєвропейських міжнародних відносинах – усе це ставило перед Москвою цілком інші завдання на українському напрямкові, ніж ті, до яких вона призвичаїлася раніше.

А отже, московська концепція Переяслава 1654 р. засадничо могла виникнути не інакше як з коліс. Немає жодних підстав рахувати її за вияв планів, викристалізованих у Московії в першій половині XVII ст., а то й занурених у глибину століть. Насправді давню традицію мали лише самі політичні претензії Московії на українські землі, тоді як спрямовані на реалізацію цього задуму стратегії змінювалися в часі, а варіант, що визрів напередодні Переяславської ради 1654 р. і втілювався на ній та відразу після неї, принципово не міг бути опрацьованим до початку української Національно-визвольної війни. З огляду ж на ментальні установки ранньомодерного часу, для Московії вже сама ідея поставити на українську контреліту – козацтво, – перейти Рубікон в українських справах і зробити козаків через голову шляхти суб'єктом відносин з приводу політичного статусу українських земель означала вийти за рамки панівних стереотипів. Для такого знакового кроку величезного досвіду стосунків з козацьким світом (і зокрема із самим українським козацтвом) та більш-менш сприятливого переплетіння міжнародних обставин було замало. Мусили з'яви-

---

⁶ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... – S. 42. Позиція, обстоювана Москвою на заключному етапі переговорів з приводу розмежування, підводить остаточну риску під колом аргументів, які свідчать про помилковість твердження Л. Кубалі, що цар тільки й чекав смерті Владислава IV, щоб виповісти Речі Посполитій війну, і що *“Москва, користаючи з бунту козацького, поставила розпочати війну”* (*Kubala L.* Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650 // *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwów, 1890. – Seria 1. – S. 190–192).

тися куди серйозніші підстави й насамперед переконання у тому, що козацтво не є в Україні паном на годину, а справді зруйнувало територіальну цілісність Речі Посполитої, створивши самодостатній державний організм.

За таких умов завжди актуальна для Московії проблема повноти інформації про українські справи набувала особливої гостроти. А отже, як видається, для з'ясування механізму еволюції московських підходів до українського питання, а також для глибшого проникнення в особливості генези московської концепції Переяслава 1654 р. продуктивним може стати погляд на обидві проблеми саме крізь призму того, якою інформацією про події в Україні оперували в різні проміжки часу в Московії, який образ української Національно-визвольної війни складався при цьому в уявленнях московської еліти. Саме під таким кутом зору проблема вироблення українських стратегій Московії, по суті, ще не була предметом спеціального розгляду.

Канали надходження інформації про події в Україні

Вдивляючись в інформаційні потоки про українську Національно-визвольну війну, які струмували до Московії, не важко помітити, що утворювана ними система за своєю природою була здатна забезпечити практично безперебійне постачання до центру повідомлень різноманітного походження. Розгалужена мережа “збирачів” такої інформації охоплювала воєвод містечок південного та західного московського прикордоння, Військо Донське, послів, посланців та гінців до Криму, Туреччини, Польщі, Української козацької держави, почасти до Швеції, а також сферу дипломатичних переговорів у Москві з іноземними послами та контакти з православними ієрархами й монахами зі Сходу.

Роль ключової ланки, безперечно, належала воєводам південного та західного прикордонь, на яких покладалася місія збирати, акумулювати й переправляти до Москви свідчення, одержані як від різних приходьків, так і від спеціальних вивідувачів (здебільшого купців), засиланих за царськими наказами в Україну, Білорусь, Литву, Польщу. Серед осіб, які з різних причин прибивалися до воєводських містечок, найчастіше траплялися вихідці з полону та на “государеве ім'я”, купці, козаки, православні монахи зі Сходу та ін. Крім руху документів по вертикалі (воєвода – приказ і у зворотному напрямкові), функціонувала також система оповіщення між самими воєводами прикордоння, у рамках якої циркулювала різноманітна інформація, особливо ж про події та процеси, які ставилися Московією в центр уваги. Важливо, що воєводські центри густою сіткою покривали українсько-московське прикордоння від Валуйок і Білгорода до

Брянська. Остаточних обрисів пасмо цих містечок набуло після польсько-московського розмежування, проведеного після Смоленської війни на південному відтинку кордону між Річчю Посполитою та Московщиною, коли за останньою залишилися розташовані поблизу самого кордону Бобрик, Охтирка, Кам'яне, Городище, Недригайлів⁷. У такий спосіб оформилася розгалужена мережа містечок, звідки засилалися розвідники в Україну і де приймали (щоправда з різною частотою) принагідних інформаторів: Брянськ, Севськ, Рильськ, Путивль, Ольшанський, Недригайлів, Кам'яне, Бобрик, Курськ, Білгород, Валуйки, Хотмиськ. Причетними до збору інформації про українські події були також воєводи міст так званого другого поясу, ближчого до столиці: Великих Лук, Вязьми, Кром, Лівен, Єльця, Тули і навіть, як свідчать наслідки архівної евристики, дуже віддаленого від українсько-московського прикордоння Шацька.

Важливо, що система московського приказного діловодства передбачала письмове оформлення матеріалів допитів в окремий документ – допитові свідчення (*“распросные речи”*), на підставі яких укладалася воєводська відписка (*“отписка”*), яка надсилалася (часом разом з допитовими свідченнями) до приказу, у нашому випадку до Розрядного чи Посольського. В особливих ситуаціях суб'єкта допитів направляли до Москви, де до нього ще раз застосовували цю процедуру. Формуляр відписки передбачав обов'язкове включення до неї майже без змін тексту допитових свідчень, а також витягу/витягів з царської грамоти/грамот, наказову частину яких мав виконувати воєвода. Переписка між воєводами велася теж через відписки, скорочені версії яких нерідко наводилися адресатами у власних відписах до царя. Така система діловодства уможливує відтворення на підставі збережених джерел більш-менш реального складу первісного масиву воєводських відписок та допитових свідчень, надісланих до Москви упродовж XVII ст.⁸, а також, що особливо важливо, відкриває перспективи реконструкції (бодай часткової) провінційних архівів, які в XVII ст. формувалися на засадах суворих правил комплектації та зберігання документів⁹, але, на жаль, не дійшли до наших часів.

⁷ Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... – S. 32.

⁸ Ширше про підстави реконструкції комплексу “україніки” в приказній документації Московії див.: Брехуненко В. А. “Україніка” в приказній документації Московії XVI–XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Український археографічний щорічник. – Київ, 2001. – Т. 5/6. – С. 4–50.

⁹ Особливості правил збереження документів у воєводських архівах Московії XVII ст. досліджені в: Самоквасов Д. Я. Русские архивы и царский контроль приказной службы в XVII веке. – Москва, 1902. – С. 35–37; Оглоблин Н. Провинциальные архивы в XVII в. // Вестник археологии и истории. – Санкт-Петербург, 1886. – Вып. VI. – С. 78–80, 122–123.

Аналогічний підхід може бути застосований і для реконструкції первісного корпусу вихідної приказної документації (адресованих воеводам царських грамот, наказів, пам'ятей), а також джерел, що відклялися внаслідок стосунків Москви з донськими козаками та православним Сходом. Наразі ж поки відповідні дослідницькі процедури залишаються справою майбутнього, можливі лише приблизні обрахунки.

Суттєвою перешкодою на шляху відтворення масивів приказної документації за середину XVII ст. є в одних випадках брак відповідних описів, а в інших – прогалини в описових статтях, які не дають можливості реконструювати точний кількісний і видовий склад багатьох одиниць описування. Так, описи Розрядного приказу за XVII–XVIII ст. не збереглися. Величезні втрати, яких зазнав архів Розряду під час московської пожежі 1812 р.¹⁰, дають підстави вести мову про ймовірність суттєвого прорідження відповідних його складових. Хронологічно найближчий до Національно-визвольної війни опис Посольського архіву 1673 р.¹¹ не враховує, як, зрештою, і його попередники, подокументного складу стовпців, куди підклеювалися відписки послів, посланців, воевод, допитові свідчення різних осіб. А тому можна судити лише про співвідношення сучасної і тодішньої кількості власне стовпців. У випадках повідомлення опису про пошкодження початку або кінця того чи іншого стовпця можна тільки гадати з приводу ймовірної втрати відповідних джерел.

Ясніша справа з тими неповними стовпцями та посольськими книгами, які вміщують статейні списки послів або ж комплекс документів про спорядження (“*отпуск*”) чи прийняття послів (“*прием*”). Відштовхуючись від загальних закономірностей структурування статейного списку, можна визначити загальні особливості звуження інформативного потенціалу джерела через втрату тієї чи іншої структурної частини тексту. У випадку з рештою зазначених у цьому абзаці різновидів стовпців та книг піддаються з'ясуванню втрати конкретних документів, а звідси й загальна спрямованість тих чи інших інформаційних прогалин. При цьому, з огляду на досліджувану тут проблематику, найвідчутнішими стали б втрати таких різновидів джерел, як: царські грамоти, накази, записи переговорів, листи до царя від іноземних правителів.

Переходячи до спеціального розгляду особливостей задоволення Московією своїх інформаційних потреб стосовно подій, пов'язаних із доперейславським етапом української Національно-визвольної війни,

---

¹⁰ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерство юстиции. – Москва, 1988. – Кн. 5. – С. 5.

¹¹ Цей опис свого часу був опублікований В. Гальцовим. Див.: Описание архива Посольского приказа 1673 года. – Москва, 1990. – Ч. 1–2.

варто передусім підкреслити, що зіставлення хронологічно найближчого до середини XVII ст. опису Посольського архіву (опис 1673 р.) із сучасним вмістом тих складових останнього, у яких свого часу відклалися джерела, що нас цікавлять, засвідчує збереження зафіксованого у 1673 р. комплекту стовпців та книг за 1648–1653 рр. Йдеться про Турецькі, Кримські, Польські, Донські, Малоросійські, Ногайські, Грецькі, Молдовські та Валаські справи. Інша річ, що низка джерел, а то й справ була втрачена вже на час укладання цього опису.

Пласт джерел, які надійшли до московських приказів від воєвод, є найпотужнішим. Розпорошений він по перелічених вище зібраннях Посольського архіву, а також по фондах Розрядного приказу. Уявлення про цей масив можна скласти бодай із загальних кількісних даних, наведених у таблиці № 1, яка враховує вже введені до наукового вжитку відписки воєвод та допитові свідчення різних осіб, а також джерела, виявлені шляхом поактової архівної евристики у фондах Посольського та Розрядного приказів.

Таблиця 1

Місто	1648	1649	1650	1651	1652	1653	Місто	1648	1649	1650	1651	1652	1653
Путивль	9	36	26	22	21	9	Тула	–	1	–	–	–	5
Севськ	10	10	4	6	6	3	Шацьк	1	1	–	–	–	2
Брянськ	4	3	1	3	2	7	Бельов	1	–	–	–	–	1
Недригайлів	–	1	–	–	–	–	Царицин	–	–	1	1	–	–
Курськ	–	–	2	–	–	–	Карпов	1	1	–	–	–	2
Білгород	1	–	21	8	2	–	Опочка	–	2	–	–	–	–
Валуйки	–	–	2	2	–	–	Торопець	–	–	–	1	–	–
Бобринь	3	4	1	–	–	–	Вольнов	2	3	2	–	–	–
Яблонів	3	–	2	2	8	20	Вязьма	4	9	–	–	1	–
Хотмицьк	5	2	1	1	–	–	Олешня	2	–	1	–	–	–
Рильськ	–	3	3	1	–	–	Кам'яне	–	6	3	2	–	4
Лебединь	1	1	2	–	–	–	Великі Луки	4	–	1	–	–	–
Трубчевськ	3	–	–	–	–	–	Кроми	2	–	–	–	–	–
Орел	–	1	–	–	–	–	Чернь	–	–	–	–	1	–

Як бачимо, щільність надходження до Москви інформації про події навколо Національно-визвольної війни доволі значна, однак нерівномірна, що добре видно з таблиці № 2, у якій наведено помісячні показники.

Таблиця 2

Рік	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1648	–	–	–	1	3	26	10	2	–	2	2	–
1649	1	3	3	4	7	7	5	6	18	14	5	7
1650	4	1	2	2	8	1	11	6	8	6	20	8
1651	2	–	1	2	10	5	12	5	8	2	5	1
1652	–	3	8	3	3	5	6	2	3	3	8	5
1653	9	3	3	3	4	7	5	–	–	5	1	–

Крім відписок, воєводи принаймні у 38 випадках направляли до Москви осіб для додаткових допитів. Розподіл таких випадків по роках відбито в таблиці № 3.

Таблиця 3

Рік	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1648	–	–	–	1	1	1	1	–	–	–	–	–
1649	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
1650	–	1	1	–	–	1	–	–	1	1	–	–
1651	–	1	–	2	–	2	1	–	–	–	–	–
1652	1	5	4	–	1	2	1	1	–	–	–	1
1653	1	–	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–

Ще одним важливим чинником формування інформативних властивостей масиву відписок воєвод та допитових свідчень є походження відомостей, якими оперували воєводи та суб'єкти допитів. Не викликає сумнівів, що територіальне, а також соціальне походження вістей мало визначальний вплив на достовірність та репрезентативність інформації, що акумулювалася у воєводських центрах. Регіональний та середовищний розподіл тих інформаційних потоків, які струмували до воєводських центрів, відбито в таблиці № 4.

Таблиця 4

Регіон	1648	1649	1650	1651	1652	1653
Сіверщина	12	9	8	7	6	6
Полтавщина	5	6	26	8	9	10
Правобережжя	3	7	4	6	4	3
Гетьман та його оточення (зокрема, обоз гетьмана під час військових кампаній)	8	8	4	10	6	4
	–	6	–	5	–	–

Місто	1648	1649	1650	1651	1652	1653
Білорусь	3	12	4	6	5	3
Смоленщина	6	2	3	3	4	2
Литва	1	2	2	4	2	1
Крим	4	2	3	8	9	4
Туреччина	2	2	1	4	5	3
Польські урядники	8	6	4	2	2	2
Польська шляхта в цілому	3	2	2	4	5	1
Обоз польського війська	–	1	–	2	1	–
Походження вістей не вказане	6	4	7	8	9	2

Наведені показники, зрозуміло, не можуть претендувати на вичерпність, але основну тенденцію таки відбивають. Цілком очевидним є той факт, що основний масив інформації, яка надходила до воєводських містечок, походив з Лівобережжя, здебільшого з прикордонних українських земель. Це цілком зрозуміло, адже саме ця територія найчастіше “прострілювалася” вивідувачами воєвод. Водночас з Правобережжя відомостей надходило куди менше, а коли винести за дужки трикутник Чигирин – Київ – Біла Церква, то й узагалі обмаль. Такий розподіл інформаційних потоків, звісно, не був випадковим. У цьому факті сфокусувалася специфіка принципових підходів Московії до українських подій, що стає ще очевиднішим на тлі того сплеску повідомлень з Правобережжя, який спостерігається у воєводських відписках під час військових кампаній Б. Хмельницького.

Серед посольської документації за своїм обсягом переважають масиви, які відбивають дипломатичні стосунки Москви з Українською козацькою державою, Кримом, Польщею та Військом Донським.

Як відомо, політичні стосунки між Московією та Українською козацькою державою мали трирівневу структуру. На найвищому рівні – дипломатичні відносини центральної влади Московії з адміністрацією Б. Хмельницького, далі – контакти гетьмана та його оточення з порубіжними воєводами, зрештою, на найнижчому щаблі – стосунки останніх з козацькими полковниками та сотниками прикордонних полків – Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського. У 1648–1653 рр. з Москви в Україну було споряджено 10 посольств: двічі Г. Унковського (1649), В. Унковського (1650), Г. Неронова та Г. Богданова (1649), П. Протасьєва та Г. Богданова (1650), Л. Лопухіна (1651), П. Протасьєва та Г. Богданова (1651), В. Унковського та А. Ардаб’єва (1652), Я. Лихарева та І. Фоміна (1653), А. Матвєєва та І. Фоміна (1653), Р. Стрешнева та М. Бредихіна (1653). Однак статейні списки Л. Лопухіна,

В. Унковського та А. Ардаб'єва не збереглися¹². Крім послів, за дорученням царя переговори з Б. Хмельницьким та його оточенням вели монах А. Суханов, який супроводжував до Єрусалима патріарха Паїсія; грек І. Тафралій (з'ясовував у Чигирині справу Тимофія Анкудінова та неодноразово був посередником між гетьманом і Московією); купець І. Зеркальников (часто бував в Україні, а в 1651 р. відвозив Б. Хмельницькому царську грамоту); В. Михайлов (відвозив царську грамоту). Активними інформаторами були назаретський митрополит Гавриїл, коринфський митрополит Йоасаф та особи, які супроводжували їх в Україну. Періодично своїх посланців до Б. Хмельницького споряджали прикордонні воєводи, здебільшого путивльські.

Від Богдана Хмельницького Московію відвідало 7 посольських місій: С. Мужилівського (1649), Ф. Вешняка (1649), М. Суличича (1651), С. Савича (1651), С. Савича та Л. Мозирі (1652), І. Іскри (1652), С. Богдановича-Зарудного (1652), К. Бурляя та С. Мужилівського (1653), Г. Яцкевича (1653), Л. Капусти (1653). Про перебіг більшості посольств мало що відомо: як правило, не збереглося ні документів з українського боку, ні записів у приказній документації Московії про хід переговорів. "Пошастило" лише документації, що відклалася внаслідок відвідин Москви посольствами С. Мужилівського, К. Бурляя та С. Мужилівського, С. Богдановича-Зарудного. У першому випадку збереглася записка українського посла до царя, а також приказний запис про надання харчів членам посольства¹³. Від перебування в Москві місії К. Бурляя та С. Мужилівського відклався представницький комплекс джерел про їхній приїзд, переговори та від'їзд¹⁴. Зберігся запис переговорів, які вів у Москві С. Богданович-Зарудний. Крім того, у розпорядженні дослідників є лист Б. Хмельницького до царя про мотиви цього посольства¹⁵.

Власне, адресовані царю, патріархові та порубіжним воєводам листи Б. Хмельницького, І. Виговського, козацьких полковників та сотників були для Московії невід'ємною складовою загального масиву інформації про Україну, що надходив дипломатичними каналами. На сьогодні відомо 73 листи українського гетьмана до московських адресатів за 1648–1653 рр. та 27 інших козацьких листів¹⁶. Також до Москви потрапило мінімум 10

¹² *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980. – С. 78; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Київ, 1995. – С. 128.

¹³ ВУР. – Москва, 1953. – Т. II. – С. 127–131, 133–134.

¹⁴ ВУР. – Москва, 1953. – Т. III. – С. 277–286.

¹⁵ Там само. – С. 239–240, 244–247.

¹⁶ РГАДА. – Ф. 79. – 1650. – №1а. – Л. 57–57 об.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. –

гетьманських універсалів та наказів¹⁷. А отже, вона регулярно мала справу з безпосередніми зразками дипломатичної риторики козацької старшини, так само, як могла постійно відфільтровувати ситуацію в еліті Гетьманщини з питань, які входили до сфери її зацікавлень. Така поінформованість, безумовно, мусила стати одним із присутніх чинників формування української політики Московії. Доповнювали картину листи, що виходили з середовища українського духовництва, а також матеріали розпитувань духовних осіб, які приходили до Московії за милостиною або переселялися туди.

Ще одним важливим і стабільним джерелом постачання відомостей були для Московії її дипломатичні стосунки з Кримським ханатом. У Криму за 1648–1653 рр. побувало 7 московських посольств: Т. Хотунського та І. Степанова (1647–1649), М. Ларіонова та М. Нікітіна (1649–1650), Г. Волкова та Д. Огаркова (1650), І. Єлякова і Т. Кузьміна (1651), П. Коптева і Я. Ушакова (1651–1652), Д. Хомякова і Є. Кличкова (1652–1653)¹⁸. Усі статейні списки збереглися без особливих пошкоджень. А списки І. Єлякова і Т. Кузьміна, а також Д. Хомякова і Є. Кличкова – навіть у двох примірниках¹⁹, у книгах і стовпцях. Крім того, в розпорядженні дослідників є стовпці з відписками цих посланців²⁰. Цінними є також статейні списки московських послів до Валуйок на розміну з кримськими послами. За підрахунками Ю. Мицика, таких списків налічується 9²¹. Тобто фактично увесь допереляславський період Національно-визвольної війни до Москви регулярно надходила інформація, добута московськими послами безпосередньо в Криму або ж по дорозі до нього.

Однак подібної безперервності надходження інформації до Московії не було з польського напрямку дипломатичних стосунків. До Варшави з Москви було споряджено 3 великих посольства: братів Г. і С. Пушкіних (1650), А. Прончищева та А. Іванова (1652), Б. Репніна-Оболенського та

С. 114–115, 227–228, Доп. 28, 54, 61, 63, 65, 71, 74, 81, 85; ВУР. – Т. II. – С. 127–130, 136–137, 173–174, 218–219, 223–224, 367–368, 471–472, 473–474; Т. III. – С. 67, 72, 85, 139–140, 188–189, 218–219; *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські... – С. 38, 52.

¹⁷ Універсали Богдана Хмельницького. – Київ, 1998. – С. 91, 99, 105, 111, 116, 121, 125, 126, 130, 137.

¹⁸ РГАДА. – Ф. 123. – Кн. 30, 34, 36; 1648 № 18; 1649 № 3, 25; 1650 № 17; *Новосельський А. А.* Борьба Московского государства с татарами... – С. 438.

¹⁹ Про структуру та особливості укладання статейних списків див.: *Рогожин Н. М.* Посольские книги России конца XV – начала XVII вв. – Москва, 1994. – С. 91–111, 167–168.

²⁰ РГАДА. – Ф. 123. – 1648 № 1, 1649 № 1, 1650 № 1, 1651 № 1, 1652 № 1, 1653 № 1.

²¹ *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 125.

Б. Хітрово (1653). Усі три статейні списки збереглися²². Однак список братів Пушкіних пошкоджено. Крім того, дійшли стовпці з відписками від цих посольств, а також статейні списки гінця Г. Кунакова, наприкінці 1648 і на початку 1650 рр. споряджуваного до Варшави²³. Збереглися і записи московських переговорів з польськими гінцями та послами – Д. Чеклинським і К. Вяжевичем (1649), К. Вітовським і К. Обуховичем (1651), А. Пенцлавським та К. Уніховським (1652)²⁴. Як добре видно, певні проміжки часу, і то тривалі, Москва була позбавлена інформації, роздуботої власними дипломатичними каналами безпосередньо з польської території. Зокрема, практично повністю випали 1648 та 1651 рр., коли цар не засилав послів чи гінців до Варшави.

Ще слабший інформаційний потік струмував до Москви від її дипломатичних стосунків з Туреччиною. За 1648–1653 рр. у Стамбулі побувало лише одне посольство – В. Телепньова та А. Кузовлева, – яке вирушило туди ще в 1646 р. і затрималося до 1649 р. І хоча статейний список послів зберігся²⁵, це не змінює висновку про те, що стосунки з Туреччиною забезпечували вкрай вузький потік інформації, дотичної до української Національно-визвольної війни. Частково виправляли ситуацію лише російські агенти в Стамбулі, роль яких виконували православні ченці і які були для Москви надзвичайно цінним джерелом відомостей про контакти Туреччини з Б. Хмельницьким та про реакцію Османської імперії на українські події в цілому²⁶.

Частину інформації, пов'язану із Україною, московські чинники традиційно отримували з Дону. Контакти між Військом Донським і Москвою залишалися в цей період тісними й регулярними. З грудня 1648 р. по грудень 1653 р. Москву відвідало 9 донських станиць: П. Іванова (1648), К. Тітова (1649), Ф. Федорова (1650), Я. Жукова (1650), Ф. Гаврилова (1652), П. Чесночіхіна (1652), Т. Нікітіна (1653), С. Заварзіна (1653). Збереглася й приказна документація, яка відбиває прийняття перелічених посольств у Посольському приказі. Важливо, що в кожному з таких стовпців присутні найцінніші з точки зору досліджуваної проблематики джерела – військові відписки, допитові свідчення та чолобитні отаманів військових станиць²⁷.

²² ВУР. – Т. II. – С. 337–350; Т. III. – С. 164–183, 333–349.

²³ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 256–278, 382–392.

²⁴ ВУР. – Т. II. – С. 27–55; РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 81.

²⁵ РГАДА. – Ф. 89. – 1646 № 2; 1646 № 3.

²⁶ Про російських агентів у Стамбулі див.: *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька протекція. – С. 92, 94, 95–97, 100–101.

²⁷ РИБ. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. XXIX.

Загалом Москва мала змогу практично безперервно отримувати різноманітну інформацію, пов'язану з початковими етапами Національно-визвольної війни. Однак не всі елементи системи інформаційного супроводу української політики функціонували на повну потужність. Та висока щільність надходження до Посольського та Розрядного приказів повідомлень, яку забезпечували головно порубіжні воеводи й послы в Україну, Крим, Польщу, ще не означала, що прикази в кінцевому рахунку одержували репрезентативну інформацію, зокрема з того кола питань, які їх найбільше цікавили. Це залежало від багатьох конкретних обставин, які будуть проаналізовані в кожному випадку окремо.

Привид козацько-татарської загрози

Наявність розгалуженої мережі добування й постачання інформації про події в Україні та навколо неї дозволила Московії бути достатньо поінформованою вже про перші порухи Б. Хмельницького та його однодумців, спрямовані на організацію антипольських виступів. На початку березня 1648 р. тогочасним московським послам у Криму Т. Хотунському та І. Степанову поталанило вивідати (до того ж відразу з двох незалежних джерел) про переговори козацьких посланців з ханом Іслам-Гіреєм III та про укладення в Бахчисараї козацько-кримського союзу²⁸. Наприкінці березня цією неординарною новиною оперував уже Посольський приказ²⁹. Здається, Москва тут випередила Варшаву. Остання зимою–весною 1648 р. не мала в Криму своїх послів, що суттєво обмежувало можливості оперативного провідання тамтешніх вістей. Однак основним аргументом на користь висловленого припущення є те, що проблему нового військово-політичного союзу козаків з татарами оминає в березні – середині квітня кореспонденція коронного гетьмана М. Потоцького та брацлавського воеводи А. Киселя, які тримали руку на пульсі подій в Україні і які пильно стежили за діяльністю Б. Хмельницького на Січі.

Обидва посадовці давали собі раду в можливих загрозах, що їх таїли в собі заходи нового козацького гетьмана на Січі та його агітація на волості, й намагалися задушити майбутнє повстання в зародку³⁰. Зауважував М. Потоцький і контакти запорожців з татарами, які кочували біля Дніпра. За його інформацією, Б. Хмельницький спорядив козаків “*затягнути татар, які чекають біля Дніпра, наважився кількасот на цей бік*

²⁸ Див.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства... – С. 395.

²⁹ Див. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 180.

³⁰ Докладно про заходи С. Потоцького та А. Киселя див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 177–182; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1996. – С. 89–93.

перевезти, аби сторожу нашу зганяли, яка при різних шляхах розставлена, щоб свавільники до нього не приєднувалися”³¹. Однак побоювань, що між козаками й татарами дійде до військово-політичної спілки, у М. Потоцького, судячи з усього, не було. Не виявляв глибокого занепокоєння татарськими справами й А. Кисіль³². Зокрема, попереджаючи в середині березня путивльського воєводу Ю. Долгорукого про втечу Б. Хмельницького на Січ, виставляючи останнього за бунтівника та свавільника й закликаючи Москву унеможливити контакти Запорозжя з Доном, брацлавський воєвода ні словом не обмовився про козацько-татарське зближення, хоча саме цей факт мусив би особливо насторожити Москву й підштовхнути її до втручання в донські справи³³. Те, що, на думку А. Киселя, Б. Хмельницький має намір “донських козаків підбити на море”, не могло сильно зачепити Московію, яка після 1646 р. хоча й відклала на потім організацію нових військових вторгнень у межі ханату, але від наступальних планів відносно Криму не відмовилася.

Про ці нові віяння в кримській політиці Московії А. Кисіль знав не з третіх рук (чого варте лише його “велике посольство” 1647 р., наслідком якого стало укладення польсько-московського оборонного союзу)³⁴, – але все ж таки вдався до непереконливих аргументів. Сам він не був противником козацької виправи в море, навпаки, пропонував М. Потоцькому дати запорожцям дозвіл на морський похід, що разом з виплатою реєстровцям заборгованої платні мало утихомирить козаків і відвернути їх від бунту³⁵. А тому намір А. Киселя змусити Московію заворушитися на донському напрямку наштовхує на думку, що основна мета повідомлення путивльському воєводі про втечу Б. Хмельницького полягала в іншому. Передчуваючи ймовірність вибуху нового козацького повстання, урядник, очевидно, прагнув московськими руками позбавити запорожців допомоги з Дону. Досвід усіх попередніх козацьких рухів першої половини XVII ст. підштовхував А. Киселя до такого логічного кроку.

³¹ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 90–91. Див. також: ВУР. – Т. II. – С. 16.

³² Акты ЮЗР – Т. 3. – С. 127–132, 139–143, 166–170.

³³ Там само. – Т. 3. – С. 167.

³⁴ Про місію А. Киселя та зміст польсько-московського оборонного союзу див.: *Sysyn F.E.* Between Poland and Ukraine: The dilemma of Adam Kysil 1600–1653. – Harvard, 1985. – P. 134–138; *Sysyn F.* A Speech Befor the Tsar: Adam Kysil’s Oration on August 28.1647 // *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1993. – S. 133–142.

³⁵ Ширше про це див.: *Грушевський М. С.* Історія України–Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 17; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 92–93.

Можливо, брацлавський воевода володів інформацією про ті невдалі спроби Б. Хмельницького напередодні повстання заручитися підтримкою Війська Донського, про які восени 1648 р. говорив у Посольському наказі донський отаман Т. Іванов³⁶. На Москву ж аргумент можливої підтримки донцями чергової козацько-польської війни не міг справити особливого враження, що виразно демонструвала позірна байдужість Москви під час попередніх козацьких повстань. Свого часу цар Михайло Федорович жодного разу не закинув Війську Донському за опосередковану чи безпосередню підтримку ним козацьких повстань в Україні, бо ж добре розумів роль подібних внутрішніх конфліктів в ослабленні держави³⁷. Так що досвідчений у московських справах А. Кисіль, напевно, пробував “закрити” для Б. Хмельницького Дон без особливої надії на успіх. Про це може свідчити відсутність донського сліду в його листах, написаних до бояр О. Трубецького, Г. Пушкіна та думного дяка Г. Чистого в стислім часі (через 6 днів) після того, як було вислано листа Ю. Долгорукому. Згадуючи цього разу про втечу Б. Хмельницького на Січ, А. Кисіль промовчав і про Дон, і про можливий спільний морський похід українських та донських козаків³⁸.

Натомість, як і слід було чекати, повідомлення, що його надіслали з Криму послі, явно зачепило Москву за живе. Військовий союз козаків з татарами не вписувався в її кримські плани, більше того – викликав у неї цілком вмотивовані підозри, як у зв’язку з амбітними задумами Іслам-Гірея щодо Казані й Астрахані, так і через невизначеність поточної ситуації на півдні. Ще зовсім недавно, у 1646 р., посольство В. Стрешнева намагалося домовитися у Варшаві про дозвіл запорожцям на морські походи, самостійні та організовані разом з донцями³⁹. Козацькі дії Москва вписувала в контекст загального наступу царського війська (а коли б пощастило, то й польського) на Крим. Короткочасне, як їй гадалося, затишшя, котре зайшло на кримському напрямку після штурму запорожцями та донськими козаками Азова (1646) та антикримського походу війська Ж. Кондирева (1646), не змінило московських планів стосовно українських козаків. Москва продовжувала розглядати українське козацтво як потенційного спільника у своєму потистоянні з мусульманськими сусідами.

³⁶ РИБ. – Т. XXIX. – С. 18.

³⁷ Москва переймалася лише тими контактами українських козаків з Військом Донським, які суперечили її інтересам на кримсько-турецькому напрямкові, в Полі та на Дону, або загрожували відкритими антимосковськими виступами (докладніше див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 126–127, 151–153, 179, 194–196).

³⁸ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 171.

³⁹ Детальніше по це див.: *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани... – С. 82.

Та найбільше обтяжували сприйняття Москвою посольських вістей негативні спогади про військово-політичний союз українських козаків з братами Магмет- і Шагін-Гіреями 1624–1629 рр., який у 1625 р. ледь не обернувся для неї козацько-татарською навалою. Освіжити в пам'яті події 1625 р. змушували московську еліту цілком виразні аналогії, які навіювало порівняння інформації Т. Хотунського та І. Степанова з досвідом 23-річної давнини: в обох випадках козацько-татарське зближення сягнуло рівня письмового оформлення договору, в обох випадках у Бахчисараї було піднято на щит ідею руйнівного походу на Москву. Те, що пошуки козаками й кримцями взаємної військової допомоги в 1634–1638 рр. (зрештою, добре відомі в Москві) не потягнули за собою антимосковських заходів, царя не заспокоювало, оскільки 1640-ві рр. принесли нові загрози. У середині 40-х рр. XVII ст. піднялася хвиля розглянутого в попередньому розділі розбійництва українських козаків на московському прикордонні. А в 1646 р., при підготовці Криму до оборони Перекопу від очікуваного нападу царського війська, при татарах засвітився загін українських козаків, який Б. Флоря⁴⁰ здогадно ідентифікував з так званим “Тарасовим полком”, чисельною ватагою випищиків, що відійшла до Криму після поразки повстання 1637–1638 рр., зберегла там свою організаційну структуру, а в 1641 р. нібито брала участь у поході татар на українські землі. У січні 1648 р. в Поле з метою пожитися добром кримських та московських послів вибралося 2000 козаків з Миргорода на чолі з Г. Горським⁴¹. У квітні про розбійництво козацьких ватаг з України писали до Москви білгородські воєводи С. Бутинов та Т. Бутурлін⁴². І хоча всі подібні загоони діяли на власну руку, автономно від волі козацької старшини, але таке співробітництво могло стати провісником глибших змін, деструктивних з точки зору інтересів Московії.

У світлі наведених фактів козацько-татарських військових промислів на московському прикордонні набувають більшої правдоподібності свідчення С. Освенціма, що козаки вже в 1645 р. нібито розраховували укласти з татарами союз проти Польщі. За С. Освенцімом, звістки про переговори докотилися до С. Конєцпольського, який у свою чергу переказав їх Владиславу IV, пропонуючи похід на Крим, щоб запобігти подальшому розвитку небезпечних для Варшави процесів⁴³. Починаючи від К. Шайнохи, який першим звернув увагу на цей епізод у діаріуші С. Освенціма, дослідники скептично сприймали повідомлення королівського

---

⁴⁰ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым... – С. 57–58.

⁴¹ АМГ. – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 2. – С. 190.

⁴² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 181–186.

⁴³ *Oswęcim S. Diariusz 1643–1651.* – Kraków, 1907. – S. 12.

секретаря, вбачаючи тут спроби зняти з Владислава IV відповідальність за провокування козацького повстання, приписувану йому сучасниками⁴⁴. Утім, М. Грушевський припускав можливість того, що козаки зі свого боку робили якись порухи⁴⁵. Наведені ж Б. Флорею звістки про поєднання козаками й татарами зусиль (нехай і виключно на низовому рівні), хоча й не прояснюють ситуацію остаточно, однак все-таки підводять під висловлену М. Грушевським думку надійніше підґрунтя. Козацько-татарський договір 1648 р. не тільки підсумовував глибоку традицію нав'язування козаками й кримцями союзницьких контактів, занурену як мінімум в останнє десятиліття XVI ст., а й став результатом того зближення між цими суб'єктами, яке виразно простежується в середині 40-х рр. XVII ст. Врешті, незайвим штрихом до проблеми козацько-татарських переговорів 1645 р. є той факт, що тогочасні московські послы в Криму Т. Караулов і Г. Акішев нічого не знали про них, тоді як їхні попередники в середині 20-х рр. XVII ст. та наступники в 1648 р. подібного типу інформацію зуміли доволі легко вивідати.

Укладення козаками свого першого договору з Кримом 24 грудня 1624 р. відбулося в московських джерелах лише в загальних рисах (*"договір вчинено"*, головний призвідця й підписант з кримського боку (Шагін-Гірей), номенклатура придоговірних дарунків, надісланих запорожцям калгою)⁴⁶. Пункти угоди залишилися невідомими, про що, окрім відсутності в приказній документації будь-яких прямих даних, свідчить брак опосередкованих згадок в тій її частині, яка характеризує реакцію центральної влади (царські грамоти та накази воеводам, послам, розмінщикам). Так само за кадром залишився власне переговорний процес. Словом, відомостей Москві явно бракувало. За своєю поінформованістю вона значно поступалася Варшаві. Тій вдалося докладно з'ясувати як перебіг переговорів, так і зміст козацько-татарської угоди⁴⁷.

У 1648 р. тексту договору не мала вже й польська сторона. Однак московські послы Т. Хотунський і І. Степанов з'ясували основну сутність козацько-татарських домовленостей, описавши її у звичній для москов-

---

⁴⁴ Див., зокрема: *Kubala L. Jerzy Ossoliński: Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora.* – Lwów, 1924. – S. 116; *Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648.* – Lwów, 1865. – S. 124; *Czermak W. Plany wojny tureckiej...* – S. 114.

⁴⁵ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. VIII. – Ч. II. – С. 141.

⁴⁶ *Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами...* – С. 114.

Крім того, інформація про укладення козацько-татарського союзу міститься також у вистовому спискові московських послів у Криму А. Прончищева та Р. Болдирева, отриманому в Посольському приказі (на відміну від джерел про цю подію, залучених О. Новосельським) не раніше кінця 1625 р. (РГАДА. – Ф. 123. – 1625 № 11. – Л. 6).

⁴⁷ AGAD. – Extranea IX Polen. – № 70. – Vol. 124.

ських політико-правових уявлень категорії “вічного холопства” того суб’єкта – козаків, – який просив військової допомоги: “... присилали до нього (Іслам-Гірея. – В. Б.) з Дніпра запорізькі черкаси, щоб він їх до себе прийняв у вічне холопство, а в них, черкас, нині бій з ляхами, щоб прислав до них на допомогу людей, а черкаси з кримськими людьми ляхів поб’ють і Литовську землю повоюють, а за ту його допомогу та оборони вчинити йому служити вічним холопством”⁴⁸. Крім того, послі зуміли дізнатися про негативну реакцію на укладення козацько-татарської спілки з боку султана, який наприкінці квітня намагався стримати Іслам-Гірея від виходу в Україну⁴⁹. Пізніше не залишилася непоміченою ними й поява в Бахчисарай турецького чауша, приурочена до повернення Іслам-Гірея після перемог, здобутих козацько-татарським військом на Жовтих Водах та під Корсунем. Посланець знову вів мову про невдоволення султана й повторив заборону на військові дії проти короля⁵⁰. Звісно, що позиція, яку обстоювала Туреччина, не могла не тішити Москву, але й великої погоди не робила: про особливості сприйняття в Криму повелінь зі Стамбула московська дипломатія добре знала.

Слід гадати, найбільше стурбувала Олексія Михайловича готовність козаків воювати спільно з татарами. Тому вже на початку квітня було надіслано царську грамоту до А. Киселя, “щоб тих черкас під кримську зверхність не допустити”⁵¹. А отже, Москва виразно демонструвала, що наразі для неї небезпека татарських вторгнень та ще й за ймовірної участі козаків важила далєбі більше, ніж нічим не гарантовані, а то й узагалі примарні, вигоди від можливої війни в Речі Посполитій. Побоювання Москви підкріплювалися супутніми новинами про агресивні наміри татар. Від осені 1647 р. до Посольського та Розрядного приказів з різних джерел (і від польських урядників теж) стікалися звістки про військові приготування кримців та ногайців⁵². Переважно йшлося про планування татарами походу на Річ Посполиту, але напрямок походу міг бути змінений. Не вщухало й розбійництво українських козаків на московському прикордонні. На початку квітня виходець з кримського полону Д. Чичеринів

⁴⁸ *Приймак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1993. – С. 188. Див. також: Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 180.

⁴⁹ Ширше про це див.: *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”... – С. 91; Про мотиви, які рухали Туреччиною, див.: *Приймак О.* Ще раз про союз... – С. 179–180.

⁵⁰ *Флоря Б. М.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”... – С. 91.

⁵¹ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 180.

⁵² Див. хоча б: Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 131, 137, 142; АМГ. – Т. 2. – С. 181–183, 186, 196–197.

прямо говорив, що “з кримським царем черкаси домовлялися, як кримський цар піде війною на буданий чи в Московську державу і їм, черкасам, дати йому, кримському царю на допомогу людей 10000 і з ними разом воювати”⁵³.

При цьому варто наголосити, що Москва, схоже, так і не дізналася про ранні (лютнево–березневі) заходи М. Потоцького, спрямовані на втихомирення козаків, а головне – про ті жорсткі вимоги, які Б. Хмельницький передав через ротмістра Хмелецького⁵⁴. Утаємниченість у сутність заяв гетьмана не могла б не відбитися на московській позиції, оскільки вони демонстрували, що козаки на Січі зайняті не підготовкою спільного з татарами походу на Московщину, а либонь рішуче переймаються виборюванням станових (і не тільки) інтересів у протистоянні з Варшавою, відносини з якою досягли небаченої за останні десятиріччя напруги. Однак поведінка Москви засвідчує, що навіть після перших повідомлень про Жовтоводську та Корсунську битви там певний час продовжували дивитися на дії козаків винятково крізь призму козацько-татарської загрози, рівень якої вважався дуже високим.

З появою перших звісток про початок війни в Україні тривога тільки посилилася. Докотилися вони до Москви дуже швидко (у діапазоні від 9 до 21 травня) й містилися в адресованих прикордонним воєводам листах А. Киселя (від 24 квітня та від 1 травня), Я. Вишневецького (від 1 травня) та урядника містечка Красне Костянтина Малюшинського (від 1 травня). Московські воєводи з усіма своїми можливостями добування інформації спізналися, хоча й не набагато. Наприклад, ще 26 квітня, коли битва на Жовтих Водах вже йшла повним ходом, хотмиський воєвода С. Болховський оперував лише інформацією про те, що польська влада заборонила будь-які виходи “гулящих людей” за межі волості, щоб “в Запороги до пана Хмельницького і до козаків ніхто не ходив”, і що польське військо тільки збирається для походу на козаків⁵⁵.

Польські урядники натомість повідомляли про прихід до Б. Хмельницького татар (К. Малюшинський наводив і їхню кількість – 4000 тис.), не приховували факту битви на Жовтих Водах (“на вершинах Саксагану”)⁵⁶, чим прагнули підігріти занепокоєння Московії ймовірністю ко-

⁵³ АМГ. – Т. 2. – С. 201.

⁵⁴ Про зміст вимог Б. Хмельницького див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 180–181; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 10–11; *Chruszcz I.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.* – Lwów, 1934. – S. 263.

⁵⁵ Там само. – С. 211–212.

⁵⁶ Там само. – С. 212–213; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 185.

зацько-татарського нападу. Очевидно, А. Кисіль у передчутті неладного ще тоді розпочав готувати ґрунт для прохань про військову допомогу, які він, покликаючись на дух і букву польсько-московського договору 1647 р., відкрито висловить у своєму наступному листі до путивльського воєводи М. Плещеева, надісланому 1 травня⁵⁷. У цьому посланні вже не залишилося й сліду від колишньої впевненості, що *“все військо черкаське вірне, тільки один зрадник Хмельницький, простих холопів прибравши до себе, на Запорожжя утік”*, а чисельність наявних при українському гетьманові татар вказувалася така, якою вона значилася в чутках, що гуляли по Україні, – 30 тис.⁵⁸ Крім А. Киселя, з аналогічним проханням звернувся до М. Плещеева Я. Вишневецький, обіцяючи зворотну допомогу у випадку, якщо татари підуть на Московщину. На відміну, однак, від відвертішого брацлавського воєводи, князь обійшов мовчанкою причину появи татар (за його версією, – 40 тис.) в урочищі Княжі Байраки, як і саму битву на Жовтих Водах⁵⁹. Наприкінці травня про наміри татар після перемоги над Польщею пустошити Московщину повідомляли вже путивльський та севський воєводи⁶⁰.

Ставши в перші місяці української Національно-визвольної війни осердям московської політики Варшави, розігрування кримської карти, як відомо, залишиться ним заледве не до самого Переяслава 1654 р. Прагнення переконати царя в антимосковській спрямованості козацько-татарської спілки, втягнути Москву у військові дії проти Криму, а отже, й проти козаків пронизувало діяльність прикордонних урядників Речі Посполитої в квітні–липні 1648 р. Цієї лінії Варшава генерально дотримуватиметься й у наступні роки, одночасно пробуючи також вживати інших заходів, зокрема в 1650 р. висуне ідею польсько-козацько-татарського походу на Московію. Але в будь-якому випадку ставка робилася на той самий чинник, чинник амбітних планів Іслам-Гірея щодо відвоювання Казані й Астрахані, про існування яких Москві було добре відомо і які були потужним подразником для московської еліти.

Між весняною та літньо-осінньою кампаніями стосунки Б. Хмельницького з Кримом залишалися для Москви найдражливішою проблемою, породженою вибухом війни в Україні. Цар та його оточення були добре поінформовані і про відхід невдовзі після Корсуня основної маси татар з великим ясирем до Криму⁶¹, і про нові запросини, які лунали в бік

⁵⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 189–191.

⁵⁸ Там само. – С. 185. Про чисельність татар на Жовтих Водах див.: *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.* – Дніпропетровськ, 1996. – С. 113, 117.

⁵⁹ АМГ. – Т. 2. – С. 215.

⁶⁰ Там само. – С. 227; ВУР. – Т. II. – С. 22.

⁶¹ РГАДА. – Ф. 123. – 1648 № 14. – Л. 5; АМГ. – Т. 2. – С. 231.

Іслам-Гірея від українського гетьмана. Вже 5 липня про факт спорядження з Чигирина посланців до Криму за татарським військом довідався хотимський воєвода, а 14-го – Посольський приказ⁶². Пізніше надійшла відписка від послів з Криму, які зафіксували появу в Бахчисараї наприкінці червня 4-х посланців з Чигирина *“за кримським військом”*⁶³. Свідчення сутнісно однотипні з інформацією послів повідав на розпитуваннях у Посольському приказі виходець з кримського полону⁶⁴. Усі ці новини опосередковано підтверджували в очах Москви обґрунтованість повідомлень про те, що військовий союз між козаками і татарами укладено нібито на три роки⁶⁵.

Наприкінці липня московська верхівка знову зіштовхнулася з антимосковськими заявами Іслам-Гірея. Про небезпеку татарсько-козацького походу йшлося вже не тільки в занесених з України чутках⁶⁶ та в пересторогах польських урядників⁶⁷, а й у дипломатичній кореспонденції, що надходила з Криму. Т. Хотунський та І. Степанов повідомляли про те, що татарам іти *“з усіма запорозькими черкаси під государеві міста війною”*⁶⁸. Натомість листи хана, калги та нурадина до Олексія Михайловича, отримані в Посольському приказі 21 липня, відбивали офіційну позицію Бахчисарая. І ця позиція не віщувала Москві нічого втішного. Іслам-Гірей нарікав на морські походи, вчинені донськими козаками, коли татарське військо перебувало в Україні⁶⁹, гнівався на небажання Москви погамувати донців, погрожував, що на початку зими *“з ратними своїми людьми і з дніпровськими козаками ваших донських козаків хоче до кінця розоряти”*⁷⁰. Аналогічні закиди та погрози були повторені й у листах, отриманих Посольським приказом 7 вересня⁷¹: очевидно, до Іслам-Гірея, який з військом перебував тоді при Б. Хмельницькому, дійшла звістка про чергову виправу донців до Криму⁷².

З огляду на поновний вихід татар в Україну, офіційні попередження, які лунали з Бахчисарая, здавалося б, мусили потягнути за собою спроби московської дипломатії натиснути на донців, аби ті відмовилися від мор-

⁶² ВУР. – Т. II. – С. 59.

⁶³ РГАДА. – Ф.123. – 1648 № 1. – Л. 102.

⁶⁴ Там само. – 1648 №14. – Л. 5.

⁶⁵ ВУР. – Т. II. – С. 128.

⁶⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 230, 233.

⁶⁷ ВУР. – Т. II. – С. 59.

⁶⁸ РГАДА. – Ф.123. – 1648 № 16. – Л. 285.

⁶⁹ Про ці походи повідомляли до Москви її послы в Криму, а пізніше й самі донці (РГАДА. – Ф. 123.– 1648 № 1. – Л. 93; РИБ. – Т. XXIX. – С. 16).

⁷⁰ РГАДА. – Ф. 123. – 1648 №15. – Л. 7.

⁷¹ Там само. – Л. 57, 59.

ських походів. Однак Посольський приказ демонстрував заavidний спокій і не висловлював Війську Донському жодних претензій. Донська військова станиця Павла Федорова, яка відвідала Москву на початку грудня, не почула жодних напучувань з приводу козацької активності на морі⁷³. Не знаходимо й спеціальних царських звернень до порубіжних воєвод, крім банальних *“жити, стережучись”* й уникати на прикордонні непорозуміння з *“черкасами”*⁷⁴. Така реакція Москви наштовхує на думку, що поновлення війни в Речі Посполитій та переміщення театру бойових дій до Західної України московська верхівка сприйняла за ознаку того, що антидонські заяви хана та калги, навпаки, засвідчували відсутність у Криму актуальних планів походу на Московщину. Забігаючи наперед, скажу, що така, на перший погляд малопомітна, зміна московської позиції насправді відбивала ще й послаблення впливу татарської карти на сприйняття Москвою української Національно-визвольної війни. Якщо в перші місяці останньої військово-політичний союз козаків з Кримом та загроза козацько-татарського нападу визначали реакцію московської еліти на події, що розгорталися в Україні, то згодом ці чинники розглядатимуться лише в ряді інших факторів формування української політики Московії.

Мотиви, гасла та розмах війни

В останній декаді травня “монополія” А. Киселя та Я. Вишневецького на інформацію про перебіг повстання в Україні була швидко зруйнована. Москва вже могла оперувати новинами, зібраними властиво московськими людьми. Відтоді й до вересня прикордонні воєводи шлють повідомлення безперебійно. Знову надходять відомості з Криму. На початку червня на Московщину потрапили перші листи від Б. Хмельницького. Врешті, у червні тривало листування з польськими прикордонними урядниками. Таким чином московська еліта мала всі шанси посутньо розширити свою поінформованість про війну в Україні. Судячи зі свідчень, які згромаджувалися в Посольському та Розрядному приказах, туди було занесено й немало неправдоподібних чуток, частина яких, однак, відбивала стереотипи мислення українських козаків, міщан і навіть селян, а також напрямки пошуку козацькими верхами засобів улегітимнення війни.

З різних джерел Москва доволі докладно довідалася про блискучі перемоги козацько-татарського війська на Жовтих Водах та під Корсунем. Ніжинські купці на підставі почутого від пахолків, які побували в обозі

⁷² Про літній похід донських козаків до Криму див.: РИБ. – Т. XXIX. – С. 234.

⁷³ Про перебування цієї станиці у Москві див.: Там само. – С. 40–53.

⁷⁴ Див., зокрема: ВУР. – Т. II. – С. 79, 81.

М. Потоцького, докладно описали в Путивлі навіть особливості військової тактики, застосованої Б. Хмельницьким під Корсунем. Повідомлення купців узгоджуються з польськими джерелами і по суті збігаються з опрацьованою І. Стороженком моделлю Корсунської битви⁷⁵. Стисліше була поінформована Москва про тактичні параметри битви на Жовтих Водах⁷⁶, але це не могло спотворити загального враження від події. Крім свідчень стосовно наслідкової частини обох битв, знаковими для Москви, без сумніву, стали новини про спільні дії козаків і такого чисельного татарського війська на чолі із самим ханом (під Корсунем), а також про полонення повстанцями королівського комісара Шемберка, батька та сина Потоцьких, польного гетьмана С. Калиновського. Останнього Б. Хмельницький у своєму першому листі до царя від 8 липня 1648 р. (хронологічно першому відомому нині посланні до цього адресата) назвав *“невинним добрим чоловіком”*⁷⁷.

Важливий пласт повідомлень, яким мала змогу оперувати Москва, торкався проблеми мотивів та гасел війни. Згадувалися боротьба за віру, *“за козацтво”*, а також *“санкція”* короля Владислава IV на повстання. Усі ці чинники не стали для Москви одкровенням. З першими двома вона мала справу вже з початку 1620-х рр. Зі спробами козаків своє право на війну з *“ляхами”* обґрунтувати *“благословенням”* Владислава IV, вона зіштовхувалася під час повстань 1635 та 1637–1638 рр.⁷⁸ А новини про поширення в козацькому середовищі специфічних уявлень про Владислава (тоді ще королевича) як заступника козаків і православної віри проникали на Московщину вже від 1622 р.⁷⁹

Як наразі виглядає, хронологічно найраніші свідчення про мотиви повстання Москва отримала, як-то кажуть, з перших рук – з листа Б. Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р. Гетьман висловився чітко: *козакам йдеться “о повожено віри наше старожитной греческой, за которою з давних часов і за волности свої криваве заслужоноє, от королей давних надание помираєм”*⁸⁰. Православно-конфесійне забарвлення буде прита-

⁷⁵ Порівн. відписку путивльського воеводи М. Плещеева від 30 червня 1648 р. (ВУР. – Т. II. – С. 23) і модель, запропоновану І. Стороженком (*Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 156–169*).

⁷⁶ Фактично до Москви дійшла лише загальна інформація про Жовтоводську битву та результати останньої. Оперативно-тактичні розрахунки сторін у документах, якими оперувала Москва, не відбилися. (РГАДА. – Ф. 123. – 1648 № 1. – Л. 96; ВУР. Т. II. – С. 23, 37; АМГ. – Т. 2. – С. 218, 221).

⁷⁷ ВУР. – Т. II. – С. 33.

⁷⁸ Докладніше про це див.: *Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани... – С. 94–95*.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ). – Київ, 1961. – С. 48.

манне листам Б. Хмельницького до царя й надалі: ідея єдності православного світу посідатиме ключове місце в козацькій дипломатії⁸¹. Московські джерела за червень та липень 1648 р. фіксують раннє й широке використання гетьманом традиційного для козацьких рухів першої половини XVII ст. релігійного гасла як засобу улегітимнення збройного спротиву Варшаві. Вивідувачі порубіжних воєвод, а також уже згадуваний Г. Климов повідомляли, що саме під прапором оборони віри, повсталі розправляються зі своїм противником⁸². У розмові з Г. Климовим Б. Хмельницький увів конфесійний чинник до системи обґрунтування законності козацьких дій через дозвіл, начебто наданий Владиславом IV. Детальніше про цю систему буде сказано далі. Тут лише позначу, що, за гетьманом, король писав козакам воювати зі шляхтою “за віру”⁸³. До православної солідарності апелював Б. Хмельницький і коли дорікав Москві за її контакти з А. Киселем та Я. Вишневецьким, і коли закликав завдати зі свого боку удару по Речі Посполитій⁸⁴.

Врешті варто наголосити на тому, що повністю за кадром московських джерел опинилася проблема унії, що було логічним наслідком з’ясування С. Плохієм⁸⁵ процесу розмивання тотожності уніатів, ознаки якого проступили вже в 20-х рр. XVII ст. У рамках конфесіоналізації суспільства уніати щораз виразніше усвідомлювали себе частиною католицького табору. Одночасно чим далі схильнішим зарахувати їх туди ставав православний блок. Під час української Національно-визвольної війни повсталі вже об’єднували католиків і уніатів під одним дахом. Питання ж унії з ключової в першій половині XVII ст. проблеми козацько-польського (а беручи ширше, православно-католицького) протистояння в Речі Посполитій перетворилося на чинник суто тактичних розрахунків козацької верхівки⁸⁶.

Доволі свідчень отримала Москва стосовно розмаху визвольного руху. І хоча саме в цій ділянці її поінформованість у різні відтинки часу містила чимало прогалин, однак і наявні відомості у своїй сумі навіювали враження, що вибивалися зі звичних московських уявлень про козацько-польські війни. Вже на початку червня до Москви дійшли чутки, що в Польщі не залишилося централізованого війська для відсічі козакам, що фактично воює один Я. Вишневецький, що повстання за підтримки міщан і селян поширилося по всьому Лівобережжю з Сіверщиною включно.

---

⁸¹ Детально це питання обговорив С. Плохій. Див.: *Plokhyy S. The Cossacks and Religion...* – Р. 306–308.

⁸² ВУР. – Т. II. – С. 41.

⁸³ Там само. – С. 41, 50, 59, 62.

⁸⁴ ДБХ. – С. 48–51, 54–55.

⁸⁵ *Plokhyy S. The Cossacks and Religion...* – Р. 151–152.

⁸⁶ *Ibid.* – Р. 189.

Звідусіль втікали “всі пани, і поляки, і жиуди”. Подібна інформація у червні надходила до прикордонних воєвод з низки українських міст – Ніжина, Костянтінова, Новгород-Сіверського – і до того ж із різних джерел. Її носіями були українські купці, розвідники путивльського воєводи, посланець севського воєводи до А. Киселя Г. Климов⁸⁷. Не зовсім відповідали дійсності лише повідомлення про те, що козацьке військо оволоділо Черніговом⁸⁸. Насправді їм хоча й вдалося захопити передмістя, але залога чернігівського замку вистояла. Тільки на початку серпня козаки увійшли до цього замку⁸⁹.

Доповнювали в очах московської еліти картину тієї паніки, яка охопила шляхту, звістки про смерть короля та про побоювання Варшави того, що Москва скористається цим легітимним приводом для виходу з Полянського миру. За свідченнями, зробленими наприкінці червня в Путивлі різними особами, “у всіх містах (смоленських та білоруських. – В. Б.) остерігаються війни від... Московської держави, і в Смоленську, і в інших містах мури змицнюють”⁹⁰. Аналогічні новини були занесені до Трубчевська та Вязьми⁹¹. Достовірність повідомлень московських інформаторів підтверджується наявністю типологічно подібної інформації в польських джерелах⁹². Докотилися до Москви також відомості (циркулювали вони й у шляхетському середовищі⁹³) про те, як далеко на північ сягали козацькі інтереси: зокрема, великолуцький воєвода повідомляв, що козаки “воювали Бихова міста і Могильова повіти”⁹⁴.

Однак у травні – липні Москва мала у своєму розпорядженні обмаль повідомлень про процеси, що розгорталися на Правобережжі. Більшість звісток, які доходили до неї, не торкалися теренів, західніших від Білої Церкви. Наразі відомо лише три випадки, коли московські інформатори побували далі – на Поділлі та на Волині⁹⁵. Повідомлення про

⁸⁷ ВУР. – Т. II. – С. 24, 37, 40, 41.

⁸⁸ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 233; АМГ. – Т. 2. – С. 225.

⁸⁹ *Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 55–56.

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 212.

⁹¹ Там само. – С. 225; АМГ. – Т. 2. – С. 227.

⁹² Див.: *Миццик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 12–13; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... – С. 27–28.

⁹³ *Миццик Ю. А.* З нових документів про Національно-визвольну війну на Сіверщині (1648–1658) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 5–6.

⁹⁴ ВУР. – Т. II. – С. 62.

⁹⁵ Цими інформаторами були путивльські купці, які побували в Костянтінові (ВУР. – Т. II. – С. 37), а також посланці путивльського воєводи до А. Киселя (Я. Шулежкін) та до Я. Вишневецького (І. Трифонов) (Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 234–235, 241–242).

події, які відбувалися на тамтешніх обширах, відбивали винятково загальну канву поширення визвольного руху. Так само не конкретизували успіхи повстанців на Правобережжі й ті чутки, які були занесені до прикордонних московських містечок з суміжних українських та білоруських земель. Фактично аж до надходження осінніх повідомлень про Пилявецьку битву та про похід Б. Хмельницького в Галичину Москва не могла скласти адекватного уявлення щодо західної межі реального поширення козацьких впливів. Цар та його оточення мали лише глухі згадки на взір тієї, що козаки *“стоять у Волинській землі”*⁹⁶. За кадром залишилися перебіг та наслідки рейду загону М. Кривоноса, карального походу по Північній Київщині, Поділлю та Волині Я. Вишневецького. Пізнання Москви тут обмежувалися дуже побіжними відомостями, отриманими від І. Трифонова, який відвозив до князя Яреми лист путивльського воєводи⁹⁷.

Військова кампанія козацько-татарського війська липня – жовтня 1648 р. і все, що з нею пов'язано, теж відбилися в московських джерелах лише в загальних рисах. До приїзду в січні єрусалимського патріарха Паїсія Москва про перемогу Б. Хмельницького під Пилявцями та рух козаків під Замостя відала лише з трьох воєводських відписок. Новини були провідані севськими та брянськими купцями в сіверських містечках – Ніжині, Борзні, Прилуках, Сосниці, Стародубі, Погарі. А відтак нічого дивного немає в тому, що ці опосередковані звістки не відзначалися повнотою. Центральною проблемою повідомлень були суто військові дії козаків і татар проти польського війська⁹⁸. За кадром залишилися політичні плани українського гетьмана, його осіння позиція стосовно елекції, контакти з представниками Яна Казимира. Не вдалося виявити жодної воєводської відписки про українські справи, датовані другою половиною листопада – груднем 1648 р. Чи не найвиразніше про те, що московським урядовцям таки бракувало повноцінної інформації про українсько-польські стосунки, свідчить той факт, що в Москві достеменно не відали навіть чи відбулися в Речі Посполитій вибори короля. За відсутності офіційних підтверджень з польського боку до Варшави 29 грудня 1648 р. для прояснення ситуації був спеціально споряджений гінець Г. Кунаков з царською грамотою. При цьому в Москві передбачали, що міг відбутися навіть коронаційний сейм⁹⁹.

Не вдалося виявити свідчень, які б указували на те, що до царського двору докотилися звістки про відгомін українських подій в середовищі

⁹⁶ ВУР. – Т. II. – С. 62.

⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 234–235.

⁹⁸ ВУР. – Т. II. – С. 78–81.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 246.

литовської шляхти. Не ясно, чи були відомі в Москві заходи литовського гетьмана Януша Радзивілла, чи знали там про переконання шляхти, що від козаків загрожена вся Литва за винятком території Жмуди¹⁰⁰. З певністю можна сказати лише те, що московська верхівка відала про побоювання литовців виходу Московії з “вічного миру”, оскільки невдовзі по смерті Владислава IV з Вільно надійшов до царя лист із закликом не порушувати Поляннівської угоди¹⁰¹.

Зазначені прогалини в поінформованості стосовно розмаху піднятого козацтвом руху, безумовно, призвели до формування в середовищі московської еліти збіднених уявлень про Національно-визвольну війну. Образ останньої мусив бути позбавленим необхідної повноти, що не могло не відбитися на виробленні української політики Московії. Але й без того свідчення, які стікалися до приказів, змушували Москву як мінімум уважніше вдивлятися в події та процеси, що відбувалися в Україні.

Союзники та противники козаків

Зі строкатого масиву відомостей, що надходили до Москви з приводу того, з ким і проти кого в соціальному, етнічному та конфесійному сенсі спрямовувалося основне вістря війни, для московських урядовців однозначно випливало, що табір повстанців представлений козаками і винятково православними “білорусцями”, серед котрих сторону козаків взяли міщани та селяни. “Білорусців”, тобто православних українців, “черкаси” (козаки) не кривдять, “білорусці” не втікають від козацького війська, натомість пристають до “черкасів”. Ще 30 травня путивльський воєвода М. Плещеев на підставі свідчень ніжинських купців дописував до Розрядного приказу, що між козаками й татарами існує домовленість “*воювати разом польські міста та губити поляків, а дрібних білоруських людей не воювати*”¹⁰². 18 червня брянський воєвода Н. Мещерський зазначав, що козаки й татари “*б’ють ляхів і жидів, а білорусців не б’ють*”¹⁰³. На початку липня великолуцький воєвода Д. Великогагін зі слів своїх вивідувачів повідомляв цареві, що “*до черкасів, государ, пристають білорусці*”¹⁰⁴, а вяземські воєводи дописували, що козаки у Гомелі “*побили жидів душ з*

---

¹⁰⁰ Про реакцію в Литві на події в Україні, що розгорталися під знаком Національно-визвольної війни, див.: Wisner H. Janush Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1649 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – Київ, 2000. – С.182–196.

¹⁰¹ Ibid. – С. 184.

¹⁰² ВУР. Т. II. – С. 22.

¹⁰³ Там само. – С. 43.

¹⁰⁴ Там само. – С. 61.

*вісімсот, а з жінками і дітьми понад дві тисячі, і тут так побили ляхів з шістсто чоловік, а білорусців нікого не б'ють і не грабують*¹⁰⁵.

Серед “білорусців” основною опорою козаків значаться міщани, яких козацьке військо оберігає і які складають більшість серед покозачених. Той-таки великолуцький воєвода Д. Великогагін писав, що козакам допомагають міщани “з Києва та з Білої Церкви та з інших міст”¹⁰⁶. На міщан козаки дивляться як на своїх союзників, розраховуючи за їхньої підтримки брати міста без бою. Деталізована інформація московських джерел про реакцію міщан різних міст на козацькі намови безперешкодно розчинити міські брами територіально охоплює Сіверщину, віддалену від епіцентру визвольного руху. І щоразу повстанцям таланило реалізувати задумане. Спротив могли чинити в містах лише поляки та євреї, як-от у Стародубі, Чернігові, чи в Гомелі, де перебували чисельні польські загони і де козаки були змушені вдатися до облоги та штурму¹⁰⁷. Показово, що міщани Новгородка-Сіверська спершу лаштувалися до оборони, але козацькі агітації виявлялися переконливими¹⁰⁸. У цьому сенсі московські джерела суголосні польським, за якими, скажімо, той-таки Стародуб козаки “через зраду міщан – місцевої Русі взяли” і взагалі міщани козакам “скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами”¹⁰⁹. Характерний зразок козацько-міщанських стосунків на Чернігово-Сіверщині описали інформатори севських воєвод З. Леонтєєва та І. Кобильського. Коли до Новгородка-Сіверського – міста, суттєво віддаленого від епіцентру подій, – підійшов загін козаків, міщани “хотіли від них, козаків, із Новгородка-Сіверського тікати, і козаки їм тікати не велили і говорили, що зла ніякого їм, міщанам, робити не стануть, і міщани їх зустріли” і козаки справді “міщанам ніякої шкоди не чинили”¹¹⁰.

Перегукуючись з польськими джерелами (а в тих заторкувалися козацько-міщанські стосунки на всьому обширі, де палахкотіла війна), відписки московських воєвод та допитові свідчення інформували московську еліту про реальні тенденції. І Москва, і Варшава мали у своєму розпорядженні однотипні відомості, у яких віддзеркалилася співзвучність принципових інтересів козаків і міщан¹¹¹. Ці два суспільні стани знайшли спільну

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 227.

¹⁰⁶ ВУР. – Т. II. – С. 61

¹⁰⁷ Там само. – С. 52; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 227, 233.

¹⁰⁸ АМГ. – Т. 2. – С. 225.

¹⁰⁹ Цит. за: *Степанков В. С.* 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2003. – Випуск 3. – С. 408.

¹¹⁰ АМГ. – Т. 2. – С. 225.

¹¹¹ Про те, які відомості поширювалися у шляхетському середовищі з приводу козацько-міщанських відносин літа – осені 1648 р., див. хоча б підбірку В. Степанкова (*Степанков В. С.* 1648 рік... – С. 400–402, 408–409).

мову на антипольським ґрунті, що стало логічним продовженням порухів, продемонстрованих ними під час козацьких повстань 1630 та 1637–1638 рр.¹¹² Ніжинські купці, повідомляючи про одну з домовленостей, яка нібито існувала між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм, надзвичайно чітко відтінили ціннісні орієнтації козацтва стосовно соціальної бази війни, як, зрештою, й національно-визвольний вимір останньої (детальніше по нього далі): *“А договір у них, у татар, з козаками, вчинено на тому, що полоняників ляхів і жидів, їм, татарам, брати, а козаків реєстрових і міщан, і всяких білорусців віддати полоняників Хмельницькому з козаками”*¹¹³.

Крім міщан, до табору козаків переходять і селяни. Про масштаби покозачення обох станів Москва могла судити бодай з відписки тих-таки севських воєвод (*“міщани і міщанські діти і з буд будники і всілякі люди до козаків прибиваються і скучуються”*)¹¹⁴ чи зі свідчень посланця цих воєвод Г. Климова: *“а які були в їх селяни Потоцького и Вишневецького і Кисельови, і ті з ними стали в козаки... в яке місто прийдуть (козаки. – В. Б.), і тут у них військко дуже прибуває з усяких станів руські люди, крім ляхів...”*¹¹⁵. Прикметний випадок стався у Стародубі. Там після того, як поляки повернулися до міста (чому козаки були залишили його – наразі невідомо), *“повітові селяни не стерпіли їхнього (поляків. – В. Б.) грабіжництва, дали звістку до запорізьких козаків”*, які повернулися і змусили поляків втікати¹¹⁶.

Ужита посланцем севських воєвод формула *“усяких станів руські люди”* взагалі-то дозволяє припустити, що до Москви могла просочуватися інформація про перехід на бік козацтва певної частини православної шляхти. Але проблема стосунку останньої до цієї війни в московських джерелах за 1648 р. не артикульована. Та й царська влада, як побачимо далі, не проявляла спеціального зацікавлення в докладному вивідуванні настроїв цього суспільного стану. Документація, яка осідала в московських наказах, однозначно розміщувала на протилежному від повсталіх боці барикад всю шляхту без розрізнення за етнічною чи конфесійною ознаками. Це не відповідало дійсності, спрощувало її, а головне стало однією з причин, які у своїй сумі заважали Московії відразу вловити принципову відмінність нової війни від попередніх козацьких рухів. Проте в будь-якому випадку московські джерела чітко відтінювали той факт, що

---

¹¹² Мицик Ю. А. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №4. – С. 29, 31; Іванцов І. Повстання українського народу... – С. 120–121, 128.

¹¹³ АМГ. – Т. 2. – С. 221.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ ВУР. – Т. II. – С. 41.

¹¹⁶ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 236.

формування таборів, які ворогували в Україні, засадничо відбувалося на етноконфесійному ґрунті, цілком вписуючись у тогочасні європейські тенденції¹¹⁷.

Опонентами православних (“черкасів” і “білорусців”) є католики та євреї, а в соціальному вимірі “пани, урядники, державці”. Вже 30 травня путивльський воєвода М. Плещеев інформував царя, що з контрольованих козаками територій тікають “пани і державці, і урядники, і ляхи, і жиди всі вибігли за Дніпро в королівські міста”¹¹⁸. На початку червня він таки писав, що Б. Хмельницький “урядників і державців, і поляків, і жидів велів знищувати”¹¹⁹. Аналогічну інформацію надав Москві брянський воєвода М. Мещерський¹²⁰. Подібні за духом і буквою приклади можна громадити далі. Мотиви, що “в козаків з поляками міжусобиця велика” і “пани і поляки, і жиди всі тікають до Польщі” є альфою і омегою всіх повідомлень, які торкалися проблеми сторін, що ворогують. Доходило навіть до того, що козаки шукали поляків і євреїв на московській території, вимагаючи від московитів видати втікачів¹²¹.

Євреї, однак, за московськими відомостями, трактувалися повсталими лояльніше за поляків, що відбивало загальну тенденцію визвольного руху¹²². В ієрархії ворогів “жиди” стояли сходинкою нижче “ляхів”. Скажімо, уже згадуваний Г. Климов занотував 9 червня, що у зв’язку з війною “багато жидів хрестяться, а поляків, хоч і хрестяться не приймають (у лави повстанців. – В. Б.)”¹²³. У грудні вивідувачі вольнівського воєводи повідомляли, що в Україні “жидів багато перехрестилося і тих жидів

¹¹⁷ Детальніше про це див.: *Ploky S. The Cossacks and Religion...* – Р. 176–206.

¹¹⁸ ВУР. – Т. II. – С. 24.

¹¹⁹ Там само. – С. 38.

¹²⁰ Там само. – С. 43.

¹²¹ Там само. – С. 52.

¹²² Ширше про козацько-єврейські стосунки за доби Національно-визвольної війни див.: *Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам’яті // Когут З. Коріння ідентичності студії з ранньомодерної та модерної історії України.* – Київ, 2004. – С. 244–271; *Мицик Ю. А. Українсько-єврейські відносини напередодні і в роки Визвольної війни українського народу (1648–1658) // Розбудова держави.* – 1998. – № 11/12. – С. 114–119; *Плохий С. Хмельниччина та євреї. Причини до ідеології повстання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю Академіка Ярослава Ісаєвича.* – Львів, 1998. – Випуск 5. – С. 475–487; *Ploky S. The Cossacks and Religion...* Р. 190–206; *Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 479–488. В останній праці зауважена також основна література з проблеми, у тому числі бібліографічна.

¹²³ Там само. – С. 41.

козаки не побили; живуть далі в містах разом із козаками”¹²⁴. Опосередковано підтверджує зауважену ієрархічність поляків і євреїв як ворогів у ціннісних установах повсталих (а заодно й адекватність інформації, яка надходила до московських приказів) той факт, що, як з’ясував З. Когут, навіть “у ранніх козацьких літописах єврейські мотиви цілком підпорядковано польській темі”¹²⁵.

В цілому ж, повідомлення, які надходили до московських приказів, однозначно стверджували понадстановий характер війни в Україні, робили наголос на “релігійності” цієї війни, а отже, на її національній підкладці.

Проблема легітимності війни

Релігійний елемент широко використовувався козаками й для обґрунтування законності війни. Як відомо, уже перші підготовчі кроки Б. Хмельницького супроводжувалися пристосуванням до потреб моменту апробованого козацтвом за часів королювання Владислава IV гасла боротьби з “лихою” польською й спольщеною шляхтою задля захисту “прокозацького” і “проправославного” короля, інтереси якого збігаються з козацькими прагненнями. А після Жовтих Вод і Корсуня так званий “королівський слід” верхівка повсталих використовувала й для розв’язання військових та політичних завдань на московському напрямкові, у першу чергу для налагодження відносин з Москвою. Смерть короля тільки каталізувала зусилля гетьмана.

До появи в таборі повстанців звісток по смерті Владислава IV оточення Б. Хмельницького активно поширювало чутки, що король на боці повсталих, більше того, благословив козаків на війну з ляхами і має намір сам воювати зі шляхтою, яка підняла на нього “рокош”. Як з’ясував Б. Флоря¹²⁶, ці чутки типологічно перегукувалися з поголосками, що циркулювали в козацькому середовищі під час козацького повстання 1637–1638 рр. і так само швидко долинули до московських урядовців. 25 травня кримський полоняник Петро Васильєв чув у Переяславі, що між королем та шляхтою велике протистояння, що король виїхав до Смоленська і його чекають в Києві¹²⁷. Через два дні розвідник трубчевського воєводи Яків Булатов вивідав у Ніжині й Чернігові “мотиви” втечі Владислава. Ними були добре відомі з часів безкоролів’я 1632 р. “змагання” через Владислава

¹²⁴ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. VIII. – С. 282.

¹²⁵ Когут З. Повстання Хмельницького... – С. 258

¹²⁶ Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества... – С. 44.

¹²⁷ Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани... – С. 100.

між польською та литовською шляхтою. За повідомленням Я. Булатова, “у корони польської з короною литовською бути заколоту великому”, а “хотіли корони польської пани убити Владислава”¹²⁸. Схожу новину приніс 28 травня конотопець Іван Ігнатов: “підняли козаки татар на поляків і на жидів за те, що поляки хотіли рокош чинити на короля”¹²⁹. А при константинопольському грекові Юрію Костянтинову М. Потоцький у Прилуках нібито писав до Я. Вишневецького, що Владислав IV на чолі 150-тисячного війська планує на них іти “за непослух”¹³⁰. При цьому король має намір вихрестити на православних усіх поляків¹³¹. Б. Флоря слушно звернув увагу на те, що характер цих чуток перегукується зі змістом поголосків, які ходили по Україні в 30-х рр. XVII ст. та напередодні війни 1648 р. у зв’язку з несприйняттям шляхтою антитурецьких планів короля¹³². Це однозначно свідчить про глибоке закорінення в козацьких головах культу Владислава, а беручи ширше, й королівської влади загалом, що мусило безумовно відбитися на політичних концепціях повстанців.

Легенда про те, що козацький виступ був санкціонований королем, яку з моменту своєї втечі на Січ так енергійно використовував Б. Хмельницький¹³³ і яка свого часу не давала спокою польській історіографії¹³⁴, потрапила до московських документів ще в переддень битви на Жовтих Водах. Розвідникові хотмиського воеводи вдалося провідати в Гадячі та Миргороді, що “Хмельницький на Дніпро збирає козаків, а має у себе той пан Хмельницький королівські листи та королівську булаву” і що – “бути в них у панства з королем за козацтво великому рокошу”¹³⁵. Пізніше обидві складові проблеми неодноразово обігрувалися в московських джерелах,

¹²⁸ АМГ. – Т. 2. – С. 218.

¹²⁹ Там само. – С. 220.

¹³⁰ Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани... – С. 100.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само; Його ж. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 44.

¹³³ Детальніше див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Т. II. – С. 164–165, 171–174.

¹³⁴ У другій половині XIX – на початку XX ст. у польській історіографії жваво обговорювалося питання чи Владислав IV говорив у 1646 р. козацькому посольству (Я. Барабаш, Б. Хмельницький, М. Нестеренко, І. Караїмович) “вольності шаблюю здобувати” і чи дав при цьому відповідний привілей, у якому, між іншим, запевняв, що коронне військо не піде далі Білої Церкви. Знаковими представниками тієї частини польських дослідників, які обґрунтовували факти існування такого королівського привілею, а також відповідних напучувань з боку Владислава IV були К. Шайноха та Л. Кубала (*Szajnocha K. Dwa lata...* – S. 148–149; *Kubala L. Jerzy Ossoliński.* – S. 187–188). Остаточо “зняв провину” з Владислава IV за провокування козацької війни В. Чермак (*Czermak W. Płany wojny tureckiej...* – S. 307–310).

¹³⁵ АМГ. – Т. 2. – С. 212.

обростаючи новими деталями. З'ясовується, що саме Б. Хмельницькому Владислав IV вручив булаву та письмовий дозвіл на морський похід¹³⁶, що король зробив козаків вільними¹³⁷, що на початку червня “пан Хмельницький та Капуста в Гадячі з королівськими листами прибирають козаків”¹³⁸, що “король польський заодно з козаки стоїть на ляхів”.

“Королівське благословення” використовувалося козаками й для обґрунтування легітимності військово-політичного союзу з татарами. На початку липня кримський полоняник Микита Фомін приніс із Січі звістку, що Б. Хмельницький нав'язував контакти з Іслам-Гіреєм “королівському велінню”¹³⁹. А зі слів запорожця Тимофія Семенова, сказаних 22 червня на розпитуваннях у Вольнові, виходило, що військовий союз уклав з татарами сам Владислав IV. Після Корсуня король (насправді тоді вже мертвий) відпускає татар до Криму, віддає Іслам-Гірею Потоцьких, наказує татарам розорити усі міста за Білою Церквою¹⁴⁰.

Цікаво, що попри ранню появу в джерелах звісток про вже третє за першу половину XVII ст. переплавлення міфологізованих козацьких уявлень щодо Владислава IV в обґрунтування законності збройного спротиву “лихий” шляхті, чутки про зв'язок короля з татарами почали фіксуватися доволі пізно, лише з кінця червня. Це наводить на думку, що такі поголоски були розраховані не стільки на внутрішньоукраїнського, скільки на зовнішнього споживача, конкретніше на Московію. Адже ні саме козацтво, ні інші українські стани особливого улегітимнення появи при козацькому війську татар не потребували. Козаки мали за плечима давню традицію військового співробітництва з Кримом, більше того – спроби використати їх проти Польщі під час повстань 1625, 1630, 1637–1638 рр.¹⁴¹

¹³⁶ Там само. – С. 228; ВУР. – Т. II. – С. 43.

¹³⁷ АМГ. – Т. 2. – С. 227; *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани... – С. 100.

¹³⁸ АМГ. – Т. 2. – С. 212.

¹³⁹ Там само. – С. 231.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Про прагнення українських козаків у 1625 р. заручитися підтримкою татар є глуха звістка в московських джерелах (РГАДА. – Ф. 123. – 1627 № 1. – Л.149). Б. Флоря увів до наукового вжитку джерела, які свідчать про те, що після поразки повстання 1625 р. 4 тис. виписників відійшло на кримську територію (*Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 52–53). Під час повстання 1630 р. козаки звернулися за допомогою до колишнього союзника Шагін-Гірея, який переховувався тоді в Ногайській Орді, і той нібито спорядив до них 500 ногайців (Там само. – С. 53; *Florja B. N.* New Evidence on the 1630 Zaporozhian Cossack Urpsing // *Harward Ukrainian Studies.* – 1992. – Vol. XVI. – № 1/2. – Р. 167–171). Утім якщо ці ногайці навіть і з'явилися в Україні, то участі в повстанні не брали. Про контакти козаків з татарами під час повстань 1637–1638 рр. див.: *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым... – С. 53–54; *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – Київ, 1989. – С. 61, 71.

Шляхта й міщани звикли до такої поведінки козаків. Словом, козацтву, по великому рахунку, достатньо було лише довести законність самої війни.

Мотиви ж навіювання такої легенди Москві цілком зрозумілі. Московське військо купчилося біля українського кордону, від чого для козаків віяло величезною небезпекою. Цар продовжував контактувати з А. Киселем і Я. Вишневецьким, які невтомно нагнітали напругу з приводу козацько-татарського військового союзу, схилиючи царя до рішучих дій. Про ці зв'язки Б. Хмельницькому було добре відомо¹⁴². Прикордонні воеводи фіксували тривожні чутки щодо агресивних намірів татар. Приміром, кримський полоняник Петро Васильєв про антимосковські плани кримців довідався ще перебуваючи в полоні, а в Ніжині чув від міщан і козаків, що *“татарам, повоювавши поляків, приходити на Московську державу”*¹⁴³. Вивідувачі путивльського воеводи дізналися, що Б. Хмельницький поширював по лівобережних містах листи з пересторогою від татар¹⁴⁴. У таких умовах запустити в московський світ версію, що орда з'явилася при козацькому війську з волі короля й виключно для внутрішнього вжитку – “рокошу” зі шляхтою – означало активно протидіяти Варшаві у справі намовляння Москви до виступу проти татар і козаків.

“Щоб цар на короля став”

Смерть Владислава IV Б. Хмельницький використав для того, щоб засвітитися в очах Москви в ще сприятливішому світлі. Логічно розвиваючи тему “польська шляхта – ворог короля”, він перед московським гінцем до А. Киселя Г. Климовом оголосив, що *“короля вбили ляхи”*, бо Владислав IV нібито написав до козаків лист, щоб *“самі за віру християнську грецького закону стояли, а він, король, буде їм на ляхів помічник”*¹⁴⁵. Такі ж чутки приніс трубчевському воеводі і розвідник з Ніжина¹⁴⁶. А до великолуцьких воевод дійшла чутка, поширювана в Литві, що *“короля убив князь Вишневецький”*¹⁴⁷. Проте найсильнішим кроком гетьмана стало оприлюднення концепції, що передбачала підтримку козаками кандидатури Олексія Михайловича на виборах короля Речі Посполитої.

Перші чутки про виникнення в Україні думки віддати польську корону московському цареві занесли до Московщини на початку червня

¹⁴² *Seredyka J. Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r. // Zeszyty naukowe uniwersytetu Wrocławskiego. Historia. – 1960. – Т. 3. – С. 169.*

¹⁴³ АМГ. – Т. 2. – С. 216.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 211.

¹⁴⁵ ВУР. – Т. II. – С. 41.

¹⁴⁶ АМГ. – Т. 2. – С. 218.

¹⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 222.

новгород-сіверські шляхтичі Юрій Понятовський та Войтех Красовський. За їхнім повідомленням, коронний канцлер Єжи Оссолінський нібито писав до Б. Хмельницького, щоб цар *“на короля став”* і що вся шляхта та міщани Новгород-Сіверського повіту теж того хочуть, *“щоб великі держави Польща і Московія були заодно”*¹⁴⁸. У своєму ж першому листі до царя, датованому 8-м червня, Б. Хмельницький відразу намалював перед адресатом звабливу перспективу: *“Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своєї землі яко ваша царская вельможност православний християнський цар”*¹⁴⁹. 11 липня путивльському воєводі гетьман писав, щоб цар *“ляхом і нам паном і царем був”*¹⁵⁰. Тим самим мотивом пронизаний і лист від 29 липня до хотмиського воєводи¹⁵¹. Двома тижнями раніше цей же воєвода інформував царя, що на козацькій раді вирішено *“іншого короля не обирати (крім царя. – В. Б.) і всією литовською землею християнської віри піддатися тобі великому государю царю і великому князеві Олексію Михайловичу вся Русі самодержцо, щоб, государ, над ними, християнами, був і відав ти, християнський один великий государ цар, і великий князь”*¹⁵². А 20 червня гонець трубчевського воєводи приніс із Почепа звістку, що *“корона польська хоче на королівство короля Казимира, а повіт литовський і черкаси на королівство короля Казимира не хочуть”*¹⁵³.

Отже, козаки пристосували легенду про короля як прихильника козацтва і всього *“руського народу”* до проблеми вибору в Речі Посполитій нового справедливого монарха, яким ними бачився православний московський цар. Одночасно козацька верхівка генерувала ту ідею, що розбіжності в підходах польської й литовської шляхти до оцінки особи Владислава IV нібито переросли в гостре протиріччя з приводу кандидатури нового короля. Безумовно, це розширювало аргументаційну базу обґрунтування законності розпаленої козаками війни в Україні, а головне давало Москві прозорий сигнал про те, що кандидатуру Олексія Михайловича підтримають не тільки козаки, а й литовські шляхтичі.

Хід, зроблений Б. Хмельницьким, був далекоглядним. У такий спосіб гетьман засвідчував лояльність козацтва до Москви, згладжуючи при цьому гостроту сприйняття нею козацько-татарського військового союзу, посилюючи в її очах враження від перемог, здобутих на Жовтих Водах та під Корсунем, навіюючи думку про перетворення козацтва на серйозну політичну силу, з якою можна мати справу. Пропонуючи послуги козаків

---

¹⁴⁸ ВУР. – Т. II. – С. 31.

¹⁴⁹ ДБХ. – С. 49.

¹⁵⁰ ВУР. – Т. II. – С. 55.

¹⁵¹ Там само. – С. 66.

¹⁵² Там само. – С. 69.

¹⁵³ АМГ. – Т. 2. – С. 227.

для лобювання вибору Олексія Михайловича на польський трон, Б. Хмельницький вимощував поміст для просовування своєї вже викристалізованої тоді ідеї: як мінімум – не допустити дотримання Московією букви й духу Полянівського миру та польсько-московського оборонного союзу проти татар 1647 р., і як максимум – укласти з царем військову спілку проти Польщі.

У тому ж таки листі до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. гетьман закликав Москву *“не бавячися, на панство тоє (Польщу. – В. Б.) наступати, а якщо ляхи знов на нас схотят наступати, в той же час чим боржей поспешайся і з свої сторони на їх наступати”*¹⁵⁴. Того ж дня в іншому своєму листі Б. Хмельницький гранично чітко й однозначно окреслив севському воеводі З. Леонтєву можливі межі зближення з Москвою: *“а ми, як здавна предкове наші з Войска Запорозского, цару єго милости вшелякую доброчинност чинили б і тепер при том стоїмо”*¹⁵⁵. Тобто гетьман та його оточення ясно вказували на те, що вони нав’язували до традиційної для першої половини XVII ст. канви козацько-московських стосунків. Цей лист остаточно прояснює місце Московії в початкових політичних планах Б. Хмельницького й остаточно ж вибиває ґрунт з-під потрактування останніх у *“приєднавчо”/“воз’єднавчому”* дусі¹⁵⁶. Насправді верхівка козацтва продовжувала розглядати Москву як чинник протистояння з Варшавою, не більше. Використання у стосунках з Москвою легенди про підтримку королем козацького повстання та чуток про смерть Владислава IV *“від ляхів”*, офіційні пропозиції Олексію Михайловичу висунути свою кандидатуру на конвокаційному сеймі й зіпертись у справі елекції на козацьку зброю, заяви про лояльність цареві – усе це були ланки одного ланцюга, призначеного вивести Москву з-під впливів польської дипломатії, які загрожували для Богданової справи катастрофічними наслідками.

Найдалі, куди міг сягати москвоцентризм українського гетьмана, так це до обрання Олексія Михайловича на польського короля, що радикально змінило б внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій та розклад сил у цілій Східній Європі. Б. Хмельницький, без сумніву, сподівався саме таким легітимним шляхом досягти легітимного *“заспокоєння старожитної релігії грецької”* і *“поправи вольності й свобод народу руського”*, а також розв’язати суто козацькі станові проблеми. Ідея глибшого інтегрування з Московською державою не входила до *“елекційної*

¹⁵⁴ ДБХ. – С. 49.

¹⁵⁵ Там само. – С. 50.

¹⁵⁶ Огляд інтерпретацій листа Б. Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р. див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 124–125.

концепції” гетьмана. Інакше не підтримував би він пізніше кандидатуру трансільванського князя Юрія І Ракоці¹⁵⁷. Слід погодитися з висновком В. Смоля та В. Степанкова¹⁵⁸, що Б. Хмельницький вже на той час мав на меті “реформування політичного устрою Речі Посполитої, яке передбачало б зрівняння Русі (України) у правах з Польщею та Литвою”, тому й волів не просто зміцнити монархічну владу короля, а й посадити на королівський трон некаатолика. У кожному разі таке реформування відповідало інтересам гетьмана незалежно від того, чи він стояв на ґрунті козацького автономізму, чи вже виношував концепцію побудови незалежної Козацької держави¹⁵⁹.

Власне до інтенсивно тиражованої козацькою верхівкою концепції про оптимальність кандидатури Олексія Михайловича тягнуться нитки тих заяв про бажання бути під зверхністю московського царя, які в червні – липні інформатори порубіжних воєвод чули від козаків, міщан і навіть шляхти в Новгороді-Сіверському, Києві, Чигирині, Веприку, Гадячі, а в листопаді – в Борзні, Ніжині, Прилуках, Стародубі, Почепі, Сосниці. У Веприку й Гадячі козаки про свої види на проблему королювання московського царя говорили вивідувачам севського воєводи прямо: “Хочемо бути під одним християнським, під тобою благочестивим государем, царем і великим князем Олексієм Михайловичем вся Русі, а іншого короля обирати не хочемо”¹⁶⁰. Аналогічні за своїм змістом судження почули вивідувачі севського воєводи в Борзні, Ніжині та Прилуках: “козаки й білорусці чорні люди у всіх містах усі Бога молять про твоє царське багаторічне здоров’я і хочуть того, щоб їм усім бути під твоєю царською високою рукою, і щоб їм усю Польщу і Литву підвести під твою царську високу руку”¹⁶¹.

До елекційного знаменника слід звести й повідомлення, вміщені у відписці севських воєвод від 7 червня 1648 р. Як видно з її тексту, на розпитуваннях у Севську новгород-сіверський шляхтич Войтех Красовський спершу обмежився повідомленням, що “в Києві, і в Чернігові і в інших містах від білорусців та чутка й бажання є, щоб їм усім бути під твоєю високою рукою в християнській вірі”¹⁶², тобто не розшифровував, як і

¹⁵⁷ Ширше про підтримку Б. Хмельницьким кандидатури Юрія І Ракоці див.: Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава ІV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. ХІІ. – С. 56–60; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... – С. 35–37.

¹⁵⁸ Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 125.

¹⁵⁹ Обґрунтування останньої точки зору див.: Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. – Київ, 1995. – С. 25–28.

¹⁶⁰ ВУР. – Т. ІІ. – С. 59.

¹⁶¹ Там само. – С. 81.

¹⁶² Там само. – С. 31.

більшість інформаторів порубіжних воєвод, буквальну сутність прагнення “білорусців”. Лише в процесі подальшої розмови шляхтич зінтерпретував таке прагнення на прикладі ситуації (безумовно, краще йому знайомій), що склалася в Новгороді-Сіверському та в повіті: “...шляхта вся та міщани... всі хочуть бути під твоєю високою рукою і про те бога молять, щоб бог те їм бажання виконав і тебе, великого государя, царем учинив над обома великими державами, на Московській і на Польській, і щоб велика держава Московська й Польська були разом”¹⁶³.

Не інакше як королювання Олексія Михайловича мали на увазі співбесідники вивідувачів брянського воєводи, коли говорили про своє бажання “бути в одній православній вірі під... государевою рукою”. Такий висновок напрошується з того факту, що реалізацію своїх прагнень вони жорстко пов’язували з перемогою козаків над Польщею: “... коли пан Хмельницький осилить ляхів, і він хоче піддатись одному государю християнському”¹⁶⁴. Очевидно, ці погляди відбивали появу в середовищі козаків та міщан переконання, що посадити на королівський престол православного царя можливо лише у випадку перемоги козацької зброї. З урахуванням тих аргументів, за допомогою яких козацька верхівка намагалася улегітимити повстання проти Польщі, виникнення й циркулювання подібних уявлень виглядає цілком природним. Логічним буде припустити, що влітку Б. Хмельницький цілеспрямовано вкорінював в Україні подібні стереотипи для обґрунтування нової “війни з ляхами”, з приводу якої серед козаків не спостерігалось одностайності. Так само інтереси сповідуваного Б. Хмельницьким курсу на військовий союз з Москвою вимагали загального культивування в середовищі “білорусців” прихильного ставлення до Москви, особливо ж з огляду на те, що підконтрольна козакам територія інтенсивно “прострілювалася” московськими відвідувачами. Досягти бажаного ефекту гетьманові було неважко. Одновірність Москви та релігійний характер “війни з ляхами” створювали для поширення відповідних настроїв необхідне підґрунтя.

Інформаційні прогалини

Попри те, що до Москви з різних джерел струмував багатоплановий потік інформації про події в Україні та про їхній розголос, поінформованість московської еліти з низки проблем не можна назвати оптимальною. Стосовно деяких інформаційних прогалин вище вже робилися короткі ремарки. Зауважувалося, зокрема, що в червні – липні цар та його оточення

¹⁶³ Там само. – С. 32.

¹⁶⁴ Там само. – С. 79.

не відали про справжній розмах Національно-визвольної війни на Правобережжі, що московські джерела навіювали однобоке враження про позицію української шляхти, що вкрай побіжно в них відбився західний похід Б. Хмельницького. Варто, однак, спеціально зупинитися й на інших суміжних проблемах, про які Москва мала слабке уявлення, оскільки вони торкалися сутнісного боку тих трансформацій, що відбувалися в Україні.

Насамперед впадає в око, що відомості, якими оперувала Москва, украй слабко відбивали політичну програму Б. Хмельницького. Зокрема, не було ясно, як далеко на захід гетьман планує поширити свою владу. Якщо ворожий козакам табір мав у своєму розпорядженні низку артикульованих звісток про те, що козаки воліють дійти до Вісли¹⁶⁵, то Москва не відала практично нічого. Повідомлення Г. Климова стосовно наміру козаків *“йти на Польщу і на Литву”*, бо *“наступати пора”*, радше відбивало військово-тактичні розрахунки гетьмана, ніж його види на територію свого регіменту¹⁶⁶. Інша подібна звістка – *“як козаки з кримським царем ляхів подолають, і їм, козакам, з кримською ордою іти в Польщу, щоб государ, ляхів і жидів в Польщі не було”*¹⁶⁷ – хоча й натякала на прагнення Б. Хмельницького визволити всі етнічні українські землі, але своєю фантастичністю лише затуманювала справу.

Не просочилося до Москви також інформації стосовно змісту державотворчої програми Б. Хмельницького. Віднотовані Ю. Мициком, В. Степанковим та Я. Федоруком¹⁶⁸ випадки, коли в польських джерелах у різних варіантах фіксувалася така інформація, не мали московських аналогів. Відтак, еліта Московії не була втаємничена в плани гетьмана та його найближчого оточення щодо ступеня самоврядності контрольованих козаками теренів, не знала, якими козацькій верхівці бачилися стосунки з Варшавою та прерогативи гетьманської влади. Порушувані в польських джерелах на підставі звісток з козацького середовища, проблеми *“окремого козацького князівства”*, *“переходу держави від ляхів до козаків”*, нової *“Руської монархії”*, *“нової козацької Речі Посполитої”* залишилися за кадром. Слабко уявляла собі Москва якої глибини загрози з тривогою очікували від українських подій у Варшаві¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Див. Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки визвольної війни... – С. 12; Степанков В. С. 1648 рік... – С. 404–405.

¹⁶⁶ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 216.

¹⁶⁷ ВУР. – Т. II. – С. 59.

¹⁶⁸ Мицик Ю. А. Політичні концепції Богдана Хмельницького... – С. 28; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 18; Його ж. 1648 рік... – С. 405; Федорук Я. О. Зовнішньополітична діяльність... – С. 9.

¹⁶⁹ Про те, як трактували початки Національно-визвольної війни різні політичні угруповання Речі Посполитої див.: попередній поклик.

Вісті про сам факт червневих зносин Б. Хмельницького з А. Киселем з приводу можливого козацько-польського замирення до Москви докотилися¹⁷⁰, але сутність переговорів залишалася невідомою. Так само в Москві нічого конкретного не знали про розгляд козацького питання на липневому сеймі. Не було звісток про позицію, яку мали обстоювати посланці на чолі з А. Киселем на переговорах з Б. Хмельницьким, про політичні комбінації гетьмана під час походу в Галичину, особливо напередодні елекції Яна Казимира. Поза московськими очима опинилися особливості формування органів управління молодой Козацької держави, проблема повноти влади гетьмана на підконтрольних територіях, народження нової еліти, тобто ті сторони війни, які різко відрізняли її від попередніх козацьких рухів.

У цьому контексті вже зауважувана спрощеність, сказати б, навіть, однобокість інформації, що надходила до Москви про реакцію на війну української шляхти, ще більше ускладнювала для московської еліти проблему формування повнокровного образу українських подій. Немає підстав вести мову про поінформованість царя та його оточення щодо спроб Б. Хмельницького перетягнути на свій бік українську шляхту, запобігти сваволі повстанців у містах та в шляхетських маєтностях. Описуючи склад таборів, що ворогували, московські джерела зараховували до противників козацтва усю річпосполитську шляхту. Москва не орієнтувалася в тому, що частина української шляхти з козацьких країв влилася до повстанських лав і майже відразу призначалася на військово-адміністративні посади¹⁷¹.

Відтак московська верхівка була практично позбавлена можливості осягнути ті рушійні зміни у становій структурі українського суспільства, які відбувалися на підкозацькій території. За горизонтом опинився запущений вже в перші місяці Національно-визвольної війни процес перетворення козацтва на осердя нової *“політичної нації”*, до якого (осердя) прибивалися представники шляхти, улегітимнюючи в такий спосіб цей суспільний новотвір. Саме зауважений процес змушував переглянути проекцію оцінки війни в Україні, ґрунтовану на традиційних уявленнях про межі легітимних політичних *“прав і вольностей”* козацького стану. Бо ж козацтво перетягувало на себе функцію суб'єкта зносин з приводу політичної долі певної території, бажаючи при цьому опанувати увесь масив українських земель і стати над Віслою. Показово, що навіть ті мос-

¹⁷⁰ АМГ. – Т. 2. – С. 230; ВУР. – Т. II. – С. 54.

¹⁷¹ Про перехід частини української шляхти на бік Б. Хмельницького в 1648 р. та пізніше див.: *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659... – С. 96–108, 156–170, 185–203.

ковські люди, які побували в навкологетьманському середовищі (хто спеціально, хто був туди насильно приведений як перехоплений гонець до А. Киселя чи Я. Вишневецького), не звернули увагу на присутність в оточенні Б. Хмельницького вихідців зі шляхти¹⁷². Ні цар, ні прикордонні воеводи не увипуклювали цієї проблеми, що, зрештою, є одним із присутніх доказів панування в московській еліті ще стереотипних уявлень стосовно соціальної бази та перспектив війни в Україні.

Усі ці інформаційні лакуни налаштували Московію на гіперболізацію червневих порухів гетьмана до замирення з Варшавою, давали підстави вважати, що попри небачений досі розмах повстанського руху, події в політичному сенсі загалом розвиваються колією, второваною попередніми козацькими війнами, й слід було очікувати на відновлення спокою. Недостатня поінформованість царя та його оточення про вузлові напрямки розвитку Національно-визвольної війни неминуче вела до зменшення впливу на вироблення української політики Московії тих повідомлень, які розходилися як зі звичними московськими уявленнями про козацькі рухи, так і з трактуванням подій, що містилося в адресованих путивльським воеводам листах А. Киселя та Я. Вишневецького. Нашаровуючись на загальну неготовність держави до збройного конфлікту з Варшавою та на чинник повстань, що влітку 1648 р. охопили Московщину, це створило підґрунтя для того, щоб позицію вичікування у московській верхівці стали вважати оптимальною реакцією на не до кінця зрозумілу українську ситуацію.

Перші кроки Москви і реакція Б. Хмельницького

Реакція Москви на початки української Національно-визвольної війни загалом добре задокументована. Немає сумнівів у тому, що в переддень війни та в перші її місяці московська верхівка сприймала наростання напруги в Україні крізь призму загрози татарсько-козацького походу на свою державу. Вірогідність нападу козаків і татар вважалася дуже високою, оскільки вже в останній декаді квітня – на початку травня, тобто ще до того, як розпочали надходити перші звістки про військові дії козаків і татар на Жовтих Водах, було вжито випереджувальних заходів для організації оборони. Розрядний приказ розіслав по прикордонних містечках грамоти з пересторогою про можливий татарський напад і вимогою ретельно *“про військових людей провідувати”*¹⁷³. Царський наказ від 8 травня

---

¹⁷² Див. повідомлення гінців Г. Климова, Т. Мілкова, І. Трифонова, Я. Шулежкіна (Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 234–235, 241–242; ВУР. – Т. II. – С. 40–42, 54, 76–77).

¹⁷³ АМГ. – Т. 2. – С. 202–204.

1648 р. визначив порядок формування московського війська. Пунктом збору служилих людей мусив бути Яблонів, куди усі мобілізовані мали остаточно зійтися на 30 травня. Детально розписувалися дії яблонівських воєвод А. Буйносова-Ростовцева та М. Вельямінова, а також інших порубіжних воєвод на випадок появи татарських загонів з прогнозованих напрямків¹⁷⁴.

У травні практичні результати військового союзу українських козаків і Криму та чисельність зягнучого Б. Хмельницьким татарського війська, якою страхали порубіжних воєвод А. Кисіль та Я. Вишневецький, очевидно, остаточно переконали Москву в тому, що після перемоги над польською зброєю козаки й татари можуть піти на *“государеву отчину”*. Цар ухвалив принципове рішення підтягнути до українського кордону 40-тисячне військо й за необхідності використати його для випереджувального удару по козаках і татарах. Своїм добре відомим дослідникам наказом від 20 травня, Олексій Михайлович скоригував попередній наказ від 8 травня, написаний ще до отримання з польських рук повідомлень про Жовті Води. Поставленим на чолі війська хотмиському воєводі С. Болховському та севським воєводам З. Леонтєву й І. Кобильському прямим текстом наказувалося вирушити в Україну *“литовським людям допомагати і з ними сходитися, і над татарами промишляти разом”*¹⁷⁵. До А. Киселя з відповідним повідомленням було послано спершу гінця Григорія Климова, а згодом Тимофія Мілкова та Якова Шулежкіна. До Я. Вишневецького вирушив Іван Трифонов. Усі четверо потраплять у полон і постануть перед очима Б. Хмельницького¹⁷⁶. Однак невдовзі до С. Болховського, очевидно, надійшов ще один указ (наразі невідомий), бо московське військо так і не перейшло кордон Речі Посполитої. Пізніше, 11 липня, хотмиський воєвода виправдовувався перед Б. Хмельницьким, що заходи Москви були спрямовані виключно проти татар¹⁷⁷.

Отже, попри постійні намовляння Варшави, цар так і не наважився перейти Рубікон в українських справах. Серйозною перешкодою тут стало повстання посадських людей, яке спалахнуло в столиці держави в червні, і яке остаточно вдалося придушити тільки у вересні¹⁷⁸. Супроводжуючись заворушеннями в інших містах, зокрема, на півдні, воно провокувало внутрішню нестабільність у державі й не давало змоги серйозно взятися

¹⁷⁴ Там само. – С. 205–211.

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 244.

¹⁷⁶ *Seredyka J.* Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r. – S. 170.

¹⁷⁷ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 133.

¹⁷⁸ Докладніше про повстання посадських людей в Москві та в інших містах Московії див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. V. – Т. 10. – С. 463–470.

за упереджувальні військові дії проти татар. Та, думається, й без повстання Москва так само швидко охолола б до ідеї походу в Україну. Той масив інформації, яким прикази могли оперувати вже з кінця травня, однозначно свідчив, що наступ на козаків і татар був не просто непотрібним, а й шкідливим. Адже затягування війни в Україні, ослаблюючи Варшаву, якнайкраще відповідало політичним інтересам Московії. Підставляти плече своєму стратегічному суперникові у тих умовах не було ніякого сенсу. Смерть Владислава IV тільки додала аргументів на користь політики вичікування. Тепер з'явився цілком легітимний привід не виконувати зобов'язання, які витікали з Полянівського миру та домовленостей 1647 р.

Безумовно, комплекс різноманітних новин, які після Жовтих Вод і Корсуня надходили з України та з сусідніх країв, сам по собі не міг не спонукати Московію перейти в оцінці українських подій від оптики проблеми татарських набігів, як було досі, до об'ємнішої проекції. "Королівський слід" у діяльності Б. Хмельницького взагалі зачіпав московську еліту за живе, освіжаючи її давню й нав'язливу мрію про польський трон для царської родини. Світло на те, під яким кутом збиралася Москва відфільтровувати цю лавиноподібну інформацію, значною мірою проливають царські вимоги до прикордонних воєвод щодо діапазону провідування вистей, а також адміністративні розпорядження Олексія Михайловича.

Цілком природно, що накази порубіжним воєводам, датовані червнем, відбивають наростання інтересу Московії до українських справ. Перше розпорядження, зроблене 15 червня (ще перед тим, як до Москви дійшла інформація про смерть Владислава IV), містило дуже обмежене коло питань, які належало вивідувати, а саме: *"де нині король і чи немає у нього суперечки з панами радою, а якщо є і за що в них суперечка, і з черкаси які сварки"*¹⁷⁹. А вже в царській грамоті від 22 червня заявлені значно ширші запити. Було велено дізнаватися *"в який спосіб польського Владислава-короля не стало, і в якому місті, і кого на його місце на королівство чекати, брата його Казимира-королевича, чи якого з іншої держави оберуть, і як швидко; і що в них у Польщі і в Литві робиться; і де у них черкаси з татарами, з'єднавшись, воюють, і чи багато їх зібралось, і хто до черкас прибивається, і за що у них та сварка з поляками вчинилася, і чим ту сварку думають погасити... чи білорусці до черкас не прибиваються, а якщо прибиваються, і в яких містах..."*¹⁸⁰. До того ж воєводам наказувалося негайно переправляти до Москви усі листи, які надходитимуть від українського гетьмана та від його оточення, а головне – *"до Хмельницького проти його листів без*

¹⁷⁹ ВУР. – Т. II. – С. 42.

¹⁸⁰ Там само. – С. 50.

государевого указу ні про що не писати”¹⁸¹. Тобто цар вимагав надзвичайної обережності, сказати б, точності у стосунках з повстанцями й волів мати найсвіжіші відомості про розвиток подій в Україні. Москва перебувала на роздоріжжі й намагалася уникнути різких рухів до остаточного прояснення ситуації, незвичність якої вона в другій половині червня вже добре відчувала.

При цьому московська верхівка продовжувала перебувати в полоні стереотипів, сформованих під час попередніх козацько-польських війн. Над нею й далі тяжіли тодішні поразки козаків. Очевидно, її переконаність в неминучій кінцевій перемозі Варшави стала основною причиною того, що, попри зацікавленість розмахом нової війни та мірою підтримки її “білорусцями”, не було проявлено інтересу ні до порухів гетьмана та його оточення в царині організації нової влади на волості, ні до пропозицій Б. Хмельницького підтримувати кандидатуру Олексія Михайловича. В останньому випадку, звісно, свою роль зіграло те, що козацькі домагання традиційно сприймалися у статичній системі політико-правових координат, де козацтву в політичній сфері належало змагатися виключно за станові прерогативи. До всього й цар тоді не тішив себе ілюзіями щодо перспективи королювання. Однак вплив обох цих чинників не був абсолютним, адже в березні 1649 р., тобто за аналогічної ситуації з козацьким статусом в очах Москви, та спробує (хоча й запізно) використати козаків для просування ідеї елекції Олексія Михайловича¹⁸².

Відтак цілком очевидним є те, що в червні – липні для царя найважливішим було довідатися наскільки війна в Україні здатна ослабити Річ Посполиту, а з іншого боку – не дати такого побічного ефекту, як козацько-татарський похід на Московщину. На перетині обох завдань й ухвалюється рішення стосовно того, що військо продовжуватиме стояти на прикордонні¹⁸³. Можливість оголошення війни Речі Посполитій серйозно не розглядалася. Недарма ж попри усі ті вигоди, які давало Москві затягування ситуації невизначеності, у Посольському приказі все-таки запевнили польського гінця Самуеля Чехановського, офіційного звідомлювача про смерть короля, що в царя відсутні плани війни з Варшавою¹⁸⁴. Пізніше ж на переговорах з приводу делімітації останнього відтинку польсько-московського кордону московські дипломати не ужорсточували своїх вимог й пристали на варіант, попередньо узгоджений

¹⁸¹ Там само. – С. 55. *Касименко О. К.* Українсько-російські взаємовідносини... – С. 110.

¹⁸² ВУР. – Т. II. – С. 139.

¹⁸³ Як з'ясував Я. Федорук, воно там перебувало ще принаймні в липні (*Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність... – С. 29–30).

¹⁸⁴ *Kubala L.* Poselstwo Puszkina w Polsce.... – S. 192.

¹⁸⁵ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... – S. 42.

в 1644 р.¹⁸⁵ За таких умов перебування війська на кордоні залишалося чи не найголовнішим вагомим козирем у дипломатичній грі як з козаками, так і з Польщею, оскільки не давало остаточно зникнути інтризі.

Важливим чинником формування позиції Москви стали вмілі зовнішньополітичні заходи Б. Хмельницького. Гетьман віднайшов потрібні інструменти для успішної дипломатичної гри. Поставивши у центр своєї дипломатії проблему обґрунтування легітимності повстання, прощтовуючи концепцію обрання Олексія Михайловича на польський престол, акцентуючи при цьому увагу на своїй лояльності до королівської влади, він спромігся підсилити процес формування в Москві враження про те, що події та процеси, які розгорталися в Україні, засадничо відповідають її інтересам. Втягнути царя у війну з Польщею гетьманові не вдалося: у будь-якому випадку він не мав на це жодних шансів. Не було остаточно вирішене й питання нейтралітету Москви: її військо продовжувало стояти напоготові. Але дуже добре видно, наскільки адекватно потребам моменту діяв гетьман.

Знаковим у цьому сенсі стало ефективне поєднання Б. Хмельницьким засвідчувань своєї лояльності до Московської держави з висловлюваннями погроз на її адресу. Вперше до таких практик гетьман вдався ще в середині червня, після того, як козаки перехопили вже згадуваного посланця від хотмиського воєводи І. Болховського до А. Киселя – Т. Мілкова. Б. Хмельницький мав усі підстави вважати небезпечними для себе будь-які контакти прикордонних воєвод з А. Киселем та Я. Вишневецьким, а тут з розпечатаного листа І. Болховського до брацлавського воєводи довідався, що останньому повідомляли про зосередження московського війська на кордоні¹⁸⁶. У своєму посланні до І. Болховського, написаному 20 червня і пересланому через Т. Мілкова, український гетьман однозначно розцінював такі дії свого адресата як свідчення того, що московські урядовці *“боли на нас самих хотіли есте ляхом помагат”*¹⁸⁷, а усно погрожував: *“Коли ти государ не даси ратних людей, і він, Хмельницький з усією кримською ордою буде воювати твого государевого на Московське України”*¹⁸⁸.

То був своєрідний пробний камінь, запущений для з'ясування ставлення Москви до подібних засобів тиску, оскільки у самому листі погрози відсутні¹⁸⁹. З реакції царя та його оточення (врешті, добре задокумен-

---

¹⁸⁶ ВУР. – Т. II. – С. 49. Пізніше І. Болховський намагався переконати Б. Хмельницького, що Т. Мілков був споряджений лише для *“провідування всяких вістей про кримських і погайських військових людей”* (Там само. – С. 77).

¹⁸⁷ ДБХ. – С. 54.

¹⁸⁸ АМГ. – Т. 2. – С. 230.

¹⁸⁹ ДБХ. – С. 54–55.

тованої) стає цілком зрозуміло, що якраз цей крок Б. Хмельницького став тією вирішальною краплею, яка підштовхнула Олексія Михайловича піти на контакти з козаками. Як тільки 2 липня у Москві було отримано згаданий лист Б. Хмельницького та супроводжувальну відписку І. Болховського із занотованим висловом гетьмана¹⁹⁰, цар наважився започаткувати стосунки з Б. Хмельницьким. Вже 11 липня І. Болховський отримав наказ *“проти того Богданового листа... від себе відписати листа”*, у якому заспокоїти українського гетьмана. Вимагалось надалі негайно переказувати до Москви усі листи, отримувані від гетьмана. Більше того, було наказано припинити контакти з А. Киселем та прислати до Посольського приказу копію листа, відправленого з Т. Мілковим і перехопленого козаками¹⁹¹. Того ж дня хотмиський воєвода відписав Б. Хмельницькому. А 13 липня з Москви, як з'ясував Я. Федорук¹⁹², було надіслано повідомлення до А. Киселя та до сейму, що цар залишається стояти на ґрунті договорів, але відкладає розгляд питання про допомогу Варшаві проти татар до виборів нового короля. Це підводило остаточно ризик під корисними для української справи змінами в московській політиці. Прикметно, що саме з липня московські джерела перестають називати повстанців свавільними людьми, як це було в травні – червні¹⁹³.

Наступний гетьманський лист, призначений одному з прикордонних воєвод (путивльському М. Плещееву) і переправлений до царя, викликав ті ж конотації, що й попередній. 6 серпня в Посольському приказі було прочитано послання Б. Хмельницького до М. Плещеева від 11 липня, тобто написане ще до отримання гетьманом дуже важливого листа з Хотмиська. Як і І. Болховському, Б. Хмельницький колов воєводі очі фактом перехоплення козаками гінця (цього разу Івана Трифонов, висланого з Путивля до Я. Вишневецького), а в погрозах пішов ще далі, недвозначно лякаючи царя катастрофічними для Московії наслідками у випадку, коли вона візьме бік Польщі: *“... дай боже, аби і кожний неприятел наш Войска Запорозкого так ший уламал і потіхи не относил, як тепер ляхув бог нам помогл надтлумити. Ми не того зичимо государеві православному, цареві християнському Олексієві Михайловичеві, жеби он міл на нас воєвати...”*¹⁹⁴. Показово, що на відміну від попереднього випадку, тепер свої погрози гетьман визнав за потрібне викласти на папері та ще й підкріпив їх суворим поведженням із самим І. Трифоновим. Посланця протримали три

¹⁹⁰ Див.: Там само. – С. 76; АМГ. – Т. 2. – С. 230.

¹⁹¹ ВУР. – Т. II. – С. 76.

¹⁹² Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... – С. 31.

¹⁹³ АМГ. – Т. 2. – С. 219, 221, 223–225; ВУР. – Т. II. – С. 37, 48.

¹⁹⁴ ДБХ. – С. 57.

тижні, з них останні 7 днів прикованим до гармати. Про це М. Плещеев сповістив цареві¹⁹⁵.

Реакція Москви на гетьманський лист і відписку путивльського воеводи була миттєвою: вже наступного дня (7 серпня) М. Плещееву пишуться ті самі розпорядження, що й на початку липня його хотмиському колезі¹⁹⁶.

Зі свого боку, Б. Хмельницький, отримавши в останній декаді липня заспокійливого листа від І. Болховського, щоб козаки до Москви *“страху ніякого не мали”*¹⁹⁷, очевидно, переконався, що погрози діють у сподіваному напрямку, тобто принаймні змушують Москву поволі повертатися в козацький бік, а не підштовхують її до тіснішого зближення з Коронаю. Думається, саме тому гетьман після затримання в 20-х числах липня Я. Шулежкіна, який повертався з Варшави від А. Киселя (посланий був ще 1 червня¹⁹⁸), навіть урізноманітнив арсенал погроз. У листі до путивльського воеводи від 24 липня Б. Хмельницький недвозначно нагадував про традиційну підтримку українськими козаками Польщі в її війнах з Московією: *“Латво нам, кулко бившися межи собою, помиритися, а помирившися, на вас обернутися, же за зраду вашу бог вас потлумить”*¹⁹⁹.

Показово, що цей лист став також першим посланням до московських адресатів, у якому не містилося заклику до царя надати військову допомогу проти Речі Посполитої²⁰⁰. Щоправда, відправляючи через п'ять днів (29 липня) назад до Хотмиська гінця, який привіз від І. Болховського вже згадуване обнадійливе послання, Б. Хмельницький, відійшовши, знову вертає на традиційну стежку²⁰¹, але, швидше всього, тільки з розрахунку на перспективу.

Дипломатичні заходи, до яких гетьман вдався на московському напрямкові, схиляють до думки про те, що він навряд чи тричі за місяць удавався б, не боячись передати куті меду, до усіх цих погроз, коли б, як стверджує Я. Качмарчик, на той час *“вже був певний, що Москва не прийде на допомогу Речі Посполитій”*²⁰². Радше має рацію Я. Федорук, за яким для Богдана *“наприкінці липня українсько-московські відносини залишалися нез'ясованими”*²⁰³. Навряд чи український гетьман відав про згадані вище

¹⁹⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 235.

¹⁹⁶ Там само. – С. 240–241.

¹⁹⁷ ВУР. – Т. II. – С. 56–57.

¹⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 241.

¹⁹⁹ ДБХ. – С. 64.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само. – С. 65.

²⁰² Качмарчик Я. Богдан Хмельницький. – Львів, 1998. – С. 84.

²⁰³ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність... – С. 29.

звернення царя до А. Киселя та до сейму. Очевидно, Б. Хмельницький міг розраховувати тільки на те, що отриманим через хотмиського воєводу запевненням у нейтралітеті Московії варто вірити. Внутрішня нестабільність, яка й далі зв'язувала її руки, зміцнювала ці сподівання.

Відсутність концептуалізації українського питання була характерна для Московії також у другій половині 1648 р. Олексій Михайлович продовжував вичікувати й не робив різких порухів. Добре видно, що не тільки на початку української Національно-визвольної війни, й під час походу козацького війська в Галичину цар ще не бачив для своєї держави безпосередніх практичних вигод від українських подій. Перспективи війни залишалися для московської еліти незрозумілими, і не в останню чергу через недостатню поінформованість про низку дуже важливих її ділянок. Інформація, яка надходила з України восени 1648 р., так само не торкалася політичної програми Б. Хмельницького. Ще не була втаємничена Москва в особливості політичних комбінацій гетьмана напередодні виборів короля. Та й про саму елекцію вона не знала нічого. У підсумку інтерес Москви до антипольського вибуху в Україні сутнісно не вийшов за ті межі, які Посольський приказ виставляв під час козацьких війн першої половини XVII ст. Цар не бажав мати з Військом Запорозьким серйозних справ. Жодних експансіоністських надій не покладав. Ніщо не вказує на глибші підходи Москви, ніж пильно спостерігати за подіями й рахувати на можливість нападу татарського чи козацько-татарського війська. На більше не розворушили її ні заклики Чигирини до православної солідарності, ні риторика про нібито бажання *“білорусців”* принаймні з підконтрольної козакам території мати над собою зверхником московського царя. Від часів Смоленської війни московські урядовці добре знали ціну таким козацьким запевненням.

Розділ 3

МІЖ “ВІЧНИМ МИРОМ” 1634 р. І ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ СПОКУСАМИ

Після повернення козацького війська з походу в Галичину розпочинається так званий “київський період гетьмана”, який традиційно вважають особливою сторінкою історії української Національно-визвольної війни середини XVII ст. На цій пункті зішлись представники різних наукових шкіл і напрямків, а сама традиція тягне ще від козацьких літописців. Більшість дослідників уважали кінець 1648 – перші місяці 1649 р. переломною добою в розвиткові політичної програми гетьмана, незалежно від свого бачення сутності останньої¹. При цьому великої уваги надавалося тим інтелектуальним впливам, під які потрапив у Києві Б. Хмельницький, тісно контактуючи з київським духівництвом та з єрусалимським патріархом Паїсієм. Мова йшла якщо не про безпосереднє навіювання гетьманові тих чи інших політичних ідей, то щонайменше – про серйозне інтелектуальне підживлення досі невикристалізованих інтенцій гетьмана.

Головним наслідком “київського періоду” вважають концептуалізацію політичної програми Б. Хмельницького на засадах ідеї унезалежнення Козацької держави в етнічних українських межах. Скажімо, М. Грушевський дійшов висновку, що саме тоді Б. Хмельницький, абсорбувавши головну ідею київських духовних і світських кіл, меншою мірою Паїсія, “замислив боротьбу за визволення «всього руського народу»”². Зі впливами на гетьмана Паїсія пов’язувалася поява в арсеналі козацької верхівки концепції антитурецької православної ліги під орудою Москви. Останнім часом був реанімований погляд, що внаслідок інтелектуального внеску з боку патріарха “у Богдана та його оточення вперше зароджується ідея широкомасштабної московської допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою”³.

¹ Порівн. хоча б: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 122–134; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини... – С. 207–212; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. V. – Т. 10. – С. 521–522; *Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki od etekcyi Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657). – Lwów, 1909. – С. 13–14.

² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 129.

³ Див.: *Горобець В.* Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року. – С. 750.

С. Плохій розгледів у київських подіях перші сліди застосування концепції божественного права, яка надалі стала магистральним напрямком обґрунтування легітимності гетьманської влади⁴.

Не можна, однак, не помітити того, що перелічені ідеї (за винятком хіба останньої⁵) не були чужими для Б. Хмельницького й, згодом, для його найближчих соратників і в 1648 р. Джерела, нещодавно уведені до наукового вжитку Ю. Мициком, В. Степанковим та Я. Федоруком (про це йшлося вище), увиразнюють той факт, що в середовищі козацької еліти вже циркулювали думки про генетичний зв'язок між утворюваною Козацькою державою та Київською Руссю, про необхідність від'єднати від політичного тіла Речі Посполитої підконтрольні козакам терени, а владу гетьмана поширити на всі етнічні українські землі. Про існування таких ідей добре відали і в повстанському таборі, і в шляхетських колах з владними верхами включно⁶. Інша справа, що відкритим залишається питання чи взяв гетьман реально на озброєння концепцію незалежнення Гетьманщини.

Ще довший родовід мала на українському ґрунті ідея антитурецької ліги на чолі з Москвою. М. Грушевський слушно вважав нераціональним приписувати Паїсію щеплення цієї концепції українському світові⁷. З аргументами дослідника, які базуються на тому, що вже в середині 1620-х рр. в середовищі українських православних ієрархів виношувалися подібні плани, слід, безумовно, погодитися. Православно-церковні кола намагалися нав'язати свої переконання козакам, щедро приправляючи промосковською агітацією під гаслом православної солідарності. У 1646–1647 рр. перед самою Національно-визвольною війною планами антитурецької коаліції ділився з козацькою верхівкою (і безпосередньо з Б. Хмельницьким) Владислав IV. Тобто проблема коаліції буквально висіла в повітрі. Козаки про неї добре знали, до всього – про різні її варіанти: москвоцентричний та польськоцентричний. В умовах, що склалися в 1648 р., Б. Хмельницький не мав жодної потреби актуалізувати її

⁴ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalica Ukrainica: Ментальність та історія ідей. – Київ, 1994. – С. 87–109.

⁵ Наразі відсутні належні підстави для того, щоб вести мову про ознаки спеціального застосування Б. Хмельницьким у 1648 р. бодай елементів концепції божественного права. Хоча вже виявлена згадка про те, що в середовищі повсталіх проскакувала думка називати Б. Хмельницького «новим Мойсеєм, який звільнить їх від людської неволі» (Ковальський Н. П., Мьцик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 51).

⁶ Див.: Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького... – С. 28; Степанков В. С. 1648 рік... – С. 401, 405; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького... – С. 9.

⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 128.

як чинник московської політики. Це не принесло б жодних дивідендів. Радше навпаки, гетьман ризикував суттєво зашкодити своїм союзницьким стосункам з Кримом, якщо взагалі не перекреслити їх. Адже Москва, налякана тоді вірогідністю козацько-татарського нападу, могла зіграти подвійну гру й організувати просочення відповідної інформації до Бахчисарая, розраховуючи в такий спосіб зруйнувати небезпечну для себе спілку Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм.

Після походу в Галичину ситуація змінилася. У Москві мусили остаточно переконатися в тому, що вістря козацько-татарського союзу спрямоване таки проти її противниці Польщі. Тому в міжсезоння гетьман вже міг витягнути з шухляди добре відому йому ідею, попередньо пристосувавши її до потреб своїх відносин з татарами. І Б. Хмельницький дійсно подасть її в тому варіанті (детальніше про це буде сказано далі), де татари трактуватимуться як союзник проти Туреччини, котрий сам мріє залучити козаків до боротьби за свою незалежність від султана. Презентація Б. Хмельницьким саме такого плану антитурецької ліги є чи не найпевнішим доказом того, що можливі напучування Паїсія впали на вже добре підготовлений ґрунт.

Аналогічно виглядає справа з підставами концептуалізації козацькою верхівкою своєї московської політики. Дії Б. Хмельницького та його оточення опиралися на готову традицію використання московського чинника на потреби козацького стану, яка формувалася, без перебільшення, на очах у майбутнього гетьмана. "Конфесіоналізація" козацтва потягнула за собою дописування козаками до образу Москви православного складника (захисниця православ'я, опора православного світу) та широке використання ними промосковської риторики. На середину XVII ст. козацька верхівка й без нашіптувань східних патріархів та своїх рідних церковних діячів інтелектуально вже була цілком готова активно розігрувати московську карту, що, зрештою, й було продемонстровано вже в перші місяці війни. Влітку 1648 р. у голові Б. Хмельницького вже сиділи всі ті ключові ідеї, які ляжуть у підмурівок його концепції зразка початку 1649 р. (апеляції до православної солідарності, ідеї втягування Москви у війну з Варшавою та зверхності православного монарха над руськими землями Корони). Тому роль Паїсія та київських кіл могла полягати лише в цементуванні ідей гетьмана, а не в їхньому нав'юванні.

Отже, події кінця 1648 – перших місяців 1649 рр. насправді винесли на поверхню те, що нуртувало в козацькій еліті ще з весни 1648 р., а коріннями своїми заходило в часи "конфесіоналізації" козацтва. Дотично ж ділянки українсько-московських відносин саме на початку 1649 р. розпочинаються безпосередні й щораз інтенсивніші контакти між Чигирином та центральною владою Московії, які пізніше вистелять кожній із сторін дорогу до свого Переяслава.

Перша концепція

Про такий важливий “київський період гетьмана” Москва мала змогу дізнатися, як-то кажуть, з перших уст. Її інформаторами стали єрусалимський патріарх Паїсій, який на початку січня перетнув українсько-московський кордон, а також полковник, майбутній генеральний суддя Силуян Мужилівський, що цього достойника супроводжував. Поява у світі патріарха українського посла була не випадковою і, до всього, дуже показовою. Б. Хмельницький вигідно скористався з подорожі Паїсія до Москви, щоб надати дипломатичної виправданості спорядженню туди свого першого посла. Паїсій, як добре видно із приказного запису його розповідей у Посольському приказі, дійсно взяв на себе функцію посередника між Чигирином і Москвою, на що неодноразово зверталася увага в історіографії. У цьому сенсі ключовою тезою виголошених патріархом промов можна вважати наступні слова: *“А нині вони, гетьман і все Військо Запорозьке, веліли йому, патріархові, бити чолом царській величності, щоб він, великий государ, зволив Військо Запорозьке тримати під своєю государевою рукою, а вони, черкаси, йому, государю, будуть як кам'яна стіна; і щоб він, государ, їм допомогу надав ратними людьми, а вони, черкаси, йому, государю надалі будуть потрібні”*⁸.

Як зауважували В. Смолій та В. Степанков⁹, слова патріарха стали взагалі хронологічно першим зверненням про *“царську руку”*, яке вийшло безпосередньо з середовища керівництва Козацької держави. Однак насправді тут маємо справу не з автентичним продуктом генеральної канцелярії, натомість зі словами Паїсія, до того ж записаними піддядчими Посольського приказу, а отже, неминуче пропущеними крізь систему світобачення московської еліти та крізь сито московського діловодного стилю.

Бажання мати над собою “царську руку” приказна документація розпочинає приписувати козакам від початку 1630-х рр. У 1631 р. перебіжчик з Борзни колишній “литовський полоненик” Григорій Рубчинський говорив севському воеводі С. Стрешньову, що козаки нібито хочуть у випадку поразки *“посилати до Москви бити чолом государю... щоб... государ пожалував їх велів їм бути під своєю государевою державою”*¹⁰. На початку листопада наступного року, за повідомленнями козака Андрія Павлова, який вийшов на *“государеве ім'я”*, козаки на раді вели мову про те, щоб їхній государ *“прийняв під свою государеву руку”*¹¹. З червня

⁸ ВУР. – Т. II. – С. 93.

⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 196.

¹⁰ ВУР. – Т. I. – С. 110.

¹¹ Там само. – С. 127, 129.

1648 р. воєводи для означення москвоцентричних бажань українського населення з-під козацьких територій (і гетьмана теж) широко вживали формули “*під високу царську руку*”, “*під государеву руку*”¹².

Натомість в козацьких канцеляріях документи, які містили б у своєму тексті клаузули з “рукою”, не писалися аж до лютого 1652 р., що є надзвичайно промовистим. Тільки 21 лютого вказаного року Б. Хмельницький, заторкуючи проблему царської зверхності, вперше обмовився “*щоб царское величество нас... под кріпкую руку прийняти рачи*”¹³. Наступний випадок стався лише на початку серпня 1653 р. в період особливо сильного натиску Чигирин на Москву з приводу виконання царської обіцянки прийняти гетьмана під свою зверхність. І знову використовується формула “*під кріпку руку*”¹⁴, хоча в грамоті Олексія Михайловича від 22 червня, з приводу надходження якої до Чигирини й було написано листа, згода Москви загорнута в формулу “*зволли вас прийняти під нашу царської величності високу руку*”¹⁵.

Ще потребує докладного з’ясування семантика московської та української версій понять “висока рука”, “кріпка царська рука”, “царська рука”. Однак незалежно від того, який зміст вкладали в Москві та в Україні в ці формули, ясно одне, гетьманська канцелярія воліла їх уникати, тоді як у наказах та у воєводських з’їжджих ізбах ними активно користувалися. І саме зразки московського діловодства, а не властиво українські тексти лягли в основу приєднавчо/возз’єднавчих тлумачень намірів гетьмана та його оточення в історіографії. У випадку з промовами Паїсія теж. Нашарування ідеологічних чинників довершило справу.

З точки зору тієї чисельної групи дослідників, які дивилися на події в Україні з московської дзвіниці, звернення Паїсія засвідчувало прагнення Б. Хмельницького, всього козацтва чи взагалі “українського народу” до підпорядкування Московії, перші ознаки чого бачилися в червневих 1648 р. листах гетьмана до царя та до московських воєвод¹⁶. Навіть І. Крип’якевич під неймовірним тиском радянської ідеологічної машини був змушений наступити на горло власній пісні й прохопитися, що Б. Хмельницький на початку 1649 р. “*повів переговори з російським урядом уже з інших позицій – приєднання України до Російської держави*”¹⁷. Ті ж дослідники, які намагалися прискіпливо відфільтрувати наміри козацької верхівки, відзначали

¹² Див., зокрема: ВУР. – Т. II. – С. 78–79, 160, 245.

¹³ Там само. – С. 196.

¹⁴ Там само. – С. 365.

¹⁵ Там само. – С. 323.

¹⁶ Див. хоча б: *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини... – С. 207–212; *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие... – С. 327.

¹⁷ *Крип’якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 266.

складність інтерпретування слів Паїсія й уникали однозначних висновків. Зокрема, М. Грушевський¹⁸ зауважував малоконкретність заяв Паїсія та С. Мужилівського. В. Смолю та В. Степанкову “не зовсім ясною виглядала сама форма бажаного “підданства”, але вони визначали її як “протекторат царя над українською державністю, коли вона продовжувала б зберігати свою територіальну цілісність і повну самостійність гетьманського уряду в здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики”¹⁹. В. Горобець, розмірковуючи над тим фактом, що в записці С. Мужилівського відсутнє прохання про підданство, припускав, що “Б. Хмельницький не доручав своєму послові ставити питання таким чином”²⁰.

Думається, що джерела про перебування С. Мужилівського в Москві дозволяють не тільки припускати, а й стверджувати відсутність тоді в Б. Хмельницького намірів приєднати до Московії українські землі загалом чи бодай ту їхню частину, яка перебувала/перебуватиме під його булавою. Ретельне вчитування в записку С. Мужилівського та матеріали його московських переговорів однозначно схиляє до висновку, що козацький полковник, який за ідеєю мусив би розвинути й ширше обґрунтувати сказане Паїсієм, не порушував проблему московської зверхності над власне українською територією, обмежившись туманним побажанням Олексію Михайловичу розширити свої володіння. Закликаючи царя надати допомогу Війську Запорозькому, С. Мужилівський лише зазначав: “За що от господа в тройци светой единого г[ойну]ю и стокра [тну]ю запла-ту в небе одержати рачиш, а на сем світі от В[ойска Запорозко]го вірное услуженє в діле рицерском за повеленієм ваш[ого царского] величества і розширене царства вашого царського величества х[рестіанского за вику] своєго доглядитисє рачиш. Чого ми всі хрестіян[е усердно] жєлаєм, чтоб[о] геретики і неприятелі віри православної хре[стіянської били] покорени под нози вашого царского величества і гроб б[ожий за самодержав]ства вашого царського величества з руки турецкой з патри[ярхами] освобод[жний] бил христа бога молим”²¹. С. Мужилівський також чітко підкреслив прагнення козаків “всі ті місця, де живуть люди православної віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих місць не було діла”²².

Отже, представлена С. Мужилівським програма Чигирини включала насамперед відсепакування руських земель від Речі Посполитої. На московському напрямку козацькій верхівці йшлося про оголошення царем

¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 150.

¹⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 196.

²⁰ Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького. – С. 751.

²¹ ВУР. – Т. II. – С. 130.

²² Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 226.

війни Варшаві, за що козаки зобов’язувалися йому служити в рамках православного блоку задля реалізації надзавдання – перемоги над мусульманським світом і визволення гроба господнього. Тобто так само, як і в листі Б. Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р., з козацького боку знову було виставлено поріг можливого затіснення стосунків з Москвою – традиційні служби на засадах умовного підданства. При цьому гетьманська канцелярія, на що звернув увагу ще М. Грушевський²³, приготувала контраргумент на випадок, коли б Олексій Михайлович посилався на “вічний мир”. Посланець мав говорити, що наступ московських військ на смоленському напрямкові не може вважатися порушенням Полянівської угоди, бо та територія “вже їхня козацька земля, а не польська і не литовська”. Тому Олексій Михайлович, оголосивши про прийняття її в підданство, введе туди своє військо цілком законно.

Власне, тільки цю частину руських земель С. Мужилівський “віддає” під Москву. Інші терени, як вже визволені, так і ті, що їх козаки очистять від поляків, посланець виносить за дужки, не пропонуючи цареві взяти їх під своє крило. Козаки просто відвоюють територію, де “живуть люде православної християнської віри”, щоб ті люди були вільні. Такий підхід до розширення “царської отчини” виразно свідчить про явне маніпулювання Б. Хмельницьким промосковськими гаслами, оголює відсутність у гетьмана бажання реально підпорядковувати Козацьку державу Московії. Навіть Паїсій відразу після озвучення нібито намірів Війська Запорозького піддатися цареві поспішив заявити, що “про це в гетьмана буде сейм, а з сейму пришло до государя послів”²⁴.

Є цілком очевидним, що саме через позицію Чигирина український посол не включив до своєї записки формули “під високу царську руку”, а не через те, що, як зазначали М. Петровський та Я. Середика²⁵, не хотів на папері вести мову про цю “таємну” справу. Правда, С. Мужилівський у своїй записці сам натякнув, ніби Б. Хмельницький щось таке таємниче переказав через патріарха і його, Силуяна (“Не повірал се тоєї тайни листу [его милость пан гетман] но повірил святителю і мні”). Але це був лише тактичний хід, викликаний прагненням посланця будь-що потрапити на царські очі.

Тонка дипломатична гра дозволяла Б. Хмельницькому значно покращити свій образ в очах московської еліти, не обмежуючи собі поле для

²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 137.

²⁴ ВУР. – Т. II. – С. 93.

²⁵ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – Київ, 1940. – С. 78; Sereyka J. Stosunki ukraińsko-rosyjskie w I połowie 1649 r. // Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu. Historia. – 1963. – Т. III–IV. – С. 172.

майбутніх маневрів. За допомогою єрусалимського патріарха гетьман мурував сприятливе підґрунтя для пропагування в Москві своїх ідей, а притягнувши гасло розширення царських володінь, зачепив найчутливішу струну московського двору. При цьому, однак, Б. Хмельницький уміло ухилився від прямих обіцянок, натомість пропонував Москві самій полагодити з Варшавою питання належності Смоленська, добре розуміючи, що в такому випадку обидві надовго зав'язнуть у цій трясовині. Коли б “смоленський” аргумент не переконав Москву вступити у війну, С. Мужилівський мав обстоювати вужчу програму, а саме схилити царя до політичного тиску на Корону, аби та не чинила насилля над православними й припинила війну з козаками²⁶. Олексій Михайлович також мав би посприяти тому, щоб допомогу надало Військо Донське, стосунки з яким у Б. Хмельницького не заладилися від самого початку і яке своїми походами до кримських берегів провокувало зайву напругу²⁷.

Задля ефективнішого намовляння Москви до підтримки Чигирини патріарх та С. Мужилівський використовували низку засобів, покликаних випукло подати козацькі досягнення. Насамперед, від Паїсія, його людей та С. Мужилівського Посольський приказ уточнив окремі деталі тогорічних військових кампаній в Україні, особливості козацько-кримських стосунків, укотре почув офіційне гетьманське тлумачення мотивів війни, роздобувся на опосередковане підтвердження щодо завершення виборів у Речі Посполитій, отримав інформацію для роздумів з приводу найближчих військово-політичних планів Б. Хмельницького.

Паїсій активно користав з конфесійних аргументів, всіляко підкреслюючи роль гетьмана в захисті православ'я та військові перемоги козацької зброї над “ляхами”²⁸. Патріарх навіть спробував навіяти московським урядовцям враження, що Б. Хмельницькому вже вдалося досягти значних успіхів на шляху формування православної ліги проти католицької Польщі. Через це говорилося про нібито долучення до українського війська під час походу в Галичину молдаван та мунтянів²⁹, що насправді не відповідало дійсності. Швидше всього, подібні слова вклав патріархові в уста Б. Хмельницький, розраховуючи в такий спосіб краще узасаднити свої прохання про військову допомогу.

На цю ж ідею працювала й українська версія мотивів укладення козацько-татарського військового союзу, яка була озвучена Паїсієм. Гетьман обґрунтовував свій крок тим, що напередодні повстання з Московію

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 137.

²⁷ Детальніше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва... – С. 238–242.

²⁸ ВУР. – Т. II. – С. 92.

²⁹ Там само.

переписуватися про допомогу було ніколи, бо за цей час “ляхи б їх усіх побили і віру б викоринили”. Тому він, “з татари зійшовишиє, проти поляків за православну християнську віру стояв”. Москва ж у подальшому ніяк не відреагувала на ті звернення, які неодноразово лунали з козацького боку³⁰. Для підсилення враження про тимчасовість і нешкідливість для Московії присутності татар в Україні патріарх завів мову про те, що “кримський цар турецького царя ні в чому не слухає”, що татари навіть “від турецького відділилися”, а Б. Хмельницький, якщо помириться з поляками, піде на весну разом з ними війною на турків. Союзниками козаків у цьому поході будуть молдавани і мунтяни³¹.

Ще одним важелем, який мав підштовхнути Москву взяти сторону козаків, було акцентування патріархом уваги на могутності постави Війська Запорозького. Знову притягується широко використовуваний раніше Б. Хмельницьким чинник безкоролів'я. Йде мова про те, що поляки питали козаків “про королівське обрання, кого їм на королівство бог дасть”. На що ті “відмовили, кого вони хочуть, того й обирають”³². Додатковим аргументом стало наголошення на тому, як високо гетьман трактує свою владу. Він не бажає мати справу з рядовими посланцями Варшави, вимагає прислати для переговорів людей гідного рівня – “панів великих Вишневецького та Киселя”³³ (на цю деталь незалежно від патріарха вказував у Посольському приказі й царгородський грек Іван Остаф'єв³⁴). Насамкінець, Паїсій зі слів Б. Хмельницького переконував московських урядовців, що офіційні чинники Литви надіслали до гетьмана послів, щоб той не воював литовську землю, а навзамін обіцяли бути з ним у спілці³⁵.

Однак Москва залишилася непоінформованою стосовно урочистого прийому, яким був пошанований у Києві Б. Хмельницький, а також стосовно того, що патріарх відпустив гетьманові гріхи та зробив певні порухи в бік застосування на українському ґрунті концепції божественного права. Оминув ці надзвичайно важливі питання сам Паїсій, промовчав і С. Мужилівський. Не було в розпорядженні царя й повідомлень з інших джерел. Відтак, Москва не знала про отриману козаками від патріарха релігійну посвяту на війну з Польщею, про те, що він порівнював Б. Хмельницького з імператором Костянтином, величав князем Русі, пробував впровадити титул *illustrissimus princeps* (ясновельможний господар)³⁶. Так само, попри ознайомленість з суттю переговорів, які в

³⁰ Там само. – С. 92.

³¹ Там само. – С. 90, 93.

³² Там само. – С. 93.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 125.

³⁵ Там само. – С. 93.

³⁶ Див.: *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 98.

лютому гетьман вів з посольством А. Киселя, важко сказати чи долетіли до московського вуха знакові відомості з приводу намірів Б. Хмельницького визволити *“народ руський увесь”*, поширити свою владу по Львів, Холм і Галич, загнати поляків за Віслу тощо.

Утім московські урядовці все-таки мали змогу розширити свої уявлення щодо законності перебування булави в руках Б. Хмельницького, адже під час переяславських переговорів з королівськими комісарами гетьман, ведучи дипломатичну гру, привіз до міста царського посланця Василя Михайлова, який саме перебував в Україні. Щоправда, відписок чи статейного списку В. Михайлова не збереглося, але важко собі уявити, щоб українська дипломатія не потурбувалася про те, аби офіційний московський гість був обізнаний з такою надзвичайно вирашною для Чигириня подією, як вручення представниками Варшави козацькому гетьманові королівських знаків визнання³⁷. Наприкінці ж березня до Посольського приказу надійшли статейний список та відписка царського гінця до Варшави Г. Кунакова. Гонець у свою чергу вивідав, що після елекції королівські посланці привезли гетьманові *“корогву та булаву, та бубни”*³⁸.

Власне відписки та статейний список Г. Кунакова суттєво збагатили Москву на важливу інформацію про українську Національно-визвольну війну та про події навколо неї. Г. Кунаков остаточно з'ясував чи не найпринциповіше для царя на той час питання з життя Речі Посполитої: вибори й коронація короля відбулися. Гінцю вдалося вивідати обставини змагань за кандидатуру нового короля і, що особливо важливо, позицію Б. Хмельницького та вплив війни в Україні на результати елекції. Правда факт підтримки гетьманом упродовж певного часу кандидатури Юрія І Ракоція залишився Г. Кунакову невідомим, але інформація про те, що в Богдана *“й до елекції бажання було, щоб бути королем Казимиру”*³⁹ повністю відповідала дійсності. При цьому Ян Казимир нібито незадовго до виборів надіслав до козацького табору свого гінця Юрія Єрмоловича з проханням підтримки, за яку обіцяв *“як тільки він стане королем, і він з ними ту війну заспокоїть і надалі йому (гетьману. – В. Б.) мстити не буде”*⁴⁰. Навів Г. Кунаков і вимоги, які козацька старшина ставила перед

³⁷ Важко пояснити, чому Я. Качмарчик вважає, що *“вручення у Переяславі булави зовсім не означало визнання його (Б. Хмельницького. – В. Б.) титулу Річчю Посполитою. Це відбулося лише в силу Зборівської угоди”* (Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 113).

³⁸ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 249.

³⁹ Там само. – С. 249.

⁴⁰ Там само. – С. 285. В історіографії традиційно ця звістка Г. Кунакова викликала довіру, оскільки органічно вписувалася в контекст (Див. хоча б: *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 109–110; Смолій В. А. Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 172; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 95.*

Яном Казимиром. У версії московського гінця – це заспокоєння православ’я, ліквідація унії, а також, щоб король *“поклав би Київське і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король в Київ і в усі білоруські міста ні для розправ, і ні для чого не заходив”*⁴¹. За це Б. Хмельницький обіцяв беззастережно виконувати королівську волю⁴².

Порівнюючи інформацію Г. Кунакова з тими умовами, які представив у своєму листі до Яна Казимира гетьманський посланець А. Мокрський, а також з листом самого Б. Хмельницького до короля від 15 листопада 1648 р., не важко помітити наявність у повідомленні московського гінця суттєвих прогалин, які не дозволили Москві скласти повне уявлення про деякі концептуальні політичні підходи Б. Хмельницького та оцінити еволюцію його вимог за той короткий проміжок часу, який відмежовував елекційний сейм від переяславської комісії 1649 р. Найголовніше, що Г. Кунакову не вдалося дізнатися про принципову налаштованість гетьмана на посилення королівської влади (*“аби тих побічних короликів більше не було”*, щоб король *“зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не так, як покійні попередники... в неволі були”*⁴³). Також випали пункти про 12-тисячний козацький реєстр, право козаків самим обирати собі гетьмана та підлягати лише безпосередньо королеві, про амністію учасникам повстання⁴⁴. Однак московський гонець вловив інші дві дуже важливі речі – шанобливий прийом козацьких послів у Варшаві (*“честь від панів рад була велика”*⁴⁵) та розбіжності між королем і шляхтою з українського питання, які виникли на коронаційному сеймі⁴⁶. Яну Казимиру кололи очі визнанням Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького без дозволу сейму, за що *“пани ради і вся річ посполита на короля приходили з викликом”* і зарікалися *“проти своїх хлопів війну вести і мстити їм до смерті своєї”*⁴⁷.

Вивідав Г. Кунаков і пункти, на яких у лютому Б. Хмельницький вимагав від королівських посланців укласти перемир’я. Це спростувало відписку путивльського воєводи від 23 лютого 1649 р., у якій стверджувалося, що жодної домовленості в Переяславі досягнуто не було⁴⁸. Наведений у статейному списку варіант у принципових речах збігався з реаль-

⁴¹ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 249.

⁴² Там само. – С. 285.

⁴³ ДБХ. – С. 80.

⁴⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 176.

⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 284.

⁴⁶ Про обговорення на коронаційному сеймі позиції короля з козацького питання та результатів посольства А. Киселя див.: *Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 g.* – Wrocław, 1985. – S. 64–65.

⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 288.

⁴⁸ ВУР. – Т. II. – С. 99.

ними претензіями гетьмана. Так що Москва не була обділена інформацією про найсвіжіші гласні вимоги Чигирина до польської влади. Інша справа, що брак свідчень про усні заяви гетьмана, зроблені ним перед комісарами, притлумив для Москви глибину політичних запитів Б. Хмельницького.

Для повноти картини, варто наголосити й на тому, що Москва була слабко обізнана про копіткі дипломатичні зусилля, яких докладав Б. Хмельницький у січні – лютому 1649 р. Стосовно курсування посланців між Чигирином та Бахчисараєм вона знала: про це 16 березня надійшли новини з Севська, а пізніше від московських послів у Криму⁴⁹. Від свого гінця В. Михайлова вона мусила довідатися про перебування разом з ним у Переяславі посла від Юрія II Ракоція⁵⁰. Однак відсутні сліди її ознайомленості зі змістом українсько-трансільванських переговорів, а також із фактом та мотивами посольства І. Виговського до Трансільванії, яке там побувало в листопаді – грудні 1648 р. Свою поінформованість з цього питання Москва ніяк не видає. Стосунки гетьмана з Ракоцієм її спеціально не зацікавили: царський наказ наступному посланцеві до гетьмана Г. Унковському від 13 березня 1649 р. не вирізняє їх, як-от українсько-татарські, українсько-литовські, що було б малоімовірним, коли б Москва, яка тоді ще не мала офіційного підтвердження про обрання Яна Казимира (не кажучи вже про коронацію), дізналася, що трансільванський посол обговорював перспективи тристоронньої підтримки (Козацька держава, Литва, Трансільванія) кандидатури Сигізмунда Ракоція на польського короля⁵¹. Тим паче, що в січні до Посольського приказу дійшли ще й перекручені чутки про осінні дипломатичні контакти Б. Хмельницького з угорцями знову ж таки з приводу претензій на королівський престол Юрія II Ракоція⁵².

* * *

Утім і за такої недостатньої поінформованості стосовно горизонтів політичної програми Б. Хмельницького, а також про його активну дипломатію Москва після приїзду патріарха Паїсія та С. Мужилівського пішла на встановлення офіційних стосунків з Козацькою державою. Хоча спершу С. Мужилівський був потрактований не поважно й мусив

⁴⁹ Акты ЮЗР. – Дополнения. – С. 44–45; РГАДА. – Ф. 123. – 1648 № 1. – Л. 154.

⁵⁰ Про одночасне перебування при дворі Б. Хмельницького московського та трансільванського послів писав В. М'яковський (ВУР. – Т. II. – С. 105).

⁵¹ Про ці переговори див.: *Кордуба М.* Між Замостям і Зборовим // ЗНТШ. – Львів, 1922. – С. XVI–XVII.

⁵² Грек І. Остаф'єв повідомляв, що ніби Юрій II Ракоцій прислав посла до Б. Хмельницького за підтримкою своєї кандидатури на польського короля й наштотхнувся на відмову гетьмана (ВУР. – Т. II. – С. 125).

конфліктувати, бо його не хотів приймати цар, але в кінцевому рахунку все наладилося. Символічно, що московська дипломатія мусила піти на компроміс. Козацького посланця допустили до *“государевої руки”*, але цар не вів з ним розмови натомість передоручив це думному дяку Михайлу Волошенінову⁵³. У січні ж до Чигирин подався з царською грамотою вже згадуваний гінець дяк В. Михайлов. Тобто Москві фактично вистачило навіть риторики Паїсія та С. Мужилівського, здобреної новинами про перемоги козацької зброї, щоб остаточно наважитися на це.

Повний перелік настанов, який отримав В. Михайлов, наразі невідомий, але зрозуміло, що Б. Хмельницький та його оточення не могли почути від дяка чогось суттєвішого, ніж від наступного царського посланця Григорія Унковського, який вирушив в Україну невдовзі після повернення свого попередника. Немає раціональних підстав не погоджуватися з М. Грушевським⁵⁴, який побачив у спорядженні В. Михайлова в Україну головно прагнення докладніше вивідати реальні наміри Б. Хмельницького. Зрозуміло, що прораховуючи можливість просочення до Варшави інформації про офіційний контакт з Б. Хмельницьким (що, зрештою, й сталося), цар цим своїм пустопорожнім закликком перестраховувався перед нею. Логічним буде припустити й те, що, добре пам’ятаючи про довільне поводження козацтва в 20–30-ті рр. XVII ст. з москвоцентричними гаслами, Москва наказала гінцю з’ясувати, який зміст козаки вкладають у ці промосковські заяви нині, бо ж наказуватиме таке невдовзі Г. Унковському й перейматиметься питанням далі, ледве не до самої Переяславської ради 1654 р.

Зі свого боку, Б. Хмельницький, як видно з усього, намагався використати приїзд В. Михайлова якнайвигідніше. Королівським посланцям унеможливили будь-який приватний контакт з царським гінцем. Натомість їм було пояснено, що Москва вступає у війну й надасть Чигирину 40 тис. війська⁵⁵. До царя ж пишеться лист⁵⁶. У ньому гетьман заявив про неможливість замирення в Україні через віроломство поляків й, використовуючи релігійні гасла, знову закликав царя вдарити з боку Смоленська. Але навіть і без допомоги Військо Запорозьке буде битися *“доки нас (українських козаків. – В. Б.) стане православних”*. Гетьман уникнув формули *“піддатися під високу царську руку”*, ужитої в Москві Паїсієм. Натомість, як і у випадку із запискою С. Мужилівського, перевага була надана виразам, які допускали більше різнотлумачень і створювали ширший простір для дипломатичних маневрів: *“щоб ваша царська велич-*

⁵³ ВУР. – Т. II. – С. 98.

⁵⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 150.

⁵⁵ ВУР. – Т. II. – С. 107.

⁵⁶ Там само. – С. 132–133.

ність був над нами государем”; “щоб ваша царська величність нам найнижчим слугам і підданам своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцею за благословенням бога учинився”. У такий спосіб Б. Хмельницький лоскотав далі імперські амбіції Москви, манив її перспективами здобутків в Україні, але не обтяжував себе зайвими обіцянками.

Формули, вжиті гетьманською канцелярією для уявлення позиції Чигирин, недалеко відбігли від Богданових запевнень з літа попереднього року, які зводилися до бажання козаків мати на королівському престолі московського царя. Спорідненим був і конвой обставин, оскільки Москва все ще не мала офіційних підтверджень стосовно виборів короля, а гетьман – відносно коронації Яна Казимира. Одне із основних завдань В. Михайлова полягало у з'ясуванні “*королівської справи*”, адже Г. Унковський, вирушивши в Україну 13 березня, отримує наказ “*вивідувати всілякими засобами чи на Корону Польську і на Велике князівство Литовське король хто обраний, чи ще ніхто не обраний*”⁵⁷. Коли б короля не було обрано, Г. Унковський мав пропонувати гетьману обстоювати через своїх послів кандидатуру московського царя⁵⁸. Саме чергові запитання до змагань за польську корону побачили в першу чергу московські урядовці в заяві Б. Хмельницького. Гетьманський лист освіжив у пам'яті його минулорічні гетьманські пропозиції й, нашарувавшись на враження від нашіптувань Паїсія, остаточно розворушив Москву на запізніле зондування ґрунту з приводу шансів Олексія Михайловича. Це добре видно з аргументів, які приготував Посольський приказ, щоб схилити гетьмана зіграти у стосунках з Варшавою московську партію. Варто навести повністю цей фрагмент наказу Г. Унковському: “*А як Григорій вивідає достеменно, що на Корону Польську і на Велике князівство Литовське королем ніхто не обраний, і Григорію бути у гетьмана наодинці чи як він велить і говорити йому: писав він до великого государя нашого до його царської величності, щоб йому, великому государю, за благословінням божим бути над ними, великим государем, царем і великим князем вся Росії самодержцем. І нині б він, гетьман, і все Військо Запорізьке для свободи себе в православній християнській вірі до царської величності за своїм бажанням розпочату свою службу і бажання здійснили, негайно послали від себе до панів рад Корони польської і Великого князівства Литовського послів і веліли їм говорити, щоб вони, пани рада, царської величності милості пошукали, обрали себе государем на Корону Польську і на Велике князівство Литовське великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича вся Росії самодержца, його царську величність і тим міжусобицю і кров притинили*”⁵⁹.

⁵⁷ ВУР. – Т. II. – С. 139.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

Водночас у Москві зінтерпретували лист Б. Хмельницького і як автентичне підтвердження повідомлень Паїсія та раніших звісток від порубіжних воевод про циркулювання в Україні, і що найважливіше – в середовищі козацької еліти, промосковських настроїв. Однак впевненості в тому, що за риторикою козацької еліти та рядових козаків стоїть реальне бажання від’єднати козацькі території й прилучити їх до царських володінь, у Москви явно бракувало й бракуватиме далі. Г. Унковський мусив детально вивідувати чи *“Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке дійсно хочуть бути під государевою високою рукою і поляків і литву на те наводити начнуть”*, чи мають намір бути *“в послуху у польських королів”*⁶⁰. Передбачалося, що козаки можуть бути однієї думки з поляками і литвинами з приводу обрання короля, тобто не стоятимуть за Олексія Михайловича. Сумнівалася Москва і в тому, чи продовжуватимуть козаки війну. На випадок, коли вони надумують замиритися з Варшавою, Г. Унковський мав пропонувати їм навіть тій ідею московського посередництва (*“щоб на миру бути царської величності послам”*⁶¹). Врешті, якби Б. Хмельницький погрожував піти на Москву разом із татарами війною за те, що цар не надав допомоги, Г. Унковському слід було апелювати до православної солідарності⁶².

Таким чином Г. Унковський їхав до Чигирини з опрацьованою Посольським приказом першою відносно цілісною московською концепцією стосунків з Козацькою державою, ґрунтованою на тому, що Москва побачила для себе перспективу в українсько-польській війні. Цар остаточно поховав ідею випереджувального вторгнення на українські землі, яка на практиці означала відкриту збройну підтримку Варшави. Під впливом безперечних військово-політичних успіхів Б. Хмельницького та його інтенсивної дипломатії на московському напрямку упродовж січня – лютого 1649 р., Москва переглянула свої підходи й кваліфікувала українські події як такі, що суттєво ослаблювали Річ Посполиту й були здатні підірвати територіальну цілісність останньої. Очолювані Б. Хмельницьким козаки вважалися вже силою, реально спроможною стати рушієм цього процесу і в такий спосіб бути провідником московських інтересів. Відтак Москва приймає принципове рішення втрутитися в українсько-польську війну, поки що дипломатично.

Репрезентована в наказі Г. Унковському концепція не передбачала ні відмови від офіційного миру з Річчю Посполитою, ні навіть псування відносин з нею. У випадку, коли посланець застане в гетьмана польських

⁶⁰ Там само. – С. 144.

⁶¹ Там само. – С. 140.

⁶² Там само. – С. 141–142.

комісарів, слід було пояснити, що він з'явився *“аби кров християнська притинила литися”* й перевести розмову на проблему королівської елекції, обіцяючи, що цар, якщо буде обраний королем, шляхетських прав і вольностей не порушить, ще й додасть їх⁶³. Я. Середика слушно наголошував, що Москва виразно стояла за дотримання миру з Польщею⁶⁴. Але тепер вона робила це з цілком інших міркувань, ніж в 1648 р. Тоді нею рухали інтереси антитатарської спілки з Польщею та уявлення про війну в Україні як бунт свавільників, нині – обрана тактика проштовхування своїх інтересів у козацько-польському протистоянні. Засадничо Москва ставила на обережні, але цілеспрямовані дипломатичні дії. Розчищати дорогу для неї мали козаки. Козацькими руками вона хотіла запустити процес обрання Олексія Михайловича на короля, ними ж улегітимнити своє втручання в українські справи.

Свій вибір тактики з приводу елекції Москва обґрунтовувала тим, що козаки здатні сильніше за неї вплинути на Варшаву, оскільки *“поляки від них у великих занепадах”* і можуть погодитися заплатити за мир у Речі Посполитій обранням московської кандидатури⁶⁵. В усьому ж, що торкалося проблеми відкритої підтримки Чигирин, Г. Унковський мав відштовхуватися від універсального аргументу, за який правив чинник Полянського договору. Браком легітимних підстав зламати *“вічний мир”* цар мотивував неможливість як надати збройну допомогу проти Польщі, так і прилучити українські землі до своєї території. Прийняти Україну у свої обійми Москва погоджувалася лише за умови дотримання *“вічного миру”*. Козакам невибагливо пропонувалося самим вирішити з Польщею питання про свій перехід під московську зверхність. Г. Унковський так і заявив гетьманові: *“Якщо ти, гетьман, і все Військо Запорозьке за благословенням Божим від Коруні Польської та від Великого князівства Литовського вільні будете без порушення вічного миру, і царська величність вас пожалує, під своєю царської величності рукою бути велить”*⁶⁶.

При цьому право царя втрутитися в українські справи й приєднати українську територію чи якусь її частину (бодай ту, яку контролювали козаки) обґрунтовувалося винятково посиленнями на переслідування православних в Речі Посполитій⁶⁷. Москва не використовувала аргументів *“династичного циклу”*, якими вона до української Національно-визвольної війни традиційно узаasadнювала свої претензії на руські землі Корони та Великого князівства Литовського. Звідси випливає той факт, що в

⁶³ Там само. – С. 140.

⁶⁴ *Seredyka J.* Stosunki ukraińsko-rosyjskie w I połowie 1649 r. – S. 175.

⁶⁵ ВУР. – Т. II. – С. 139–140.

⁶⁶ Там само. – С. 151–152.

⁶⁷ Там само. – С. 139.

уявленнях московської еліти зберігався старий образ станової ієрархії українського світу зі шляхтою на чолі. Козаки залишалися для Московії станом, який посідав сходинку нижче і не належав до “політичної нації”. У позиції Посольського приказу не було і, забігаючи наперед, скажу, що не буде в майбутньому (принаймні до Переяслава 1654 р.), жодних натяків на циркулювання в московському світі переконань про існування “єдиного православноросійського народу”, по-живому розрізаного московсько-річпосполитським кордоном. Така ситуація було б дивною, коли б, як стверджують прибічники новітньої версії цієї ще “синопсисної” у своїй основі концепції, подібні переконання існували по обидва боки кордону⁶⁸.

Очевидно, якраз небажання Москви вийти з системи “вічного миру” найбільше роздратувало спершу С. Мужилівського, а потім і Б. Хмельницького, викликавши в обох непідробний гнів. С. Мужилівський, який був ознайомлений з офіційною московською позицією ще в Посольському приказі, пізніше заявляв, що “в Москві правди нема ні в чому”⁶⁹. Гетьман, довідавшись від свого посланця про зміст московських відповідей, не забажав зустрічати Г. Унковського, з яким повернувся з Москви С. Мужилівський⁷⁰. Не випадково Москва в подальшому відмовиться від використання такого засобу у своїй дипломатичній практиці.

Тож на перший погляд скидається на те, що в підсумку дипломатичні зусилля Б. Хмельницького на московському напрямкові, докладені в кінці 1648 – навесні 1649 рр., не увінчалися успіхом. Однак така думка є справедливою лише почасти. Якщо подивитися на досягнуті результати з дзвіниці надзавдання, яке ставив перед собою гетьман, – добитися від Москви оголошення війни Речі Посполитій, – то слід однозначно визнати поразку гетьмана. Цар виявився неблаганним, залишивши українську сторону саму з’ясовувати стосунки з Польщею. Посольський приказ лише пропонував свої послуги на мирних переговорах, що за таких умов було для Чигирини непотрібним, а для Польщі – заздалегідь неприйнятним. Коли ж відштовхуватися від стану відносин Б. Хмельницького та Москви в 1648 р., не можна не відзначити далекосяжних успіхів української дипломатії. Москву вдалося переконати у відсутності в Козацькій державі ворожих намірів стосовно неї, а також у тому, що вимушена військова спілка з татарами спрямована проти Варшави. Узявши за відправний пункт гасло православної солідарності, оптимально використавши для

⁶⁸ Про специфіку сучасної концепції “єдиного православноросійського народу” див.: Очерки по истории Украины и Беларуси. – Москва, 2003. – С. Про концепцію “православноросійського народу”, опрацьовану автором “Синопису”, див.: *Козут 3*. Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // *Козут 3*. Коріння ідентичності. – С. 141–143.

⁶⁹ ВУР. – Т. II. – С. 146.

пропагування своєї позиції подорож Паїсія, козацька верхівка зуміла вчергове змінити московський кут зору на події в Україні. А відтак Москва перейшла від політики позитивного нейтралітету для Речі Посполитої до позитивного нейтралітету для Гетьманщини. Була остаточно усунута катастрофічна для української сторони загроза вторгнення царських військ. Посольський приказ наважився на офіційні контакти з Чигирином. Навесні 1649 р. було скасоване мито для українських купців та дозволено їм без обмежень скуповувати хліб, сіль та низку інших товарів⁷¹. Врешті, Москва чітко дала зрозуміти гетьману та його оточенню, що її стратегічне завдання полягає в приєднанні українських земель. Прояснення московських планів слід також розцінити як успіх української дипломатії.

Реально Б. Хмельницький осягнув по суті максимум можливого. Хіба що не зумів витиснути від царя вказівки Війську Донському про збройну допомогу. Сама Москва не була готовою до війни на заході ні військово, ні психологічно. Заворушення, які прокотилися по державі в 1648 р., ослабили її внутрішню стабільність. Дуже загроженою почувалась Московія з півдня. Уроки Лівонської та Смоленської війн, а також Смутного часу випукло засвідчили згубність для Москви іти на прю з Польщею без попереднього полагодження відносин з Кримським ханатом. На пам'яті була й та позиція, яку українські козаки дотримувалися під час останньої московсько-польської війни (Смоленської), коли вони вірно служили Варшаві. Нез'ясованість для царя питання про те, наскільки ще вистачить козакам запалу воювати з Польщею породжувала аналогії з подіями 1632–1634 рр., створюючи ґрунт для появи припущень, що в певний момент війни з Річчю Посполитою козаки перейдуть на бік короля. У суто тактичних заявах Б. Хмельницького, відбитих у його листах до порубіжних воєвод за червень – липень 1648 р., можна було тепер побачити й таку небезпеку. Пізніше, у 1650 р., Варшава спробує утворити польсько-кримсько-козацький фронт проти Московії⁷².

Але найголовнішим запліднювачем московської позиції залишався той чинник, що Московія не адаптувалася до тих радикальних змін, що їх збурило в Україні козацьке повстання. Як уже зазначалося вище, вона була слабо поінформована про внутрішню політику гетьмана, його полі-

⁷⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 211.

⁷¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – Київ, 1959. – С. 154.

⁷² Див.: *Seredyka J.* Nieudana sproba włączenia w 1650 roku Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // *Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia, ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1993. – S. 125–133.

тичну програму, процеси, які відбувалися в козацькій верхівці. Більше того, судячи з наказу Г. Унковському, ці сфери її практично не цікавили⁷³. А отже Москва ще не вловила змін у стратифікації українського суспільства на підкозацьких територіях. Козацтво продовжувало посідати в її уявленнях свою стару нішу не тільки де-юре, але й де-факто. Воно не сприймалося станом, “відповідальним” за українські землі, а гетьманська влада над територією – легітимною. Заходи зі впровадження на український ґрунт концепції божественного права ще залишалися для неї невідомими. Відповідно з козацтвом не ходило мати справу з територіального приводу, що позбавляло сенсу втягування у непідготовлену війну з такими неясними перспективами, але з цілком очевидними загрозами.

Невблаганність Москви прикро розчарувала гетьмана та надій на зміну ситуації не позбавила. Гетьманська канцелярія швидко зорієнтувалася й у стислий термін опрацювала кілька нових сюжетних ліній, покликаних знівелювати попередні аргументи Посольського приказу обґрунтувати необхідність оголошення царем війни Польщі. Б. Хмельницький на переговорах з Г. Унковським виявив добру підготовленість та гнучкість, концептуалізувавши далі ті проблеми, яких торкався в Москві С. Мужилівський. І хоча московський посол дійсно тримався твердо й не зійшов з окреслених царським наказом позицій, але досягти це вдалося зовсім не тому, що, як стверджує Я. Качмарчик, “у Хмельницького виразно вислизала з рук ініціатива”⁷⁴. Насправді саме Г. Унковському було важко витримувати інтелектуальні змагання з гетьманом. У Б. Хмельницького знайшлися вагомні контраргументи на всі тези й закиди московського посланця. Раз по раз пропозиції Б. Хмельницького заганяли того в кут. Однак Г. Унковський, попри все, скелею стояв на своєму. Сторони розійшлися при своїх думках.

Насамперед Б. Хмельницьким було підважено наріжний постулат московської концепції – тезу про відсутність у царя легітимного приводу порушувати “вічний мир”. Це не було для гетьманської канцелярії новим завданням. Ще в січні вона, готуючи посольство С. Мужилівського, передбачала гіпотетичну можливість використання Москвою цього чинника й завчасно підготувала свій перший контраргумент: про нього вже йшлося. Тепер, як уже зверталася увага в історіографії⁷⁵, Б. Хмельницький доводив законність оголошення Московією війни Польщі тим, що в Речі Посполитій обрано й короновано нового короля, який до “вічного миру”

⁷³ У тій частині наказу, де перелічуються завдання з вивідування вістей, відсутні будь-які вказівки щодо цього (ВУР. – Т. II. – С. 142).

⁷⁴ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 118.

⁷⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 212.

не має ніякого відношення. Свій заклик наступати на Смоленськ і далі на Литву гетьман не тільки традиційно подав під релігійною приправою, а й підпер слушним визначенням ролі українських козаків у польсько-московських змаганнях, зміст якого виказував також ясне розуміння Чигирином впливу чинника Русі на геополітичну стратифікацію Східної Європи: *“... без нашого Війська Запорозького скрізь вони, поляки і литва, будуть немічні (“худи”), а в тих війнах сильні були нашим Запорізьким Військом... на чьому боці Запорізьке Військо і всі Біла Русь буде, та сторона сильна всім неприятелям буде”*⁷⁶. Тому Москві нічого боятися чергової поразки від Речі Посполитої.

На користь своїй справі Б. Хмельницький пробував використати й запізнілу появу в царя претензій на королівський престол. Оскільки елекція та коронація вже відбулися, гетьман пропонував Московії вирішити питання знову ж таки наступом на Литву, який змусить литовців *“бити чолом великому государю, щоб їм був государем”*. А неминуча за таких умов перемога козаків і татар над Польщею остаточно принесе Олексію Михайловичу жадану корону⁷⁷.

Ключовою ж новацією стало залучення Б. Хмельницьким “історичних” аргументів, у зв’язку з чим він вперше так докладно виклав перед Москвою свою політичну програму й комплекс доказів легітимності виникнення та існування Козацької держави. Було продемонстровано розуміння козацькою елітою тяглості української історії від княжих часів; усвідомлення нею (елітою) територіальних меж Київської Русі та українських етнічних земель; нелегітимності польської влади над Україною; впевненість у тому, що саме Гетьманщина, а не Москва є спадкоємницею Київської Русі як держави.

За Б. Хмельницьким, у княжу добу Руська держава охоплювала й терени майбутньої Московії. *“А ми царської величності милості шукаємо і бажаємо тому, що від Володимира святого хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мали одну владу. А відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи”*⁷⁸, – заявив гетьман Г. Унковському. Ця неодноразово використовувана дослідниками теза вказує зовсім не на те, що в головах козацької верхівки, як писав Б. Флоря⁷⁹, міцно сиділо переконання про *“єдність походження та історичних доль східних слов’ян у період існування Давньоруської держави”*.

---

⁷⁶ ВУР. – Т. II. – С. 152.

⁷⁷ Там само. – С. 151.

⁷⁸ Там само. – С. 152.

⁷⁹ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие... – С. 230–231.

Насправді Б. Хмельницький вів мову лише про співіснування в киево-руську добу земель, які входять до теперішньої Московії, та властиво Русі під спільним державним дахом, а також про те, що ця традиція була згодом перервана. Адже ж відомі на сьогодні тексти, що належать козацькій старшині, а також московські джерела, у яких переповідалися висловлювання гетьмана та його оточення, не містять ніяких слідів використання концепції “одноплемінності” українців та росіян. Коли ж вписати гетьманські слова в загальний контекст його промови, а також взяти до уваги, що напередодні Переяслава 1654 р. українська сторона однозначно візьме на озброєння концепт про “першородність” Києва та його князів стосовно Москви та її династії, стає цілком очевидним, що гетьман наголошував на колишньому підпорядкуванні московських земель Києву, підкреслював, що власна державотворча традиція Московії значно молодша й бере початок лише з того часу, коли “відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи”. Як свідчать даліші висловлювання Б. Хмельницького, це було потрібно не тільки для того, щоб відтінити законність відновлення державності на теренах власне Русі та легітимність ідеї відсепарування останньої від Речі Посполитої, а й для обґрунтування тієї межі зближення з Московією, яку обстоював Чигирин, агітуючи московського царя стати своїм зверхником. У ширшому сенсі теза гетьмана заперечувала претензії московських царів на право видавати себе за єдиних представників усієї Русі. Пізніше усі ці ідеї буде оформлено в українську концепцію Переяслава 1654 р., ґрунтовану, як аргументовано показав С. Плохій⁸⁰, на положеннях про “першородність” Києва, про поєднання двох релігійно та історично споріднених Русей – Малої та Великої, про династичну спорідненість князя Володимира та московських князів.

Положення про “неправду й насильство ляхів” гетьман взяв за відповідний пункт обґрунтування нелегітимності влади Варшави над руськими землями, звідки виводилася правочинність виникнення й існування Козацької держави. Паралельно було притягнуто чинник переслідування православних, який завдяки конфесіоналізації, що прокотилася по Європі, теж сприймався вже як легітимна підстава для спротиву Варшаві⁸¹. “І до нинішньої нашої війни, – говорив Б. Хмельницький московському посланцеві, – вони, ляхи і литва біди і розорення нам чинили і святі божі церкви і нашу православну християнську віру своїм злодійством сквернили, і хотіли

⁸⁰ Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура... – С. 781.

⁸¹ Ширше про вплив конфесіоналізації ранньомодерної Європи на розширення аргументації права підданих на спротив монархові див.: Plokhyy S. The Cossacks and Religion... – S. 208.

нас поневолити у свою прокляту віру”⁸². Намір продовжувати війну до переможного кінця виводився з факту “лукавства” ляхів, а також шляхом апелювання до ледве не апокаліпсичного загострення в Речі Посполитій релігійного протистояння (“за нинішню нашу війну нам того вони хотіли, щоб ні одна душа немовляти з православних християн жива не була”)⁸³. Третій аргумент був узятий зі сфери легітимності/нелегітимності влади нового короля над Руссю. Гетьман доводив відсутність у Яна Казимира законних прав на руські землі Корони, оскільки “короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували”⁸⁴. Насамкінець, у промові Б. Хмельницького надibuємо спроби застосувати концепцію божественного права правителів. Бог у нього санкціонує вихід Козацької держави з-під влади Яна Казимира (“король їм (Польщі і Литві. – В. Б.) присягав, а нас господь від них збавив”, “волею божою тим від них (поляків. – В. Б.) стали вільними”) та улегітимнює владу гетьмана (“А зволенням божим останньому в людях мені повелів над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій бути начальником і над ляхи і над литвою перемогу мати”)⁸⁵.

З останньої тези випливає також, що природні межі Гетьманщини мають збігатися з етнічними українськими кордонами, а сама державність уявлялася, що важливо, самодостатньою. Б. Хмельницький наголошував, що його принциповий підхід до замирення з Польщею полягає в тому, щоб “вони б мир з нами вчинили на тім, що їм, ляхам і литві, до нас Запорізького Війська і до Білої Русі, діла немає. І поступилися б мені всією Білою Руссю по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі”⁸⁶. Крім того, ідею повного розриву з Польщею висловлювали Г. Унковському й багато козаків⁸⁷.

Про те, що Б. Хмельницький узяв курс на усамостійнення Гетьманщини, а заодно й про те, що гетьман не ототожнював царську зверхність зі вмонтуванням своєї держави в політичну структуру Московії, свідчать зміни, внесені генеральною канцелярією до концепції королювання Олексія Михайловича. Якщо в 1648 р. московський цар мислився королем Русі, Польщі та Литви, то тепер у разі переможної війни з Річчю Посполитою “великий государ за божою допомогою буде над обома над польською і над литовською землею государем”⁸⁸, тобто стане королем вже

⁸² ВУР. – Т. II. – С. 154.

⁸³ Там само. – С. 152.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 152, 154.

⁸⁶ ВУР – Т. II. – С. 154. Потребує спеціального дослідження чи мав Б. Хмельницький уже тоді намір включити до своєї держави властиво білоруські терени, чи планував обмежитися лише українськими землями.

⁸⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 226.

⁸⁸ ВУР. – Т. II. – С. 149.

тільки для двох останніх. Козацька ж держава виводиться за межі королівства. А відтак не як органічна складова Речі Посполитої, а як відсепароване від неї самодостатнє й легітимне державне тіло шукає вона царської ласки. Відповідно побічний ефект від останньої – звуження суверенітету Гетьманщини – аж ніяк не міг уявлятися більшим від того, який мали відчутти на собі Польща та Литва від королювання Олексія Михайловича. Тож, судячи з усього, Б. Хмельницькому йшлося максимум про поєднання Козацької держави з Москвою винятково через особу спільного монарха, без будь-яких глибших інтеграцій. У такому випадку досягалось остаточне улегітимнення дітища Великого Гетьмана, “заспокоєння старожитньої релігії грецької” та утворення православної ліги, яка так марилася східним патріархам. На межі царської зверхності натякалося й тоді, коли перед Г. Унковським була заведена розмова про можливість звернення козаків ще й до інших володарів, зокрема до турецького султана та “німецьких королів”⁸⁹.

До широкого ж загалу українського населення ідея спілки з Москвою потрапляла, звісно, у спрощеному вигляді, без додаткових пояснень юридичних тонкощів, лише як прагнення козацької верхівки виломитися з-під влади польського короля і перейти під царську зверхність. Гетьман та його оточення потребували вслякого поширення в Україні уявлень про “справедливого православного царя”. Це давало в руки старшині ще один засіб згуртування мас на дальшу війну з Польщею (і потужний), працювало на зміцнення позицій (світоглядних і практичних) тієї влади, яка втілювала курс на спілку з одновірною Москвою (тобто козацької адміністрації) та на прищеплення суспільству ідеї незалежності Козацької держави від Варшави. Нашаровуючись на процес перетворення влади гетьмана, здобутої “*през шаблю*” на послану Богом, неконкретизованість навіюваної “згори” формули підпорядкування одновірному цареві породжувала на “низу” таку ж невизначеність у думках і хаотичність та плутатину в судженнях. У такому вигляді поширене на підкозацькій території гасло пошуку царської милості й заступництва потрапляло до московських вух. Зазнавши препаратії спершу в головах тих, хто безпосередньо чув таке, а згодом у практиках московського діловодства, воно виливалося у формули, які надibuємо у воєводських відписках та статейних списках посланців в Україну. Сам Б. Хмельницький аж до Переяславської ради 1654 р. теж не обтяжуватиме себе надмірними поясненнями, і цілком зрозуміло чому. Адже через позицію Москви до практичних кроків з реалізації проекту не доходило, а розкривати карти, свідомо обмежуючи собі можливості для маневру, не випадало, більше того, було шкідливо.

---

⁸⁹ Там само.

Серед висловів з приводу “високої царської руки”, які були зафіксовані в Україні в переломну добу українсько-московських відносин (взимку – навесні 1649 р.), варто виокремити спостереження Г. Унковського. Посланець з’ясував, що серед козаків “*усяких чинів люди*” бажають підданства цареві, але “*в усьому покладаються на гетьмана, а кажуть: господь бог дав нам нині християнської віри оборонця і від проклятої віри збавителя гетьмана Богдана Хмельницького: як його воля на таку справу буде, а вони від нього відставати не будуть*”⁹⁰. Думається, почуте Г. Унковським тонко передає стан у Козацькій державі московського питання, а головне механізм ухвалення конкретних рішень.

Москва добре відчувала непевність ситуації. Чи не найбільше гнітило її те, що в Україні часто зводили намір піддатися цареві до тривіальної міграції на територію Московії у випадку остаточної поразки козаків від польського війська⁹¹, а ще циркулювання звісток про інваріантність для українців напрямків можливого переселення. Інформатори порубіжних воєвод повідомляли, що поруч із московськими землями розглядається й Крим, де вихідці збиралися “*жити разом з татарами*”⁹². Це освіжувало в пам’яті факти переміщення козаків до Криму в кінці 30-х рр. XVII ст.

Під таким кутом зору набувають характерного відтінку й ті зміни, які вніс гетьман у свої пояснення логіки стосунків козаків з Кримом. Раніше укладення козацько-татарської військової спілки трактувалося як вимушений крок, зроблений гетьманом через відмову Москви стати союзником: ще Паїсій дотримувався цієї лінії. Тепер Чигирин подав проблему в суттєво іншому світлі. Б. Хмельницький прямо заявив Г. Унковському, що “*з кримським у мене царем і з царевичами, і з усією ордою зміцнилося душами і з послами листом на обидві сторони, що їм від мене і від Війська Запорозького не відступати, а нам від них не відставати, і їхня правда до мене і до Війська Запорозького є*”⁹³. Ця дружба спрямована на унезалежнення Козацької держави від Речі Посполитої, а Криму від Туреччини. Попри “*бусурманську віру*” татар, Б. Хмельницький навіть спробував подати стосунки з ними в релігійних барвах. За словами гетьмана, Іслам-Гірей ніби говорив, що “*прийшов час православним християнам із неволі від усіх звільнитися*”⁹⁴. Було наведено й докази “правди” хана – його відмова польським послам розміняти військову спілку з козаками на упоминки від

⁹⁰ ВУР. – Т. II. – С. 160.

⁹¹ Див. хоча б: РГАДА. – Ф. 210. – Севский стол. – Стб. 137. – Л. 132; ВУР. – Т. II. – С. 198, 200, 217.

⁹² РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 16; ВУР. – Т. II. – С. 134, 196, 200, 211.

⁹³ ВУР. – Т. II. – С. 155.

⁹⁴ Там само.

Варшави та факт переправлення до Чигирин листа, отриманого від Яна Казимира. Своєю ж заслугою перед православним царем, яка остаточно улегітимнює спілку з невірними, Б. Хмельницький вважав те, що йому вдалося збити Іслам-Гірея з наміру організувати похід на московські землі⁹⁵.

Відтак гетьман не просто обґрунтовував правомірність козацько-татарського союзу, зокрема з релігійного погляду, а й засвідчив перед царським посланцем наявність у запасниках дипломатії Гетьманщини ідеї військово-політичної ліги з мусульманськими сусідами, ідеї, без сумніву, глибоко шкідливої для інтересів Московії. Впроваджуючи таку концепцію до дипломатичного обігу в рамках відносин з московським світом, гетьман, безумовно, рахував її за один із важелів впливу на позицію царя з українського питання, чим започаткував густо заштриховану в майбутньому сторінку свого маніпулювання з цією метою мусульманським чинником. Водночас з огляду на обговорюваність у середовищі козацької еліти проблеми поліпідлеглості Гетьманщини повідомлення Б. Хмельницького стало одним із перших кроків на шляху дипломатичної апробації цієї продуктивної для України ідеї.

Отже, до закінчення перемир'я, укладеного в Переяславі, Козацька держава й Московія завершили ключовий етап з'ясування стосунків. Б. Хмельницькому не вдалося добитися від царя ні збройної підтримки, ні відповідного тиску на Військо Донське. Спорядження до Москви в травні 1649 р. першого великого посольства на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком стало останньою відчайдушною спробою залагодити справу, але результатів не принесло. Та гетьман досяг найважливішого – змусив Москву змінити оптику сприйняття української Національно-визвольної війни, піти на дипломатичні стосунки та на поступки у сфері торгівлі, зайняти позицію позитивного нейтралітету. Посольство Ф. Вешняка закріпило досягнуті успіхи. Гетьман міг бути впевнений, що в наступній військовій кампанії спокій на північно-східному кордоні забезпечено.

Гетьманська канцелярія висунула низку аргументів, що підважували ключову тезу московської дипломатії про нелегітимність оголошення царем війни Речі Посполитій. Представлена в розгорнутому вигляді Г. Унковському система улегітимнення майбутньої московсько-польської війни була органічно поєднана з політичними концепціями Б. Хмельницького, які остаточно оформилися в так званий “київський період гетьмана” і в рамках яких Московії відводилася важлива роль у справі узаконення Гетьманщини. Не можна не помітити й добре продуманих спроб Чигирин

---

⁹⁵ Там само.

використати усі можливі засоби впливу на Москву, що віддзеркалювало високу кваліфікацію української дипломатії, закладало міцний підмурівок на майбутнє.

У свою чергу Москва, давши старт дипломатичним стосункам і тісніше втягнувшись в українські події, суттєво розширила свої можливості в збиранні інформації про них, а головне – посилила свій вплив на міжнародні відносини в регіоні, оскільки в Польщі не зникала пересторога, що цар не дотримуватиметься “вічного миру”. Подальше циркулювання чуток про досягнення між Козацькою державою і Московією порозуміння щодо наступу московських військ на Смоленськ змушувало Варшаву переживати чи цар піде на підтвердження чинності Полянівських пунктів, чи скористається легітимною нагодою – зміною в Речі Посполитій короля – й візьме сторону козаків. Напередодні військової кампанії 1649 р. Польща так і не вирішить для себе цю дилему, тому не ризикне забрати литовське військо до Західної України.

Зборів 1649 р. в уявленнях московської верхівки

Безпосередня підготовка сторін до відновлення військових дій була Москві добре відома. Вже в другій половині лютого до Москви надійшло повідомлення про локальні сутички козаків із загонами Я. Вишневецького та Д. Заславського в Барі, Чуднові, Острозі, а також про те, що до Б. Хмельницького прибуло 15 тис. татар⁹⁶. Присутність у другій половині березня такої ж кількості татар під Чорним лісом зафіксував у своїй відписці Г. Унковський⁹⁷. Підтверджували слова московського посланця могилівські монахи, які тоді ж побували в Чигирині. Крім того, вони повідомляли про намір Варшави, залучити до війська найманців та про відвідини гетьманської столиці татарським та литовським послами⁹⁸.

У травні – червні вивідувачі порубіжних воєвод приносили вісті, роздобуті в різних частинах Гетьманщини – Миргороді, Гадячі, Кролевіці, Борзні, Ромнах, Новгороді-Сіверському, Чигирині, Києві та інших містах. До Московії прийшли ченці мгарського монастиря, царгородський грек Іван Петров, український посол Ф. Вешняк, повернувся Г. Унковський. А отже, Москва мала змогу оперувати великим обсягом різноманітних новин. Серед них було занесено багато неймовірних чуток. Так, хотмиський воєвода повідомляв, що до поляків *“прислав турецький цар яничар 50000 та волоську землю всю на допомогу собі (поляки. – В. Б.) підняли, та*

⁹⁶ ВУР. – Т. II. – С. 134.

⁹⁷ Там само. – С. 168.

⁹⁸ Там само. – С. 169.

з Криму татар до ляхів прийшло 30 тис.⁹⁹ Так само фантастичною була інформація путивльського воєводи, що в Ракоція під Львовом був бій з польським військом, яке поспішало на допомогу Б. Хмельницькому, що гетьман вислав до трансільванського князя 60 тис. козаків і татар¹⁰⁰. Не відповідало дійсності повідомлення розвідників рильського воєводи, що частина ногайців мірилася піти до поляків, але Б. Хмельницький їх взяв в облогу, примусив укласти окремих трактат і завернув до свого війська¹⁰¹.

Деякі сфери взагалі випали з поля зору Москви. Зокрема, вона нічого конкретного не знала про турецьку позицію щодо поновної участі татар в українсько-польській війні, не відала про результати переговорів у Чигирині травневих посольств від короля (Я. Смяровського) та А. Киселя (о. Ласка), про спроби київського воєводи налаштувати козацьких полковників проти гетьмана. Бракувало їй звісток з приводу українсько-молдовських стосунків. Побіжною і суперечливою була інформація про взаємини Б. Хмельницького з Ракоцієм. До Москви докотилися звістки стосовно появи в Чигирині трансільванського посла, але сутність переговорів залишилася за кадром¹⁰². Поголоски про рух на допомогу Б. Хмельницькому 40-тисячного трансільванського війська, які занесли на Московщину вивідувачі путивльського воєводи, не мали під собою певніших підстав. Однак ці чутки, без сумніву, лили воду на гетьманський млин. Генеральною канцелярією вони, можливо, й розпускалися, щоб створити сприятливіше тло для збирання української армії. Обминула московські вуха й інформація стосовно тих складнощів, з якими зіткнувся гетьман на кримському фланзі. Іслам-Ґірей попри те, що вже й султан дав зелене світло походу татар в Україну¹⁰³, довго не наважувався вирушати, оскільки побоювався дошкульних нападів донців. Лише в кінці червня хан з основними силами з'явився в обозі Б. Хмельницького¹⁰⁴.

Проте загалом московські урядовці могли скласти доволі повне уявлення про масштаби підготовки Б. Хмельницького та Польщі, про

⁹⁹ Там само. – С. 198.

¹⁰⁰ Там само. – С. 211; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 315.

¹⁰¹ ВУР. – Т. II. – С. 215.

¹⁰² Про травневі (квітнево – травневі (?)) переговори в Чигирині з трансільванськими послами мало що відомо. По суті, єдиним джерелом, яке проливає світло на цю проблему, є введені до наукового вжитку Я. Федоруком “новини” з Волощини, які надійшли до Варшави 17 червня 1649 р. Згідно з ними Б. Хмельницький схиляв Ракоція до скоординованого удару по Польщі, обіцяючи забезпечити йому після перемоги польську корону. (*Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького...* – С. 53).

¹⁰³ Там само. – С. 54.

¹⁰⁴ Ширше про це див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном.. – С. 245–246; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 172, 222.

позицію татар, про реакцію в Україні на нову війну. З кількох джерел Москва довідалася, що мобілізаційні заходи гетьмана поширювалися на всю підконтрольну йому територію й охоплювали не тільки козаків, а й міщан та селян¹⁰⁵. Як з'ясували в Кролеві севські пушкарі Василь Ломакін та Пантелей Матосов, до призначеного місця збору *“в різних числах з усіх польських міст запорізькі козаки і всілякі сільські орачі кінні і піші всі пішли... залишилися тільки найстаріші люди”*¹⁰⁶. Подібні ж новини принесли з Києва, Ромен та Борзни вивідувачі рильського воєводи¹⁰⁷. Підтримку козаків *“білорусцями”* відзначав розвідник путивльського воєводи на підставі побаченого й почутого в Новгороді-Сіверському¹⁰⁸. Отже, в московських урядовців мусило скластися однозначне враження про широку соціальну базу нової військової кампанії.

Відали у Москві і про застережні заходи, вжиті Б. Хмельницьким на литовському та південному флангах. З листа чигиринського полковника Ф. Коробки в Посольському приказі дізналися про те, що гетьман залишив 15 тис. татар і 6 тис. козаків біля Умані. На Сіверщині шлях литовським військам прикривав С. Кричевський¹⁰⁹.

Перебіг військових та політичних подій під Зборовим та Збаражем Москва мала змогу аналізувати буквально по свіжих слідах. Важливо, що джерелом інформації для неї стали новини, зібрані не тільки на Лівобережжі, а й безпосередньо в епіцентрі боїв. У таборі Хмельницького побували путивлець Петро Литвинов, брянчани Леонтій Жаденев та Іван Котелкін, Лука Лікар з Прилук, архідиякон Паїсія Парфеній, зі слів якого про хід кампанії довідався інший грек – Михайло Показов¹¹⁰. У багатьох випадках вивідувачі мали справу з розповідями козаків, яких Б. Хмельницький розсилав з-під Збаража та Зборова по різних українських містах з інформацією про перемоги та досягнутий мир¹¹¹.

Перші новини з театру бойових дій Москва отримала вже 16 серпня від путивльських воєвод Семена Прозоровського, Івана Ляпунова та Михайла Грязева. У відписці йшлося про облогу Збаража та успішні бої козаків з польським військом, яке рухалося на допомогу обложеним¹¹². З

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 331; ВУР. – Т. II. – С. 200–201.

¹⁰⁶ ВУР. – Т. II. – С. 201.

¹⁰⁷ Там само. – С. 214.

¹⁰⁸ Там само. – С. 217.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 337.

¹¹⁰ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 87; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 342, 345, 349.

¹¹¹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 75, 107; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 336; ВУР. – Т. II. – С. 201.

¹¹² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 336.

кінця серпня обсяг повідомлень карколомно зростав. У підсумку Москва швидко зрозуміла, що Б. Хмельницький у спілці з татарами одержав блискучу перемогу, й укотре переконалася в непересічному військовому хистові гетьмана: маневр, застосований ним у зв'язку з рухом короля в напрямку Зборова, часто відзначали вивідувачі¹¹³. Пізніше, від царського гінця Г. Кунакова, спорядженого до Варшави в листопаді для вивідування інформації про черговий сейм, Посольський приказ уточнив низку деталей застосованої Б. Хмельницьким військової тактики¹¹⁴.

Особливу вагу мали для московських урядовців повідомлення про фазу замирення, яка наступила після поразки польського війська. Але саме в цій ділянці їхня поінформованість до середини листопада була явно недостатньою, а в окремих випадках настільки спотвореною, що навіювала викривлені уявлення. Найсуттєвішою прогалиною став абсолютний брак у серпні – жовтні свідчень стосовно ролі Іслам-Гірея в процесі переходу збройного протистояння в стадію переговорного процесу¹¹⁵. Москва не підозрювала, що з королівського табору спершу звернулися до хана й що Іслам-Гірей, ступивши на шлях переговорів, не дав Б. Хмельницькому довести розгром польського війська до кінця й повною мірою скористатися з перемоги. Відповідно цар та його оточення не були втаємничені в підходи Криму до замирення під Зборовим, у той принциповий факт, що Іслам-Гірей, як писав Ян Казимир до Януша Радзівіла, “*претензії Хмельницького при своїх в'язав*”¹¹⁶ і виступив гарантом укладення польсько-козацької угоди на засадах визнання Б. Хмельницького гетьманом, 40-тисячного реєстру, підпорядкованості Війська Запорозького лише королю. До Посольського приказу дійшла лише дуже побіжна інформація, з якої важко було зробити висновок про причетність Криму до козацько-польських домовленостей: Лука Лікар, який певний час перебував в обозі Б. Хмельницького, зауважував, що гетьман “*з польським королем і з кримським царем, і з татарами помирився на тому, що королю війною на нього, гетьмана, не приходить*”¹¹⁷. Не відала Москва й про зміст Зборівського договору між Річчю Посполитою та Кримом, але про існування польсько-кримських домовленостей знала: той-таки Лука Лікар зауважував, що “з

¹¹³ Там само. – С. 340; РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 87.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 392–393.

¹¹⁵ Детально про роль Іслам-Гірея в замиренні під Зборовим див.: *Kubala L. Obłężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem // Kubala L. Szkice historyczne. Seria 1. – Lwów, 1880. – S. 143–150.* Див. також: *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 198–209.*

¹¹⁶ *Kotubaj E. Zycie Janusza Radziwiłła. – Wilno; Witebsk, 1859. – S. 360.*

¹¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 346.

кримським царем король польський помирився на тому, що йому, царю, на нього короля і на його міста війною не приходити”¹¹⁸.

Згідно з тими повідомленнями, які були в розпорядженні Москви до середини листопада 1649 р., ініціатива початку переговорів однозначно належала Варшаві. Король виступав у ролі прохача миру. Б. Хмельницький після пропозицій Яна Казимира, який “*прислав до гетьмана про мир говорити*”, “*покорився і поклонився*” і т. п.¹¹⁹ Такі новини вивідувалися як в обозі Б. Хмельницького, так і на Лівобережжі. В останньому випадку джерелом вістей були, як правило, козаки, які повернулися з війни. На характері інформації, отриманої Московією, безумовно, відбилися пропагандистські заходи, до яких вдався Б. Хмельницький після Зборова. Поширюючи чутки, що саме Ян Казимир першим викинув білий прапор і попросив у козаків миру, гетьман намагався, на що свого часу звернув увагу М. Грушевський¹²⁰, нав'язати в Україні ліпше враження про українсько-польську Зборівську угоду, яка однозначно не влаштовувала ні козаків, ні покозачених, ні самого гетьмана, загрожуючи стати детонатором соціального вибуху в Козацькій державі.

Правдивий текст українсько-польської Зборівської угоди до середини листопада 1649 р. теж залишався Москві невідомим. Утім інформація, що надходила, хоча й містила лакуни, але все ж таки віддзеркалювала наріжні складові домовленостей: поділ України на козацьку і некозацьку території, визнання за Б. Хмельницьким гетьманських прерогатив, безпосередня підпорядкованість козаків лише гетьманові, 40-тисячний реєстр, відновлення на козацькій території шляхетських органів управління. За кадром, однак, залишилися статті про релігійне та єврейське питання, про надання київському митрополитові місця в сенаті, а гетьманові – “на булаву” Чигирина, про повернення шляхти, шинкування горілки, право посідати в козацьких краях уряди лише православним. Були в повідомленнях розбіжності з приводу кордонів Козацької держави, неясно було чи відпустив король козакам “гріх” за війну проти себе. Не розвіяли тривоги й відвідини Москви великим польським посольством Добеслава Чеклінського та Петра Вяжевича, які хотіли підтвердити “вічний мир”. Зле прийняті, вони не досягли свого, але й не збагатили Посольський приказ інформацією про обидві Зборівські угоди¹²¹. Усе це затуманювало для московських урядовців справу й завдавало зайвих зовнішньополі-

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. – С. 341, 342, 345, 349.

¹²⁰ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 220. Цю ж особливість внутрішньої політики гетьмана зауважували В. Смолій та В. Степанков (*Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 252).

¹²¹ Докладніше про це посольство див.: *Kubala L.* Poselstwo Puzszkina w Polsce w roku 1650 // *Szkice historyczne.* – Lwów, 1880. – Seria 1. – S. 194–197.

тичних ускладнень, шкідливість яких побільшувалася тим, що з вересня над Московщиною нависла загроза нападу козацько-татарського війська, і на відміну від попереднього року не міфічна, а цілком реальна. Детальніше про неї піде мова далі.

Тільки наприкінці жовтня розвідникові путивльського воєводи Івану Мосалітінову пощастило закопіювати в Борзні невідомі дослідникам списки обох Зборівських договорів і привезти їх до Путивля, звідки ті надійшли 19 листопада до Москви. Не вдаючись до глибшого аналізу російського перекладу цих копій, наголошу на головному: вони не мають суттєвих смислових розбіжностей з іншими відомими на сьогодні списками договорів. А отже, Москва могла скласти реальне уявлення про ухвалені під Зборовим документи. Наприкінці грудня наданий І. Виговським текст обох угод привезли з Чигирини московські посланці Г. Неронов та Г. Богданов¹²². Остаточо ж прояснили ситуацію “статті”, роздобути Г. Кунаковим у Варшаві й подані на початку січня до Посольського приказу як складова статейного списку цього посланця.

Не менш важливими були для Москви свідчення Г. Кунакова про загальну атмосферу, яка склалася в Польщі навколо зборівських домовленостей та подій в Україні загалом. Л. Кубаля вважав цю частину статейного списку переповненою фальшивими відомостями¹²³, з чим можна погодитися лише частково. Попри низку явних упередженостей та неприхованих глузувань, цілком зрозумілих з огляду на характер польсько-московських стосунків, царський гонець влучно відтінив поширені у верхівці Речі Посполитої настрої. Це особливо добре видно, коли порівняти інформацію Г. Кунакова стосовно дебатів, які точилися на сеймі 1649–1650 рр., з польськими джерелами¹²⁴. Про підхід Г. Кунакова до збирання інформації свідчить бодай той факт, до речі добре відомий Л. Кубалі¹²⁵, що царського гінця ледве вдалося спровадити з Варшави, бо конче хотів дочекатися кінця сейму. Тоді б він міг остаточно прояснити

¹²² Там само. – С. 276.

¹²³ Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce... – S. 197. Очевидно, до такої загалом дуже сумнівної думки польського дослідника схилив в'їдливий опис Г. Кунаковим поразок польської зброї в кампанії 1649 р. та тієї деморалізації, яка охопила річпосполитську верхівку у зв'язку з принизливими, як вона вважала, для Корони умовами обох Зборівських договорів. Я. Качмарчик навпаки вважав, що статейний список Г. Кунакова “донині може слугувати взірцем достовірної інформації” (Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 160).

¹²⁴ Порівн. свідчення Г. Кунакова з докладним аналізом дебатів з українського питання на сеймі 1649/1650 р., що належить Л. Ченсік (Częsik L. Sejm z roku 1649/1650. – Warszawa, 1978. – S. 72, 87–95, 112–123). Про перебіг цього сейму див. також: Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. – Wrocław, 2000. – Т. 1. – С. 40–65.

¹²⁵ Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce... – S. 198.

питання ратифікації козацько-польської Зборівської угоди та перспективу подальших стосунків Варшави з козаками й Кримом.

Спостереження Г. Кунакова, зроблені під час перебування у Варшаві, засвідчували перед Посольським приказом, що серед річпосполитської еліти панувало глибоке розчарування наслідками кампанії 1649 р., яке межувало з деморалізацією. *“Такої злої незгоди і в усіх людях жаху, – писав гонець, – ніколи в Польщі та в Литві не бувало. А говорять усякі люди, що бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхетство жах напустив”*. На всьому лежав відбиток недовіри й страху. Дехто зі шляхти навіть нібито пакував свої статки й відправляв їх до Гданська. Усі були незадоволені обома Зборівськими договорами, які вважалися принизливими для Корони. Посольська ізба розділилася на два табори: прихильники ратифікації Зборівського миру з козаками та противники цього. Серед останніх вирізнявся своєю активністю Я. Вишневецький зносився з Ракоцієм, маючи на меті відновити військові дії в Україні. Король не знав, що робити далі. В кулуарах сейму гуляли різноманітні підозри й обвинувачення, цей неодмінний супутник політичних криз. Литовська шляхта на сеймі перекладала вину за війну в Україні на українську й польську шляхту, натомість у Варшаві не довіряли Я. Радзивілу за те, що *“з честю”* приймав послів від Б. Хмельницького. Ходили вперті чутки про налаштованість гетьмана поновити війну. Говорилося, що він тримає біля себе 20 тис. татар, а рядові козаки вимагають негайного походу на *“ляхів”*¹²⁶.

Дуже цінним було для Москви повідомлення, що після того, як посольство Д. Чеклінського та П. Вяжевича повернулося від царя ні з чим, у Речі Посполитій очікували небезпеки з московського флангу. Король і шляхта були сердиті на послів, бо ті нібито *“дурістю своєю, пияцтвом, тютюною та винною торгівлею”* перешкодили тому, щоб Олексій Михайлович продовжив чинність *“вічного миру”*. Найбільше в Польщі боялися військового союзу Москви з козаками, вірогідність якого оцінювалася дуже високо. Частина шляхетського загалу усвідомлювала, що Варшава сама дала Москві вагомий козир, оскільки *“король в обозі під Зборовим по неволі вічний мир з царською величністю порушив, дозволив кримському хану через польську й литовську державу з військом ходити”*. Тепер, як тільки Москві стане відомо про Зборівський договір з Кримом, цар легітимно може розпочинати війну. Тому Варшава була налаштована на усілякі поступки великим московським послам, прибуття яких очікували найближчого часу, аби тільки відвернути війну. Як пізніше з'ясується, така характеристика відповідала реальній позиції Варшави¹²⁷.

¹²⁶ ВУР. – Т. II. – С. 307–312.

¹²⁷ Після появи у Варшаві великих московських послів Г. і С. Пушкіних король заради того, щоб отримати підтвердження *“вічного миру”*, наказав іти на поступки (Див.: *Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce... – S. 201*).

Загальний висновок Г. Кунакова був дуже оптимістичним і надзвичайно важливим у контексті московсько-українських стосунків: *“І той час настав: чого великий государ наш, його царська величність, за порушення вічного миру зволить у короля домагатися, їм ніякою мірою не відстоятися”*¹²⁸.

Стратегії посередництва між Гетьманщиною та Варшавою

Хоча Г. Кунаков так і не дочекався завершення роботи сейму й Москва ще довго не знала про остаточні результати останнього, поданий до Посольського приказу записці гінця судилося, як слушно відзначив І. Крип'якевич¹²⁹, справити глибокий вплив на вироблення московської політики стосовно українсько-польської війни. Наказ великим послам до Варшави Григорію та Степану Пушкіним від 6 січня 1650 р. вже був позначений наступальністю московської стратегії. Москва прагнула взяти ініціативу у свої руки й тиснути на Польщу. Посли вели себе у Варшаві агресивно, постійно вдаючись до шантажу й наважуючись навіть відступати від царського наказу в бік загострення вимог. Розпочалося зондування ґрунту для укладення антипольського союзу з Трансільванією та Швецією. Від шведського посла про це стало відомо й Польщі¹³⁰. А те, що наверненням Ракоція до військової спілки водночас активно переймався Б. Хмельницький¹³¹, додавало московським заходам в її очах ще більшої небезпеки. Словом, у післязборівських реаліях московські урядовці побачили зародки такого ослаблення Речі Посполитої, за яким проглядалася можливість витиснути з неї політичні й територіальні поступки. Було визнано за доцільне активно долучитися до подальшого розхитування човна й шукати в Європі можливих союзників. Від зацікавленого споглядання, характерного для попередніх років, Московія перейшла до активної дипломатії, позначеної наступальністю й агресивністю.

Як видно з посольського наказу Пушкіним, Москва будувала свою лінію на факторі ослаблення Польщі поразками під Збаражем та Зборовим. Найважливішим індикатором тут, безумовно, стали тексти обох Зборівських договорів. Записка Г. Кунакова, унаочнюючи той песимізм

¹²⁸ ВУР. – Т. II. – С. 313–314.

¹²⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 272.

¹³⁰ Див. також: Kubala L. Poselstwo Puzzkina w Polsce... – S. 122.

¹³¹ Про відгомін, який мали у Варшаві стосунки Б. Хмельницького з Ракоцієм, див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1996. – Т. IX–I: роки 1650–1654 – Ч. 1. – С. 37–39.

польської еліти, який виднівся за договірними пунктами, малювала розгорнуту картину роздратованості шляхти, її розгубленості перед новими загрозами з московською включно. Ця записка інтегрувала навколо себе тематично схожі повідомлення воєводських відписок.

Утім виконувати зазначені вище практичні рекомендації Г. Кунакова стосовно спільного з козаками наступу на Річ Посполиту Москва не поспішала, що дало дослідникам вагомі підстави говорити про загальну нерішучість царя в українському питанні¹³². Вперше з початку української Національно-визвольної війни перейшовши до наступальної дипломатії на польському напрямкові, Москва, однак, обмежилася прагненням витиснути максимум можливого суто політичними засобами. Основна мета посольства Пушкіних полягала, як відомо, в тому, щоб використати зауважені Г. Кунаковим побоювання Варшави війни з царем і виторгувати за підтвердження “вічного миру” політичні й територіальні поступки. Москва традиційно вимагала покарати винних за перекручення царського титулу та видання книжок антимосковського змісту. Проте московська позиція була особливо жорсткою. Тепер за ці провини Польща, якщо вона бажала, щоб цар залишив у силі Полянівський договір, мусила заплатити непомірну платню: віддати Смоленщину та Сіверщину й виплатити 500 тис. дукатів. Пушкіни погрожували втягнути у війну Туреччину, Крим і, само собою, українських козаків. Посли продемонстрували величезну твердість і непоступливість. Похитнути їхню позицію змогло лише вміле обігрування Варшавою проблеми спільного з Кримом і козаками походу на Московщину. Торгуючись до останнього, послы змусили Польщу піти на низку важливих поступок, але в кінцевому рахунку “вічний мир” підтвердили¹³³.

Найпоказовіше, що, заявляючи претензії на території, втрачені в першій половині XVII ст., Московія оминула решту руських земель Речі Посполитої. Понад те, брати Пушкіни мали всіляко відхрещуватися від можливих звинувачень Варшави у тому, що *“посилані були його царської величності послы до гетьмана, до Богдана Хмельницького, і до Війська Запорозького Perezивати їх в царської величності сторону та обнадіювати їх государевим жалуванням”*¹³⁴. Не було зроблено бодай натяку на династичні права московських династій на руські землі. Тобто навіть після того, як козацько-польський Зборівський договір конституював існування Української козацької держави, Москва не змінила традиціоналістського

¹³² Див. зокрема: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 45.

¹³³ Докладно про місію Г. та С. Пушкіних у Варшаві та колізії навколо неї див.: Там само. – С. 37–46; *Kubala L.* Poselstwo Puzzkina w Polsce... – S. 199–226.

¹³⁴ ВУР. – Т. II. – С. 320.

погляду на козаків і не стала приміряти до козацтва ті концепції, які застосовувалися до традиційної руської еліти. Забігаючи наперед, зазначу, що на цій позиції московський двір залишиться стояти аж до самого Переяслава 1654 року.

Українське питання використовувалося Пушкініми винятково утилітарно – як потужний фактор тиску на противника. Поведінка послів ясно вказує на те, що воно ще не перетворилося для Москви на самостійну проблему її стосунків з Польщею. Цар не став ні адвокатом, ні лобістом української справи. Посли їхали до Варшави без настанови спеціально обговорювати ситуацію, що склалася в Україні й не обговорювали її. По великому рахунку їхні дії обмежувалися шантажуванням Варшави фактом пошуку козаками союзника в одновірній Москві, хоча з розрахунку на можливу перспективу було зроблено спробу довести, що стосунки з Чигирином не суперечать духу й букві “вічного миру”. Польській стороні показувалися листи від Б. Хмельницького до московських адресатів, чим суттєво підкріплювалися погрози розпочати війну, а головне – ненав’язливо натякалося на те, над яким проваллям опиниться Польща, якщо цар визнає слушними аргументи гетьмана. Та Олексій Михайлович, на відміну від короля, який не бореться з глумлінням над царським титулом та перешкоджає друкуванню пасквілів на Московію, має за найвищу цінність “вічний мир”. Тому на дипломатичні стосунки з козаками Москва пішла нібито винятково для того, щоб *“запорізькі черкаси, ту сварку і міжусобицю, зіславшись з ними, пани ради, втихомирили і заспокоїли”*¹³⁵. Утім, впровадження в дипломатичний обіг з Річчю Посполитою такого доказу було далекоглядним кроком. Воно органічно витікало з концепції, розробленої Чигирином на початку 1649 р. й оприлюдненої в Чигирині Г. Унковським, готувало ґрунт для втручання в українські події як посередника, а звідси й розширювало легітимну базу для порушення за потреби “вічного миру”.

Так само за рамки цієї першої московської концепції не вийшли царські посланці, споряджені до гетьманської столиці восени 1649 р. (Г. Неронов та Г. Богданов) та в серпні 1650 р. (В. Унковський), тобто як до остаточного прояснення Посольським приказом ситуації зі Зборівськими угодами й подальшою перспективою українсько-польських стосунків, так і після того, як Москва вже була добре поінформована про становище в Україні, дипломатичні стосунки Б. Хмельницького з Кримом, Туреччиною, Трансільванією й майже рік утримувалася загроза татарського вторгнення в межі Московщини та на Дон з долученням то нібито лише українських козаків, то козаків і польського війська.

---

¹³⁵ Там само.

Брак новацій в позиції Московії з українського питання та збереження попередньої шкали московських пріоритетів чітко простежується за царським наказом Г. Неронову та Г. Богданову. Завдання на вивідвання вістей вишикувані в цьому документі наступним чином: зборівський цикл (договірні статті, втрати сторін у кампанії 1649 р., чи розпущені українське, польське військо, чи відійшли до Криму татари); реальні плани татар стосовно Московії; стан і перспективи козацько-татарських стосунків. І лише останнім пунктом наказувалося дізнаватися про місце Москви в політичних планах українського гетьмана. При цьому окреслені Посольським приказом горизонти завдання більш ніж промовисті. Йшлося не про вивідання специфіки промосковських орієнтацій та ступеня їхньої вкоріненості в різних соціальних нішах, а про куди вужчі речі, *“чи запорозький гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке до государя прихильні, чи не очікувати від них якої ворожості та з кримськими людьми на Московську державу з'єднання”*. Посланці, як свого часу і Г. Унковський, повинні були відштовхуватися від того, що не личить царю *“свій вічний мир без усякої причини порушувати”*, чим мотивувати московський нейтралітет під час військової кампанії 1649 р. Передбачалося, що Б. Хмельницький гнівно дорікатиме Москві за її позицію й погрожуватиме долученням козаків до кримських татар. Слід було відвертати гетьмана від ідеї походу на Московщину, традиційно залучивши релігійний аргумент та наголосивши на тому, що козаки перебувають у царській милості, конкретизованій запровадженням торгових поступок українським купцям та відмовою Олексія Михайловича послати на них військо, як того вимагала Польща¹³⁶.

Абстрагуючись поки що від конвою обставин, зазначу, що аналогічний підхід до української справи маємо й у царському наказі В. Унковському. Посланець, виїхавши в Україну в другій половині серпня 1650 р., мав дякувати гетьману за те, що Чигирин унеможливив похід Крим-Гірея на Московщину, обґрунтовувати за допомогою згаданих вище аргументів *“тріховність”* самостійного чи спільного з татарами нападу на московські землі, знову завести мову про неприйнятність для царя ідеї безпричинного порушення *“вічного миру”*, насамкінець обіцяти царську милість, *“дивлячись на службу”*. Не виходили за межі традиційної вже для Москви канви й настанови послові щодо вивідання вістей. Варто навести відповідну частину наказу повністю: *“А поки Василь у гетьмана у Богдана Хмельницького побуде і йому вивідати у гетьмана і в полковників, і в писарів, і в інших знатних людей таємно: чи з польським Яном Казимиром королем гетьман Богдан Хмельницький і черкаси дійсно помирилися, і на яких статтях*

¹³⁶ Там само. – С. 259.

помирилися, і чи які поручення між ними в тому мирі вчинені, і чи надалі їхній мир буде міцним, і чи всі війська польські, і литовські, і запорізьких черкас розпущені? І з кримським царем у гетьмана яка домовленість, що їм на недругів стояти разом, і чим зміцнилося, і на скільки років у них про те з'єднання договір вчинено? І нині гетьман з Полтави запорозьких черкас з сином своїм до Криму до кримського царя відпустив, і хто в них полковник, чи довго їм у тій війні бути, чи не очікувати від гетьмана і від черкас якоїсь шатости і з'єднання з кримськими татарами на Московську державу війною. Та й про всякі тамтешні новини достеменно розвідати усіма способами, і щоб було невідомо (про це. – В. Б.)”¹³⁷. Царська грамота, послана навздогін В. Унковському, додавала до цих завдань ще одне. Стосувалося воно особи самозванця Т. Анкудінова¹³⁸.

Тексти статейних списків обох посольств свідчать, що і Г. Неронов з Г. Богдановим, і В. Унковський прагнули не відступати на переговорах від інструкцій, отриманих у Посольському приказі¹³⁹. Царські ж грамоти Б. Хмельницькому, порубіжним воєводам та Війську Донському, як побачимо далі, лише конкретизували концептуальні положення обох наказів й торкалися, здебільшого, проблеми козацько-татарського походу. А отже, добре видно, що не тільки восени 1649 р. чи на час спорядження до Варшави посольства Пушкіних, а й станом на кінець літа 1650 р., Москва, попри очевидне ослаблення Речі Посполитої, не змінила своїх підходів до українського питання, опрацьованих ще до зборівсько-збаразької кампанії. Проблема розширення “царської отчини” за рахунок бодай частини українських земель ще не стала для неї на порядок денний. Москва не бачила для себе такої можливості ні у розкладі сил, що склався у Східній Європі після Зборівських угод, ні, і це найсуттєвіше, в політичних орієнтаціях Чигирин. А козаки й далі залишалися для неї станом, позбавленим легітимного права бути “політичною нацією”. Царські накази та поведінка посланців виразно свідчать, що Посольський приказ не вловлював незворотності в промосковських офіційних заявах гетьмана та його оточення і вважав їх радше проявом політичної риторики, покликаної насамперед зрушити з місця воза московсько-польської війни. Не засліплювали царя та його оточення й москвоцентричні повідомлення, зібрані вивідувачами в різний час і в різних місцевостях України. Московська дипломатія навіть робить крок назад, бо в тексті наказу Г. Неронову та Г. Богданову закреслені слова про те, що цар прийме Військо Запорозьке під свою руку,

¹³⁷ Там само. – С. 397–398.

¹³⁸ Там само. – С. 399.

¹³⁹ Принаймні подання до Посольського приказу статейного списку саме в такому як є вигляді, а не в іншому, відбиває характер очікувань московської верхівки.

якщо воно саме домовиться з Варшавою про своє від'єднання від Речі Посполитої¹⁴⁰. У наказі ж В. Унковському такої місцини немає зовсім. Спеціально не цікавило Москву і внутрішнє життя Гетьманщини. Звістки, що їх фіксували воеводи про народні рухи, повноту гетьманської влади та ін., залишилися без відгомону в розпорядженнях, що їх отримали обидва посольства. Тобто все вказує на відсутність у ближчих планах Посольського приказу сподівань отримати якісь серйозні дивіденди від української справи, а також відбивало панування в московських верхах відчуття невизначеності зовнішньополітичних пріоритетів Б. Хмельницького та подальшої долі Козацької держави.

Привид козацько-татарської загрози–2

На вкорінення такого стереотипу працювало три ключові чинники, з якими московська еліта зіткнулася після Зборова і які фокусували на себе низку суміжних проблем: небезпека спільного походу українських козаків і татар на московські землі, що з осені 1649 р. не зникала упродовж майже року; загроза формування польсько-козацько-татарського військового союзу проти Москви (травень – липень 1650 р.); суперечливість, як на Посольський приказ, московської політики Чигиринина. Молдовські плани гетьмана та його курс на встановлення відносин протекторату з Туреччиною матимуть суттєвий вплив на позицію Москви лише з останніх місяців 1650 р., оскільки лише тоді до приказів розпочне надходити відповідна інформація.

Найдражливішою для Москви в цей час була проблема можливого козацько-татарського походу на її землі. Питання це добре задокументоване й неодноразово розглядалося в історіографії. Перші поголоски про свіжі антимосковські плани Іслам-Гірея з'явилися ще в розпал військової кампанії 1649 р. Вольновці, які в липні побували в Чигирині, запевняли свого воеводу, що між гетьманом і ханом нібито існувала домовленість не нападати “нинішнього літа” на Московщину¹⁴¹. 1–2 вересня таке оптимістичне повідомлення (насамперед у сенсі позиції, обстоюваної Б. Хмельницьким) було підкріплене інформацією грека І. Петрова, що після укладення Зборівського миру гетьман, відпускаючи татар до Криму, відвернув їх від походу на Москву¹⁴². Посольський приказ поспішив подякувати гетьману за старання й висловив надію, що той так чинитиме й надалі¹⁴³.

¹⁴⁰ ВУР. – Т. II. – С. 258.

¹⁴¹ Там само. – С. 230.

¹⁴² Там само. – С. 242.

¹⁴³ Там само.

Однак 15 вересня до Москви надійшли перші тривожні вісті. Згадуваний вже путивлець П. Литвинов повідомляв про розмову під Збаражем з генеральним осавулом Дем'яном Лісовцем, у якій той заявив, що козаки з татарами неодмінно підуть на Московщину, бо цар не надав допомоги проти Польщі. Б. Хмельницький, однак, запевняв у своїй вірності цареві, хоча й повторив закид Д. Лісовця¹⁴⁴. Те ж саме говорив Б. Хмельницький по дорозі зі Збаража до Чигирина брянцям Л. Жаденеву та І. Котелкіну, про що 20 вересня Посольський приказ довідався з відписки брянського воєводи Н. Мещерського¹⁴⁵. Та через три дні в новинах, що надійшли з України, з'явилася нова сюжетна лінія. Путивльські воєводи дописували, що їхні вивідувачі-посланці були зле прийняті гетьманом й вислухали від нього грізні погрози піти на “Московську державу війною негаймо під Путивль і на інші твої государеві міста і під Москву”¹⁴⁶.

Надалі повідомлення про татарську загрозу надходили до Посольського та Розрядного приказів ледве не щоденно. Порубіжні воєводи, підштовхувані царськими грамотами, постійно засилали вивідувачів в Україну, обмінювалися новинами між собою, постачали до приказів все нові й нові чутки, з яких важко було відфільтрувати правдиву інформацію. Хаотичність та контрверсійність звісток унеможливлювала з'ясування точних параметрів загрози. Склад учасників, ймовірна їхня потуга, напрям походу, термін початку акції, – усі ці ключові для організації належного опору характеристики ледь не щоразу наводилися в різних комбінаціях. У Москві рахували на найгірше. Про серйозність оцінки ситуації свідчить те, що вже в останніх числах вересня порубіжні воєводи отримали царську грамоту, у якій вимагалось бути готовими до військового походу й жити з великою пересторогою¹⁴⁷.

Сіль проблеми в Посольському приказі від самого початку визначили безпомилково – плани Б. Хмельницького. Про них аж до березня продовжували надходити заплутані повідомлення. То гетьман ладиться до походу, то стримує татар, то надає їм козаків для наступу на Москву, на Дон, на калмиків, чи на Кавказ¹⁴⁸. Інформацію збирали навіть воєводи віддалених від українського прикордоння містечок – Шацька, Воронежа, Кром. Вивідувачі шацького воєводи чули в Новгороді-Сіверському та Глухові, що там одержали два гетьманських листи. У першому козакам наказувалося бути готовими до походу 1 жовтня, у другому – чекати на третій лист і

¹⁴⁴ Там само. – С. 244–245.

¹⁴⁵ Там само. – С. 251.

¹⁴⁶ Там само. – С. 253.

¹⁴⁷ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 377.

¹⁴⁸ Там само. – Стб. 297. – Л. 369, 382–384, 394; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 242–243.

після його надходження вирушати до Сосниці¹⁴⁹. Промайнула навіть чутка, що разом з козаками на Москву, а потім на Дон піде 20 тисяч “*королівських людей, в яких з козаками бою не було*”¹⁵⁰. Пізніше накочувалися звістки, що за гетьманським наказом на 1 січня призначено збір до 30–40 тис. козаків у Полтаві для походу начебто на Дон та на калмиків. 20 грудня Б. Хмельницький ніби вдруге наказав згуртувати військо в Полтаві, 19 січня козаки зібралися втретє, а 26 січня були знову розпущені¹⁵¹. Воеводи не переставали отримувати царські грамоти з вимогами готуватися до відсічі та тримати руку на пульсі подій¹⁵².

Найцікавішим у цій круговерті звісток, а також рухів Москви, позначених страхом перед можливим козацько-татарським нападом, є, власне, те, що вона легко припускала готовність Б. Хмельницького вирушити війною на царя. Сповідування панівними колами Московії такого підходу мало під собою куди глибшу основу, ніж суто тактична реакція на ускладнення зовнішньополітичних обставин, під знаком якої проблему розглядали досі¹⁵³. Насправді воно символізує комплекс тодішніх уявлень московської верхівки про сутність Національно-визвольної війни, на якому ґрунтувалися ті особливості української політики Московії, що так виразно проступають у розглянутих вище дипломатичних практиках Г. Неронова та В. Унковського в Чигирині, а братів Пушкіних у Варшаві. Москва не відійшла від погляду на Гетьманщину як на черговий недовговічний фантом козацько-польського протистояння, тому й не цікавилася її внутрішнім життям, а зовнішні порухи не сприймала крізь призму інтересів її самозбереження. Інакше б у Посольському приказі не очікували війни з козаками, розуміючи, що в рамках тогочасного розкладу сил вона тягне за собою катастрофічні наслідки для Гетьманщини як держави.

Своїм потрактуванням проблеми Москва, по суті, сама підштовхнула Б. Хмельницького розігрувати далі карту реальної налаштованості Криму на війну. Коли пустопорожні погрози, висловлені ще під Зборовим через величезну роздратованість фіналом кампанії 1649 р., дали несподівані наслідки, гетьман швидко осідлав цього коня, намагаючись у такий спосіб досягнути кілька важливих для себе завдань. Поширюючи різноспрямовані

---

¹⁴⁹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 382–384.

¹⁵⁰ Там само. – Л. 472.

¹⁵¹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 371; *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 256–257; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 254–257.

¹⁵² Зокрема, див. серію грудневих царських грамот: РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 403–410.

¹⁵³ З останніх праць див. хоча б: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 162–163; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – С. 249–250.

чутки про татарські та власні плани, Б. Хмельницький органічно розвивав далі опрацьовану ще на початку 1649 р. стратегію стосунків з “*царем православним*”, яка, крім усього, передбачала тиск на Москву фактом наявності в Чигирині вкрай небажаної для неї політичної альтернативи – зближення з Кримом і Туреччиною. По-друге, у такий спосіб гетьман намагався подіяти на Військо Донське (як безпосередньо, так і через Москву), аби воно припинило шкідливі для українських інтересів напади на Крим та надавало допомогу проти Польщі. Водночас перманентні мобілізації та розпуски війська розглядалися як один із ефективних складників курсу на унеможливлення реалізації задуму Іслам-Гірея. Зрештою, планами різних військових заходів (проти Московії, Дону, калмиків, черкесів) гетьман, як слушно зауважував М. Грушевський¹⁵⁴, відволікав козацтво від неспіввимірних, як на попередні очікування, післязборівських реалій.

Підходи Б. Хмельницького виразно проявилися під час візиту до Чигирини Г. Неронова та Г. Богданова. М. Грушевський звернув увагу на те, що це посольство було прийняте й відпущене холодніше, ніж весняне посольство Г. Унковського, тоді як Москва виказала Б. Хмельницькому та наближеним до гетьмана особам більшу честь, що видно бодай із щедріших подарунків¹⁵⁵. Очевидно, якісніші соболі остаточно переконали Б. Хмельницького, що справа на добрій дорозі, і він тримався далі випробуваної на розвідниках порубіжних воєвод тактики поєднання погроз та запевнень у приязні. Спершу гетьман виопукив свою роль у відверненні хана від походу на Москву й пообіцяв чинити так і надалі, але потім несподівано для посланців повівся цілком інакше. Він “*дуже сердито*” погрожував прислухатися до хана й надати йому військо на донців, якщо ті не облишать походи на Крим і не прийдуть Війську Запорозькому на допомогу, лякав, що коли втрутяться в події цар, то буде й “*царської величності на українні міста з кримським царем разом наступати*”¹⁵⁶, потім знову переконував, що не ворог Москві та донським козакам, лиш нехай цар відпише донцям, щоб “*з кримським царем жили мирно*”¹⁵⁷.

Посланці почули й запевнення Б. Хмельницького визнати владу царя. Одночасно гетьман нав’язувався до традиційної формули: самодостатність Гетьманщини як від’єданого від Речі Посполитої державного утворення під номінальною зверхністю православного московського монарха. Відтіненню цього ключового моменту слугувала висловлена послам у дусі концепції божественного права теза про те, що гетьману

¹⁵⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 257.

¹⁵⁵ Там само. – С. 245, 250.

¹⁵⁶ ВУР. – Т. II. – С. 269–270.

¹⁵⁷ Там само. – С. 272.

“волею божою, велів над Військом Запорізьким і над усіма православними християнами в запорізькій землі начальником бути і над ляхами перемогу мати”¹⁵⁸. До того ж після здобуття козацьким військом цієї перемоги Бог змусив Річ Посполиту визнати кордони Гетьманщини (“і рубіж вони між собою учинили”) ¹⁵⁹, що надало існуванню останньої ознак легітимності. З тактичних міркувань Б. Хмельницький цього разу обійшовся без прозорих натяків, що у випадку відмови Москви в нього можуть з’явитися інші протектори, навпаки наголошував на тому, що, крім православного московського монарха, він та Військо Запорозьке “мати нікого государем не будуть”. Для рівноваги, однак, І. Виговський поінформував Г. Неронова та Г. Богданова про дипломатичні стосунки Чигирина з Туреччиною¹⁶⁰.

Як і навесні, Б. Хмельницький вдався до обґрунтування законності своїх військово-політичних стосунків з “бусурманами” й намагався показати корисність зближення з татарами для православного світу. Використовувалися ті ж аргументи: кримський хан є вірним союзником проти ляхів та інших неприятелів, готовий унезалежитися від султана й разом з Військом Запорозьким визнати зверхність православного царя, що стане одним із проявів наближення того часу, коли “всі бусурманські та інших різних вір держави будуть православними християнської віри за східним великим государем”¹⁶¹. На доважок знову йшлося про намір козаків разом з татарами, волохами та мунтянами йти війною на Туреччину¹⁶², який, однак, під той час не був таким фантастичним з огляду на відродження в Європі планів антитурецької ліги та на ту активність, яку в цьому напрямку проявляла Польща¹⁶³.

Так само Б. Хмельницький комбінував погрози із союзницькими пропозиціями й у стосунках з Військом Донським, дошкульні виправи якого на Крим, здійснені влітку 1649 р., стали могутнім каталізатором антимосковських і антидонських планів Іслам-Гірея. Хан обґрунтовував підготовку походу саме фактом ворожої активності донців, а Дон значився першочерговим об’єктом нападу¹⁶⁴. Намагаючись розв’язати донську проблему і водночас використати донський чинник як додатковий засіб тиску

¹⁵⁸ Там само. – С. 269.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Там само. – С. 268, 277.

¹⁶¹ Там само. – С. 273.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Детальніше про поновлення дипломатичних розмов з приводу формування антитурецької ліги та про роль, яку в ній відводила козакам Польща, див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси... – Т. IX. – Ч. I. – С. 33–36; *Seredyka J.* Nieudana spróba... – S. 125–126.

¹⁶⁴ Про плановані Іслам-Гіреєм напрямки походу див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 250.

на Москву, гетьман свідомо нагнітав напругу, аби на цьому тлі його зворотні кроки справляли сильніше враження. У листопаді він спорядив гінців на Дон попередити “донських” запорожців про загрозу нападу козацько-татарського війська. Донські послі були арештовані в Чигирині. При них віддавався наказ про збір війська в Полтаві. Потім Б. Хмельницький перемінився, відпустив послів, вимагаючи припинити зачіпки з татарами¹⁶⁵. Навесні, коли поновилися кримські вимоги погамувати донців, гетьман знову активізував стосунки з Військом Донським. Йому вдалося витягнути з донських послів запевнення, що козаки “*на море ходити і з турецькими і з кримськими людьми задору не розпочинатимуть*”¹⁶⁶. Але загроза козацько-татарського нападу висіла над Доном, як і над Москвою, до кінця літа, аж поки Б. Хмельницькому не поталанило переконати калгу Крим-Гірея в небезпеці, якою віяло від скупчування польського війська під Кам’янцем-Подільським, і татари обернулися на Молдову, втягнувши до справи й українських козаків.

Ймовірність нападу на Донську землю в Чигирині виводили з того, що хан планував похід на Північний Кавказ і вимагав від гетьмана 5 тис. козаків. Козацьке військо на чолі з Д. Лисовцем та Т. Хмельницьким таки вирушило до р. Міусу, однак, не дочекавшись татар, повернулося назад¹⁶⁷. Відштовхуючись від змісту тодішніх дипломатичних заходів гетьмана, логічним буде припустити, що воно мало розпорядження ухилитися від війни з донцями.

У 1650 р. Б. Хмельницький продовжував дотримуватися обраної восени 1649 р. тактики відносин з Москвою, яка так непокоїла Посольський приказ. Про це виразно свідчить реакція Чигирини на свіжі антимосковські плани Польщі й Криму, а також справа самозванця Тимофія Анкудінова. Як з’ясувала Москва, самозванець знайшов прихисток під крилом Б. Хмельницького, що неймовірно дратувало її, відсвіжуючи у пам’яті події Смути й підкріплюючи й без того непевність щодо зовнішньополітичних планів гетьмана. Брати Пушкіни скористалися перебуванням в Україні самозванця для тиску на Варшаву. Вони домоглися дозволу на спорядження від себе до Б. Хмельницького посланців П. Протасьєва та Г. Богданова, які в супроводі королівського секретаря Ю. Єрмолича виїхали до Києва, щоб змусити гетьмана видати Т. Анкудінова. Як тільки про самозванця довідалися в Москві, навздогін В. Унковському полетіла грамота, в якій цар наказував вимагати в гетьмана, щоб той віддав

¹⁶⁵ Там само. – С. 255. Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 254–255.

¹⁶⁶ ВУР. – Т. II. – С. 372.

¹⁶⁷ Детально про підготовку і перебіг походу див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 261–266.

“злодія” посланцям від братів Пушкіних¹⁶⁸. Натомість Б. Хмельницький розлучатися з такою козирною картою не поспішав. У жовтні Т. Анкудінова охоче звели з В. Унковським, але видати відмовилися, знайшовши аргументи в тому, що якби гетьман втік до Москви, то цар його б королю не видав і що в Гетьманщині “*як на Дону: хто звідки не прийшов – не видають*”¹⁶⁹. Те ж саме було сказано в листопаді монаху Арсенію Суханову¹⁷⁰. Найбільше, на що пішов гетьман, так це написав цареві про спрорадження самозванця з Козацької держави. Прикметно, що причиною для ухвалення такого рішення було названо клопотання зовсім не Москви, а єрусалимського патріарха Паїсія¹⁷¹.

Намірам Польщі втягнути Гетьманщину в польсько-татарський союз проти Москви, який викристалізувався під кінець весни 1650 р. і яким Варшава прагнула остудити братів Пушкіних та зашахувати козаків¹⁷², Б. Хмельницький протиставив подвійну гру, спрямовану на уникнення шкідливої для нього московської війни. Він знову погрожував Москві¹⁷³, не спішив спростовувати чутки про козацько-татарський похід, які були добре їй відомі¹⁷⁴; писав цареві туманні листи, що збирає військо на потреби ханові¹⁷⁵. Олексій Михайлович постійно вимагав від порубіжних воевод додаткових відомостей, попереджаючи, щоб на прикордонні “*від приходу кримських і черкаських людей остерігалися*”¹⁷⁶. З Варшавою гетьман загравав, подаючи надію на свою участь у поході. Просив запевнити вірність татар, наступати на Москву, не звертаючи уваги на прикордонні залоги, а також не випускати з Варшави царських послів¹⁷⁷. У травні

¹⁶⁸ ВУР. – Т. II. – С. 399.

¹⁶⁹ Там само. – С. 418–419.

¹⁷⁰ Там само. – С. 185.

¹⁷¹ Там само. – С. 464.

¹⁷² Про генезу польсько-татарського союзу 1650 р., плани сторін і місце, яке в них відводилося козакам, див.: *Seredyka J. Nieudana spróba...* – S. 125–133; *Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie.* – Katowice, 1984. – S. 89–95; *Widacki J. Kniaz Jarema.* – S. 211–229.

¹⁷³ ВУР. – Т. II. – С. 359.

¹⁷⁴ Виявлено 6 випадків за червень – липень, коли порубіжні воеводи писали до Москви про загрозу козацько-татарського походу на московські землі та про згромадження війська з цією метою в Полтаві (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 1, 26, 47, 73, 133; ВУР. – Т. II. – С. 359). Такі чутки перебезжувалися зі звістками про лаштування війська для виправи на калмиків чи Північний Кавказ (Там само. – Л. 14, 15; ВУР. – Т. II. – С. 375) та для походу “не відомо куди” (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 165).

¹⁷⁵ ВУР. – Т. II. – С. 373.

¹⁷⁶ Див. травневі – липневі царські грамоти до воевод (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 13, 54, 74, 138, 149).

¹⁷⁷ *Seredyka J. Nieudana spróba...* – S. 127.

московські вивідувачі приносили з польських джерел новини про намір козаків “воювати Москву”. Зокрема, за повідомленням трубчевських купців, які побували у Львові, Я. Вишневецький (до слова головний натхненник війни з Москвою¹⁷⁸), роздаючи жовнірам платню, нахвалявся: “Ми помирилися міцно із Запорозьким Військом і наймем з інших земель людей і, зібравшись з людьми і з Запорозьким Військом, і з татарами, підемо війною на Московську державу”¹⁷⁹. Про антимосковську військову спілку козаків з татарами ходили чутки й на Лівобережжі. Путивльський та оleshківський воеводи повідомляли до Розрядного приказу, що “писав польський король до черкаського гетьмана до Богдана Хмельницького, щоб він один ішов під Полтаву на Трійцю”¹⁸⁰. Шацький воевода писав про наказ “скутичуватися ляхам з черкаси і з кримськими, і з ногайськими людьми іти негайно під Полтаву на термін травня 18 день”¹⁸¹. Рильський воевода інформував, що нібито Б. Хмельницький писав королю: “Ти король з ляхи перше піди, а я піду з черкаси за тобою”¹⁸².

Але українські посланці у Варшаві запевняли братів Пушкіних, що Б. Хмельницький прагне царської зверхності, закликали не миритися з поляками, спільно обстоювати тут, у Варшаві, одні й ті ж вимоги, повідомляли про прохання коронного канцлера Є. Осолінського страхати московських послів майбутнім козацько-польським походом на Московію. Посли переконували, що Польща не ратифікувала багатьох статей Зборівського договору, має віроломний намір після підтвердження царем “вічного миру” піти разом із Іслам-Гіреєм на козаків, але вона дуже боїться московської зброї, і варто лише царському війську розпочати в спілці з козаками війну, як цар стане польським королем¹⁸³.

Тільки тоді, коли остаточно провалилася кримська затія з походом на Москву, Б. Хмельницький розкрив карти й повідомив московським посланцям (спершу В. Унковському, а перегодом і П. Протасьєву) про справжні мотиви спорядження ним козацького загону на р. Міус та вкотре запевнив, що буде стримувати татар від антимосковських дій¹⁸⁴. При цьому гетьман знову виказав готовність “царю служити всіма засобами, всією душею і правдою” та підкреслив остаточно розриву козаків з Варшавою, бо “їм (полякам. – В. Б.) не стояти на своєму праві”¹⁸⁵.

¹⁷⁸ Ширше про це див.: *Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie.* – S. 123; *Widacki J. Książ Jarema.* – S. 167.

¹⁷⁹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 297. – Л. 7.

¹⁸⁰ Там само. – Л. 27.

¹⁸¹ Там само. – Л. 38.

¹⁸² Там само. – Л. 65.

¹⁸³ Див.: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 42–43.

¹⁸⁴ ВУР. – Т. II. – С. 430–433, 461–462.

¹⁸⁵ Там само. – С. 462.

В. Унковському була також повторно представлена московська складова політичних концепцій Чигирин. Вона нічим не відрізнялася від тієї, яка була почута навесні 1649 р. Г. Унковським¹⁸⁶, що виказує незмінність гетьманського курсу на досягнення формальної зверхності царя над Гетьманщиною. Одночасно В. Унковський довідався багато нового про молдавську й турецьку програму гетьмана (про це далі). Ця інформація опрацьовувалася Москвою вже після повернення посла й разом з іншими повідомленнями спричинилася до появи новацій у московських підходах до української справи.

Через два тижні після від'їзду В. Унковського гетьман ще раз мав змогу висловитися перед московськими вухами: у Чигирині проїздом до Москви побував старець Троїцько-Сергієвого монастиря А. Суханов. За цим разом Б. Хмельницький був різкішим, ніж коли приймав московського посланця. Якщо В. Унковський не почув погроз на адресу Москви та сентенцій з приводу можливої альтернативи московській зверхності, то А. Суханову довелося вислухати й записати для Посольського приказу чіткі й недвозначні тези, витримані у стилі або/або, звичному для стратегій, застосовуваних гетьманом на московському напрямку.

Спершу про намір козаків разом з татарами іти на Московію, якщо цар їх не візьме під захист, старець почув по дорозі до Чигирин. Такі розмови перепліталися із заявами про бажання бути разом з московським государем, що відбивало пропагандистську роботу гетьмана та його оточення, спрямовану на вкорінення в Україні ідеї від'єднання від державного тіла Речі Посполитої. І. Виговський повідомив старцеві, що якби не позиція Чигирин, то на Москву чекала б доля Молдови. Далі вже сам Б. Хмельницький говорив А. Суханову, що *“ніхто йому так не дошкульний, як цар московський”*, що *“коли государ нас не прийме, то вже я не винен буду, хіба що неволя нас совокупить, як і волох... злучуся з турками, і з татарами, і з волохами, і з мунтянами, і з угорцями і піду землю його запустошу так, як і волоську”*. Щоб його слова сильніше вплинули (і не тільки на Москву), гетьман говорив їх при коринфському та назаретському митрополитах та при посланцеві від князя Д. Заславського. Важливим було й те, що ці митрополити на церковній службі величали гетьмана *“государем і гетьманом Великої Росії”*. Це давало Москві ясний сигнал стосовно напрямку еволюції гетьманської влади. Б. Хмельницький також відмовився видавати царським людям Т. Анкудінова, проігнорвавши прохання Паїсія. А. Суханову було повідомлено, що самозванцю наказано самому покинути межі Гетьманщини¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Порівн.: ВУР. – Т. II. – С. 149, 151–154; Там само. – С. 429–432.

¹⁸⁷ Там само. – С. 187–188, 191.

Водночас Б. Хмельницький навів старцю опрацьовані генеральною канцелярією нові аргументи, які давали царю змогу легітимно відмовитися від “вічного миру”. Шукалися вони у сфері православної солідарності. Б. Хмельницький заявляв, що війна з Варшавою – це боротьба за звільнення “церкви божої від неволі”, а тому від природи не може бути незаконною. Крім того, обіцяв Олексію Михайловичу, що того на священну боротьбу з ляхами благословлять “4 вселенські патріархи з усім своїм освященим собором”¹⁸⁸. Це остаточно улегітимнить війну, бо ж поляків благословив папа Римський, і вони переступили через клятву на “вічному мирі”. Гетьман малював перед царем перспективу єдності православного світу під зверхністю Москви та повідомляв про нібито вивідані Чигирином нові плани Польщі та Криму стосовно московської війни¹⁸⁹.

Нарешті, у жовтні царський двір зіштовхнувся зі свіжим зразком польської дипломатії: до Москви прибуло посольство, основне завдання якого полягало в тому, щоб не допустити подальшого московсько-козацького зближення. Посланці лякали царя змовою проти неї козаків з татарами, що у світлі добре відомих Москві заходів гетьмана з відвернення походу калги Кази-Гірея виглядало малоєфективним. А коли врахувати, що розглянуті вище повідомлення В. Унковського та А. Суханова про погрози Б. Хмельницького надійдуть пізніше (у грудні), то й поготів. Москва не згаяла нагоди настрахати Варшаву фактом численних прохань Чигирина щодо царської зверхності та переставити сказане А. Пражмовським з ніг на голову. Посланцям було заявлено, що саме король мусить унеможливити зазіхання своїх підданих на землі союзника за “вічним миром”¹⁹⁰.

Як бачимо, в останні місяці 1650 р. на Москву накочується потужний масив нової інформації про політичні концепції Б. Хмельницького та їхнє втілення в конкретні форми діяльності українського гетьмана. Осмислення цього масиву в контексті міжнародної ситуації, що склалася на той час навколо Національно-визвольної війни, у кінцевому рахунку потягнуло за собою скликання Олексієм Михайловичем березневого Земського собору 1651 р., який став рубіжним етапом у виробленні московської версії Переяслава 1654 р.

Врешті, до Москви докотилися вісті, які свідчили, що після Зборова в козацькому середовищі розпочали поновлюватися традиціоналістські для козацтва підходи до оцінки ролі короля Речі Посполитої, притлумлені

¹⁸⁸ Там само. – С. 189.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 173–174.

після смерті Владислава IV. Так, з'явилися чутки, що Ян Казимир перехреститься в православну віру, що він стоїть за козаків, що його обрали королем лише козаки, купці та частина панів, і що “ляхи” не виказують йому покори¹⁹¹.

Швидше всього, оживлення цих підходів стало наслідком укладення Зборівської польсько-козацької угоди. Вона не задовольняла козаків, але за нею Варшава вперше в історії визнала територіальний вимір влади гетьмана Війська Запорозького, чим зробила знаковий крок до визнання легітимності існування Козацької держави.

---

¹⁹¹ *Флоря Б. Н.* Отношения украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 48–49.

Розділ 4

МОСКОВСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕЯСЛАВА 1654 р.: НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ДО ОСТАННЬОГО

Земський собор 1651 року та навколо нього

Початок 1651 р. у генезі московської концепції Переяслава 1654 року посідає особливе місце. Москва вперше наважилася на прилюдне проголошення своїх приєднавчих намірів щодо Козацької держави. Проведений у січні Земський собор задекларував стратегічні наміри Москви розширити володіння царя за рахунок руських земель Речі Посполитої.

Діяльність і рішення собору добре відомі¹. Переймався він проблемами обґрунтування легітимності виходу Московії з “вічного миру” та прийняття в підданство Гетьманщини. Основним аргументом на користь законності оголошення царем війни Речі Посполитій вважалася наруга з польського боку над “государевим іменем”, яка полягала в низці порушень полянівських домовленостей щодо титулування царя, у виданні в Польщі книг, що “безчестять государя” та де Владислав IV кваліфікується лише великим князем московським, у відмові Варшави покарати винних за ці “злочини”². Крім того, було притягнуто кілька аргументів, на які в 1650 р. наштотувувала Посольський приказ українська дипломатія: спільні антимосковські плани Польщі та Криму, пропуск через польську територію до Швеції кримського посла, де той вів переговори з приводу планованої ханатом “московської війни”³. Цікаво, однак, що Москва не використала повідомлення свого гінця Г. Кунакова про нібито існування в польсько-кримській Зборівській угоді секретного пункту, який забезпечував татарам вільний перехід через Литву і Польщу, якби вони того потребували⁴. А вже зрозуміло, що в тогочасних міжнародних обставинах через цю територію кримці та ногайці могли прямувати лише на Московію.

---

¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 208–210; Плохій С. М. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Київ, 1995. – Т. IV. – С. 77–79.

² Плохій С. М. Крила протекції... – С. 78.

³ ВУР. – Москва, 1953. – Т. III. – С. 10.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 396; Про сумнівність цього пункту див.: Kubala L. *Obłężenie Zbaraża*. – S. 150.

Що стосується спроб обґрунтувати свої претензії на підведення Козацької держави під царську руку, то тут Москва, як з'ясував С. Плохій⁵, передусім шукала опори у сфері церковно-релігійній, апелюючи до порушення королем релігійних прав підданих, що давало останнім підстави для спротиву аж до виходу з-під влади Варшави, а Москві – право вийти з “вічного миру” та легітимно прийняти їх під свою зверхність у рамках священної оборони православ'я. Це цілком вписувалося в конфесіоналізовані уявлення про право на спротив, якими жила тоді Європа. Важливу роль відіграв також той аргумент, що коли цар над козаками “*милості не покаже, всі вони по неволі учиняться в підданстві у турецького султана з кримським ханом разом*”⁶.

Розмірковуючи над причинами, які змусили Москву вдатися до скликання Собору, М. Грушевський основну вагу клав на те, що осінні новини з України, а також, можливо, козацьке посольство М. Суличича, яке відвідало Москву на початку 1651 р.⁷, “*окрилили московський уряд новими надіями*”, що “*поведінка козацького гетьмана перестала викликати тривогу*”, а тому “*треба було його (гетьмана. – В. Б.) підтримати і таки зараз, щоб він не пішов на інші руки*”⁸. Думається, однак, що справедливою є лише остання заувага дослідника.

Як уже зазначалося вище, зіставлення відомостей про поведінку Б. Хмельницького, згромаджуваних у московських наказах упродовж березня 1649 – січня 1651 р., засвідчує, що там не могли не зауважити послідовності московської політики Чигирин. Відбувалося лише періодичне зміщення акцентів в опозиції – заклики/погрози. Восени 1650 р. Б. Хмельницький двічі – перед В. Унковським та А. Сухановим – нагадав про обидва сценарії. Як і роком раніше, гетьман постійно тримав Москву “в тілі” мобілізаціями війська, гамуючи водночас антимосковські наміри Іслам-Гірея. Гнітила її також відсутність у Б. Хмельницького в травні – липні чіткої позиції з приводу виношуваного Варшавою плану польсько-кримсько-козацького походу на московські землі. Дратувала справа Т. Анкудінова. Неозброєним оком було видно, що Чигирин грає на болючій московській струні. Не порадувала Москву й відповідь гетьманського посланця М. Суличича, коли в Посольському наказі захотіли врешті з'ясувати “*якими засобами і як тому бути, що гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому бути під його государевою рукою?*”

⁵ Плохій С. М. Крила протекції... – С. 78.

⁶ ВУР. – Т. III. – С. 10.

⁷ Звістки про перебування в Москві на початку 1651 р. козацького посольства дуже скупі. Зберігся лише фрагмент приказного запису переговорів з М. Суличичем (Див.: ВУР. – Т. II. – С. 490–492).

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 207.

І де їм жити: чи там у своїх містах, чи деінде?” Посланець відбувся дипломатичною заувагою: *“І від гетьмана з ними про те нічого не наказано”*⁹. Так що цар не мав суттєвих підстав підвищувати градус надійності гетьмана, радше навпаки.

Ще одним серйозним викликом стала для Москви політика гетьмана на молдовському й на турецькому напрямках. Мусив непокоїти не так сам факт різнобічності української дипломатії, як те, що політична програма гетьмана передбачала реальну альтернативу концепції православного блоку та царської зверхності, і альтернативу надзвичайно некорисну для Московії. Похід з татарами в Молдову, а ще більше плани одруження Тимоша з Розандою, звістки про що швидко докотилися до Москви¹⁰, відтінювали прагнення Б. Хмельницького сформуванню навколо Чигирина такої системи міжнародних відносин, яка б унеможливила насильницьке знищення Козацької держави. До всього активність гетьмана на Балканах (контакти з Ракоцієм також не були для Москви секретом¹¹) ставила під сумнів щирість його заяв щодо оптимальності для Гетьманщини москвоцентричної конфігурації православного світу.

Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною ці тенденції української політики увиразнювали ще рельєфніше. Під кінець 1650 р. Москва була добре обізнана з козацько-турецькими стосунками. Саме восени В. Унковському вдалося роздобути копії листів від Мурад-паші до Б. Хмельницького і від гетьмана до султана, писаних влітку 1650 р. Не виключено, що просочення інформації було інспіровано гетьманом, оскільки у розмові з посланцем він усіляко підкреслював обопільне прагнення Війська Запорозького й Порти до приязних стосунків. Гетьман недвозначно обмовився, що влітку відкинув пропозицію Венеції про антитурецьку лігу, наголосив на бажанні Туреччини бути з Козацькою державою у “вічному мирі”¹², а також на тому, що йому з ханом і султаном *“в неприязельстві і в незгоді бути не можна: вони мені самі на ворогів наших допомагають”*¹³. А. Суханов усіма способами намагався вивідати про переговори, які за його присутності в Чигирині відбувалися між гетьманом і турецьким послом Осман-чаушем. Чернець звідомлював Москву про добре прийняття в Стамбулі козацького посольства та гонорові дарунки, привезені послом від султана¹⁴. Про перебіг візиту А. Ждановича до турецької столиці Москва знала зі слів Грицька Канівця, брат якого був учасником посольства, а

⁹ ВУР. – Т. II. – С. 492.

¹⁰ Там само. – С. 433–435, 444, 457–460, 463.

¹¹ Там само. – С. 435, 461.

¹² Там само. – С. 433.

¹³ Там само. – С. 429.

¹⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I – С. 131.

також, як з'ясував Б. Флоря¹⁵, з повідомлень своїх агентів з-поміж стамбульських греків. Крім того, Г. Канівець повідомив, що патріарх Паїсій часто пише до гетьмана, намовляючи того не піддаватися султанові¹⁶.

Полемізуючи з М. Грушевським, Б. Флоря заперечив його висновок, що в 1650 р. Гетьманщина й Туреччина прямували в бік встановлення відносин протекторату, які були остаточно оформлені на початку 1651 р.¹⁷ Розширивши джерельну базу та зробивши низку слухних спостережень, російський дослідник все-таки, як видається, був надміру категоричним, коли писав, що *“про жодне встановлення османського протекторату над Україною в 1650–1653 рр. не може бути й мови”*¹⁸. Але як би там не було насправді, у 1650 р. проблема протекторату явно обговорювалася (це визнає і Б. Флоря¹⁹), що не могло не викликати глибокого занепокоєння Московії. Такий курс Б. Хмельницького мав збудити особливу тривогу, оскільки тягнув за собою загрозу докорінного перекроєння геополітичної карти Східної Європи. Не випадково з-поміж світських аргументів лише турецькому чинникові знайшлося місце в царському указі про скликання Собору.

Ще очевиднішою видається роль українсько-турецьких відносин, коли поглянути на проблему генези ідеї проведення Собору крізь призму післясоборних політичних практик Московії. Як добре відомо, вони були позначені зависанням у повітрі на невизначену перспективу війни з Польщею та справи поширення на Україну царської зверхності. Цим було чітко продемонстровано, що скликаючи Собор та проводячи на ньому такі радикальні рішення, цар насправді ще не збирався переходити Рубікон в українсько-польському питанні. Московською верхівкою рухали інші мотиви. І бути вони мусили дуже серйозними, щоб схилити її до такого потужного пропагандистського заходу. Від одного прагнення суто політично натиснути на Польщу, розмахуючи жупелом війни, Москва на скликання Собору не пішла б, як ніколи цього не робилося раніше. Та й для чергової холостої маніфестації перед Б. Хмельницьким наміру взяти Гетьманщину під свою руку – теж. В обох випадках вистачило б дипломатичних каналів. Тому мотиви слід шукати в поведінці Чигириня, про вплив на яку Москві, судячи з рішень Собору, без сумніву, йшлося в першу чергу. А відтак московські урядовці мусили відчувати, що традиційних підходів на українському напрямкові вже не вистачає, аби Б. Хмель-

¹⁵ Там само. – С. 131–132; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 94.

¹⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I – С. 132.

¹⁷ Там само. – С. 134–136.

¹⁸ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 103.

¹⁹ Там само. – С. 94.

ницький не зійшов з потрібної Москві орбіти. Думається, саме чинник українсько-турецького зближення, інтегрувавши навколо себе решту розглянутих вище обставин, виявився для Москви вирішальною підставою для скликання Собору. За тодішніх обставин нею могло стати лише глибоке занепокоєння руйнівним для московських інтересів в Україні козацько-турецьким зближенням. Не виключено, що додаткові штрихи у цьому сенсі вписало січневе козацьке посольство М. Суличича до царя.

Своїми ухвалами Москва насправді лише прагнула відвернути небезпеку, продемонструвавши гетьманові наявність перспективи у москвоцентричній моделі розв'язання українського питання, куди природнішою для гетьмана хоча б з огляду на конфесійний фактор. Але така постава вимагала від Посольського приказу подальшої тонкої гри й водночас сильно узалежнювала поведінку від зовнішніх обставин, особливо тих, які формувалися в рамках українсько-турецьких відносин. Утім останні від зими й до Берестецької катастрофи – цього могутнього переінакшувача становища Б. Хмельницького – сприяли Московії. Між Туреччиною й Козацькою державою все ніяк не могло дійти до остаточного порозуміння. Каменем спотикання продовжувала залишатися проблема української грошової данини, про що Москва була добре поінформована²⁰. Тому й листи Б. Хмельницького до візира та до яничарського аги, привезені в квітні 1651 р. польськими послами С. Вітовським та К. Обуховичем, не мали на Посольський приказ того впливу, на який розраховувала Варшава.

У стосунках з Чигирином Москва намагалася прослизнути між краплями дощу – навіть враження, що діє в річищі рішень Собору на тлі майже цілковитого штилю. Через це посольство Ларіона Лопухіна, покликане засвідчити перед Б. Хмельницьким ознаки сприятливого для Козацької держави поступу в московській позиції, було споряджене напередодні Собору, а не після нього; так легше було напустити туману й виграти час. Як видно з царського наказу, Л. Лопухін мусив подати справу так, ніби Москва перевела на якісно інший рівень своє ставлення до українсько-польської війни та до настирливих пропозицій Чигириня. Гетьману слід було повідомити, що цар, хоча й не може поки що порушити “вічний мир”, але вже більше не буде терпіти наруги над своєю честю, і чергове посольство поставить у Варшаві питання руба. Якщо навіть Польща виконає всі вимоги, цар все одно не буде їй допомагати на козаків. Л. Лопухін мав переконувати Б. Хмельницького й надалі стримувати татар від походу на Московщину та повідомляти про ворожі заміри Варшаві²¹. Аналогічні функції покладалися на гінця Василя Степанова, спорядженого в Україну

²⁰ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97.

²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 210–211.

одразу після Собору²². Водночас Москва була готова піти на деякі нескладні, але потрібні для Чигирини послуги. Так, у травні вона погодилася пропустити через свою територію козацьке військо на чолі з полковником Тарасенком, яке мало йти під Рославль, і на початку червня дотримала слова²³.

Як у деталях відреагував гетьман на такі зразки московської дипломатії і взагалі як проходили переговори, наразі невідомо; документів посольства Л. Лопухіна, на жаль, виявити не вдалося. Ясно тільки, що козацька верхівка не могла бути в захваті від почутого, оскільки сподівання схилити Москву до участі в черговій військовій кампанії Гетьманщини проти Польщі знову не справдилися. Але гетьман листовно та усно через Л. Лопухіна запевнив, що й надалі запобігає царської ласки та обстоює концепцію єдності православного світу під рукою московського царя²⁴. Сприятливою для Москви була й інформація, отримана в березні – квітні від полоцького монаха Афіногена Крижанівського та коринфського митрополита Йоасафа. Перший повідомляв про бажання гетьмана і “білорусців” хреста цілувати царю, другий – що справно сповнює функції московських вух і московського язика й постійно нараює Б. Хмельницькому, щоб *“відстав від єретиків ляхів своїми ратними людьми і стали робітниками великому вашому царствію”*²⁵.

Врешті, на користь Москви спрацювала й зауважена вище поява в квітні польського посольства С. Вітовського та К. Обуховича з намірами схилити царя до військової спілки проти Криму. Перемежуючи правдиві й надумані звістки, посла обгрунтовували доцільність наступу російського війська *“на зрадників на запорізьких черкас”* тим, що Б. Хмельницький *“піддався в підданство до турецького султана та до угорського короля і до волозького володаря та їм присягав”*, що писав до султана, аби той зробив його молдовським господарем, що має намір з кримським ханом іти війною на Москву. Натомість король буцім відмовив Іслам-Гіреєві²⁶. Така постановка питання тільки лила воду на московський млин. І Посольський приказ негайно скористався шансом для посилення того враження, яке мав нав'язати Б. Хмельницькому Л. Лопухін. 5 червня, тобто відразу після завершення посольської місії С. Вітовського та К. Обуховича, Москва через назаретського митрополита Гавріїла повідомила Б. Хмельницького про мету цього посольства, не забувши закцентувати

²² ВУР. – Т. III. – С. 15–16.

²³ Див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 275. Про цей епізод див. також: РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 323. – Л. 301.

²⁴ ВУР. – Т. III. – С. 21.

²⁵ Там само. – С. 20, 22.

²⁶ Там само. – С. 39–40.

увагу на своєму рішучому несприйнятті польських пропозицій та на тому, що перед послами було порушено проблему переслідування в Речі Посполитій православної віри²⁷.

Зроблено це було дуже вчасно, бо наступного ж дня після від'їзду Гавріїла Посольський приказ отримав повідомлення про несприятливі для Москви дипломатичні контакти гетьмана з Туреччиною і Трансільванією. Греки Ілля Мануйлов та Василь Данилов, які привезли до Москви тривожні листи від коринфського митрополита Йоасафа та грецького ж монаха Павла, виконали ще й роль, як зауважив М. Грушевський²⁸, *“своєрідних послів”* від Б. Хмельницького. Усі перелічені особи відзначали появу в Чигирині турецького посольства з багатими подарунками й запевненнями, що султан виділить козакам 20 тис. мунтян та молдаван. Вивідувачі також зауважували поновлення у гетьмана планів зробити польським королем Ракоція.

Не могло Москву не насторожити й те, як гетьман через Йоасафа визначив оптимальну для Чигирини форму майбутньої зверхності царя над Козацькою державою. Якщо навесні 1649 р. у розмові з Г. Унковським Б. Хмельницький говорив про цю проблему алегорично, то тепер він недвозначно натякнув, що Військо Запорозьке має намір служити цареві, як *“йому служать донські козаки”*. Митрополит запитував царя чи привести до присяги гетьмана на тім, що українські козаки *“будуть всі раби твої, як і донські”*²⁹. А отже, влада царя над Чигирином повинна була не заходити далі, ніж у випадку з Військом Донським. Іншими словами, Гетьманщина зберігала б свою незалежність, зносилася з царем через посольства, отримувала царське жалування. Це рішуче розходилося з традиційними підходами Московії до інтегрування територій, які потрапляли під її крило. Очевидно, Б. Хмельницький добре розумівся на таких речах, бо ж не випадково вибрав час і форму зондування ґрунту та ще й приправив останнє свіжими погрозами на адресу Москви. Як занотував грек Павло, *“гетьман у розмові говорив про Москву і клявся, дивлячись на образи спасів: якщо на Москву не тіду і не розорю гірше Литви; я посилаю від усього серця свого, а вони особі моїй насміхаються”*³⁰. Відтак, переконавшись, що Москва знову залишиться осторонь чергового удару козацького й поль-

²⁷ Там само. – С. 76–77.

²⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. І. – С. 255–256. Ця своєрідність полягала в тому, що офіційно І. Мануйлов та В. Данилов їхали до царя з місією від Йоасафа, але були використані Чигирином для прощупування реакції Москви на ті проблеми, які гетьман не хотів порушувати сам, бо вважав їх контроверсійними для неї.

²⁹ ВУР. – Т. ІІІ. – С. 62–63.

³⁰ Там само. – С. 67.

ського військ, гетьман спробував досягнути бодай кілька тактичних завдань: запустити пробний камінь щодо конструкції майбутніх союзницьких відносин Козацької держави та Московії, вкотре пошантажувати останню горизонтами своїх зовнішньополітичних комбінацій, нагадати про фокусування на ньому, гетьманові, проблеми руйнівного татарського походу на московські землі.

Схоже, що інформаційна інтервенція Б. Хмельницького досягла свого. У Москві знову посилилася тривога з приводу українсько-турецьких контактів й відновилося побоювання нападу з боку татар. Вже наступного дня після розпитувань у Посольському приказі І. Мануйлова та В. Данилова до порубіжних воєвод полетіли царські грамоти з детальною інструкцією про вивідування українських вістей, на чільному місці в якій перебувала вимога дізнаватися *“чи хоче гетьман Хмельницький і черкаси в турецького бути в підданстві”* й чи *“очікувати появи на наші українні кримського царя з кримськими і ногайськими людьми”*³¹. Аналогічна вимога увійде й до тексту липневих грамот до цих воєвод³².

Приказний запис переговорів з С. Вітовським та К. Обуховичем підтверджує, що московська дипломатія справді намагалася сформувати легітимну базу під глибше втручання Московії в українські справи. Якщо брати Пушкіні лише зауальовано натякали на можливість посередництва своєї держави в залагодженні українсько-польської війни, то тепер прямим текстом було заявлено про бажання царя бути посередником, *“щоб міжусобицю заспокоїти”*. А отже, Москва вперше перевела в практичну площину замислену ще на початку 1649 р. та озвучену в Чигирині Г. Унковським тактично дуже вигідну їй ідею посередництва. І, слід сказати, польська сторона виявилася не підготовленою до такого кроку з боку московської дипломатії й дала тій вагомі козирі на майбутнє: К. Обухович схвально відгукнувся про цю пропозицію. Перегодою, схаменившись, послали дали задній хід, заявляючи, що не уповноважені говорити про посередництво, але першу пробоїну в польському мурі було зроблено³³.

Ще однією московською дипломатичною новинкою стало висування тези про переслідування в Речі Посполитій православ'я як причини *“міжусобиць”* в державі. По суті, Москва тут скористалася з рекомендацій Б. Хмельницького. Московські дипломати вбачали в припиненні гонінь на православних основну передумову замирення в Україні та спільних дій проти татар. Продовження війни штовхало Б. Хмельницького в обійми Туреччини та Криму, що було небезпечно для християнського світу³⁴.

³¹ Там само. – С. 83–84.

³² РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 323. – Л. 91–92, 94–98.

³³ ВУР. – Т. III. – С. 41.

³⁴ Там само. – С. 38–40.

У подальших дипломатичних заходах Москви обидві виголошені перед С. Вітовським та К. Обуховичем ідеї обігруватимуться постійно.

Імітація визначеності

Про підготовку, перебіг та наслідки військової кампанії 1651 р. Москві було відомо детально. Значна частина новин надходила безпосередньо з табору Б. Хмельницького. Крім людей з кола коринфського митрополита Йоасафа, добрими інформаторами стали дяк Посольського приказу Г. Богданов (провідник митрополита Гавриїла до гетьманського табору), посланці путивльського воєводи Іван Юденков, Василь Бурій, а також виходець з турецького полону Лук'ян Климовський, який на зворотному шляху потрапив до козацького обозу. Як і раніше, новини приносили вивідувачі, засилані прикордонними воєводами до різних міст Лівобережжя та до Білорусі.

У підсумку Москва отримувала оперативну інформацію про різні стадії кампанії (з литовським фронтом включно) – від смерті Данила Нечая до погрому Я. Радзивіллом Києва та укладення Білоцерківського миру. Знали в Посольському приказі зміст козацько-польського договору³⁵. Відали про нестабільність внутрішньополітичної ситуації в Україні³⁶. Надходили й повідомлення про інтриги польського короля проти Б. Хмельницького на ґрунті козацько-турецьких стосунків. За підібраними в Києві та в Полтаві чутками Ян Казимир написав листа С. Косову, що гетьман піддався турецькому султану, спотурначився та має намір церкви обернути на мечеті й усіх “*побусурманити*”, віддавши в неволю³⁷. З середини липня поновилося надходження банальних вже для Москви звісток про бажання “*білорусців*” царської зверхності та про наміри перебраться на Московщину³⁸. Не обійшлося без фальшивих новин, зокрема щодо переходу ногайців під Берестечком на польський бік³⁹, стосовно загальної перемоги козаків⁴⁰, про те, що під час битви “*Хмельницький, бачучи своє безсилля з війська поїхав до татар*”⁴¹ і навіть, що хан прислав своїх ратних людей на допомогу польському королю⁴².

³⁵ Автентичного тексту в Москві, судячи з усього, не знали. Але повідомлення московських посланців у Варшаві А. Прончищева та А. Іванова адекватно передавали сутність угоди (ВУР. – Т. III. – С. 171–173).

³⁶ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 226–227.

³⁷ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 323. – Л. 208, 273.

³⁸ ВУР. – Т. III. – С. 97, 106.

³⁹ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 323. – Л. 157, 491.

⁴⁰ Там само. – Стб. 349. – Л. 41.

⁴¹ Там само. – Стб. 323. – Л. 209.

⁴² Там само. – Л. 352.

Деякі з поголосків, які потрапили до московських джерел, явно поширювалися гетьманом, як-от звістка, що ніби султан прислав козакам на допомогу 40 тис. яничар, а то й сам на чолі війська вирушив в Україну⁴³. Найбільше ж мусило цікавити Москву те, чи після Берестецької катастрофи зазнали змін і яких саме погляди Б. Хмельницького на підданство цареві та султану, а також можливе поновлення в Іслам-Гірея намірів здійснити похід на московські землі.

Щодо першого питання, то з Чигирина, попри скрутне становище гетьмана, пішли чіткі сигнали, спрямовані на подальше прояснення для Москви української версії царської зверхності. І вони знову були неприємними для московського вуха. Закинувши в травні через митрополита Гавриїла пробний камінь, і не почувши в липні від московського посланця Г. Богданова жодних коментарів з приводу пропозиції будувати стосунки на взірць московсько-донських, генеральна канцелярія розкручує ідею далі.

Як звернув увагу І. Крип'якевич⁴⁴, Г. Богданов серед традиційних запевнень почув від гетьмана та від І. Виговського, що козаки після відповідного політичного рішення царя мають намір формалізувати стосунки з Московією договірними статтями. До того ж була запущена до дипломатичного обігу формула зверхності царя над Малою Руссю, що розвивало положення, виголошені гетьманом навесні 1649 р., й стало черговим етапом, простежуваного С. Плохієм, *“інтелектуального народження Малої Росії”*⁴⁵.

Використання поняття *“Мала Русь”* мало виразно підкреслити московській еліті, що Козацька держава є спадкоємницею Київської Русі й мислиться в етнічних кордонах української людності, що козацтво перебирає на себе функцію *“політичної нації”* на всій українській території. В умовах, коли після поразки козаків у кампанії 1651 р. неминучими ставали серйозні поступки з їхнього боку Варшаві, наголошення на таких речах набувало особливого сенсу. Воно мало символізувати в московських очах стійкість проекту *“держави Військо Запорозьке”* і на пару з порушенням проблеми договірних статей урівноважити той факт, що після Берестецької катастрофи Чигирину більше залежало від тієї позиції, до якої схилиться Москва. На це завдання працювало й нагадування І. Виговського (ідентичне своїм попереднім аналогам й так само замішане на релігійній дипломатії) про ті вигоди, які отримає цар, взявши під свою опіку *“Військо Запорозьке і всю Малу Русь”*⁴⁶, а також пересторога, що

⁴³ Там само. – Л. 158, 170, 228.

⁴⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 276.

⁴⁵ Див.: Plokhy S. The Cossacks and Religion... – S. 278–291.

⁴⁶ Порівн. перелік вигод, названих Б. Хмельницьким В. Унковському в березні 1649 р. (ВУР. – Т. II. – С. 152) і слова І. Виговського (ВУР. – Т. III. – С. 117–118).

після замирення з поляками може знову виринути на порядку денному проблема польсько-козацько-татарського походу на московські землі і він, писар, нібито боїться, щоб *“король і пани чим не звабили на те їх, козаків, багато якою звабою, щоб з ними, поляками, на Московську державу війною не пішли”*⁴⁷. Очевидно, усі ці ідеї розвивав у Москві гетьманський посланець Семен Савич⁴⁸, споряджений у вересні, коли перспектива некорисності для козаків прийдешнього миру з Варшавою стала ще яснішою.

Показово, однак, що сам гетьман та “московський агент” І. Виговський у своїх листах до путивльського воєводи за вересень – грудень вже не зачіпали питання формалізації московсько-українських відносин, обмежуючись обтічними фразами про царську зверхність⁴⁹. Наскільки нині можна судити, наступного разу проблема довірності українсько-московських стосунків буде порушена тільки в січні 1654 р. в Переяславі. Таке тривале затишшя, найправдоподібніше, виникло через небажання Москви обговорювати пропозиції гетьмана. Навіть текст наказу посланцеві до Чигирини В. Унковському (вересень 1651 р.) не містить жодних згадок з цієї проблеми⁵⁰. Не порушували її ані решта московських посланців, які відвідали гетьмана в 1652–1653 рр., ані Олексій Михайлович у грамотах до гетьмана, ані царські представники на переговорах з українськими послами⁵¹. Уже з повідомлень С. Савича та зі слів В. Унковського (жовтень – листопад 1651 р.) Б. Хмельницький мав зрозуміти, що Москва не бажає обговорювати жодних конкретних проблем. Пояснень про те, що козаки сподіваються підвести під крило царя всю Малу Русь, а не переселитися самим на московську територію, їй наразі вистачало.

Загальна інертність Москви, наклавшись на зміну становища Козацької держави після Білоцерківського миру, тим більше після Батога й одруження Тимоша на Лупулівні, позбавила Б. Хмельницького сенсу нав'язуватися до дразливого для царя питання. Білоцерківський мир, попри всі втрати для козаків, закріпив існування Козацької держави. Б. Хмельницький у цьому сенсі відчув певніший ґрунт під ногами й не мав потреби перескакувати через голову, уразливо для себе демонструючи Москві, що зверхність царя є для нього питанням життя і смерті. Достат-

⁴⁷ Там само. – С. 118.

⁴⁸ На сьогодні відомий тільки запис розповіді С. Савича в Посольському приказі про битву під Берестечком (див.: Там само. – С. 132–136).

⁴⁹ Там само. – С. 139–140, 143, 151–152.

⁵⁰ Там само. – С. 145–150.

⁵¹ Матеріали переговорів з гетьманськими посланцями С. Савичем та Л. Мозирею (початок 1652 р.) не збереглися. Але загальний штиль у джерелах як з українського, так і з московського боку з приводу договірних статей дозволяє вмотивовано припустити, що й на цих переговорах згадана проблема була обійдена.

ньо було завбачливо окреслити свої загальні підходи. Тому навіть попри той вир пекучих і небезпечних проблем, у який Б. Хмельницькому довелося поринути восени 1651 – навесні 1652 рр., від дій гетьмана на московському напрямкові віє стриманість. Пишуться спокійні листи до путивльського воеводи⁵², без фальцету говориться його посланцям про бажання царської зверхності⁵³, у березні відновлюються перестороги, що козаки будуть змушені йти разом з поляками на Москву, якщо та не змінить своєї позиції⁵⁴. Нічим гетьман не виказує наскільки важливо було для нього в цей скрутний час, коли він опинився між двох вогнів – польськими вимогами виконання Білоцерківської угоди та внутрішніми заворушеннями, – обіпертися на підтримку Москви. Він грає стару гру й, активно контактуючи з Туреччиною (що було московським урядовцям добре відомо⁵⁵), переконає Москву, що саме вона є для нього пріоритетом.

На початку лютого 1652 р. І. Виговський переказав цареві через московського купця Перфілія Зеркальникова, що козаки, якщо цар відмовить, *“уже ніякому государю в підданство не піддадуться”*⁵⁶. У такий спосіб він ще й натякав на непохитності прагнення козацької верхівки до незалежності Гетьманщини. На це, а може, як припускали В. Смолій та В. Степанков, на можливість пошуку іншого протектора вказувалося й у листі до царя від 21 лютого: якщо цар *“від неприятелей тих віри православное і християн не боронит, теди о собі іначей гетьман і войско старатися будут”*⁵⁷. У січні 1652 р. гетьманський посланець до Москви Іван Іскра, хоча й пробує заручитися підтримкою Москви на випадок поразки від Польщі, але робить це з гідністю, бо заводить відповідну мову лише після запитань дяків Посольського приказу. Полковник розглядає два варіанти: визнання царем своєї влади над прикордонними українськими містечками, куди тоді відійдуть усі козаки, та переселення козаків на московське порубіжжя⁵⁸.

Та цар від своєї улюбленої тактики вичікування не відступав. Тим паче, що військова кампанія 1651 р. підтвердила виправданість такого підходу, адже Москва стала свідком посутнього ослаблення Гетьманщини, серйозного надлому в кримсько-козацьких стосунках, затягування війни

⁵² ВУР. – Т. III. – С. 129, 139, 151, 157, 161, 195, 200–201, 205, 213.

⁵³ Там само. – С. 220–223.

⁵⁴ Там само. – С. 202–203.

⁵⁵ Під час перебування при гетьманові посланця від путивльського воеводи І. Юденкова, з'явився й турецький посол Осман-чауш, щоб *“гетьман у нього (султана. – В. Б.) став підданим і учинив би йому, турському допомогу на венеційців”*. І. Юденков мав з цього приводу розмову з І. Виговським (ВУР. – Т. III. – С. 143).

⁵⁶ Там само. – С. 199.

⁵⁷ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 375.

⁵⁸ ВУР. – Т. III. – С. 209.

загалом. Усе це цілком відповідало московським інтересам. Тому в жовтні 1651 р. В. Унковський, який їхав до Чигирин винятково для провідування післяберестецьких реалій, мав укотре озвучити старі підходи⁵⁹. Не бачимо новизни в царських грамотах воєводам, у вимогах до Варшави, поставлених у січні 1652 р. посольством А. Прончищева та А. Іванова.

Воєводи отримували грамоти з традиційними розпорядженнями вивідувати вісті та стерегтися можливих прошуків татар⁶⁰. Посли у Варшаві не вийшли за рамки тез, які польська сторона вже чула від братів Пушкіних чи безпосередньо в Москві. А. Прончищев та А. Іванов наполягали на важливості московського посередництва в польсько-козацьких стосунках, пояснювали причини “міжусобиці” в Україні гоніннями на православ’я, виправдовувалися за дозвіл козацькому загонові зробити марш до Литви через свою територію⁶¹. Москва знову зятялася на питанні про покарання за “глум” над царськими титулами, вимагаючи, як перед тим брати Пушкіні, Смоленськ і Сіверщину⁶². Але до заяв про розірвання “вічного миру”, звісно, не дійшло.

Не почуло в Посольському приказі несподіваних для себе запитань посольство І. Іскри, яке з’явилося в Москві в січні 1652 р. Дяків цікавило головню чи не емігрують бува козаки до Криму у випадку остаточної поразки від польського війська⁶³. Тому їм пропонувалося розселитися “по Дону і по Медведиці”, оскільки такі переміщення людності не суперечать “вічному мирові”⁶⁴. Подібна пропозиція висловлювалася Посольським приказом вперше. Її поява стала закономірним результатом активізації після Земського собору 1651 р. політичних зусиль Московії на українському напрямку, позначених прагненням зробити якомога впливовішою свою присутність в українських справах та відвернути Б. Хмельницького від підданства Туреччині, ослабити його зв’язки з Кримом.

Останній сюжет був тим важливішим, що після завершення військової кампанії 1651 р. традиційно поновилася загроза татарського чи козацько-татарського походу на московські землі. Пересторога, висловлена І. Виговським В. Унковському, ближче до зими розпочала набувати реальних обрисів. Наприкінці жовтня від севського воєводи надійшло повідомлення про те, що частина татар, як завжди, залишиться кочувати під Чорним лісом⁶⁵. Хотмиський воєвода інформував, що серед козаків з українського порубіжжя панує налаштованість “як, государ, татари захо-

⁵⁹ Див. наказ В. Унковському: ВУР. – Т. III. – С. 135–150.

⁶⁰ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 197–202.

⁶¹ РГАДА. – Ф. 79. – 1652 № 2. – Л. 198–200, 211.

⁶² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 224.

⁶³ ВУР. – Т. III. – С. 208–210.

⁶⁴ Там само. – С. 209.

⁶⁵ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 41.

чуть в яку сторону іти війною, і їм, черкасам, з татарами також ходити у війну і татарам служити, і у всьому їх, татарів, слухати”⁶⁶. Путивльські воєводи повідомляли, що в Чигирині при їхньому вивідувачеві з’явився кримський посланець Караш-мурза, щоб гетьман дав козаків “на допомогу на калмиків, бо їх (татар. – В. Б.) калмики в Криму воювали”⁶⁷. Проте Б. Хмельницький небезпідставно побоювався, що похід може обернутися нападом на Військо Донське, оскільки донці влітку 1651 р. дали їй без того украй вороже налаштованому до себе Іслам-Гірею свіжий привід, організувавши два дошкульні походи на кримські улуси та безборонно пропустивши через свою територію калмиків⁶⁸. Тому, за словами І. Виговського, гетьман поспішив спорядити гінців на Дон, щоб там “від татар береглися”, і “воювати Дон не дозволить”⁶⁹. Так само категорично Б. Хмельницький був налаштований і проти походу на Московщину, про що пізніше писали московські послани в Криму Прокіп Коптев та Яків Ушаков⁷⁰.

Але не дати ханові війська взагалі гетьман, безумовно, не міг. Як і влітку 1650 р., козацький загін (цього разу з 1000 чоловік) вирушив у грудні на з’єднання з татарами⁷¹. У Москві з тривогою очікували на початок татарсько-козацької операції. Порубіжні воєводи мали детально вивідувати усі дотичні походу новини⁷². Послам у Криму вдалося з’ясувати, що татари таки вимагали від козаків завернути на Дон, але козаки рішуче відмовили, після чого залишилися зимувати в Перекопі, а в січні разом з кримцями здійснили невдалий похід на гірських черкесів, втративши до 700 чол.⁷³

Під весну Іслам-Гірей шле вимоги про похід на Дон вже до самого гетьмана. У Війську Донському циркулювала чутка (на початку березня вона докотилася до волуйського воєводи), що в Азов прийшов “турецький цар, а очікують, государ, кримського царя, а кримський чекає на Хмельницького з черкасами, а хочуть, государ, приходити на Дон на донських козаків”⁷⁴. Астраханські воєводи, а також посланці до Великого Ногаю Олексій Дернов та Михайло Герасимов писали про плани хана організувати похід на Дон восени або взимку⁷⁵. У квітні тривожне повідомлення про рух 40 тис. ногайців до Орелі надійшло від путивльських воєвод⁷⁶.

⁶⁶ Там само. – Л. 87.

⁶⁷ РГАДА. – Ф. 79. – 1651 № 1. – Л. 482.

⁶⁸ Див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 266.

⁶⁹ РГАДА. – Ф. 79. – 1651 № 1. – Л. 482; 1651 № 1-а. – Л. 476.

⁷⁰ РГАДА. – Ф. 123. – 1652 № 1. – Л. 17.

⁷¹ РГАДА. – Ф. 123. – 1652 № 3. – Л. 9.

⁷² РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 146, 152, 154.

⁷³ РГАДА. – Ф. 123. – 1651 № 1. – Л. 18; 1652 № 3. – Л. 9.

⁷⁴ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 56.

⁷⁵ РГАДА. – Ф. 127. – 1652 № 2. – Л. 9–10; 1652 № 1. – Л. 5.

⁷⁶ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. – 349. – Л. 148.

Користаючись з такої непевної ситуації, а також з появи на Лівобережжі польського війська⁷⁷, підливали масла в огонь гетьман та його оточення. Їхній розрахунок був звичний – вкотре натиснути на Москву татарським чинником. Не випадково в лютому паралельно спорядженню посольства І. Іскри до путивльського воєводи через І. Виговського запускається чутка, що “поляки точно хочуть іти війною на Московську державу”. Путивльський купець О. Шемарін, у вуха якого вклав ці слова генеральний писар, чув подібні новини також у Прилуках⁷⁸, а в березні інші путивльські купці роздобулися на одкровення Б. Хмельницького. До всього з уст гетьмана пролунали традиційні погрози піти на Москву, якщо цар його “*прийняти не зволить*”⁷⁹.

Загалом проблема “татарської загрози” не зникала до літа 1653 р., періодично загострюючись. У Москві нею не легковажили й пильно стежили за розвитком подій. Час від часу порубіжні воєводи отримували настанови про вивідування вістей, просякнуті передбаченням того, що козаки візьмуть участь у вірогідній акції кримців⁸⁰. Вживалися традиційні заходи впливу на гетьмана. Без сумніву, Москву потішило те, що восени 1652 р. Б. Хмельницький вперше прямо відмовився надати ханові військо для походу на Дон⁸¹. Але навесні 1653 р. для неї знову заносилося на гірше.

Прикрі очікування від козацько-татарського союзу доповнювалися для Московії тривожною невизначеністю стосунків Б. Хмельницького з Туреччиною та несприятливою інформацією з молдовського напрямку. Після розглянутих вище вересневих 1651 р. повідомлень І. Юденкова московські урядовці понад рік не мали під руками звісток про дипломатичні контакти Чигирини з султаном. Але не було й інформації про відмову гетьмана від попереднього курсу, що в будь-якому випадку створювало сприятливі можливості для відновлення процесу українсько-турецького зближення, якщо відносин протекторату таки не було встановлено, чи (у протилежному випадку) до виведення цих відносин із приглушеного стану. Обидва варіанти Москву не влаштовували.

Натомість гетьман у стосунках з нею продовжував розігрувати турецьку карту. На переговорах з московськими посланцями В. Унковським та А. Ардаб'євим, які прибули до Чигирини в червні 1652 р.,

---

⁷⁷ Про обставини і наслідки появи на Лівобережжі польського війська див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 409–413.

⁷⁸ РГАДА.– Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 349. – Л. 62.

⁷⁹ ВУР – Т. III. – С. 211.

⁸⁰ РГАДА.– Ф. 79. – 1652 № 1-а. – Л. 285; Ф. 210. – Московский стол. – Стб. 246. – Л. 232; АМГ. – Т. II. – С. 295, 305.

⁸¹ Детальніше про це див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 268–269.

І. Виговський завів розмову про поширеність у козацькому середовищі протурецьких і прокримських орієнтацій. За його словами, коли цар не візьме Гетьманщину під свою зверхність, багато козаків *“стануть гетьмана намовляти, щоб турецькому та кримському підпорядковані були”*⁸². Подібні новини приніс у листопаді до Путивля черговий посланець від місцевого воєводи до гетьмана⁸³. Восени поновилося надходження з України звісток про те, що частина козаків на випадок поразки від поляків відійде до Криму і навіть насильно пожене з собою міщан⁸⁴. До всього в Козацькій державі почали ходити чутки, що вихідців на *“государеве ім’я”* засилають до Сибіру⁸⁵. Оскільки з весни 1652 р. міграція українців у бік московських земель, яка знекровлювала Гетьманщину, набула масовості, можна припустити, що поширення таких чуток було справою рук Чигирина, зацікавленого в припиненні процесу знелюднення держави. Але водночас наслідки цих дій, без сумніву, побільшували в очах московських урядовців османську загрозу.

Під кінець літа 1652 р. додався ще один небезпечний для Москви момент. Турецький султан у відповідь на нові морські виправи донських козаків зажадав від Іслам-Гірея покарати Військо Донське, залучивши до походу гірських черкесів та українських козаків. Це активізувало хана, й без того налаштованого на похід⁸⁶. У травні 1653 р. І. Виговський з тактичних міркувань знову попереджатиме Москву, що султан хоче *“донських козаків усіх викоринити”*⁸⁷. Тож і попри відсутність інформації про дипломатичні контакти гетьмана зі Стамбулом, турецький чинник залишався серйозною стратегічною перешкодою для Московії, змушував Посольський приказ пильно стежити за перебігом українсько-турецьких стосунків, підштовхував до рішучіших дій.

Ще більше розчарувало Москву те, що Б. Хмельницький таки дотис молдовського господаря Лупула й оженив сина Тимоша на Розанді. Це посилювало позиції гетьманської влади, додавало аргументів для її узаконення та було значним кроком уперед на шляху впровадження спадкового гетьманату⁸⁸. Зрозуміло, що для Москви, яка стратегічно розраховувала на поглинення Козацької держави з подальшим її розчиненням у своєму державному тілі, успіхи Б. Хмельницького в Молдові таїли небез-

⁸² ВУР. – Т. III. – С. 221.

⁸³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 469.

⁸⁴ АМГ. – Т. II. – С. 305.

⁸⁵ Там само. – С. 304, 310.

⁸⁶ Ширше див.: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 268–269.

⁸⁷ ВУР. – Т. III. – С. 315.

⁸⁸ Про символізм одруження Тимоша з донькою легітимного правителя див.: Литинський В. Україна на переломі... – С. 21.

печні ускладнення. Ці успіхи увиразнювали принципову відмінність підходів гетьмана й царя до питання підданства Гетьманщини Московії, відтінювали різне бачення майбутнього козацької державності та геополітичної стратифікації всього східноєвропейського простору. Тому посольство В. Унковського та А. Ардаб'єва намагалося вивідати якомога більше інформації про зносини Чигириня як з Туреччиною та Кримом, так і з балканськими князівствами. І. Виговський дав посланцям деякі листи, писані звітти до гетьмана, щоб посилити враження про потужність гетьманської дипломатії у сферах, які так непокоїли Московію.

Оцінюючи політичне значення комбінації Б. Хмельницького в Молдові, М. Грушевський вважав, що одруження Тимоша мало *“дуже великий вплив на рішення Москви прийняти Україну під свій протекторат і розірвати з Польщею”*⁸⁹. Кількома сторінками далі дослідник надав пошлюбленню Богданового сина ролі того чинника, який *“змусив Москву закинути свою тактику повільного вичікування й кинутися в нову рішучу боротьбу за спадщину Святого Володимира, спираючись на Україну й Козаччину”*⁹⁰. Ці висновки, однак, вимагають уточнення.

Насамперед, як було показано вище, українська політика Москви набрала більшого динамізму вже після Собору 1651 р. У 1653 р. московська дипломатія лише розвиватиме ті тактичні напрацювання, які були зроблені навесні 1651 р. – влітку 1652 р. Правда, по Берестецькій катастрофі, попри великий наплив відомостей, які свідчили про те, що Б. Хмельницький зумів утримати ситуацію в Гетьманщині під контролем, не допустити буяння анархії та готувався до нової військової кампанії, у Москві аж до Батиської битви не виключали ймовірності цілковитої поразки української справи. У травні гетьману та його оточенню московськими послами В. Унковським та А. Ардаб'євим було поставлене запитання, яке свого часу І. Іскра чув від московських урядовців: *“тільки їм поляки і литва сильні будуть до кінця, і тоді їхня яка думка буде й де їм бути”*⁹¹. Але блискучий успіх під Батогом, який поліпшив становище Б. Хмельницького, налаштував Москву на оптимістичніший лад. Очевидно, вона міцно переконалася в живучості Гетьманщини, оскільки надалі вже не ставила подібних запитань. Натомість невдовзі по перемозі козацького війська Посольський приказ відновлює свої старання навколо дипломатичної підготовки до можливого втручання в українсько-польське протистояння.

У липні невдачею закінчилося польське посольство А. Пенцлавського та К. Уніховського до царя. Москва вела переговори в наступальному

⁸⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 471.

⁹⁰ Там само. – С. 474.

⁹¹ ВУР. – Т. III. – С. 221.

стилі. Заходи Варшави з покарання винних у “нарузі” над царським титулом трактувалися як недостатні, у зв’язку з чим повторювалися старі вимоги. Було спростовано закиди Польщі щодо незаконності зносин Москви з Б. Хмельницьким: московські урядовці переводили стрілки на злодійські дії козаків на прикордонні, на козацько-татарську спілку, яка загрожує християнському світу. Твердо проводилася лінія на реалізацію ідеї посередництва Москви в українсько-польських стосунках, знову йшлося про переслідування православної віри в Україні⁹².

Та найпрямовішим проявом активізації московських зусиль на польсько-українському напрямкові стало прагнення Посольського приказу розширити джерельну базу доказів про “наругу” над царським титулом. У серпні цар укладає грамоту до воєвод, у якій вимагає відшукати у своїх канцеляріях всі *“справчиві і несправчиві проїзжі листи і всілякі листи з вічного миру і до нинішнього 1652 року, а зібравши ті листи, негайно прислати до нас до Москви”*⁹³. Такі грамоти були розіслані по містечках, розташованих не тільки вздовж річпосполитського кордону, а й доволі далеко від нього, наприклад до Білгорода, Валуйок, Лівен. Це виразно свідчить про намір згуртувати якомога більше прикладів *“польської неправди”*⁹⁴. Наприкінці серпня – у вересні воєводи один за одним доповідали про виконання наказу. До Посольського приказу було переслано понад 300 листів⁹⁵, що було важливим кроком на шляху формування ідеологічних передумов для відходу від “вічного миру”.

Отже, московська дипломатична машина вийшла зі стадії вичікування й нарощувала оберти ще до політичного успіху Б. Хмельницького в Молдові. Відтак пошлюблення Тимоша могло стати лише каталізатором подальшого просування Москви до ухвали рішення про відкритий вихід з “вічного миру”. І серед чинників, які впливали в цьому напрямку, молдовській комбінації гетьмана, без сумніву, належала до смерті Тимоша дуже важлива роль, як, зрештою, вже відзначав і М. Грушевський.

У грудні 1652 р. Б. Хмельницький заслав до Москви чергове посольство. Тлом поїздки С. Богдановича стала політична перемога гетьмана в Молдові, затіснення українсько-турецьких стосунків, але й провал козацько-польських переговорів та висунення Іслам-Гіреєм до козаків нових

⁹² Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 450–451.

⁹³ РГАДА. – Ф. 79. – 1652 №1-а. – Л. 159.

⁹⁴ Виявлені грамоти та свідчення про них у воєводських відписах стосуються воєвод наступних міст: Новгород, Великі Луки, Болхов, Брянськ, Калуга, Путивль, Вязьма, Білгород, Трубчевськ, Кроми, Севськ (Там само. – Л. 63, 79–97, 128, 136–159).

⁹⁵ Там само. – Л. 128–134, 136–159. Всього виявлено сліди пересилання до Москви 324 листів.

вимог стосовно походу на Дон. Зміст переговорів засвідчує, що українська тактика органічно розвивала попередні напрацювання гетьманської канцелярії й передбачала дозований тиск на болючі московські місця – турецький і татарський чинники. Українські послы на чолі з С. Богдановичем заявили про наближення нової війни з Польщею, бо та не хоче повернутися до умов Зборівського договору та готується до військових дій. Було наголошено на рішучості гетьмана вивести Козацьку державу зі складу Речі Посполитої та визнати царську зверхність. У такому випадку обіцялося розірвати дошкульний для Москви військовий союз з Кримом. *“І коли гетьман і все Військо, – говорив С. Богданович, – государеву милість до себе почують і вони відразу від бусурманів відстануть”*⁹⁶. Як бачимо, стосунки з султаном були майстерно обійдені, чим далекоглядно залишався необхідний гетьманові простір для дипломатичних маневрів з Москвою. Водночас такий хід завуальовано натякав московським урядовцям на глибшість проблеми турецького протекторату над Козацькою державою, опосередковано виказуючи налаштованість Чигирин на систему полівасалітету. І хоча в іншому своєму сюжеті послы зауважували, що козаки *“з іновірями злучатися і з’єднуватися не хочуть”*, це залишалось дипломатичною риторикою, яка справи не змінювала. Чигирин і далі активно використовуватиме чинник турецького протекторату. За програму ж мінімум послы приймали давню царську пропозицію про посередництво Московії на мирних переговорах між Козацькою державою і Польщею, які мають вестися з козацького боку на засадах відновлення дії Зборівської угоди⁹⁷.

Передпереяславська лихоманка

Посольство С. Богдановича, очевидно, стало для Москви прикінцевим поштовхом до того, щоб загострити далі свою позицію з українського питання. Але про відкритий розрив з Польщею там ще не думали. Як неодноразово відзначалося в історіографії⁹⁸, навіть після травневого Собору, який висловився за прийняття Козацької держави під *“високу царську руку”*, магістральним напрямком для царського двору залишалось витягнення дивідендів з посередництва між Гетьманщиною та Польщею. При

⁹⁶ ВУР. – Т. III. – С. 245–246.

⁹⁷ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. VIII. – С. 368.

⁹⁸ Див. хоча б: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації; стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001. – С. 61; *Заборовский Л.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст.* – Київ, 2000. – С. 328–243.

цьому через свою надзвичайно добру поінформованість про українські справи Москва, наголошуючи Чигирину на початку 1653 р. про перехід від декларацій до практичних кроків із замирення сторін, навряд чи сподівалася остаточно втихомирити противників. Та й така нереальна, як на польський взір, розв'язка була їй, по великому рахунку, не потрібна, як і швидке військове втручання. Поведінка Москви до Земського собору 1653 р. засвідчує, що оптимальний інтерес царського двору полягав у подальшому затягуванні війни, яке, виснажуючи Річ Посполиту та Козацьку державу, створювало підґрунтя для неухильного посилення позицій Московії в Україні та й у Східній Європі загалом. Інша справа, що обставини виштовхували Москву за межі сприятливого для неї поля.

Після Берестечка була продемонстрована живучість Гетьманщини та здатність Б. Хмельницького переборювати внутрішні та зовнішні обставини. Така постава гетьмана продовжила війну в Україні, чим врятувала Московії саму можливість розширити вплив на військово-політичні процеси в регіоні. Однак своєю дипломатією в Молдові, Туреччині й почасти в Криму гетьман створював загрозу для царських інтересів альтернативи. Встановлення реального протекторату Туреччини над Козацькою державою, перетворення гетьмана на *“самодержця руського”*, а гетьманської влади на спадкову та улегітимнену *“блакитною кров'ю”* Лупулувого роду, ставило крапку на амбітних українських планах Московії, виношуваних ще з кінця XV ст. Чотири роки Б. Хмельницький, експлуатуючи релігійне гасло та територіальні апетити царя, схилив Москву до оголошення війни Польщі. Та найефективнішим засобом виявився турецький чинник, якому в московських політиків не було інакшої протидії, як неухильно наближатися до виходу із системи *“вічного миру”*. Саме курсом на досягнення протекторату Туреччини та вмілою дипломатичною грою у взаємничість своїх заходів гетьман зігнав Москву з поля декларацій у площину практичних кроків. А успіх у 1652 р. молдовської концепції остаточно закріпив цю тенденцію. Події 1653 р. з вересневим Земським собором включно добре ілюструють наскільки важлива роль належала турецькій карті, розігруваній Б. Хмельницьким у прикінцевий період втягування Москви у війну з Варшавою. Так само випукло вони демонструють, як до останнього тягнув цар з польською війною.

Після відвідин Москви С. Богдановичем цар робить перший крок. Посланці Я. Лихарев та І. Фомін, які прибули до гетьмана в лютому, оголосили про рішення царя надіслати до Варшави великих послів з метою схилити короля до замирення. Та оскільки велике посольство було відправлене набагато пізніше (лише на початку травня), Москва мала змогу не тільки оцінити результати місії Я. Лихарева та І. Фоміна, а й відбути перші перемовини з гетьманськими послами К. Бурляєм та С. Мужи-

ловським (22 квітня). Це схиляє до висновку, що вона ще остаточно не визначилася й хотіла вкотре прозондувати в Чигирині ґрунт. Очевидно, у випадку, якби були отримані свідчення про чергове охолодження стосунків між Б. Хмельницьким і Туреччиною, Москва розраховувала затягувати час далі. Однак новини, які надійшли від посланців та з інших джерел, виявилися некорисними. Мало того, що Посольський приказ довідався про спорядження гетьманом на початку року посла до султана⁹⁹, так ще й К. Бурляй з С. Мужилівським “порадували” звісткою про спроби недружньої до Москви Швеції¹⁰⁰ нав’язати контакти з Чигирином та просили дозволу на свій проїзд до королеви Христини московською територією¹⁰¹.

Через втрату документації посольства Я. Лихарєва та І. Фоміна до кінця не ясно, як відреагував Б. Хмельницький на пропозиції царя. Відтворення дій гетьмана, зроблене Л. Заборовським¹⁰², опирається переважно на пристосовану до потреб московської дипломатії інтерпретацію позиції Чигиринна в наказі великому посольству Б. Репніна та в статейному спискові останнього. Були використані також згадки зі статейного списку чергового московського посольства до гетьмана А. Матвєєва та І. Фоміна. А отже, реконструкцію Л. Заборовського слід вважати лише контурною. Найбільше запитань виникає з приводу виведеної дослідником обіцянки гетьмана у випадку успіху посередницької місії Московії “відстати від бусурман”¹⁰³. Навряд чи третій в дипломатичних вправах Б. Хмельницький використав формулу, яка передбачала відмову від союзу з обома ключовими для нього суб’єктами “бусурманського світу” – Кримським ханатом і Туреччиною – тим паче в обмін лише на замирення з Варшавою, яке у будь-якому випадку мало б проміжний характер. Швидше всього гетьман обійшовся вказівкою на татар, як це в грудні 1652 р. зробив через С. Богдановича.

Нові гетьманські посланці К. Бурляй та С. Мужилівський знову натиснули на те, що до Чигиринна “писали і присилали багато разів турецький султан і кримський хан, зовучи до себе в підданство”¹⁰⁴. І саме це, схоже, остаточно підштовхнуло Москву до написання наказу для великого посольства в тому вигляді, в якому він відомий дослідникам. Крім того,

⁹⁹ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98.

¹⁰⁰ Про московсько-шведські стосунки в середині XVII ст. див.: Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в восточной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1981. – С. 18–26.

¹⁰¹ ВУР. – Т. III. – С. 263.

¹⁰² Заборовский Л. Последний шанс умиротворения... – С. 239.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ ВУР. – Т. III. – С. 263.

як з'ясував Л. Заборовський, був ще й таємний наказ, текст якого не зберігся.

Діяльність посольства Б. Репніна неодноразово приковувала увагу й назагал добре відома¹⁰⁵. Найприкметнішим у поведінці московитів стала наступальність з українського питання. Посли як могли напірали на повернення чинності Зборівської угоди, до чого перед цим козаки наvertsали Москву через Я. Лихарева та І. Фоміна. Слід гадати, про це ж говорили в Посольському приказі К. Бурляй та С. Мужилівський. Під свої вимоги велике посольство підвело потужну аргументаційну базу, ґрунтовану на релігійних чинниках. Вона мала довести законність втручання царя у внутрішні справи Речі Посполитої, подати це як легітимний захід із захисту православ'я і водночас усього православного світу від "бусурман". Використовуючи добру поінформованість Варшави про козацько-турецькі контакти, послы страхали неминучістю підданства Б. Хмельницького султанові, якщо король не піде на відновлення Зборівських пунктів.

Про те, наскільки важливо для царя було добитися хоч якось поступу у справі замирення Польщі та Гетьманщини, добре віддзеркалює та поступливість, яку продемонстрували послы і яка так різко контрастувала з поведінкою братів Пушкіних у 1650 р. Наштовхнувшись на жорстку позицію суперника, Б. Репнін спершу намагався розміняти проблему замирення на московські претензії щодо царської титулатури, а потім зійшов на обстоювання лише релігійного питання, пропонуючи аналогічну поступку. При цьому решту проблем козаки й Варшава мали обговорювати самостійно. Коли ж поляки відкинули й цю пропозицію, послы пішли ще далі і висловили готовність натиснути на Б. Хмельницького, щоб він, якщо король підтвердить релігійну складову Зборівської угоди, не виставляв надмірних умов¹⁰⁶.

Еволюція постави великого посольства як ніщо інше виказує відсутність у Москви бажання порвати з "вічним миром". Їй ходило зачепитися бодай за найменшу поступку з боку короля. У такий спосіб гетьману була б продемонстрована ефективність царської турботи, сама проблема – переведена в русло в'язких двосторонніх переговорів у трикутнику Москва – Річ Посполита – Козацька держава, а дипломатичні стосунки між Москвою та Чигирином набули б легітимності в очах Польщі. Водночас таке розв'язання, на думку московської дипломатії, мало стати на заваді надмірному українсько-турецькому зближенню. У цю схему також

---

¹⁰⁵ Найдокладніше хід переговорів Б. Репніна розглянули М. Грушевський та Л. Заборовський (*Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 619–642; *Заборовський Л. Последний шанс умиротворения...* – С. 238–244.

¹⁰⁶ Ширше еволюцію постави великого посольства див.: *Заборовський Л. Последний шанс умиротворения...* – С. 240–243.

органічно вписалося б відкладення до кращих, як на Москву, часів практичної реалізації задекларованої в царській грамоті до гетьмана від 22 червня 1653 р., але ніяк не планованої на момент відправлення великого посольства згоди Олексія Михайловича прийняти Гетьманщину під свою зверхність. Тоді Москва мотивувала б свою повільність необхідністю подивитися на остаточні результати козацько-польських переговорів, як у травні – вересні незмінно покликала на потребу дочекатися повернення Б. Репніна.

Власне спорядження великого посольства стало для московської дипломатії останнім козирем у стосунках з Козацькою державою. Посланці А. Матвеев та І. Фомін, які 13 травня виїхали до Чигирина разом із К. Бурляєм та С. Мужиловським, крили ним чергові настирливі вимоги Б. Хмельницького взяти Гетьманщину під царську зверхність. Привезений московитами лист до гетьмана від патріарха Никона, у якому той писав про свої клопотання перед царем за українську справу, особливої ролі зіграти не міг, навпаки лише відтінював вразливість московської позиції.

Українська сторона відповіла розлогим, але дипломатично вивіреном маніпулюванням турецьким чинником. І. Виговський оповідав про плани султана іти війною на Дон, а головне, що новий турецький посол пропонував Б. Хмельницькому підданство, передавши від султана знаки уваги: *“коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”*. У гетьмана була козацька рада, на якій усі полковники, крім А. Ждановича, висловилися за турецький протекторат. На цій позиції стояв і сам гетьман, але військо хоче піддатися цареві. Була запущена версія, що Б. Хмельницький мірився стягти голову генеральному писареві за промосковську позицію¹⁰⁷. Останній хід мусив підсилити в Москві відчуття тотальної небезпеки, бо І. Виговського там, згодом, вважали своїм агентом¹⁰⁸. Гетьман, натомість, про султана не згадував, підводячи спільний знаменник під решту натяків, які у своїй сумі сигналізували Москві про те, що у неї залишаються добрі шанси, але лише у випадку швидких і рішучих дій.

Однак цар розпочав діяти, навіть не дочекавшись повернення своїх посольств з Чигирина та Львова. Це гранично ясно свідчить про ту неймовірну гарячку, у якій перебувала московська дипломатія, затиснута між небажаною польською війною і катастрофічними наслідками для царя з геополітичної точки зору у разі встановлення протекторату Туреччини над Україною, підсиленого династичним успіхом Б. Хмельницького в Молдові.

¹⁰⁷ ВУР. – С. 300–303, 307, 315.

¹⁰⁸ Про те, що насправді І. Виговський вів продуману дипломатичну гру див.: *Наріжний С.* “Московська служба” Івана Виговського // ЗНТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 117–139. Див. також: *Мицик Ю. А.* Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 18–20.

У травні був скликаний Земський собор, однак прийняття остаточного рішення все-таки відклали. Очевидно, Москва ще сподівалася обійтися без радикальних кроків. А вже 22-м червня датована грамота, у якій цар висловлював згоду прийняти Гетьманщину під московську зверхність¹⁰⁹. Як аргументовано зауважував М. Грушевський¹¹⁰, прикінцевим поштовхом до такого кроку стало для Москви повідомлення посланців путивльського воєводи Сергія Яцина та Дениса Литвинова про появу в Україні турецького посла, а також про переконливі слова гетьмана та І. Виговського, що Козацька держава піддається Туреччині, бо *“окрім турецького царя дітисся ніде”*. Власне, й сам Олексій Михайлович вважав за необхідне наголосити в грамоті на важливості для нього інформації, отриманої від путивльців¹¹¹.

Звертає на себе увагу той факт, що в цьому документі, глибокого символізму якого в Москві не розуміти не могли, бракує інших обґрунтувань прийняття Гетьманщини під *“царської величності високу руку”*, окрім посилань на численні прохання самого Війська Запорозького, на релігійний та на турецький чинники. Навіть війну з Польщею згадано скоромовкою й поза *dispositio* грамоти¹¹². Не знайшлося місця й для знаків уваги гетьманові, що так різко контрастувало з листом турецького султана та й узагалі зі звиклими для козаків підходами до визнання, які, зрештою, не були чужими й для Московії (навіть у стосунках з козацькими анклавом)¹¹³. Усе це не тільки зайвий раз нагадує про той поспіх, з яким ухвалювалося рішення, а й про те, якими очима Москва дивилася на Козацьку державу та на проблему легітимності справи приєднання її до себе. Текст грамоти, а також логіка московських дій у липні – серпні свідчать, що Москва розглядала своє рішення зовсім не як остаточний поворот в українській політиці, а лише як засіб для випускання зайвої пари. Заява про прийняття Гетьманщини під *“царську руку”* не означала самого факту прийняття. Про це прямо говорив Ф. Ладиженський, який привозив до Чигирини грамоту, обіцяючи реалізацію царського рішення лише після того, як в Москві будуть результати великого посольства¹¹⁴.

---

¹⁰⁹ ВУР. – Т. III. – С. 322–323.

¹¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 569–570.

¹¹¹ ВУР. – Т. III. – С. 323.

¹¹² Там само. – С. 322–323.

¹¹³ Скажімо, у 1615 р., коли цар пішов на мирову з Військом Донським та на відновлення з ним офіційних стосунків, то надіслав зі своїм посланцем прапор (Сухоруков В. Д. Историческое описание... – С. 118).

¹¹⁴ Матеріали посольства Ф. Ладиженського не збереглися. Але про позицію, обстоювану послом з цього питання, говорив Б. Хмельницькому та І. Виговському черговий московський посланець І. Фомін: *“царської величності стольник Федір Ладигенський з вами говорив, як з Польщі та з Литви царської величності великі і*

Добре розумів суть справи і Б. Хмельницький, бо й далі невтомно старався отримати відповідь на два сакраментальні питання, які остаточно прояснювали б наміри Москви, – коли ж цар прийме Гетьманщину і коли виставить військо проти Польщі. Про це гетьман запитував наступного московського посланця Івана Фоміна, який доставляв Чигирину в середині серпня¹¹⁵. У листі до царя від 9 серпня, надісланому через послів Герасима Яцкевича та Павла Абрамовича, які 13 серпня розминулися в Лохвиці з І. Фоміним, гетьман писав про своє сприйняття привезеної Ф. Лодиженським грамоти як свідчення тільки того, що *“не залишені будемо з-під міцної руки твоєї царської величності”*¹¹⁶. У листі до патріарха Никона, написаному теж 9 серпня, Б. Хмельницький просить клопотатися про царську зверхність та про оголошення війни Польщі¹¹⁷.

Прикметно, що в Чигирині вважали за потрібне розігрувати далі турецький чинник. І. Виговський передав з Г. Яцкевичем та Г. Абрамовичем листа до думного дяка Ларіона Лопухіна, де повідомляв, що турки не зрікаються ідеї протекторату¹¹⁸. Врешті, на початку вересня черговий український посланець Лаврін Капуста поставив питання руба: *“якщо він, великий государ і нині над ними православними християнами не зжалиться, як вони у нього з плачем милості просять, а чужовіриці ті їх розорять і під себе підіб'ють, то вони волю їхню чинити вимушено будуть”*¹¹⁹.

Така поведінка гетьмана не могла бути викликана нічим іншим, як реакцією на чергову проволоку з боку царя. Справді ж бо, від усіх кроків, зроблених Москвою після появи царської грамоти від 22 червня і до повернення зі Львова великого посольства, віє прагненням потягнути час. Лейтмотивом відвідин Гетьманщини І. Фоміним стало лише повторення сказаного Ф. Лодиженським¹²⁰. Наказ черговим посланцям Родіону Стрешньову та Мартин'яну Бредихіну від 12 вересня відсовує справу ще далі, прописуючи їм заявити гетьманові, що тільки *“коли Ян Казимир король і пани рада правди ні в чому не покажуть, і великий государ наш його царська величність більше того терпіти не будуть, а вас, гетьмана, і все Військо Запорозьке велить прийняти під свою царської величності високу*

повноважні послі – боярин і великопермський намісник князь Борис Олександрович Ретнін-Оболенський з товаришами – до царської величності відпишуть, і в ті пори його государів указ буде” (ВУР. – Т. III. – С. 357).

¹¹⁵ Там само. – Т. III. – С. 356.

¹¹⁶ Там само. – С. 365.

¹¹⁷ Там само. – С. 364.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 372.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. X. – С. 15. Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1997. – Т. IX-2: роки 1654–1657. – Ч. II. – С. 644.

¹²⁰ ВУР. – Т. III. – С. 357.

руку і на неприятелів ваших допомогти вам своїми ратними людьми велить”¹²¹. Послам слід було переконувати Б. Хмельницького відкласти військові дії проти Польщі до весни через наближення зими та неготовність царських ратних людей швидко підготуватися до війни¹²². У разі висловлення Б. Хмельницьким рішучого невдоволення послы мусили запропонувати йому себе в заручники до повернення зі Львова Б. Репніна. Лише якби між козаками й польським військом вже точилися бої, або якби гетьман вдався до рішучих погроз (очевидно, турецьким підданством та татарсько-козацьким походом), тоді послы могли повторно оголосити, що цар вирішив прийняти Козацьку державу під свою руку¹²³.

Отже, небажання Москви зробити вирішальний крок сумніву не підлягає. Її послы не вибували з Гетьманщини тільки для того, щоб, створюючи вигляд московської активності, насправді забезпечити відтягування відкритого розриву з Річчю Посполитою. М. Грушевський мав усі підстави писати, що *“після доволі рішучої заяви, пісної з Ладженським, щоб затримати гетьмана від формального переходу в підданство Оттоманської Порти, знову вернулися до політики вичікування, і не хотіли робити нічого рішучого до повороту великих послів”*¹²⁴. Але тверда непоступливість Польщі, підігріта утворенням антикозацької ліги за участю Трансільванії, Молдови та Валахії, зруйнувала московські плани. *“Останній шанс замирення”*, як слушно визначив Л. Заборовський¹²⁵ місію Б. Репніна, було безповоротно втрачено. В умовах, коли Б. Хмельницький все нижче опускав над головою Москви дамоклів меч входження Козацької держави під протекторат Туреччини, відступати було нікуди. Довелося визначатися. Гетьманський посланець Л. Капуста, який привіз у вересні до Москви неприховуване роздратування гетьмана своєю поведінкою, схоже, остаточно навів Москві відчуття цейтноту.

Царський двір діяв, як на нього, дуже швидко. Земський собор, скликаний 1 жовтня, оголосив війну Варшаві й ухвалив поширити на Гетьманщину царську зверхність. 2 жовтня до Р. Стрешньова та М. Бредихіна полетіла царська грамота, яка вимагала повідомити Б. Хмельницькому про те, що у зв’язку з безрезультатністю посольства Б. Репніна цар ухвалив рішення прийняти Козацьку державу під свою *“високу руку”*¹²⁶. 9 вересня до гетьмана було поспіхом відправлене велике посольство для проведення формальної процедури прийняття Війська Запорозького в

¹²¹ Там само. – С. 375–376.

¹²² Там само. – С. 378.

¹²³ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 643.

¹²⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 642.

¹²⁵ Заборовський Л. Последний шанс умиротворения... – С. 243.

¹²⁶ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 35–36.

підданство. Царський наказ “доганяв” послів у дорозі і “догнав” лише на українській території, бо по ходу була змінена його редакція¹²⁷.

1 жовтня, як свідчать дослідження М. Грушевського та С. Плохія¹²⁸, для обґрунтування рішень була використана та сама аргументаційна база, що й на Соборі 1651 р. Докази легітимності виходу Московії з “вічного миру” та прийняття Козацької держави “*під високу царську руку*” шукалися у сфері релігійній та в порушеннях царських титулів. Знову не було притягнуто історичних та правничих аргументів. З’являться вони лише в промові, виголошеній В. Бутурліним після присяги Б. Хмельницького та старшини. З’ясовуючи зміст та природу висловлених князем нововведень, які так випукло виділяються на тлі аргументації Собору, С. Плохій¹²⁹ дійшов висновку про їхнє українське походження, назвавши серед ймовірних кандидатів на написання (принаймні на визначення концепції) київських монахів Єпифанія Славинецького, Арсенія Сатановського та Феодосія Софоновича. Саме вони як люди добре обізнані з процесом інтелектуального народження Малої Росії, могли долучитися до написання другої промови В. Бутурліну, ґрунтованої на елементах української версії легітимності поширення царської зверхності – продуктів київських інтелектуалів, який транслиювався в козацьке середовище й пустив там пагони. Цими елементами були: “*пов’язання влади московських царів з владою св. Володимира; представлення Києва як колишньої царської, князівської столиці; підкреслення покровительства і протекції з боку царя як основного елементу російсько-українського поєднання*”¹³⁰.

Чужість для царського двору напередодні Переяслава 1654 р. аргументації, яка б апелювала до киево-руських часів та до династичних прав Олексія Михайловича на Київ, проливає світло на особливості політико-правового образу Козацької держави в тогочасних уявленнях московської еліти. Гетьманщина бачилася державним утворенням, яка постала на власному ґрунті й не мала зв’язку зі спадщиною княжих часів. Попри усі зусилля козацької верхівки та Зборівську угоду законність існування Козацької держави уявлялася московським урядовцям дуже сумнівною і головно через нелегітимність козацтва як представницького стану. Царським двором воно так і не було визнано “*політичною нацією*”, а тому не підпадало під аргументи патримоніальної ідеї, традиційно використовуваної московською дипломатією для обґрунтування перед Литвою, а потім

¹²⁷ Детальніше про мотиви зміни редакції царського наказу посольству В. Бутурліна див.: Плохій С. Крила протекції... – С. 77–81.

¹²⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 645–648; Плохій С. Крила протекції... – С. 77–81.

¹²⁹ Плохій С. Крила протекції... – С. 81–83.

¹³⁰ Там само. – С. 80; Ploky S. The Cossacks and religion... – P. 321–322.

і Річчю Посполитою своїх претензій на українські землі. “Політичною нацією” для Москви залишалася українська шляхта, яка й репрезентувала безперервність історичного розвитку українських земель і була тим єдиним станом, що тільки й міг бути суб’єктом легітимних зносин з приводу київської спадщини.

Те, що переважна частина шляхти (особливо верхні прошарки) не підтримала козаків і залишилася за бортом процесу формування еліти Гетьманщини, стало відправним пунктом сприйняття московськими чинниками природи цієї еліти. Саме в позаелітарність для Московії козацтва сягають, між іншим, корені як народженої у XVIII ст. в козацькій верхівці Лівобережної Гетьманщини концепції “нової шляхти”¹³¹, так і закидів старшині з боку Петербурга щодо її плебейськості, з якими та після ліквідації Гетьманщини мала стільки клопотів на шляху до визнання за собою дворянського статусу. Видається, саме в існуванні таких переконань московської еліти криються глибинні причини того парадоксального факту, що Москва, попри своє кількасотлітнє марення українськими та білоруськими землями, не стоятиме горою за свої здобутки в Україні. Вже від 1660-х рр. на переговорах з Варшавою московські дипломати торгували українською територією, а в певні моменти ладні були навіть піти з України взагалі¹³².

Зазначені переконання еліти Московії стали головною причиною відтягування нею упродовж 1648 – середини 1653 рр. на “московський тиждень” позитивного рішення з приводу домагань Б. Хмельницького, а опісля – кроків, спрямованих на наповнення конкретним змістом проголошеного наміру прийняти Гетьманщину “*під високу царську руку*”. Небажання зв’язуватися з нелегітимним станом переважало над спокусою здійснити через козацтво свою давню мрію щодо поширення своїх політичних впливів на територію, на яку московські великі князі претендували від кінця XV ст. і яку тепер контролювало воно, а не легітимна для царського двору еліта. Лише загроза турецького протекторату над Козацькою державою та успіх династичного проекту гетьмана в Молдові (звістка про смерть Тимоша дійшла до Москви лише в листопаді) змусили царя наважитися перейти Рубікон. До того часу Польща та Гетьманщина ще й встигли доволі сильно ослабити одна одну, що створювало для Московії очевидні вигоди.

¹³¹ Ширше про цю концепцію та її роль див.: *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // *Когут З.* Коріння ідентичності.. – С. 46–53.

¹³² Докладніше про це див.: *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667). – Київ, 2003. – С. 515–561. Див. також: *Torke H.-J.* The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeen Century // *Ukraine and Russia in their Historical Encounter.* – Edmonton, 1992. – P. 39–66.

За таких підходів цілком зрозумілими видаються і відсутність у царського двору на момент Переяславської ради 8 січня 1654 р. опрацьованої тактики реального заковтування Гетьманщини, і досліджена С. Плохієм зміна ідеології обґрунтування московського Переяслава. До вересневого 1653 р. Собору Москва спеціально не цікавилися тогочасною політико-правовою свідомістю козацтва, специфікою та наслідками впливу на неї українських інтелектуалів, що, до речі, є чи не найяскравішим свідченням відсутності тоді в царя ближчих планів поширення своєї зверхності над Гетьманщиною. Елементи концепції, що передбачала потрактування козацьких звернень як позиції всієї Малої Русі, які Б. Хмельницький ще в 1651 р. пробував запустити до дипломатичного обігу між Чигирином та Москвою, залишилися без відгому. Змушена зовнішніми обставинами передчасно для себе приймати рішення, Московія працювала буквально з коліс і на ходу коригувала аргументацію відповідно до з'ясування уявлень козацтва та й українського духовництва про підстави підданства цареві.

Наступним етапом московських ідеологічних напрацювань стало прийняття й перекручення після Переяславської ради 1654 р. на власний копил (крізь призму династичної теорії) української аргументації законності й історичної обумовленості царського протекторату над Гетьманщиною та всією Малою Руссю¹³³. Аргументація ця відсилала до першості Києва та до ідеї Малої та Великої Русі. У московській редакції все обернулося поширенням на козацтво й Гетьманщину династичної теорії, що, однак, означало ні що інше, як визнання Москвою за козацтвом місця під сонцем, тобто *“народом політичним”*, і то не лише Гетьманщини, а й усіх українських земель. Це свідчило про осягнення Б. Хмельницьким та його однодумцями своєї надії – всеохопного улегітимнення Гетьманщини, а саме: узаконення козацтва як представницького стану, гетьманської влади, претензій козаків на включення до своєї держави усіх етнічних українських земель. Водночас ідеологічні маніпуляції Московії остаточно прояснюють сутність московської концепції Переяслава 1654 р. – беззастережне прилучення через козаків спершу Гетьманщини, а далі й усіх українських та білоруських земель, як нібито невід'ємної частини *“царської отчини”*, незаконно відібраної Польсько-Литовською державою. Тактика ж реального поглинення Гетьманщини на момент Переяславської ради 1654 р. ще не була розроблена. За це Москва візьметься вже після останньої.

---

¹³³ Див.: Plokhyy S. The Cossacks and religion... – P. 326–329.

ПІСЛЯМОВА

Переяславська рада 1654 року, якій, за влучним висловом І. Лисяка-Рудницького, судилося стати *“поворотним пунктом історії трьох країн: Польщі, Росії та України”*¹, насправді була для Московії в ідеологічному сенсі експромтом, а не глибоко продуманою, сказати б, вивіреною акцією. Попри понад двохсотлітню експансію вусібіч від свого історичного ядра, упродовж якої було нагромаджено величезний досвід підкорення й поглинення цивілізаційно різнотипних суб’єктів, Москва у перші п’ять років української Національно-визвольної війни перебувала на роздоріжжі. Не без політичних дивідендів балансуючи між проблемою дотримання *“вічного миру”* 1634 р. та своїми давніми територіальними апетитами щодо руських земель Речі Посполитої, царський двір довго не наважувався перейти доленосну (як потім з’ясується) межу в українському питанні. Аби зіштовхнути Олексія Михайловича з позиції зацікавленого спостерігача, Б. Хмельницький мусив створювати для нього патову політичну ситуацію, вміло шахуючи примарою турецького протекторату над Козацькою державою та своїми династичними планами в Молдові. Реалізація обох зовнішньополітичних проектів гетьмана надовго ставила хрест на експансіоністських планах Московії щодо України. Після вересневого 1653 р. Земського собору Посольський приказ працював буквально з коліс, внаслідок чого ідеологічна підкладка озвученої в Переяславі московської позиції зазнала неодноразових змін. До всього кінцевий варіант був ґрунтований на рекомендаціях української сторони. Уже з другої половини XV ст. марячи про зосередження у своїх руках усіх руських земель Речі Посполитої, московські династи на момент прийняття рішення про вихід із системи *“вічного миру”* не мали цілісної концепції, яка б доводила *“законність”* своїх претензій на беззастережне долучення до *“царської отчини”* власне Гетьманщини.

Така невідповідність між майже двохсотлітньою налаштованістю Московії на опанування *“київської спадщини”* та реальною неготовністю

---

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: Історія і міф // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 72.

царського двору ідеологічно обґрунтувати процес реалізації своєї стратегічної мети в умовах середини XVII ст. була викликана куди глибшими обставинами, ніж конкретні особливості військово-політичної ситуації в регіоні. Корінь проблеми полягав у тому, що з приводу політичного майбутнього українських земель (принаймні Гетьманщини) Москві довелося мати справу вже не з традиційною, а отже, легітимною елітою, натомість зі станом, який потіснив шляхту з місця під сонцем і потребував свого узаконення як нова *“політична нація”*. У системі політико-правових координат, притаманних християнському світові в ранньомодерні часи, нав'язування легітимної християнської держави до договірних стосунків з державою-новоутвором означало офіційне визнання останньої з усіма ідеологічними та політичними наслідками, що звідси витікали.

За понад два століття своїх експансіоністських практик Москва вперше опинилася у такому становищі. В Україні на неї чекала скомплікованість ситуації, що склалася на верхньому щаблі соціальної драбини. Козаки, всмоктавши в себе незначну частину шляхти, де-факто стали на підвладних теренах *“політичним народом”* й вирішували їхню долю. Деюре ним продовжувала бути шляхта, основний масив якої залишився вірним політичній системі Речі Посполитої й зятю боровся з козаками, що стало великою трагедією українського світу. До того ж під гетьманською булавою перебували далеко не всі етнічні українські землі, хоча еліта Гетьманщини, тримаючись церковної моделі *“руського народу”*, згідно з якою Русь охоплювала територію Київської митрополії, сповідувала ідею поширення влади гетьмана не тільки на українські землі, а й на білоруські. У Білорусі, на частині Поділля, в Галичині та Волині, на які Москва теж претендувала, шляхта зберегла свої позиції.

Як швидко з'ясувалося, московська еліта виявилася ідеологічно неготовою до стрімкої появи козацтва на вершині соціальної драбини. До середини XVII ст. у Москві не було розроблено концепції, яка враховувала б вірогідність розвитку подій в Україні за подібним сценарієм. Змагання козаків у першій половині XVII ст. за право належати до *“народу руського”* не збудили в середовищі московської еліти предметного зацікавлення й не вплинули на її політичні концепції стосовно українського козацтва. Москва продовжувала ставити винятково на тактичні стосунки з козаками. Швидко перебудуватися на нові рейки під акомпанемент української Національно-визвольної війни вона не змогла. Тягар традиційних уявлень про *“правильну”* організацію суспільства й влади був надзвичайно потужною перешкодою для визнання козацтва *“політичною нацією”* коштом легітимної еліти – української шляхти. Саме цей тягар створив ідеологічне підґрунтя і для маніпулювання Москвою українським чинником у стосунках з Річчю Посполитою упродовж другої половини XVII ст.,

аж до готовності відмовитися від протекторату над Гетьманщиною і для того, щоб пізніше ставити під сумнів належність козацтва до закритого товариства суспільних еліт.

Надзвичайно обтяжувала справу загальна відсутність у Московії впевненості щодо життєздатності проекту “держава Військо Запорозьке”, адже усі попередні козацькі повстання завершувалися поразкою. Ще більше гнітили ціннісні орієнтири, демонстровані козаками з часів П. Сагайдачного (особливо культ у козацькому середовищі королевича (потім короля) Владислава), а також політична позиція козацтва в часи Смоленської війни. Козаки пов’язували майбутнє свого стану винятково з реформуванням політичної системи Речі Посполитої, а не з переминою монарха-зверхника, нехай і на користь православного царя. Звідси ота глибинна пересторога, яку повсякчас випромінює Посольський приказ, реагуючи на повідомлення про налаштованість козаків на підданство московському цареві. Загалом Московія не довіряла козакам й, навчена гірким досвідом першої половини XVII ст., постійно сумнівалася в щирості їхніх намірів. Чи не за найкращий доказ непевності Москви слугують її постійні очікування спільного козацько-татарського походу на Дон та безпосередньо на московські землі. Мусили дратувати царя й непоодинокі повідомлення, що козаки зовсім не вважали Московщину безальтернативним напрямком можливої міграції у випадку остаточної поразки, натомість розглядали й кримський варіант.

Та найбільше занепокоєння в московських чинників викликала та обставина, що вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький проводив паралелі між Київською Руссю та Козацькою державою, промовисто нагадував про “першородність” Києва порівняно з Москвою та про значно коротшу властиво московську державну традицію. У 1651 р. гетьман остаточно розкрив карти й виклав своє бачення “підданства” Гетьманщини цареві, невтішне для останнього. Українсько-московські стосунки мали будуватися на договірній основі (“на статтях”). При цьому Чигирин не погоджувався на глибший політичний зв’язок з Московією, ніж на той, який існував між нею та Військом Донським. Це означало, що Гетьманщина залишатиметься повноцінним державним організмом, суб’єктом міжнародних відносин, не матиме з Московією спільних органів влади, зноситиметься з нею через посольства. Єдиною поєднувальною ланкою ставала особа царя-протектора і заступника. Особливої ясності стратегіям Б. Хмельницького надавав той факт, що заява про межі можливого політичного зближення Козацької держави та Московії була зроблена по Берестецькій катастрофі. Врешті, підливали оливи у вогонь стосунки Чигирин з Кримом, Портою та Молдовою, особливо ідея турецького протекторату та молдовський проект.

У підсумку Москва не мала іншого виходу, ніж вичікувати, навіть коли б її руки не були формально зв'язані Полянівським миром і вона позбулася б психологічного тиску поразки в Смоленській війні та почувалася готовою мілітарно. Не ризикувати, докладно вивідувати стан справ в Україні, втішатися ослабленням української та польської сторін – ліпшою для царя альтернативи такому курсові просто не існувало.

У перші півроку української Національно-визвольної війни Москва сприймала її як звичайне козацьке повстання. До зламу 1648–1649 рр. не помітно ознак виходу стратегічного зацікавлення московської еліти за ті звичні межі, куди воно сягало під час козацьких війн першої половини XVII ст. Царські грамоти та накази порубіжним воєводам не містять ознак бажання розібратися в особливостях внутрішнього життя козацького світу та процесів формування Козацької держави та її еліти. Москва оцінювала українські події як перманентне випускання пари в затяжному козацько-польському протистоянні й не дивилася на них крізь призму своїх загарбницько-інтеграційних планів. Можливість дезінтеграції Речі Посполитої внаслідок процесів, запущених в Україні навесні 1648 р., не припускалася. Заклики Б. Хмельницького розпочати війну з Варшавою, його апеляції до православної солідарності та пропозиції висунути кандидатуру Олексія Михайловича на королівську елекцію не збудили в Москві реального інтересу. Більше того, Посольський приказ був перейнятий вірогідністю козацько-татарського вторгнення в межі Московщини й на цьому ґрунті підтримував активні контакти з Адамом Киселем та Яремою Вишневецьким. Не відкидалася можливість переходу московським військом українського кордону, до чого активно закликала польська сторона. Лише наприкінці року під впливом успіхів козацької зброї та активної дипломатії Б. Хмельницького Москва поволі розпочинає переінакшувати своє ставлення до українських подій. Вона остаточно відхиляє можливість виконати свої зобов'язання, які витікали з антитатарського договору 1646 р., нав'язує безпосередні дипломатичні контакти з Чигирином, а під весну опрацьовує й свою першу концепцію щодо української Національно-визвольної війни.

То була концепція затягування перспективи війни з Річчю Посполитою на невизначений час. Москва зробила висновок про доцільність втрутитися в українські події, але винятково за допомогою політичних інструментів, ставлячи у першу чергу на детальне вивідування градусу симпатій до себе з боку козаків та, очевидно, на ослаблення сторін. Верхня межа бажань московської верхівки не сягала далі стратегічно надзвичайно вигідної ролі посередника між повстанцями й Варшавою та ще підтримки козаками кандидатури Олексія Михайловича у випадку, коли б елекція не відбулася.

По великому рахунку за ці рамки Москва не виходитиме до осені 1653 р. Саме ідея посередництва у різних варіантах залишатиметься наріжним каменем української політики Московії, попри, здавалося б, радикальність ухвал Земського Собору 1651 р. Цар та його оточення тягнули з оголошенням війни Речі Посполитій до останнього, прагнучи зацепитися за будь-який шанс (бодай примарний), аби відтягнути час переходу свого Рубікону. Найпромовистішими зразками тут є підтвердження Москвою у 1650 р. “вічного миру”, а також поведінка посольства Б. Репніна влітку 1653 р. в умовах дипломатичного цейтноту, влаштованого Москві Б. Хмельницьким шляхом натхненного розігрування турецької карти. В останньому випадку царський посланець мав наказ (і, судячи з усього, виконував його) виявити неабияку поступливість, прикінцевим пунктом якої могла стати (і стала) спроба розміняти відмову Московії від комплексу попередніх претензій та її зобов'язання погамувати апетити Б. Хмельницького на гарантії Яна Казимира забезпечити чинність релігійних пунктів польсько-козацької Зборівської угоди.

Усі дипломатичні ігри, які вела Москва з Варшавою та Чигирином упродовж 1649–1652 рр., були спрямовані зовсім не на те, щоб підготувати ґрунт для визнання козацтва репрезентантом православного населення Речі Посполитої і на цій основі прийняти Козацьку державу під свою зверхність та розв'язати війну з Короною за остаточне закріплення нового переділу української етнічної території. Надієра московської верхівки полягала в осягненні добровільного зречення Польщі руських земель і передовсім Смоленська.

Поміст для реалізації цієї мети мало, за задумом, вистелити якраз устійнення за Москвою ролі посередника в українських справах. Першу спробу утвердитися в такому статусі було зроблено в 1650 р., коли посольство братів Пушкіних презентувало у Варшаві модифікований варіант опрацьованої московською елітою на початку 1649 р. концепції української політики, позначений цього разу рішучістю вичавити політичні й територіальні поступки (Смоленськ, Сіверщина). Таке загострення позиції Московії було зумовлене наслідками зборівсько-збаразької кампанії 1649 р., особливо ж фактичним визнанням з боку короля легітимності Козацької держави. Якщо в рамках первісної версії своєї концепції Олексій Михайлович навіть не мав наміру сваритися з Яном Казимиром, то після Зборова московські послы завели мову про бажання царя примирити короля з козаками й шантажували останнього фактом наявності легітимних підстав вийти з “вічного миру”, а особливо тим, що Б. Хмельницький винахідливо домагався укладення військово-політичної спілки з *“царем православним”*.

У квітні 1651 р. московській дипломатії вже вдалося спровокувати згоду на своє посередництво з боку річпосполитських послів С. Вітов-

ського та К. Обуховича. І хоча ті, оговтавшись, дали задній хід, але важливу зачіпку було зроблено. Надалі Москва безуспішно намагалася розвинути успіх, застосовуючи різні дипломатичні інструменти й ужорсточуючи свою позицію по мірі затягування в Україні Національно-визвольної війни. Однак переходу тієї межі, яка відділяла наступальність дипломатії від військового протиборства, цілеспрямовано уникала. Рішення Земського собору 1651 р. були покликані лише засвідчити перед Б. Хмельницьким стратегічні наміри держави, чим утримати його від подальшого зближення з Туреччиною.

Бласне гетьман та його оточення упродовж 1648–1653 рр. постійно виконують функцію інтелектуального донора Москви, постачальника їй ідей, спрямованих на затіснення московсько-козацьких стосунків та на загострення відносин з Варшавою. Посольський приказ живився наробком гетьманської канцелярії, використовуючи його для опрацювання концепції своєї української та польської політики. Дипломатична гра Московії на польському напрямкові була густо замішана на аргументах українського походження. Хронологічно ключові складові офіційної московської позиції з'являлися в ній лише після відповідних навіювань з українського боку. Саме гетьман першим підняв прапор православної солідарності та обрання православного царя на королівський престол. Саме Чигирин невтомно постачав аргументи щодо легітимності виходу Москви з системи “вічного миру”. Саме гетьман порушив питання посередництва Москви в козацько-польському протистоянні та спрямував її в русло пов'язання Гетьманщини з руською державністю княжої доби.

Застосування московськими послами в Переяславі аргументації українського походження, ґрунтованої на киевоцентричній концепції Малої і Великої Русі, фактично означало визнання Козацької держави представником усієї Малої Русі. Це підвело ризику під проблемою улегітимнення в очах християнського світу Гетьманщини, гетьманської влади та козацтва як “*політичної нації*”. Москва пішла на те, щоб поставити козацтво над руською шляхтою і трактувати його як репрезентанта руського світу Речі Посполитої, чим заклала підвалини легітимності претензій Б. Хмельницького на зосередження під своєю булавою усіх етнічних українських земель, а також території Білорусі. Тож ті змагання за Білорусь, які спалахнуть між Московією та Гетьманщиною в 1654 р., матимуть для козаків вповні легітимну основу.

Процес формування української політики Московії в 1648–1653 рр., а особливо специфіка опрацювання рішення прийняти Козацьку державу “*під високу царську руку*” та еволюція аргументації московських послів, використаної на Переяславській раді 1654 р., підводить остаточну ризику під комплексом свідчень про те, що тогочасні українці та московити чітко

усвідомлювали інакшість своїх світів, сприймали одні одних як “чужих”. Московська дипломатія зовсім не нав’язувала до положень щодо етнічної близькості українців та московитів, “єдиного народу”, “єдиного православнорусского народу”, як про це на зламі ХХ–ХХІ ст. знову заговорили в російській історіографії.

Так само позиція Чигиринна вказує, що козаки, усвідомлюючи себе в рамках церковної моделі руської ідентичності, рішуче відмежовували себе від московського світу. Московія розглядалася лише як дуже важливий гравець у системі регіональних міжнародних відносин, як ймовірний союзник та – і це головне – узаконювач існування Гетьманщини, її протектор (здогадно, до завершення змагань за остаточне розлучення з Польщею). Апеляції гетьмана до єдності православного світу мали суто тактичний характер і зумовлювалися тим, що як на конфесіоналізований простір саме релігійні гасла були і природним явищем, і чинником, спроможним викликати найбільший резонанс. Прапор боротьби за православну віру Б. Хмельницький широко використовував у внутрішній політиці та в дипломатичних заходах на різних напрямках – від Молдови й Трансільванії до Литви й Швеції. Заклики, які лунали в бік Москви щодо православної солідарності, не несли в собі етнічної компоненти й не торкалися проблеми інтеграції українського та московського світів. Гетьманська канцелярія періодично давала Московії цілком ясні сигнали про бачення Чигирином меж можливого протекторату московського царя над Козацькою державою. Цей протекторат не повинен був сягати далі номінальної верхності, на кшталт стосунку Москви до Війська Донського.

БІБЛІОГРАФІЯ

I. Джерела

1.1. Неопубліковані

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Ф. 79. – Сношения России с Польшей. – Кн. № 81; 1650. – № 1а; 1651 № 1; 1651 № 1–а; 1652 № 1-а; 1652 № 2.

Ф. 89. – Сношения России с Турцией. – 1593 № 1; 1615 № 4; 1617 № 1; 1621 № 3; 1622 № 1; 1622 № 2; 1630 № 5; 1631 № 1; 1632 № 3; 1632 № 4; 1646 № 2; 1646 № 3.

Ф. 115. – Кабардинские, черкесские и другие дела – 1630 № 1.

Ф. 123. – Сношения России с Крымом. – Кн. № 16; 1625 № 11; 1627 № 1; 1630 № 17; 1648 № 1; 1648 № 14; 1648 № 15; 1648 № 16; 1649 № 1; 1650 № 1; 1651 № 1; 1652 № 1; 1652 № 3; 1653 № 1.

Ф. 127. – Сношения России с ногайскими татарами. – Кн. 4–6; 8–9; 1652 № 2.

Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8.

Ф. 210. – Разрядный приказ. – Севский стол. – Стб. 137.

Ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол. – Стб. 297; Стб. 323; Стб. 349.

Ф. 210. – Разрядный приказ. – Московский стол. – Стб. 246.

Archiwum Główny Akt Dawnych

Extranea IX Polen. – № 59; № 70.

Archiwum Potockich z Łańcuta. – № 1583.

Archiwum Zamoyskich № 446.

Biblioteka Jagiellońska

2/1952.

Biblioteka PAN w Kórniku

№ 330.

Biblioteka PAN w Krakowie

№ 1051.

Опубліковані

Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 3.

Акты Московского государства. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1; Санкт-Петербург, 1894. – Т. 2.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3; Санкт-Петербург, 1875. – Т. VIII. – С. 282; Санкт-Петербург, 1878. – Т. X.

Антилогов Г. Н. Новые документы о России XVI – начала XVII в. – Москва, 1967.

Архив Юго-Западной России. – Киев, 1863. – Ч. III. – Т. 1.

Русская виблиофика или собрание материалов для отечественной истории. – Москва, 1833.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі ВУР). – Москва, 1953. – Т. 1–3.

Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр.

Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.

Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973.

Книга Посольская Великого княжества Литовского. 1506 // Сборник князя Оболенского. – Москва, 1838.

Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1937.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Москва, 1988. – Кн. 5.

Опись архива Посольского приказа 1673 года. – Москва, 1990. – Ч. 1–2.

Памятники дипломатических и торговых сношений России с Персией. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1.

Памятники истории Восточной Европы. Т. VII. Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576). – Москва; Варшава, 2004.

Подорожні нотатки Перо Таруфа // Україна в минулому. – К; Львів, 1996.

Полное собрание русских летописей. – Москва, 1965. – Т. XIII.

Продолжение Древней Российской Виблиофики. – Санкт-Петербург, 1793. – Т. 7. – С. 249; Т. 8; Санкт-Петербург, 1793. – Т. 9.

Путешествия русских послов XVI–XVII вв. – Москва.

Разрядная книга 1475–1605. – Москва, 1978. – Т. 1.

Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. XVIII; Санкт-Петербург, 1913. – Т. XXIX.

Сборник Императорского Русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41; Санкт-Петербург, 1892. – Т. 71; Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95; Санкт-Петербург, 1912. – Т. 137.

- Собрание государственных грамот и договоров. – Москва, 1819. – Ч. II.
- Старина и новизна. – Москва, 1911. – Кн. XIV. – С. 291–292.
- Універсали Богдана Хмельницького. – Київ, 1998.
- Grabowski P.* Polska niżna albo osada polska. – Kraków, 1859.
- Diskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwa // *Pamiętniki o Koniecpolskich.* – Lwów, 1842.
- Katalog dokumentów tureckich. – Warszawa, 1959.
- Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. III.
- Lietuvos Metrika. Knyga № 5 (1427–1506 metai). – Vilnius, 1993.
- Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. – Kraków, 1978.
- Oswęcim S.* Diariusz 1643–1651. – Kraków, 1907.
- Palczowski K.* O kozakach jeśli ich znosić czy nie diskurs. – Kraków, 1618.
- Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków, 1858.
- Pisma St. Żółkiewskiego. – Lwów, 1861.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999.
- Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1872. – Т. 1; 1887. – Т. 2; 1901. – Т. 18; 1907. – Т. 20; 1911. – Т. 21.
- Starowolski S.* Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów petekopskich. – 1618.
- Volumina legum. – Petersburg, 1859.
- Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Wilno, 1858. – Т. 3.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów tudzież dzieł. – Lwów, 1833. – Т. VI.

II. Література¹

- Алишев С. Х.* Москва и Казань: межгосударственные отношения в XV–XVI вв. – Казань, 1995.
- Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941.
- Апанович Е. М.* Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648–1654 гг. // *Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей.*
- Ардашев В.* Походы казаков в Северной России в начале XVII в. // *Киевская Старина.* – 1900. – № 69.
- Багалеї Д.* Очерки по истории колонизации степной Украины Московского государства. – Москва, 1888.
- Базилевич К. В.* Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – Москва, 1952.
- Барсов Е. В.* Древнерусские памятники священного венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. С историческим очерком

¹ Бібліографія охоплює лише ту літературу, яка була використана при написанні цієї книги.

чинов царского венчания в связи с развитием идеи царя на Руси. – Москва, 1883.

Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на крымской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1846. – № 4.

Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. – Москва, 1961.

Борисов Н. С. Политика московских князей (конец XIII – первая половина XIV века). – Москва, 1999.

Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998.

Брехуненко В. А. “Україніка” в приказній документації Московії XVI–XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2001. – Т. 5/6.

Брехуненко В. А. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Київ, 2003.

Бушев П. П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586–1612 гг. – Москва, 1976.

Быкадоров И. Ф. Донское войско в борьбе за выход к морю (1546–1646). – Париж, 1937.

Бычкова М. Е. Отдельные моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI века // Польша и Русь. – Москва, 1974.

Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч. 1; Санкт-Петербург, 1864. – Ч. 2.

Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь; Москва, 1997.

Веселовский С. Б. Последние уделы в Северо-Восточной Руси // Исторические записки. – Москва, 1947.

Винар Л. Козацька Україна. – Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.

Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк, 1961. – Т. 2.

Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. – Киев, 1957.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Киев, 1883. – Т. 1.

Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. – Кишинев, 1984.

Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – Київ, 1995.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимаци; стосунки з Московією та Варшавою. – Київ, 2001.

Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003.

Горский А. А. Москва, Тверь и Орда в 1300–1339 годах // Вопросы истории. – 1995. – № 4.

Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. – Москва, 1996.

Горский А. А. Москва и Орда. – Москва, 2000.

Граля И. Иван Михайлов Висковатый. – Москва, 1994.

Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI ст. – Москва, 1963.

Григорьев В. В. Россия и Азия. – Санкт-Петербург, 1876.

Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Київ, Львів, 1912.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні; Київ, 1994. – Т. V: Суспільно-політичний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків; Київ, 1995. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII вв. – С. 412–413; Київ, 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625; Київ, 1995. – Т. VIII; Київ, 1996. – Т. IX–I: роки 1650–1654. – Ч. 1.

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, константинопольський патріархат і генеза Брестської унії. – Львів, 2000.

Гуслистий К. Г. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей. – Москва, 1954.

Дмитриева Р. П. Сказание о князьях Владимирских. – Москва; Л., 1955.

Доўнар-Запольскі М. Асновы дзяржаўнасьці Беларусі. – Мінск, 1994.

Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. – Мінск, 1991. – С. 58–60.

Жукович П. Сеймовая боротьба православнаго западно-русскаго дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Санкт-Петербург, 1912. – Вып. 6.

Жуковская Н. Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – Москва, 1988.

Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Київ, 1997.

Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1981.

Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – Київ, 2000.

Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991.

Зашикульник Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.

Зимин А. А. О составе дворцовых учреждений Русского государства конца XV и XVI веков // Исторические записки. – Москва, 1958. – Т. 63.

Зимин А. А. Феодалная знать Тверского и Рязанского великих княжеств и московское боярство конца XV – первой трети XVI в. – История СССР. – 1973 № 3.

Зимин А. А. Россия на рубеже XV–XVI вв. – Москва, 1982.

Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. – Москва, 1991.

Иванов Д. И. Московско-литовские отношения в 20-е годы XV столетия // Средневековая Русь. – Москва, 1999. – Вып. 2.

Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638. – Київ, 2002.

История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. – Ростов-на-Дону, 1973.

Казакова Н. А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI вв. – Москва, 1963.

Каманин И. Очерк гетманства П. Сагайдачного. – Киев, 1901.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

Каптелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – Москва, 1996.

Каптерев Н. Ф. Характер отношения России к православному Востоку в XVI–XVII столетиях. – Сергиев-Посад, 1885.

Карпов А. Б. Уральцы. Исторический очерк. Ч. 1. Яицкое войско от образования до переписи полковника Захарова (1550–1725). – Уральск, 1911.

Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – Київ, 1955.

Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. – Москва, 1996.

Качмарчик Я. Богдан Хмельницький. – Львів, 1998. – С. 84.

Кінан Е. Російські історичні міфи. – Київ, 2001.

Клюг Э. Княжество Тверское (1247–1485). – Тверь, 1994.

Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (К постановке проблемы) // История СРСР. – 1991 № 4.

Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепрпетровск, 1984.

Козут З. Коріння ідентичності студії ранньомодерної та модерної історії України. – Київ, 2004.

Козлов С. А. Кавказ в судьбах казачества. – Санкт-Петербург, 1996.

Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.) – Москва, 1985.

Копанев А. А. История землевладения Белозерского края XV–XVI в. – Москва; Ленинград, 1951.

Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911.

Кордуба М. Між Замостям і Зборовим // ЗНТШ. – Львів, 1922.

Королев В. Н. К вопросу о славяно-русском населении Дона в XIII–XVI веках // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1992.

Королев В. Н. Боспорская война. – Ростов-на-Дону, 2001.

Королюк В. Д. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана П. Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сборник статей и материалов. – Москва, 1958.

Кочекаев Б. А.–Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII ст. – Алма-Ата, 1988.

Краўцевіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літовскага. – Мінск, 1998.

Кривошеев Ю. В. Русь и монголы. Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв. – Санкт-Петербург, 2003.

Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали // Львівські історичні праці. Джерела. – Львів, 1994. – Вип. 2.

Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. 118.

Критоагэ И. Г. Юг днестровско-прутского междуречья под Османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992.

Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе Русско-литовских отношений конца XV – начала XVI в. – Москва, 1995.

Кром М. М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4. – Санкт-Петербург, 2000.

Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог – Львів, 2002.

Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Випуск 37. – Частина 1.

Кулаковський П. Смоленська війна 1632–1634 і Чернігово-Сіверщина // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII.

Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Москва, 1877. – Т. 1.

Кучернюк М. Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980.

Кучкин В. А. Повести о Михайле Тверском. Историко-текстологическое исследование. – Москва, 1974.

Кучкин В. А. Русь под игом: как это было. – Москва, 1991.

Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII в.). – Москва, 1963.

Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894.

Леп'явко С. А. Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

Леп'явко С. Участь козаків у Московській війні Стефана Баторія // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2.

Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.

Леп'явко С. Українське козацтво на державній службі (Початковий період) // УІЖ. – 1999. – № 3.

Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – Київ, 2000.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // *Липинський В.* Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т. 3.

Лихачев Н. П. Разрядные дьяки XVI века. – Санкт-Петербург, 1888.

Лукин Б. В. Азовская эпопея. – Москва, 1979.

Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910.

Мавродин В.В. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X–XIV веках // Ученые записки ЛГПИ. – 1938. – Т. X.

Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // *Максимович М.* Сочинения. – Киев, 1876. – Т. 1.

Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648) // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1992.

Марголин С. Н. Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI в. // Труды государственного исторического музея. – Москва, 1848. – Вып. 20.

Масленникова Н. Н. Присоединение Пскова к Русскому государству. – Санкт-Петербург, 1965.

Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. – Москва, 1894.

Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV.

Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Київ, 1995.

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького*. – Київ, 1995.

Мицик Ю. А. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Марра Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Мицик Ю. А. Самійло Кішка та його незнаний лист // *Вежа*. – 1996. – № 3.

Мицик Ю. А. До історії повстання 1630 р. // *Пам'ять століть*. – 1997. – №4.

Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну на Сіверщині (1648–1658) // *Сіверянський літопис*. – 1998. – № 2.

Мицик Ю. А. Українсько-єврейські відносини напередодні і в роки Визвольної війни українського народу (1648–1658) // *Розбудова держави*. – 1998. – № 11/12.

Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне, 1999.

Мицик Ю. А. Іван Виговський. – Київ, 2004.

Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1988.

Назаров В. Д. Из истории центральных государственных учреждений России середины XVI века (К методике изучения вопроса) // *История СССР*. – 1976. – № 3.

Назаров Б. Д., Флоря Б. Н. Крестьянское восстание под предводительством И. Болотникова и Речь Посполитая // *Крестьянские войны в России: проблемы, поиски, решения*. – Москва, 1974.

Наріжний С. “Московська служба” Івана Виговського // *ЗНТШ*. – Львів, 1928. – Т. 149.

Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII века // *История СССР*. – 1986. – № 4.

Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1946.

Оглоблин Н. Провинциальные архивы в XVII в. // *Вестник археологии и истории*. – Санкт-Петербург, 1886. – Вып. VI.

Омельченко И. Л. Терское казачество. – Владикавказ, 1991.

Орлов К. Тверське князівство в системі міжнародних відносин країн Східної Європи у 30–40-х роках XIV ст. // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1999. – Випуск 34.

Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959.

Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982.

Перетяткович Г. И. Поволжье в XV и XVI вв. (Очерки из истории края и его колонизации). – Москва, 1877.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – Київ, 1940.

Петрунь Ф. Ханські ярлики на українській землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. – № 2.

Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – Киев, 1989.

Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalica Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Київ, 1994.

Плохий С. М. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Київ, 1995. – Т. IV.

Плохий С. Хмельниччина та євреї. Причини до ідеології повстання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю Академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Випуск 5.

Плохий С. Переяслав 1654: православний дискурс чи політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003.

Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. – Москва, 1978.

Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее России. – Москва, 1976.

Преображенский А. А. Урал и Западная Сибирь в конце XVI – начале XVIII вв. – Москва, 1972.

Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. – Петроград, 1918.

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. II. – Вып. I: Западная Русь и Литовское государство. – Москва, 1939.

Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 1993. – Вип. 2.

Пронштейн А. П. К истории возникновения казачьих поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны. – Москва, 1967.

Пронштейн А. П., Мишинков Н. А. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1983.

Пудавов М. В. История Войска Донского и первобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890.

Рогожин Н. М. Посольские книги России конца XV – начала XVII вв. – Москва, 1994.

Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – Київ, 1998.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – Київ, 1998.

Русина О. Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // До Джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004.

Рыкин П. О. Гибель князя Михаила Черниговского в свете традиционных монгольских верований // Россия и Восток. Традиционная культура, этнокультурные и этносоциальные процессы. – Омск, 1997.

Рыкин П. О. Александр Невский. Новгород и система соправительства на Руси в 1249–1252 гг. // Прошлое Новгорода и Новгородской земли. – Новгород, 1996.

Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. – Харьков, 1901.

Сагалаев А. М., Октябрьская И. В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск, 1990.

Самоквасов Д. Я. Русские архивы и царский контроль приказной службы в XVII веке. – Москва, 1902.

Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старина. – 1992. – № 2.

Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998.

Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 році // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. – Київ, 2003.

Сватиков С. Г. Россия и Дон (1549–1917). – Белград, 1924.

Семенова Л. Е. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI в. – Москва, 1989.

Сергийчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – Київ, 1991.

Синицына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. – Москва, 1998.

Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1.

Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века. – Ленинград, 1985.

- Скрынников Р. Г.* Сибирская экспедиция Ермака. – Новосибирск, 1986.
- Скрынников Р. Г.* Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников. – Ленинград, 1988.
- Скрынников Р. Г.* Третий Рим. – Санкт-Петербург, 1995.
- Скрынникова Т. Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва, 1997.
- Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. – Москва, 1946. – Т. 1.
- Смирнов П. П.* Города в Московском государстве. – Киев, 1917. – Т. 1. – Ч. 2.
- Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1996.
- Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ, 1997.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Москва, 1989. – Кн. III; Москва, 1990. – Кн. IV–V.
- Станиславский А. Г.* Русское казачество в первой четверти XVII в. – Москва, 1990.
- Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
- Степанков В. С.* 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2003. – Випуск 3.
- Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
- Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. 1.
- Татищев В. Н.* Лексикон исторической, географической, политической и гражданской. – Санкт-Петербург, 1793. – Ч. II.
- Трепаев В. В.* Россия и кочевые степи. Проблема восточных заимствований в российской государственности // Восток. – 1994. – № 2.
- Трепаев В. В.* История Ногайской Орды. – Москва, 2002.
- Трубецкой Н. С.* Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // *Трубецкой Н. С.* История, Культура, Язык. – Москва, 1995.
- Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и г. Киева. Указатель архивных источников и материалов. – Киев, 1990.
- Ульяновський В. І.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Київ, 1999. – Вип. 3.

Ульяновський В. Митрополит київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – Київ, 2004.

Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крым-скотатарская дипломатика в контексте постпереевского времени. – Москва, 2003.

Фаизов С. Ф. Поминки-“тыш” в контексте взаимоотношений Руси–России с Золотой Ордой и Крымским юртом (К вопросу о типологии связей) // Отечественные архивы. – 1994. – № 3.

Фаизов С. Восточный герб царей // *Артамонов В. А., Вишнбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л.* Герб и флаг России. X–XX века. – Москва, 1997.

Фаизов С. “Где Москва, где восток, где запад?": географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Київ, 2004.

Фасмер Р. О двух золотоордынских монетах // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. – Санкт-Петербург, 1927. – Т. II.

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.

Флоря Б. Н. О путях политической централизации Русского государства (на примере Тверской земли) // Общество и государство феодальной России. – Москва, 1975.

Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті рр. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1975. – № 8.

Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. – Москва, 1978.

Флоря Б. Н. Великое княжество Литовское и Рязанская земля в XV в. // Славяне в эпоху феодализма. – Москва, 1978.

Флоря Б. Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978.

Флоря Б. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – Москва, 1980.

Флоря Б. М. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. – Київ, Львів, 1992. – Вип. 2.

Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1.

Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – Вып. 1.

Флоря Б. Н. Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Флоря Б. Н. Централизация и модернизация Русского государства во второй половине XV – первой половине XVI в. // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia/ Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza a czasów nowożytnych.* – Warszawa, 1999.

Флоря Б. М. Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. – 2001. – № 3.

Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение.* – 2002. – № 2.

Фролоў У. Таямніцы полацкай гісторыі. – Мінск, 1994.

Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – Москва, 1980.

Хорошкевич А. Л. Право “вывода” и власть “государя” // Россия на путях централизации. Сборник статей. – Москва, 1982.

Хорошкевич А. Л. Княжество // *Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л.* Герб и флаг России. X–XX века. – Москва, 1997.

Хорошкевич А. Л. Царство // *Там само.*

Хорошкевич А. Л. Русь, Крым и Астрахань в начале XVI в. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998.

Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в. – Москва, 2001.

Хорошкевич А. Л. Россия в системе международных отношений середины XVI века. – Москва, 2003.

Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. – Казань, 1929.

Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII.

Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1.

Чухліб Т. В. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ, 2003.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – Київ, 1959.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001.

Шмидт С. О. Восточная политика Российского государства накануне “Казанского взятия” // Международные отношения: Политика. Дипломатия: Сб. статей к 80-летию академика И. М. Майского. – Москва, 1964.

Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – Київ, 1989.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000.

Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: межвузовский сборник научных трудов. – Днепрпетровск, 1983.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.

Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос з'єднаних народів у панегириках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Яковенко Н.* Паралельний світ. – Київ, 2002.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667). – Київ, 2003.

Andrusiewicz A. Dzieje wielkiej Smuty. – Katowice, 1999.

Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948.

Biskup M. Trzynaścieletnia wojna z Zakonem Krzyżackim. – Warszawa, 1997.

Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV–XVI wieku // *Кwartalnik Historyczny.* – 1925. – R. XXXIX. – Zesz. 2.

Chruszcz I. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.* – Lwów, 1934.

Ciesielski T. Rzeczpospolita a państwo moskiewskie w latach 1652–1653 // *Polacy i Rosjanie na przestrzeni wieków (XVII–XX w.).* – Opole, 2000.

Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1972.

Czermak W. Płany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.

Częsik L. Sejm z roku 1649/1650. – Warszawa, 1978.

Florja B. N. New Evidence on the 1630 Zaporozhian Cossack Ursing // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1992. – Vol. XVI. – № 1/2.

Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915.

Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648). – Kraków, 1934.

Gruszecki S. Zmowa w podwarszawskim lesie w 1572 r. // *Rocznik Warszawski.* – 1967. – N. VI.

Gruszecki S. Wałka o władze w Rzeczypospolitej polskiej po wygaśnięciu Jagiełłonów (1572–1573). – Warszawa, 1969.

Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemie lwowskiej w XIV–XVI w. // *Przegląd Historyczny*. – T. LXIX. – Zesz. 4.

Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belzkie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław, 1991.

Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. Narastanie konfliktu między Żygmuntem III Wazą a stanami. – Bydgoszcz, 1984.

Jučas M. Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968.

Inalchik H. Power relationships between Russia the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in titulatyre // *Passe turco-tatar present Sovietique*. – Louvain; Paris, 1986.

Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – S. 297.

Kappeler A. Moskau und die Steppe: das Verhältnis zu den Nogai-Tataren im 16. Jahrhundert // *Forshungen zur osteuropäischen Geschichte*. – Berlin. – 1992. – Bd. 46.

Keenan E. Muskovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy // *Slavic Review*. – 1967. – Vol. 26. – № 4.

Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // *Białoruskie zeszyty historyczne*. – Białystok, 2001. – T. 16.

Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem // *Kubala L.* Szkice historyczne. Seria 1. – Lwów, 1880.

Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650 // *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwów, 1890. – Seria 1.

Kubala L. Jerzy Ossoliński: Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora. – Lwów, 1924.

Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936.

Kuťakowskyi Petro Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny (1569–1648) // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*. – Warszawa, 1999.

Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów I jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny*. – 1980. – N. LXXI.

Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – T 1. – Korona. Wyd. 4. – Lwów, 1917.

Kwák J. Sejm warszawski 1626 roku. – Opole, 1995.

Lipiński W. Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // *Przegląd Historyczno-wojskowy*. – Warszawa, 1931. – T. IV.

Lipiński W. Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w 1633 // *Przegląd historyczno-wojskowy*. – 1931. – T. VI.

- Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1568–1648. – Warszawa, 2000.
- Litwin H.* Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki. – Warszawa, 1989.
- Łowmiański H.* Polska Jagiellonów. – Poznań, 1999.
- Maciszewski J.* Polska a Moskwa w 1603–1618. Opinie i stanowisko szlachty polskiej. – Warszawa, 1968.
- Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa, 1969.
- Majewski W.* Płany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tureckie z 1645 r. // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1973. – T. 64.
- Nagielski M.* Kozaszczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – 1991. – T. 1.
- Natanson-Leski J.* Rozwój terytorialny Polski do roku 1572. – Warszawa, 1964.
- Obolenski D.* The Relation Between Byzantium and Russia (Elevant to Fifteenth Century) // XIII International Congress of Historical Sciences. – M., 1970.
- Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985.
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. – Wrocław, 2000. – T. 1.
- Opaliński E.* Kultura poilityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995.
- Ostapchuk V.* The Publication of Documents on the Crimean Khanate in Topkapi Sarai: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI. – № 4.
- Ostrowski D.* Muskovy and Mongols. Cross-cultural influences on steppe frontier, 1304–1589. – Cambridge, 1998.
- Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s.). – Paris, 1974.
- Pelenski J.* Inkorporacja ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – N. LXV. – Zesz. 2.
- Pelenski J.* The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998.
- Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktoria chocimskiej. Sejm w 1623 r. – Wrocław, 1987.
- Pietrzak J.* Po Ceorze i pod czas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1989.
- Ploky S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001.
- Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII ww. – Warszawa, 1987.
- Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution / Ed. T. Hunchak. – New Brunswick, 1974.
- Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna Chocimska 1621 r. – Kraków, 1979.
- Prochaska Ä.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1897.

- Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki od ełecky Jana Kazimierza do śmierci (1648–1657). – Lwów, 1909.
- Rzożca J.* Seimy z lat 1597 i 1598. Część. 1. Bezowocny sejm z 1597 roku. – Warszawa – Wrocław, 1989.
- Seredyka J.* Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r. // Zeszyty naukowe uniwersytetu Wrocławskiego. Historia. – 1960. – T. 3.
- Seredyka J.* Stosunki ukraińsko-rosyjskie w I połowie 1649 r. // Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu. Historia. – 1963. – T. III–IV.
- Seredyka J.* Nieudana sproba włączenia w 1650 roku Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego sojuszu polsko-tatarskiego // Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia, ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa, 1993.
- Skopińska Z.* Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy a Moskwy w latach 1440–1453 // Ateneum. – Wilno, 1928. – T. V.
- Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648. – Lwów, 1865.
- Skorupa D.* Bitwa pod Bukowem 20 października 1600 r. // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. – Warszawa, 2002.
- Sucheni-Grabowska A.* Spory królów ze szlachtą w Złotym wieku. – Kraków, 1988.
- Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. – Kraków, 1930.
- Sysyn F. E.* Between Poland and Ukraine: The dilemma of Adam Kysil 1600–1653. – Harvard, 1985.
- Sysyn F.* A Speech Before the Tsar: Adam Kysil's Oration on August 28.1647 // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa, 1993.
- Ševčenko I.* A Neglected Byzantine Source for Muscovite Political Ideology // Harvard Slavic Studies. – 1954. – № 2.
- Ślusarczyk J.* Obszar i granice Polski (od X do XX wieku). – Toruń, 1995.
- Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933.
- Torke H.-J.* The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeen Century// Ukraine and Russia in their Historical Encounter // Edmonton, 1992.
- Tyszkowski K.* Poselstwo Lwa Sapiechy w Moskwie 1600 r. – Lwów, 1927.
- Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich za Żygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935.
- Wasilewski T.* Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984.
- Widacki J.* Książ Jarema. – Katowice, 1984.
- Wisner H.* Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. – Warszawa, 1978.
- Wisner H.* Litwa. Dzieje państwa i narodu. – Warszawa, 1999.
- Wisner H.* Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1995.

Wisner H. Janush Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1649 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центральньо-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – Київ, 2000.

Wyczański A. Polska – Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454–1764. – Warszawa, 1965.

Zakrzewski A. B. Paradoxy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w. // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1999. – N LI. – S. 219–238.

ІНДЕКС

- Абрамович Павло 309
Август 61, 65
Австрійська імперія 80
Австрія 152
Агрипина 93
Азак 44
Азов (Озов) 88, 93–94, 98, 102, 107, 113–115, 117–118, 129, 142, 203, 298
Айси 96
Акішев Г. 205
Алатир 102
Алішев С. Х. див. *Алішев С.*
Алішев С. (Алішев С. Х.) 75, 324
Алфімов М 116
Аляб'єв Г. 172
Анди-Бей 102
Андреєв Василь 149
Андрій Ольгердович 71
Андрусевич А. (Andrusiewicz А.) 157–158, 334
Анкудінов Тимофій 198, 273, 279–280, 282, 286
Антилогов Г. Н. 147, 149–150, 323
Антонович М. 150, 324
Апанович Е. М. 167, 324
Ардаб'єв А. 197–198, 299, 301
Ардашев В. 154, 324
Арон П. 47
Артамонов В. А. 55, 60, 332–333
Архангельськ 154
Астраханський ханат 57, 187
Астрахань 9–10, 21, 43, 57, 72–74, 76, 94, 97, 100, 102, 104, 111188, 203
Балтика 30
Балтійський басейн 30
Бар 262
Барабаш Д. 154
Барабаш Я. 220
Барбоша Богдан 102
Барсов Е. В. 61, 324
Баторій Стефан 79, 125, 145–146, 175
Батурин 177
Бахчисарай 45, 58, 132 160, 179, 204, 206, 209, 248
Баязид 47
Белек-Булат 96
Белзька земля 37–38
Белзьке воєводство 39
Бельов 195
Бельовський Андрій 77
Бельовський Василь 77
Бельовські 25, 78, 83
Беляев И. 101, 324
Березуй 71
Берестейсько-Дорогочинська земля 26
Берестейщина 18
Берестечко 293, 295, 304
Бернадский В. Н. див. *Бернадський В.*
Бернадський В. (Бернадський В. Н.) 70, 72, 74, 77–78, 81, 324
Бетлен Габор 182
Бежецький Верх 72
Белозерське князівство 70
Бельський М. 125
Бельські 29
Бистра 117
Бихів 213
Біла Русь 247, 256, 258
Біла Церква 197, 213, 216, 220–221
Білгород (на Дністрі) 48

- Білгород 171–172, 192–193, 195, 302
 Білорусь 188, 192, 197, 293, 315, 320
 Благой Б. 102
 Бобрик 193, 195
 Богдан див. Хмельницький Богдан
 Богдан III 49
 Богданов Г. 197, 267, 271–273, 276–279, 293–294
 Богданов Юрій 156
 Богданович С. див. Богданович-Зарудний С. 302–305
 Богданович-Зарудний С. (Богданович С.) 198, 302–305
 Богун І. 127
 Болдирев Р. 205
 Болотников І. 111, 154
 Болховський І. 233–235
 Борецький Й. 11, 161, 163–165, 168–171, 180, 184–186, 189–190
 Борзна 225, 240, 262, 264
 Борискович І. 180, 189
Борисов Н. С. 68–69, 324
 Бормосов І. 179
 Бородавка Я. 133–134
 Боруля Семен 145
 Борятинський І. 158
 Брацлавщина 35–36, 39–41
 Бредихін М. 197
 Бредихін Мартиньян 309–310
Брехуненко В. 91–92, 107, 114–115, 124, 126–127, 133–134, 147, 155–156, 163, 177, 180–181, 193, 203, 244, 263, 276, 278–279, 298–300, 324–325
 Бритоус Митя 103
 Бровцин М. 98
 Брянськ 148, 193, 195, 302
 Брянський повіт 147
 Буджак 43
 Буйносов-Ростовцев А. 230
 Булатов Яків 219–220
 Булгаков Юрій 148
 Бурий Василь 293
 Бурляй К. 198, 304–307
 Бурцев М. 104
 Бутинов С. 204
 Бутурлін В. 311
 Бутурлін Т. 204
 Бутурлін Федір 148, 172
Бушев П. П. 102, 325
Быкадоров И. Ф. 99, 325
Бычкова М. Е. 63, 325
 Валахія 46–48, 81, 310
 Валуйки 171, 192–193, 195, 199, 302
 Варшава 79, 88, 112, 114–115, 125, 127, 129–135, 139, 143, 146–147, 152–155, 161, 163–164, 166–168, 170, 172–173, 175–177, 179, 182–184, 186–187, 190, 199, 201, 203–205, 208, 211, 213–214, 216, 222, 224, 229, 231–232, 234–235, 238, 243, 245–247, 249–251, 254, 257, 259, 261–263, 265, 266–271, 274, 279–281, 283–284, 285–286, 289, 293, 295, 297, 302, 304–306, 310, 312, 318
 Василь Давидович Ярославський 70
 Василь див. Унковський В.
 Василь Дмитрович 22–23
 Василь II 59, 62, 66, 72
 Василь III 61, 72–83
 Васильєв Петро 219, 222
 Вахромєєв Іван 150
 Велика Ногайська Орда (Великий Ногай) 100, 104, 108
 Велика Орда 56, 58, 73–74, 87–88, 96, 119, 121
 Велика Росія 282
 Велика Русь 257, 313, 320
 Велике Володимирське князівство (Володимирське княжіння) 52, 68–70
 Велике князівство Литовське (Литва, Литовсько-Руська держава) 9, 15–19, 20–36, 39–40, 42–43, 46, 50, 64, 66–71, 74, 77–81, 197, 121–122, 127, 134, 139–140, 174, 189, 192, 197, 215, 222, 225, 227, 231, 245, 248, 250, 256, 258–259, 268, 285, 308, 311, 321
 Велике князівство Руське
 Велике князівство Тверське див. Тверське князівство
 Великий Новгород див. Новгород

- Великий Ногай 181, 298
 Великий Ногай див. Велика Ногайська Орда
 Великі Луки 145
 Великі Луки 193, 195, 302
 Великі Ногаї 117
 Великогагін Д. 215
Вельяминов-Зернов В. В. 75, 325
 Вельямінов М. 230
 Венеція 48, 287
 Веприк 225
Верещинський Йосиф 128–129, 147
Вернадский Г. В. див. *Вернадський Г.*
Вернадський Г. (Вернадский Г. В.) 52–55, 57–58, 65, 325
Веселовский С. Б. 83, 325
 Вешняк Федір 198, 261–262
 Виговський І. 248, 278, 282, 294–297, 299–301, 307–308
Вилинбахов Г. В. 55, 60, 325, 332–333
Винар Л. 123, 142, 150–151, 325
 Вишневецький Дмитро 122, 142–143
 Вишневецький Михайло 122–123
 Вишневецький Михайло 144–146
 Вишневецький Олександр 147, 150
 Вишневецький Ярема 172, 207–208, 212–214, 217, 220, 222, 229–230, 233–234, 245, 268, 281, 318
 Вишневецькі 130
 Візантія 52–53, 65
 Військо Донське 99–100, 108, 111–119, 124, 126, 132–133, 156, 163, 178, 180–181, 192, 197, 200, 202, 210, 244, 254, 261, 273, 277, 279, 291, 298, 300, 308
 Військо Запорозьке 125, 133, 153, 159–160, 173, 177, 180, 224, 236, 240, 242–243, 245, 247, 249, 256, 258, 260, 265, 270, 273, 277–278, 281, 284, 286–287, 294, 308, 309–310, 317, 321, 317
 Вільно 9, 19, 20, 23–27, 29, 33–35, 77, 88, 121–122, 143–144, 187, 215
 Вісковатов Іван 65
 Вісла 227–228
 Вітебськ 144
 Вітень 17, 64
 Вітовський С. 200, 289–290, 292–293, 319–320
 Вітовт 20–22, 25–28, 35, 71
 Владислав (Владислав IV) 113, 123, 134, 152, 154–156, 159, 173–175, 178, 180, 186, 205, 211–212, 215, 219–224, 231, 238, 284, 285, 317
 Владислав I 30
 Владислав IV див. Владислав
 Власов Н. 165
Власовський І. 189, 325
 Воєйков П. 160, 165, 179
 Волга 9–11, 43, 47, 72, 76, 87–93, 95, 97–115, 117, 119, 121, 124–126, 128–130, 132–135, 153–154, 180, 187–188
 Волинська земля 214
 Волинь 16, 18–19, 25–28, 35–37, 39–41, 139, 213–214, 316
 Волков Г. 199
 Волконський Лев 116
 Волконський П. 117
 Вологда 154
 Вологда 72
 Володимир Мономах 57, 62
 Володимир Святий див. Володимир Святославович
 Володимир Святославович (Володимир Святий) 57, 61–63, 256, 301
 Володимирське княжіння див. Велике Володимирське князівство
 Волок Ламський 82
 Волошенінов Михайло 249
 Волхов 302
 Волховський С. 230
 Вольнов 195, 221
 Ворзига 111
 Воронеж 147–148, 275
 Воротинський Семен 77
 Воротинські 25, 78, 83
 Ворскла 21
 Вяжевич К. 200, 268
 Вязьма 9, 22, 25, 81, 171, 193, 195, 213, 302

- Гавриїл 198, 290, 294
 Гаврилов Ф. 200
 Гагарін М. 180
 Гадяцький полк 197
 Гадяч 40, 220–221, 225, 262
 Галицьке князівство 69
 Галицько-Волинська княжа держава
 див. Галицько-Волинське
 князівство
 Галицько-Волинське князівство
 (Галицько-Волинська княжа
 держава) 18–19
 Галич 245, 252
 Галичина 16, 18–20, 32, 36–39, 41, 214,
 228, 236–238, 244, 316
Гальцов В. 194,
 Ганза 60
 Гарабурда 79
 Гданськ 268
 Гедимін 17–19, 64
 Гедиміновичі 26–28, 62–63, 66
 Герасимов Дмитро 65
 Герасимов Михайло 298
 Гетьманщина (Українська козацька дер-
 жава, Козацька держава) 7–8, 10, 50,
 85–86, 140, 197, 237–238, 240, 243, 251,
 254, 256, 258–261, 266, 269–270, 274,
 276–278, 280, 282, 285, 287–288, 290,
 292, 295–296, 300–301, 303, 306, 308,
 309–313, 315–321
 Гиря Іван 175, 180
 Гладкий Г. 182
 Глинський Михайло 40, 123
 Глинські 28
 Глухів 275
 Годунов Борис 109–110, 113, 115, 133,
 150–152, 179
Голобуцький В. А. 158, 325
 Головін 111
Голубев С. Т. 173, 325
 Гомель 216
Гонца Г. В. 46–48, 325
Горобець В. 237, 242, 303, 325
 Городище 193
Горський А. А. 20, 68–70, 325
Грабовський П. (Grabowski P.) 128–129, 323
Граля І. 65, 325
Греков І. Б. 21–22
Григорьев В. В. 54, 325
Грушевський М. С. 17, 19–20, 24–25, 28,
 34–35, 37–38, 64, 71, 73, 123, 131–133,
 143, 152–153, 155–156, 161–163, 167,
 171–172, 175, 177, 189, 201–202, 205,
 237–238, 242–244, 246, 249, 263, 266,
 269, 275–279, 281, 285–286, 289, 291,
 297, 299–303, 306, 308, 309–311, 325
 Грязев Михайло 264
Гудзяк Б. 42, 62, 326
 Гуня Д. 127, 177
Гуслистий К. Г. 157, 326
 Густав 182
 Давньоруська держава 256
 Дагестан 104
 Данило див.: Данило Олександрович
 Данило Олександрович (Данило) 62, 68
 Данилов Василь 291–292
 Данилов М. 111
 Данія 60
 Дашкович Остафій 142
 Дениско 145
 Дернов Олексій 298
 Деуліно 154
 Джанібек-Гірей 160
 Длугош 41
Дмитрієва Р. П. див. *Дмитрієва Р.*
 Дмитро 60
 Дмитро Донський див. Дмитро Іванович
 Дмитро Іванович (Дмитро Донський)
 62, 71
 Дмитро Ольгердович 71
Дмитрієва Р. (*Дмитрієва Р. П.*) 61–63,
 65, 67, 80, 326
 Дніпро 87, 96, 113, 128, 130–132, 144,
 167, 178, 181, 187, 201, 205, 218, 220
 Дністер 128
 Довгошия Григорій 163
 Довмонт 18
 Долгорукий Ю. 202–203
 Дон 9–11, 43, 47, 72, 87–100, 102–119,

- 121–122, 124–125, 128–130, 132–134, 143, 148, 153–156, 163, 165–166, 178–181, 184, 186, 187–188, 202–202, 275–279, 280, 297–299, 303, 307, 317
- Донець див. Сіверський Донець
- Донська земля 123, 126–127, 141, 279
- Дорошенко М. 168, 176–177, 180
- Доўнар-Запольські М.* 17, 326
- Дуров О. 179
- Едигей 22
- Ермаловіч М.* 17, 326
- Ернест 80
- Європа 11, 15–17, 42, 49, 52, 81, 278, 286
- Єлець 156
- Єляков І. 199
- Єрмаков Сидір 114
- Єрмолович Ю. 246
- Єськович Михайло 143
- Жаденев Леонтій 264, 275
- Жданович А. 287, 307
- Жемайтія 16
- Жмудь 215
- Жовті Води 206–208, 210–211, 219–220, 223, 229–231
- Жолкевський С. 154–155
- Жуков Я. 200
- Жукович П.* 132, 176, 326
- Жуковская Н. Л.* 56, 326
- Жуковський А.* 189, 326
- Заборовський Л.* 303–306, 310, 326
- Заварзін С. 200
- Заволоч 145
- Загоровский В. П.* див. *Загоровський В.*
- Загоровський В. (Загоровский В. П.)* 87, 131, 147–148, 326
- Загрязький І. 98
- Замойський Т. 162
- Замойський Ян 151
- Запороги див. Запорожжя
- Запорожжя (Запороги) 87, 116, 124, 128, 160, 184, 202, 207–208
- Запорозька Січ 116, 124, 134, 161, 202–203, 207, 220–221
- Зарайськ 156
- Заруцький І. 111–112, 154
- Заседателева Л. Б. 103, 105
- Засекін Г. 102
- Заславський Д. 262, 282
- Заславські 188
- Захід 89
- Західна Волинь 19, 32, 37, 39
- Західна Україна 210, 262
- Західне Поділля 32, 37–39
- Зашкільняк Л.* 30, 326
- Збараж 264, 269, 275
- Збаразький Януш 149
- Зборів 264, 265, 267, 269, 276, 283
- Зверев С. 179
- Зеркальников Перфілій 296
- Зимин А. А.* див. *Зимін О.*
- Зимін О. (Зимин А. А.)* 23, 60, 71–72, 82, 84, 326
- Зинов'єв Афанасій 148
- Золота Орда (Орда) 9, 15–16, 19, 21, 46, 51, 68, 70, 72–73, 187
- Іванов Д.* див. *Іванов Д.*
- Іван IV 10, 57, 61–62, 64, 66, 72, 75, 77, 79–80, 84, 94–99, 131, 143–144, 146
- Іван III 58–60, 62, 64, 66, 72, 74–75, 77–79, 83, 93
- Іван Калита 60, 68–69
- Іван Молодий 83
- Іван Федорович 23
- Іванов А. 199, 293, 297
- Іванов Д. (Іванов Д.)* 22–24, 71, 326
- Іванов П. 155, 200
- Іванов Т. 203
- Іванцов І.* 177, 217, 326
- Ігнатов Іван 220
- Ізмаїл 77
- Ізмаїл-мурза 96–97
- Інаст-Гірей 46
- Інфляндія 80
- Іоасаф 62
- Іскра Іван 198, 296–297, 299, 301

- Іслам-Гірей див. Іслам-Гірей III
 Іслам-Гірей III 188, 201, 203, 206, 209,
 217, 221, 260–261, 263, 265, 274, 278,
 281, 286, 290, 293, 298, 300
 Іслам-Кермен 144
 Іштерек 114
- Йоасаф 198, 290–291, 293
- Кавказ 101, 275
 Кагарлик 134, 162
Казакова Н. А. 22, 326
 Казанський ханат 187
 Казань 9–10, 21, 43, 56–57, 62, 64, 72–73,
 75–77, 81, 83–84, 94, 96–97, 99, 188, 203
 Кази-Гірей 153, 283
 Казимир Великий (Казимир) 20, 30–31,
 36–38
 Казимир див. Казимир Великий
 Казимир Ягеллончик 74
 Казимир-королевич див. Ян Казимир
 Калиновський С. 211
 Калуга 71, 158, 171, 302
 Кам'яне 193, 195
 Кам'янець-Подільський 279
Каманин И. 157, 161, 326
 Камишник І. 102
 Кандря 179
 Канів 182
 Канівець Григорій 287–288
 Кантакузин Фома 116
Кантемір Д. 45, 323
Капелер А. 10, 73, 76, 84–85, 326, 335
Капраль М. 38–39, 326
Каптерев Н. Ф. 44, 61–62, 326
 Капуста Лаврін 198, 221, 309–310
 Караїмович І. 220
 Каракорум 58
 Карамішев Іван 116
 Караулов Т. 205
 Караш-мурза 298
 Кароль 129
 Карпов 195
Карпов А. Б. 101–102, 104, 326
 Карпов Федір 65
- Касименко О. К.* 157, 232, 237, 241, 326
 Касимов 156
 Касимовський уділ 75
 Каспій див. Каспійське море
 Каспійське море (Каспій) 90, 114–115,
 135
 Кафа 44–45, 179
Качмарчик Я. 235, 255, 267, 276, 327
 Кашира 156
Каштанов С. М. 327
 Келмамет-мурза 95
 Керч 143
 Київ 22, 41, 66, 80, 144, 162, 197, 216, 219,
 225, 238, 245–246, 257, 262, 264, 293,
 313, 317
 Київська Русь 17, 21, 41, 51, 51–52, 57, 63,
 71, 123, 190, 238, 241–242, 256, 294, 317
 Київське князівство 28
 Київщина 18, 25, 27, 35–36, 39–41, 139
 Кисіль А. 191, 201–203, 206–208, 211,
 213, 222, 229–230, 233–236, 245–247,
 263, 318
 Кілія 48
Кінан Е. (Keenan E.) 52, 57, 65–66, 327,
 335
 Кіпр 48
 Климент VIII 150
 Климов Г. 212–213, 218, 222, 227–229
 Климовський Лук'ян 293
 Кличков Є. 199, 230
Клюг Э. 18, 23, 68, 327
 Кміта Філон 144–146
 Княжі Байраки 208
 Князівство Пруссія 33
 Кобєлев Степан 99
 Кобильський І. 216, 230
Кобрин В. Б. див. *Кобрін В.*
Кобрін В. (Кобрин В. Б.) 55, 81, 83, 327
Ковальський Н. П. 238, 327
Когут З. 218–219, 253, 312, 335
 Козацька держава (див. Гетьманщина)
 Козельськ 77
 Козлов 144
 Козлов С. А. 103
 Кологривов Л. 179

- Коломієць Василь 177
 Коломна 156
 Кольцо Іван 102
 Комарицька волость 172
 Конашевич див. Сагайдачний П.
 Кондирєв Ждан 117–118, 203
 Кондирєв Ждан 184
 Конєцпольський С. 129, 168, 175, 176, 204
 Константинополь 65
 Коншин Ждан 158, 178
Копанєв А. А. 69, 327
 Копинський І. 165, 168–170, 184, 190
 Коптев П. 199
 Коптев Прокіп 298
Кордуба М. 225, 248, 327
 Коробка Ф. 264
Королев В. Н. 88, 115, 327
 Королівство Пруссія 33
Королюк В. Д. 157, 327
 Корона див. Польща
 Корсунь 206, 208, 210–211, 219, 221, 231
 Косинський Кшиштоф 150
 Косов С. 293
 Костянтин 245
 Костянтин Мономах 61
 Костянтинів 213
 Котелкін Іван 264, 275
Кочекаєв Б. А–Б. 76, 327
 Краків 30, 33–35, 47
 Красне 207
 Красовський Войтех 223, 225
Крайцевич А. К. 17
 Кривошеев 53–54
 Крижанівський Афіноген 290
Крикун М. 30, 326
 Крим див. Кримський ханат
 Крим-Гірей 272, 279
 Кримський ханат (Крим) 15–16, 21–22, 43–46, 58–59, 81, 89–90, 93–98, 100–101, 104, 109, 115, 117–119, 121–122, 129, 131–133, 135, 141–142, 144, 148, 151, 159, 163, 179, 181, 184, 186–187–188, 192, 197, 199–200, 204–206, 208–210, 221, 230, 248, 254, 260, 262, 265, 268, 270–274, 277, 279, 283, 285, 290, 292, 297–298, 300–301, 303–305, 317
Крин'якевич І. 37, 182, 241, 246, 258, 269, 290, 294, 327
Критогаз І. Г. 48–49, 327
 Кричевський С. 264
 Кролевець 262, 264
Кром М. М. 16, 18–19, 21, 23–24, 27–29, 77–79, 139, 327
 Кромер 41
 Кромі 193, 195, 275, 302
Кубаля (Kubala L.) 191, 205, 220, 232, 265–270, 285, 335
 Кузовлев А. 200
 Кузьмін Т. 199
Кулаковський П. М. (Kutakowski P.) 39, 41–42, 128, 130–131, 171–172, 328
Кулиш П. А. див. *Куліш П.*
Куліш П. (Кулиш П. А.) 110, 157–158, 165, 180, 328
 Кунаков Г. 200, 214, 246–247, 265, 267–270, 285
 Курськ 172, 193, 195
Кучернюк М. Ф. 198–199, 328
Кучкин В. А. 54, 328
Кушева Е. Н. 104–105, 328

 Лагутін Іван 116
 Ладиженський Ф. 308, 310
 Лазарєв Андрій 117
 Ларіонов М. 199
 о. Ласко 263
 Лацку 46
 Лебедянь 195
Леонтович Ф. 17, 25–27, 328
 Леонтєв З. 216, 224, 230
Леп'яко С. 125, 127, 144–145, 147, 150–151, 153, 328
 Летягін Григорій 177
 Лжедмитро І 110–111, 123
 Лжедмитро ІІ 111
 Лико Семен 147
Липинський В. 7, 328
Лисяк-Рудницький І. 315
 Литва див. Велике князівство Литовське
 Литвинов Денис 308
 Литвинов Петро 264, 275

- Литовсько-Руська держава див. Велике князівство Литовське
- Лихарев Я. 197, 304–306
- Лихачев Н. П.* 62, 328
- Лівни 156
- Лівни 193, 302
- Лівобережжя 85, 87, 128, 130–131, 187, 212, 264, 281, 93, 299
- Лівобережна Гетьманщина 312
- Лівонія 60
- Лікар Лука 264–265
- Лісовець Дем'ян 275, 279
- Ліфляндія 33
- Ломакін Василь 264
- Лопухін Л. 197
- Лохвиця 309
- Лушин Б. В.* 118, 328
- Лупул 300
- Лупулівна див. Розанда
- Луцька земля 39
- Львів 263, 281, 307, 310
- Львівська земля 39
- Любавский М. К.* 17, 22, 328
- Любарт 18–19
- Любеч 144
- Люблін 40–41
- Ляпунов Іван 264
- Лясота Еріх 150
- Мавродин В. В.* 88, 123, 328
- Магмет-Гірей
- Магмет-Гірей 44, 46
- Мазовія 30, 32, 37, 43, 46–50
- Макарій 62
- Максиміліан 61, 79–60
- Максимович М.* 157, 328
- Мала Русь 257, 294–295, 311, 313, 320
- Малі Ногаї 117
- Мальчевський О.* 43, 328
- Малюшинський Костянтин 207
- Мануйлов Ілля 291–282
- Марголин С. Н.* 101, 328
- Маринка див. Мнішек Марина
- Масальські 25
- Масленникова Н. Н.* 74, 328
- Масса І. 103
- Матвеев А. 197, 305, 307
- Матосов Пантелей 264
- Матчин С. 160
- Мегмед-Гірей 153
- Медведиця 297
- Мезецькі 25, 77
- Менглі-Гірей 73
- Мендовг 17–19
- Мехмед II 48
- Мехмед, султан 44, 47
- Меховский М.* див. *Меховський М.*
- Меховський М. (Меховский М.)* 88, 323
- Мещера 75
- Мещерський Н. 215, 218, 275
- Мещеряк М. 102
- Микитин Н.І. див. Нікітін Н.
- Миклашевский И. Н.* 91, 167, 329
- Мининков Н. А.* 110–111, 330
- Миргород 220, 262
- Миргородський полк 197
- Михай Хоробрий 150, 153
- Михайло Олександрович 69–70
- Михайло Олелькович 78
- Михайло Тверський (Михайло Ярославович) 53, 60, 68
- Михайло Федорович 113–116, 133
- Михайло Федорович 156, 159–163, 180, 182, 203
- Михайло Ярославович див. Михайло Тверський
- Михайлов Василь 246, 249–250
- Михайлов М. 198
- Мицик Ю. А.* 134, 153, 161–162, 198–199, 213, 217–218, 225, 227, 238, 307, 329
- Мілков Т. 229–230, 233–234
- Мінська земля 18
- Мірча Старий 47
- Міус 279, 281
- Міхаловська земля 30
- Міхоноша 145
- Мнішек Марина (Маринка) 111
- Могила Єремій 153
- Могила Петро 168, 171, 189
- Могилів 213

- Можайський Іван 78
Мозиря Л. 198, 295
Молдова 10, 31–32, 44, 81, 144, 152, 282, 287, 300–302, 307, 310, 312, 317, 321
Морський А. 247
Мосалітінов Іван 267
Москва див. Московія
Московія (Москва, Московська держава, Московщина) 7–9–11–12, 15–16, 18–20, 22–24, 26–27, 29, 31–32, 35, 43–44, 52–122, 127, 129–133, 135, 139–186–237, 239–283, 295–313
Московська держава див. Московія
Московське князівство 15
Московщина див. Московія
Мстислав Удатний
Мужиловський Силуян 198, 240, 242–245, 248–249, 253, 255, 304–307
Мулиця 116
Мунехін Місюр 65
Мурад-паша 287
Мурат-Грей 100, 104
Мухаммед 72, 76
Мухаммед-Емін 57
Мценськ 71
Мыщык Ю. А. див. Мищик Ю. А.
Мюллер Йоганн 182
М'яковський А. 248
- Нагаєв В. 134
Надпоріжжя 87
Назаров В. Д. 84, 152, 329
Нарва 105
Наріжний С. 307, 329
Нащокін Григорій 102, 147
Неаполь 48
Недригайлів 193, 195
Нерода (Бородавка) Я. 162
Неронов Г. 197, 267, 271–273, 276–278
Несвизький Федір 37
Нестеренко М. 220
Нечай Данило 293
Нижній Дон 44, 123–124, 141
Нижня Волга 94
Низ 124
- Никон 307, 309
Ніжин 177, 213, 219, 222, 225
Ніжинський полк 197
Нікітін М. 199
Нікітін Н. (Никитин Н. И.) 105, 329
Нікітін Т. 200
Нікополь 47
Новгород (Великий Новгород) 9–10, 20, 22–24, 27, 29, 56, 59–60, 63, 68, 70–72, 74, 77–79, 81–83, 146, 187, 302
Новгород-Сіверський 213, 216, 223, 225, 262, 264, 275
Новосельський А. А. див. *Новосельський О. Новосельський О. (Новосельский А. А.)* 45–46, 76, 90, 101, 104, 112–115, 117–118, 131, 133, 148, 171, 181, 184, 199, 201, 205, 330
Новосильські, князі 25–26, 29, 83
Новосильцев І. 143
Ногай (Ногайська Орда) 9–10, 43, 72, 74, 76, 84, 93–99, 102–104, 106, 119, 122, 187
Ногайська Орда див. Ногай
- Обалковський Б. 134
Обухович К. 200, 289–290, 292–293, 320
Огарков Д. 199
Оглоблин Н. 193, 330
Одинець П. 157–164, 180
Одоєвський Семен 29, 79
Одоєвські 25, 29, 83
Одоїв 77
Озов див. Азов
Октябрьская И. В. 55
Оладїн М. 158
Олег 71
Олександр 69
Олександр Добрий 47
Олександр Невський 70
Олександр Нелюб 71
Олексій Михайлович 9, 117, 158, 162, 209, 222–226, 230–234, 236, 241, 243, 250, 252, 258–259, 268, 271–272, 283, 295, 307–308, 311, 315, 318
Олешня 195

- Ольгерд 19, 20–21, 25–26, 71
 Ольгердовичі 29
 Ольшанський 193
Омельченко И. Л. 106, 330
 Опочка 195
 Опухтін Іван 112
 Орда 82
 Орда Великих Ногаїв 77, 101
 Орда див. Золота Орда
 Орден 16, 21–22, 128, 135
 Орел 195
 Оришовський Ян 145–146, 150
 Оріль 298
Орлов К. 69–70, 330
 Орша 144
Освенцім С. (Osweçim S.) 204, 324
 Оскерко Григорій 145
 Оскол, р. 148
 Османи 45
 Османська імперія (Порта, Туреччина)
   9–10, 15, 81, 93–94, 98, 101–102, 104,
   109, 115, 132–133, 140, 143, 150, 162,
   179, 181, 192, 195, 200, 238, 260, 270–
   271, 274, 278, 280, 287–289, 291–292,
   296–297, 301, 304–305, 307–308, 317,
   319
 Осман-чауш 296
 Оссолінський Єжи 223, 281
 Остаф'єв Іван 245, 248
 Остер 144
 Островський Д. (*Ostrowski D.*) 52–53,
   60–61, 65, 336
 Острог 262
 Острозький Костянтин 28, 145
 Острозький Януш 161
 Острозькі 188
 Острянин Я. 131, 171–177
 Охтирка 193
 Очаків 115, 133

 Павло 291
 Павлов Андрій 240
 Паїсій 198, 214, 237–239, 241–245, 248–
   250, 253, 264, 280, 282
 Палеолог Софія 53

Пальчовський К. (Palczowski K.) 128–129,
   324
 Парфеній 264
Пашуто В. Т. 18, 152, 158, 168–169, 180,
   183, 189, 241, 256, 330–331
Пеленський Я. (Pelenski J.) 21, 39–41, 53,
   56–57, 63, 66, 72, 75, 84, 336
 Пенцлавський А. 200, 301
 Передкавказзя 72, 89, 104, 187
 Перекоп 96, 98, 128–129, 142, 150, 159,
   164, 204, 298
 Перемишль 77
Перетяткович Г. И. 105, 330
 Переяслав 161, 239, 247–248, 261, 295,
   313, 315
 Переяслав-Залеський 105
 Персія 104
 Петербург 10, 312
 Петрижицький І. 182
 Петро 111
 Петро Мушат 46
 Петров Іван 262, 274
Петровський М. 243, 330
Петрунь Ф. 21, 330
Петржак Я. (Pietrzak J.) 162
 Пивов Р. 104
 Пиздиш Т. 102
 Пилип 165, 180
 Пилявці 214
 Південна Київщина 91
 Південь 16
 Північна Київщина 214
 Північна Русь 72, 78
 Північний Кавказ 43–44, 90, 100, 104,
   114, 135, 279–280
 Північно-Західна Русь 71
 Північно-Східна Русь 10, 53–54, 68–69,
   71, 72, 78
 Підляшшя 25, 35–36
 Плещєєв М. 208, 211, 215, 218, 234–235
Плохий С. М. див. *Плохий С.*
Плохий С. (Плохий С. М., Plokhyy S.) 42, 151,
   168–169, 189–190, 212, 218, 238, 245,
   257, 285–286, 294, 311, 313, 330, 336
 Плохой Артемії 163

- Поволжя 82, 84, 85, 87
Погар 214
Поділля 16, 18–19, 26, 37, 213–214
Подоння 87, 88
Показов Михайло 264
Поле 11, 56, 72, 76, 87–96, 107, 119, 121–123, 125–131, 141, 146, 148–149, 167, 175, 183, 185–186–187
Полоцьк 19, 79–80
Полтава 273, 276, 279–281, 293
Полтавський полк 197
Полтавщина 196
Полубояринова М. Д. 54, 330
Польська держава див. Польща
Польське королівство див. Польща
Польсько-Литовська держава 88, 90–92, 134, 139, 141, 313
Польща (Корона, Польська держава, Польське королівство) 7, 9, 15–16, 19, 20–21, 26–27, 29–37, 47, 49–50, 64, 66, 80–81, 115, 121, 123, 125, 130–131, 135, 140, 152, 161, 162–163, 166, 169–170, 179–186–187, 189, 192, 197, 201, 204, 208, 218, 221, 223–227, 233–235, 238, 244–245, 250, 252–255, 258–259, 262–263, 267–270, 272, 277–281, 283, 285, 288–290, 296, 301, 303–304, 306, 308–310, 312, 315, 319, 321
Понятовський Юрій 223
Порта див. Османська імперія
Поршнев Б. Ф. 182, 330
Потоцький М. 201–202, 207, 211, 217, 220
Потоцький Станіслав 177
Потоцькі 211, 221
Почеп 225
Правобережжя 196–197, 214
Пражмовський А. 283
Преображенский А. А. 105, 330
Пресняков А. Е. 18, 70, 330
Приазов'я 129
Придніпров'я 121
Прилуки 171, 177, 214, 225, 299
Пріцак О. 206, 330
Проводников Н. 111
Прозоровський Семен 264
Прончищев А. 179, 199, 205, 293, 297
Пронштейн А. П. 96, 99, 110–111, 330
Протасєв П. 197, 279, 281
Протасєв С. 111
Пруссія 17, 33
Псел 131
Псельське містечко 131
Псков 9–10, 18, 20, 22–24, 27, 56, 71–72, 78, 81, 83, 143, 187
Пудадов М. В. 93–94
Путівль 94, 111, 144, 154, 171, 193–194, 211, 213, 267, 300, 302
Пушкін 104
Пушкін Г. 203
Пушкін Григорій 269
Пушкін Степан 269
Пушкіни 199–200, 268, 270, 276, 279–280, 292, 297
Радзивілл К. 174
Радзивілл Миколай 146
Радзивілл Януш 215, 265, 268, 293
Радошевський Б. 162
Ракоцій Юрій I. 225, 246
Ракоцій 263, 268–269, 287, 291
Ракоцій Сигізмунд 248
Ракоцій Юрій II 248
Ратомський Лаврін 147
Репнін Б. див. Репнін-Оболенський
Борис Олександрович 305–307, 309–310, 319
Репнін-Оболенський Б. 199
Ржев 171
Ржевський 143
Рильськ 147, 193, 195
Рим 48
Річ Посполита 7–9, 11–12, 16, 31, 33, 36, 40–41, 46, 88–90, 107, 117, 120, 123, 126–130, 132–135, 139–140, 143–144, 148, 151, 153, 160, 162, 164, 169–172, 175, 177–178, 182, 184–186, 188–191, 206, 208, 210, 212, 214, 222, 224–225, 227, 230, 232, 235, 238–239, 242, 244, 251–258, 261–262, 265, 267–271, 273–

- 274, 277–278, 282–283, 285, 290, 303–304, 306, 310, 312, 315–316, 318–320
- Рогволдовичі 64
- Рогожин Н. М.* 199, 330
- Розанда (Лупулівна) 50, 286, 295
- Роман 69
- Ромни 177
- Ромни 262, 264
- Російська держава див. Московія
- Росія 85, 97, 108, 148, 315
- Ростов 82
- Ростовське князівство 72
- Рубчинський Григорій 165, 240
- Ружинський Богдан 144
- Ружинський Кирик 150
- Ружинський Михайло 150
- Русина О. В.* 18–21, 26–27, 34, 37, 63–64, 71, 330
- Русь 15–16, 19, 36, 39, 88, 101, 129, 188, 190, 216, 224, 245, 256–258, 316
- Руська держава 256
- Руська монархія 227
- Рыкин П. О.* 54–55, 331
- Рюрик 57
- Рюриковичі 26, 53–54, 57, 62–64, 66
- Рязанське князівство 23, 71–72, 78
- Рязанщина 156
- Рязань 9, 20, 24, 27, 71, 78, 82–83, 99
- Савва В. И.* 53, 61, 331
- Савич Семен 198, 295
- Сагайдачний П. 154–158, 160–164, 169, 178, 185, 317
- Сагалаев А. М.* 55, 331
- Саксагань 207
- Самара 85, 99, 102, 104–106
- Самоквасов Д. Я.* 193, 331
- Сангушко Роман 145
- Сарай 53, 68
- Сарайчик 103
- Саратов 85, 104–106
- Сас П.* 127–128, 159–160, 164, 331
- Сатановський Арсеній 311
- Сватиков С. Г.* 93, 96, 331
- Свидригайло 26, 28
- Священна Римська імперія 60
- Севськ 193–195, 225, 248, 302
- Селім I
- Семен Одоєвський 79
- Семенов Тимофій 221
- Семенова Л. Е.* 47–49, 331
- Сергійчук В. І.* 142, 148, 150, 331
- Середика (Seredyka J.)* 222, 230, 243, 252, 254, 278, 280, 337
- Середнє Поволжя 87
- Середній Дон 124
- Серепськ 77
- Сибір 9, 72, 82, 187, 218, 300
- Сигізмунд Август 79
- Сигізмунд III 42, 113, 133–134, 152–154, 178
- Синицина Н. В.* див. *Сініцина Н.*
- Сисин Ф. (Sysyn F. E.)* 185, 202, 331, 337
- Сицький 104
- Сіверський Донець 148, 150
- Сіверщина 9, 19, 20, 24–25, 29, 36, 39, 71, 77, 81, 139, 141, 144–146, 171–172, 196, 212, 216, 264, 270, 297, 319
- Сілістрійське бейлеберство 49
- Сілістрійський санджак 49
- Сілістрія 45
- Сініцина Н. (Синицина Н. В.)* 64–65, 331
- Січ див. Запорізька Січ
- Скопін 156
- Скринніков Р. (Скрынников Р. Г.)* 75, 81, 101–103, 105, 106, 110–111, 152, 331
- Скрынникова Т. Д.* 55, 331
- Славинецький Єпіфаній 311
- Слобожанщина 90, 126, 130–131, 166–167, 171, 177
- Смирнов Н. А.* 43, 331
- Смирнов П. П.* див. *Смірнов П.*
- Смірнов П. (Смирнов П. П.)* 90
- Смоленськ 9, 18, 20, 22, 24, 56, 70, 72, 79, 81, 139, 163, 171–172, 184, 219, 244, 256, 297, 319
- Смоленське князівство 18, 20, 25, 69–72
- Смоленщина 19, 145, 197, 270
- Смолій В. А.* 201–202, 224, 230, 240, 242, 246–247, 254–255, 266, 276, 296, 331

- Смотрицький Мелетій 42, 161
Смяровський Я. 263
Совін А. 116
Сокол 145
Солепський Богдан 146
Соловьев С. М. 67, 122, 131, 133, 143–144, 147, 149–150, 156, 177, 182, 230, 237, 331
Сосниця 214, 225, 276
Софія 23
Софонович Феодосій 311
Спиридон-Савва 61
Стамбул 44–45, 47–48, 132, 179, 200, 206, 287, 300
Станиславский А. А. 110–111, 154, 332
Станіслав 30
Стара Руса 146
Стариця 146
Старовольський III. (*Starowski S.*) 128–129, 324
Стародуб 146, 148, 183, 214, 216–217, 225
Стародубський полк 197
Степ 88
Степанков В. С. 201–202, 216, 224–225, 227, 230, 238, 240, 242, 246–247, 254–255, 266, 276, 296, 332
Степанов Василь 289
Степанов І. 199, 201, 204–205, 209
Стефан Великий 46, 48
Стороженко І. С. 208, 210, 332
Стрешньов Родіон 309–310
Стрешньов С. 240
Стрешнев Р. 197, 203
Суздаль 59, 72
Сулима І. 127, 166
Суличич 289
Суличич М. 198
Сунжа 105
Суханов А. 286–287
Суханов Арсеній 198, 280, 282–283
Сухоруков В. Д. 102, 111–112, 114, 132, 147, 149, 308, 332
Суша 145
Схід 8, 16, 24, 43, 56, 89, 135, 192–194
Східна Європа 7, 15, 21–22, 44, 50, 72, 87–89, 135, 140, 177–178, 185–186, 187–188, 224, 273, 288, 304
Східне Поділля 25, 91, 139
Східне Помор'я 30, 32–33, 37–38
Тана 44
Тарас Федорович 127
Тарасенко 290
Татищев В. Н. 123, 332
Тафралій І. 198
Твер 9, 18, 20, 23–24, 27, 29, 59, 68–72, 74, 78–79, 82–83, 187
Тверське князівство 20, 23, 68, 70, 78, 83
Телепньов В. 200
Телиця Богдан 145
Темников 102
Терек 10, 87, 89–92, 99–100, 102, 104–113, 115–116, 119, 121, 124, 134, 143–154, 187
Терки 44, 102, 104–105
Терське містечко 105–106
Тиміш див. Хмельницький Т.
Тимур 21
Тимур-Кутлік 21
Тишковський К. (*Tyszkowski K.*) 152–156, 337
Тітов К. 200
Тмутаракань 57
Томкевич В. (*Tomkiewicz W.*) 129, 131, 171–172, 337
Торопець 81, 145, 195
Торський Г. 204
Тохтамиш 20–22, 56, 66
Трансільванія 248, 269, 291, 310, 321
Трепавлов В. В. 60, 74, 76–77, 82, 94, 96–98, 100, 102–104, 114, 332
Трифонов І. 213–214, 229–230, 234
Трубєцький О. 203
Трубєцькі 29
Трубєцької Н. С. 52, 58
Трубчевськ 183, 195, 213
Трясило Тарас 165, 175
Тула 193, 195
Туренін В. 117
Туреччина див. Османська імперія

- Туровль 145
 Турово-Пінська земля 18, 25
- Углицьке князівство 69
 Угорщина 36, 46, 48–49
 Угра 22, 59–60, 74
 Україна 37, 86–87, 91, 126–127, 132, 135, 140–141, 153, 158, 166–167, 188, 191–193, 197–198, 201, 204, 206, 208, 210, 215, 220, 222–223, 225–227, 229–233, 236, 241, 244, 246, 251–253, 256, 260, 263–264, 268, 272, 275, 282, 286, 288–289, 292–294, 297, 300–301, 304, 307, 312, 315–316, 318, 320
 Україна-Русь 123
 Українська козацька держава див. Гетьманщина
Ульяновський В. І. 61, 110, 152, 332
 Умань 264
 Уніховський К. 200, 301
 Унковський В. 197–198, 271–274, 276, 279–283, 286, 294–295, 297, 299
 Унковський Г. 197, 248–251, 253, 255–256, 259–260, 262, 271, 277, 292
 Урус, бій 101–102
 Ус Треня 111
 Усвят 79
 Ушаков Яків 199, 298
- Файзов С.* 51, 55, 58–59, 332
Фасмер Р. 80, 332
 Федір 62
 Федір Іванович 79–80, 148–150
 Федір Пронський 23
 Федір, тверський князь 69
 Федоров Матвій 148–149
 Федоров Павло 210
 Федоров Сусар 99
 Федоров Ф. 200
Федорук Я. 213, 225, 227, 232, 234–235, 238, 263, 332
 Федцов І. 95–96
 Феофан 161–163
 Філарет 183
 Філімонов Ляпун 99
- Філофей 65
Флоря Б. М. див. *Флоря Б. Н.*
Флоря Б. Н. (Флоря Б. М., Florja B. N.) 19, 23–24, 44, 63, 79–80, 82–84, 130, 144, 148, 150, 152, 158, 164, 166, 168–170, 172–174, 180, 183, 189, 200, 204–206, 211, 219–221, 241, 256, 288–289, 329, 331–333, 335
 Фомін Іван 197, 304–306, 307–309
 Фомін Микита 221
Фролоў У. 17, 333
- Хаджі-Гірей 44
 Хелмінська земля 30
 Хітрово Б. 200
 Хлопицький Станіслав 151
 Хмелецький 207
 Хмельницький Богдан 17, 10, 36, 44, 90, 197–203, 207–269, 271–283, 285–313
 Хмельницький Тиміш 50, 279, 287, 295, 302, 312, 315, 317–319
 Ходкевич Григорій 145
 Ходкевич Ян Кароль 162
 Холм 246
 Хомяков Д. 199
Хорошкевич А. Л. 43, 45, 48, 55, 58–62, 67, 73–74, 81, 121, 152, 158, 164, 168–169, 180, 183, 189, 241, 256, 331–333
 Хотетовський (Глазнич) 29
 Хотин 134
 Хотмицьк 193, 195, 235
 Хотунський І. 199–200, 204–205, 209
 Хохлов В.
 Христина 305
 Хрущов В. 99
 Хрущов Петро 107, 112
 Худяков М. 72, 74, 81, 84
 Хусам-Гірей 46
- Царицин 195
 Царицин 85, 105–106
 Царів-Борисів 106, 108
Целевич О. 171–172, 334
 Цецора 133
Цибульський В. І. 213, 227, 329

- Чеклінський Д. 268
Ченсік Л. (Częsik L.) 267, 334
 Черкас Б. 142, 334
 Черкаси 144, 155
 Черкашенін М 143
Чермак В. (Czermak W.) 135, 220, 334
 Чернігів 148, 213, 216, 219, 225
 Чернігівський полк 197
 Чернінський Ян 161
 Чернь 195
 Чесночіхін П. 200
 Чехановський Самуель 232
 Чехія 30
 Чигирин 7, 50, 185, 197–198, 209, 236, 239–244, 246–251, 253–254, 256–257, 260–263, 266, 271–279, 282–283, 287–291, 294–295, 297–301, 303–305, 307–309, 317–318, 320–321
 Чингізиди 45, 52, 56, 60, 66, 72, 75, 77
 Чистой 203
 Чичеринов Д. 206
 Чорна Русь 18, 25
 Чорне море 22, 114–115
 Чугуїв 177
 Чуднів 262
 Чулков Д. 99
Чухліб Т. В. 7, 47, 334
- Шагін-Гірей 44, 46, 153, 167, 170, 180–181, 204–205
Шайноха К. (Szajnocha S.) 204, 220, 337
 Шах Яків 144
 Шацьк 156, 193, 195, 275
 Швеція 60, 135, 152, 163, 182, 192, 269, 285, 305, 317–318, 320–321
Шевченко І. 53, 157, 189, 334
Шевченко Ф. П. 254, 334
 Шемарін О. 299
 Шемберк 211
 Шемячич Дмитро 78
 Шингалей 97
 Шльонськ 30
Шмідт С. О. 74, 96, 334
 Шпитцермаутер Ю. 61
 Шуйський Василь 178
 Шулежкін Я. 213, 229–230, 235
- Щербак В. О.* 221, 334
- Юденков Іван 293, 296, 299
 Юр'єв Іван 103
 Юрганов А. 55
 Юрій 58
 Юрій-Болеслав 19
 Юрій Дмитрович 23
 Юсуф, бій 95–96
- Яблонів 195, 230
 Ягайло 28, 46, 71
 Ягеллони 41, 64
 Яік 9–11, 43, 47, 72, 87, 89–92, 99–100, 102, 105–113, 115–116, 119, 121, 124, 126–130, 132–134, 153–154, 180, 187–188
Яковенко Н. М. 39–40, 42–43, 188, 334
Яковлева Т. 312, 334
 Ян Казимир 129, 174, 214, 228, 246–248, 250, 258, 261, 265–266, 284, 309, 319, 321
 Януш 30
 Ярославль 81, 83, 290
 Ярославське князівство 70, 72
 Яхія Олександр 165, 180
 Яцин Сергій 308
 Яцкевич Герасим 309
- Andrysiewicz A.* див. *Андрусевич А.*
- Baranowski B.* 44, 181, 334
Biskup M. 30, 334
Charewiczowa L. 38, 334
Czapliński W. 174, 334
Czermak W. див. *Чермак В.*
Częsik L. див. *Ченсік Л.*
- Florja B. N.* див. *Флоря Б. Н.*
- Godziszewski W.* 131, 191, 232, 335
Grabowski P. див. *Грабовський П.*
Gruszecki S. 36, 79, 335
- Halecki O.* 39, 335
- Janeczek A.* 39, 335
Janiszewska-Mincer B. 152, 335

Jučas M. 64, 335

Inalchuk H. 335

Kaczorowski W. 173–174, 335

Kappeler A. 76 див. *Каппелер А.*

Keenan E. див. *Кінан Е.*

Kempa T. 39, 335

Kohut Z. див. *Козут З.*

Kothubaj E. 265, 335

Kubala L. див. *Кубала Л.*

Kuczyński S. M. 23, 335

Kułakowski P. див. *Кулаковський П. М.*

Kulicka E. 67, 335

Kutrzeba S. 31–33, 335

Kwak J. 168, 176, 335

Lipiński W. 115, 171–172, 335

Litwin H. 41, 43, 131, 336

Łowmiański H. 30, 46, 47, 336

Maciszewski J. 31, 152, 336

Majewski W. 129, 336

Malewska H. 134, 323

Nagielski M. 171, 173, 336

Natanson-Leski J. 29, 336

Obolenski D. 53, 336

Ochmann S. див. *Ochmann-Staniszevska S.*

Ochmann-Staniszevska S. (Ochmann S.)
247, 267, 336

Opaliński E. 31, 336

Ostapchuk V. 46, 336

Ostrowski D. див. *Островський Д.*

Oswęcim S. див. *Освенцім С.*

Palczowski K. див. *Пальчовський К.*

Pelenski J. див. *Пеленський Я.*

Plokhly S. див. *Плохій С.*

Podhorodecki L. 46, 134, 336

Prochaska A. 155, 336

Rawita-Gawroński F. 237, 336

Rzońca J. 175, 130, 336

Seredyka J. див.: *Середика Я.*

Skopińska Z. 24, 337

Skorupa D. 153, 337

Staniszewski Z. 267, 336

Starowolski S. див. *Старовольський Ш.*

Sucheni-Grabowska A. 31, 337

Suwara F. 155, 337

Sysyn F. E. див. *Сисин Ф.*

Szajnocha S. див. *Шайноха К.*

Ślusarczyk J. 29, 337

Tomkiewicz W. див. *Томкевич В.*

Torke H.-J. 312, 337

Tyszkowski K. див. *Тишковський К.*

Wasilewski T. 280–281, 337

Widacki J. 131, J. 280, 337

Wisner H. 16, 31, 35–36, 130, 152, 215, 337

Wyczański A. 31, 337

Zakrzewski A. B. 36, 337

SUMMARY

Muscovy was predetermined to meet the middle of the seventeenth century, the time period, for which the historical destiny has prepared great upheavals and trials for the Eastern Europe in fact, at the crossroads. By that time Muscovy had a really vast experience of conquests and integrations of ethnically and even civilizationally foreign communities. During almost three centuries of expansion Moscow was able to subdue to its rule huge territories in all directions from its historical core, and at the same time it solved a number of geopolitical tasks. The Muscovite grand princes have conquered a number of neighboring states sometimes much more developed applying dreadful cruelty without any hesitation, which literally horrified Europe. First being a principality lost in the woods, the rulers of which kissed the grounds to Mongolian khans, Muscovy turned into a threat not only for Asian steppe element, but also for the integrity of the Eastern fragment of European civilization.

Among the state formations, which immanently belonged to European world, the first victims of Muscovite expansion became Tver, Novgorod, Pskov, as well as Siver Smolensk lands, so-called Verkhivsky lands, which were cut off from the Ruthenian world in various ways and integrated into political body of Muscovy. This success has inflamed the territorial claims of Moscow in the Western direction. At the same time in the East the Muscovite grand princes almost optimally used the destructive processes that took part in the Golden Horde. The middle of the sixteenth century became the epoch of great territorial repartition. Kazan and Astrakhan khanates capitulated to Muscovite troops; Nogai lost a part of its sovereignty; Muscovy started to penetrate Ciscaucasia, and since the eighties of the seventeenth century – Siberia. Muscovy with all its might wedged itself in no man's Steppe, desperately trying to obtain even the forest-steppe Left-Bank Dnieper, which was territorially remote, but very important strategically due to confrontation with Poland and the Crimea. Finally the Don, the Volga, the Yaik, and the Terek Cossack enclaves became the object of Muscovy's persistent infringements. Although it did not succeed in absorbing Cossack enclaves by the middle of the seventeenth century, but it was able to draw them into the sphere of its influence. Taking into account the unconcerned indiffer-

ence of Vilnius and Warsaw to the Eastern fragment of the Steppe and to the Cossack band the Don – the Volga - the Yaik, the Moslem neighbors remained the only serious opponents of Muscovy in competitions for domination in this region. However, the tendency directed to continuous narrowing of military and political potentials of the Crimea and Nogai hordes finally consolidated by the middle of the seventeenth century. The conversion of Muscovy to offensive tactics regarding the Crimean Khanate on the eve of Ukrainian National liberation war became an indicative confirmation of that. The Crimean Khanate still continued to play a vital part in the Eastern European politics, it was still able to organize powerful invasions to Muscovy, but establishing an anti-Muscovite front with participation of all Nogai hordes was beyond its power. Despite all the efforts Islam-Hirey III failed to start realizing his superidea – winning back Kazan and Astrakhan from Muscovy in the middle of the seventeenth century.

Nevertheless, despite obvious success on the way of its expansive plans realization Muscovy was neither politically nor militarily ready for further open competitions for Ruthenian lands in the middle of the seventeenth century. And without possession of these lands one could not expect a geopolitical domination in the Eastern Europe. The Smolensk war has finally testified Muskovy's disability both to conquer the Commonwealth militarily, and to get its own way by means of provoking the off-center Muskovy-centrist tendencies in Ukraine and Byelorussia. Ruthenian nobility as a representation camp "responsible" for political destiny of these lands remained an ungrateful material for Muscovite tsars. The factor of the East European expanse confessionalization although raised the problem of Orthodox solidarity, but did not shake the gentry orientation to the Commonwealth world. Still considering itself an organic constituent of the Commonwealth "*political nation*", and gradually but stably being polonized, the Ruthenian nobility mentally could not imagine its existence outside its social and political system. Furthermore, the process of splitting Ruthenia as a solid Ukrainian-Byelorussian array has started in the imagination of Ruthenian elite. The Ukrainian nobility started to realize the political expanse "Ruthenia" only as "*the territory of southern ("Ukrainian") principalities of Kyivan Rus' epoch*". That is why one could yield the Ruthenian elite to swear to Muscovite tsar only by conquering the respective territories.

Confessionalization aroused a sincere interest to Muscovy only of Ukrainian high-level Orthodox clergy and just because the Eastern patriarchs did not have a real power to head the Orthodox bloc in the actualized on confessionalized basis confrontation with the Catholic camp. Muscovite tsar remained the only Orthodox monarch, the sovereign of "a great state", that's why he was naturally considered to be the last hope for the Orthodox believers. Moscow correspondingly turned to a center of attraction of the Orthodox world including the Eastern patriarchs, to the core of an imaginary Orthodox bloc. And as a result, ap-

pearance of the Muscovy-centrist statements from the side of Ukrainian Orthodox clergy had the same nature at its heart as appeals to Moscow (sometimes no less panegyric) of representatives of other fragments of the Orthodox world. Namely the acuteness of the Orthodox problem in the Commonwealth, but not realization the necessity of joining the Poland's and Lithuania's Ruthenian lands to Muscovy encouraged Ukrainian ecclesiastics to Orthodox rhetoric. This is confirmed both by the tendencies characteristic for Ukrainian Orthodoxy in P. Mohyla's time, and reaction of Muscovy itself to Muscovy-centrist appeals of clergy in 1620 – beginning of 1630, as well as by attitude of Ukrainian clergy to Pereiaslav *Rada* (Council) of 1654 with its threats of Kyivan Metropolitanate subjection to Muscovite Patriarchy. Ukrainian Orthodox circles clearly distinguished the Ruthenian world from the Muscovite one. They have proposed a Ruthenian identity model, where they have found a place to Cossacks as new defenders of Orthodoxy, but Ruthenia territorially did not cover the Muscovite lands, being limited to Ukrainian – Byelorussian territory. Recollecting common ethnic roots, belonging of Ruthenian and Muscovite lands to political expanse of Kyivan Rus', statements on desirability of renewing the common political roof – all that in the part meant for Muscovite ears, in fact, was called to make Muscovy mainly a factor of competitions for the rights of Orthodox believers in the Commonwealth. Clergy desired to threaten Warsaw by its coreligionism with the Muscovites in order to press stronger on the Catholic camp and finally reach “*soothing the ancient Greek religion*” and “*improvement of liberties and freedom of Ruthenian people*”.

Ukrainian Cossacks were not in a hurry to come over under Muscovite gonfalons either. During the confessionalization process the Cossacks turned into a protector of national interests of the Ukrainian world, and claimed its pretensions to occupy the highest level of social rank. The Cossacks' reaction to Smolensk war became a cold bath for Muscovy, which was lulled by pro-Muscovite rhetoric coming from time to time out of Cossack circle, as well as by passionate assurances of Y. Boretskyi–I. Kopytskyi regarding Cossack intentions as if to come over under the “*high tsar hand*”. A decade after this war cleared up the situation completely. The Cossacks saw the future of their state solely with reforming of the Commonwealth. Also, by the beginning of National liberation war the Cossacks have not become a legitimate “*political nation*”, that's why it could not be (in Moscow's eyes) a subject of relations regarding political future of Ukrainian lands. According to the contemporary political and legal views the Cossacks could play only a subsidiary role.

This factor in combination with the fact that by the end of forties of the seventeenth century the pro-Muscovite moods were not a business card of the Ukrainian elite established the fundamentals of the position with which Muscovy started its relations with Bohdan Khmelnytskyi and his circle in 1648.

Though Muscovy had a good chance to rely on relations with the Ukrainian world intensified during the sixteenth – first half of the seventeenth centuries, but in the key issue – spread of its superiority over him – there was no other solution for it except for a power one; for this one, I reiterate, it did not feel ready. Squeezed by the defeat in Smolensk war, Muscovy could not allow itself measuring swords with Warsaw alone, and nothing, in fact, notified of better times approaching. War for Ukrainian – Byelorussian lands was evidently not in the agenda for Muscovite diplomacy. In Muscovy's actions we cannot see any signs of preparation for a storm of the Ukrainian stronghold. On the contrary, one can feel a lack of views regarding the prospects of advancement of their expansionist interests. This is witnessed by its diplomatic relations with the Commonwealth at the beginning of National liberation war in Ukraine. Perhaps, the most striking confirmation of this is the fact that Muscovy did not employ the social explosion that took place in Ukraine in 1648 as a means of pressure during the negotiations on delimitation of the last segment (Northern-Nevel) of its boundary with the Commonwealth according to the terms of Polianiv armistice. Despite reasonability of the opportunity the Muscovite diplomats did not leave the position agreed in 1644 and initialed by the Commonwealth embassy of A. Kysil in 1647 during his visit to Moscow. Impetuous processes that took place then on the highest level of the Ukrainian social rank, creation of the Cossack state, reshaping the traditional position of powers in the East European international relations – all that posed to Muscovy totally different problems in the Ukrainian direction than those it had been used to before.

Hence, there are no reasons to consider the Muscovite conception of 1654 Pereiaslav as a display of its plans that were crystallized in Muscovy in the first half of the seventeenth century, or even earlier. Actually, only Muscovy's political claims to Ukrainian lands had an old tradition; whereas the strategies directed to realization of this intention changed with time, and the version that ripened on the eve of Pereiaslav *Rada* 1654 and was realized during and after it in principle could not be developed before the beginning of the Ukrainian National liberation war. Pereiaslav 1654 that was a “*turning point in the history of three countries: Poland, Russia and Ukraine*”, in fact, was an impromptu for Muscovy in an ideological sense, and not a deeply thought over, adjusted action.

During the first five years of the Ukrainian National liberation war Muscovy was at the crossroads. Not without political dividends balancing between the problem of maintaining “*the eternal peace*” 1634 and its old territorial appetites regarding the Ruthenian lands of the Commonwealth, the tsar's court did not have the courage to cross the epochal (as it would be ascertained later) path in the Ukrainian issue. In order to push off Moscow from the position of an interested observer, B. Khmelnytskyi had to create a stalemate political situation for it, skilfully giving check by the ghost of Turkish protectorate over the

Cossack state and by his dynastic plans in Moldova. Realization of hetman's both foreign-policy projects would say good-bye for a long time to the Muscovite plans to annex Ukraine to "*tsar patrimony*". After September 1653 *Zemskiy Sobor* (Assembly of the Land) the *Posol's'kiy Prikaz* (Foreign Office) worked immediately "from the wheels", consequently the ideological lining of the Muscovite position given publicity in Pereiaslav was changed repeatedly. Besides, the final version was based on recommendations of the Ukrainian party. Since the second half of the fifteenth century dreaming of concentration of all the Ruthenian lands of the Commonwealth in their hands, the Muscovite dynasts did not demonstrate an integral conception for substantiation the legality of their claims for unconditional annexation of exactly Hetmanate to "*tsar patrimony*" by the time of making a decision on leaving the system of "the eternal peace".

Such an inconsistency between almost bicentenary preparation of Muscovy for getting control over "Kyiv heritage" and the real unpreparedness of the tsar government for ideological substantiation of the process of its strategic goal realization in the middle of the seventeenth century was determined by much deeper circumstances than concrete peculiarities of military and political situation in the region. The root of the problem consisted in the following: regarding the political future of Ukrainian lands (at least Hetmanate) Muskovy had to deal not with the traditional, and so, legitimate elite, but with the camp, which pressed the gentry from its place under the sun, and demanded its legalization as a new "*political nation*". In the system of political and legal coordinates inherent to the Christian world in early-modern times the obtrusion of legitimate Christian state to contractual relations with the state – new-formation meant an official recognition of the latter with all the subsequent ideological and political consequences.

Muskovy found itself in such a situation for the first time during more than two hundred years of its expansionist practices. A complicated situation formed on the highest level of social rank was waiting for it in Ukraine. Having absorbed a minor part of nobility, the Cossacks de-facto became a "*political nation*" on the under-authority territory and determined their fate. De jure the nobility continued to be a "*political nation*", their main array remained faithful to the political system of the Commonwealth and persistently struggled with the Cossacks; that became a great tragedy of the Ukrainian world. Moreover, far from all the ethnic Ukrainian lands were under the hetman power, though Hetmanate's elite, keeping to the church model of "Ruthenian people", which meant that Ruthenia covered the territory of Kyiv Metropolitanate, practiced the idea of hetman's power spread not only on the Ukrainian lands, but also on Byelorussian ones. In Byelorussia, on the part of Podillya, in Halychyna and Volyn' – the territories to which Moscow also had claims – the nobility has kept its positions.

As it was quickly clarified, the Muscovite elite turned out to be not ready ideologically to the rash of Cossacks to the highest level of social rank. No con-

ception that could take into account the probability of such a scenario in Ukraine was developed in Moscow by the middle of the seventeenth century. The Cossacks' competitions for the right to belong to "Ruthenian people" in the first half of the seventeenth century did not wake a subject interest of the Muscovite elite and did not affect its political conceptions regarding Ukrainian Cossacks. Muskovy continued to stake only on tactful relations with the Cossacks. It could not quickly rebuild on new rails to the accompaniment of Ukrainian National liberation war. Burden of traditional views of the "correct" organization of the society and power was an extraordinary strong obstacle to recognize Cossack enclaves to be a "*political nation*" at the expense of legitimate elite – Ukrainian nobility. Namely this burden has created an ideological ground both for Muskovy's manipulation with the Ukrainian factor in relations with the Commonwealth during the second half of the seventeenth century, and for casting doubt later on belonging the Cossacks to the closed club of social elites.

Muscovy's general lack of confidence in viability of the project "Zaporozhian Host" extremely overburdened the situation as all the previous Cossack rebellions ended in defeat. Even more oppressive were the system of values demonstrated by the Cossacks since P. Sagaidachnyi times (especially the cult of the king's son (later the king) Vladyslav in the Cossack environment), as well as the Cossacks' political position during Smolensk war. The Cossacks connected the future of their camp solely with reforming of the Commonwealth's political system, but not with the change of a monarch, even in favor of an Orthodox tsar. Hence there is that deep warning constantly emanating from the *Posol's'kyi prykaz* when responding to information on readiness of the Cossacks for a subjection to the Muscovite tsar. In general Muscovy did not trust the Cossacks, and being taught by the bitter experience of the first half of the seventeenth century constantly doubted the sincerity of their intentions. Probably, the best evidence of Moscow's uncertainty is its constant expectation of a common Cossack-Tatar campaign to the Don and directly to Muscovite lands. Also, tsar was probably irritated by rather numerous reports that the Cossacks did not consider Muscovy to be an alternative-free direction of a possible migration in case of a final defeat, instead they considered a Crimean variant as well.

But the greatest concern was caused by the fact that at the beginning of 1649 B. Khmelnytskyi drew a parallel between the Kyivan Rus' and the Cossack state, expressively reminded that Kyiv was primacy in comparison with Moscow and reminded of much shorter very Muscovite state tradition. In 1651 hetman finally showed his cards and set out his vision of Hetmanate's "subjection" to the tsar, which was unfavorable for the latter. Ukrainian-Muscovite relations had to be built on a contractual basis ("*on articles*"). At that Chyhyryn did not agree on a deeper political relations with Muscovy than the one that had existed between it and the Don Host. That meant that Hetmanate would re-

main a full-fledged state organism, a subject of international relations, it would not have common power bodies with Muscovy and would maintain relations with it through ambassador missions. The only uniting link would be the tsar-protector and defender. The fact that the statement on the limits of intensification of political relations between the Cossack state and Muscovy was made after Berestechko catastrophe added a special clarity to the strategies of B. Khmelnytskyi. After all, relations of Chyhyryn with the Crimea, Porta and Moldavia, especially the idea of Turkish protectorate and Moldavian project poured oil on the flames.

As a result, Muscovy did not have any other way out than to wait, even if it was not formally bound up by Polyaniv peace treaty, would get rid of a psychological pressure of defeat in Smolensk war and felt ready militarily. Not to risk, find out the state of affairs in Ukraine in details, console itself by weakening the Ukrainian and the Polish parties – a better alternative to such a course for Moscow did not exist.

During the first half a year of the Ukrainian National liberation war Muscovy perceived it as a usual Cossack uprising. Before the turn of 1648–1649 the tsar government did not show its strategic interest beyond the usual limits it reached during Cossack wars of the first half of the seventeenth century. The tsar's official documents and orders to the frontier *voevodes* (governors of provinces) did not contain any signs of Moscow's interest to the internal life of Cossack world, to the processes of forming the Cossack state and its elite. Muscovy assessed Ukrainian events as a permanent steam emitting in the lingering Cossack-Polish confrontation and did not look at them through the prism of its expansionist plans. Possibility of the Commonwealth disintegration as a result of processes launched in spring 1648 in Ukraine was not assumed. B. Khmelnytskyi's calls concerning the war with Warsaw, his appeals to Orthodox solidarity and proposals to nominate Oleksiy Mykhailovych for a king's election did not give rise to Moscow's real interest. Moreover, the Muscovy was filled with the probability of Cossack-Tatar intrusion and on this ground maintained active contacts with Adam Kysil and Yarema Vyshnevetskyi. The possibility of crossing the Ukrainian border by the Muscovite troops was probable, and the Polish party actively called upon to it. Only at the end of the year Muscovy gradually started to change its attitude to the Ukrainian events under the influence of success of the Cossack arms and active diplomacy of B. Khmelnytskyi. It finally rejected the possibility of fulfillment its duties ensued from the anti-Tatar agreement 1646, imposes direct diplomatic contacts with Chyhyryn, and by spring develops its first conception regarding Ukrainian National liberation war.

That was a conception of delay the prospect of war with the Commonwealth for an uncertain time. Muscovy made a conclusion on advisability of interference into the Ukrainian events, but exceptionally by means of political instru-

ments staking first of all on a detailed wangling the degree of sympathies for itself from the side of the Cossacks and, obviously, on weakening the parties. The highest limit of Muscovite highest ranks' desires did not go further than strategically exceptionally profitable role of a mediator between the rebels and Warsaw and support the candidature of Oleksiy Mykhailovych in case election did not take place.

Initially these would be the frames for describing the Muscovite position regarding the Ukrainian issue till, actually, autumn 1653. Namely the idea of mediation in various variants would remain a corner stone of Ukrainian policy of Muscovy, despite seemingly radicalism of resolutions of 1651 *Zemskyi Sobor*. Tsar and his circle protracted declaration of war to the Commonwealth as long as possible trying to catch hold of any chance (even an illusive one) in order to delay the time of crossing its Rubicon. The most notorious examples are confirmation of "the eternal peace" by Moscow in 1650, as well as the behavior of the embassy of B. Repnin in 1653 in conditions of a diplomatic time trouble, which was arranged by B. Khmelnytskyi in Moscow by means of an inspired raffling of a Turkish card. In the latter case the tsar messenger had an order (and, to all appearances, he was fulfilling it) to show a remarkable pliability; its final point could become (and it did become) an attempt to change the refusal of Muscovy of a complex of previous pretensions and its obligations to slow down B. Khmelnytskyi's appetites for the guarantees of Yan Kazymyr to ensure the efficacy of religious items of the Polish-Cossack Zboriv agreement.

All the diplomatic games carried out by Moscow with Warsaw and Chyhyryn during 1649–1652 were directed not in the least to preparation of a ground for recognition of the Cossacks as a representative of the Orthodox population of the Commonwealth, and on this basis to accept the Cossack state under its domination and unleash a war with the Crown for the final consolidation of the new repartition of the Ukrainian ethnic territory. The superidea of the Muscovite highest ranks consisted in achievement of a Poland's voluntary renunciation of Ruthenian lands, and, above all, Smolensk.

The platform for this goal realization had to be made, according to the plan, by strengthening the role of Moscow as a mediator in Ukrainian affairs. The first attempt to become firmly established in such a status was made in 1650, when the mithion of the Pushkin brothers presented in Warsaw a modified variant of the Ukrainian politics conception developed at the beginning of 1649; this time it was highlighted by a decisiveness to squeeze out political and territorial concessions (Smolensk, Sivershchyna). Such an aggravation of Muscovite position was determined by the consequences of Zboriv-Zbarazh campaign of 1649, especially by an actual recognition of the Cossack state legitimacy from the King's party. In the context of the initial version of his conception Oleksiy Mykhailovych did not have even an intention to quarrel with Yan Kazymyr; now Muscovite ambassadors

started to talk about the wish of the tsar to “reconcile” the king with the Cossacks, and blackmailed the latter by the fact of availability of legitimate reasons for leaving “*the eternal peace*”, especially by the fact that B. Khmelnytskyi inventively strived for signing a military and political union with the Orthodox tsar.

In April 1651 the Muscovite diplomacy succeeded to provoke a consent from the party of the Commonwealth ambassadors S. Vitovskyi and K. Obukhovych. Although they come to their senses and made a reverse motion, but an important pretext has been made. Henceforth Muscovy unsuccessfully tried to develop the success applying various diplomatic instruments and toughening its position as Ukrainian National liberation war dragged on. However it purposefully avoided to cross the path that separated the offensiveness of diplomacy from military opposition. Decisions of *Zemskiy Sobor* 1651 urged to witness B. Khmelnytskyi the strategic intentions of the state and by that to keep him from the further rapprochement with Turkey.

In fact, during 1648–1653 hetman and his circle permanently fulfilled the function of Muscovy’s intellectual donor, a supplier of ideas for it directed to intensification the Muscovite-Cossack relations and to aggravation of relations with Warsaw. The *Posol’s’kij prykaz* nourished by the results of work of hetman’s chancellery using it for development of its Ukrainian and Polish politics conception. Muscovy’s diplomatic game in Polish direction was worked into a stiff mixture by arguments of Ukrainian origin. Chronologically the key constituents of official Muscovite position appeared in the conception only after the respective suggestions from the Ukrainian side. Namely hetman was the first to hoist a flag of Orthodox solidarity and election the Orthodox tsar to a King’s throne. Namely Chyhyryn tirelessly supplied arguments regarding the legitimacy of Muscovy’s leaving the “*the eternal peace*” system in 1634. Namely hetman raised a question of Muscovy’s mediation in Cossack-Polish confrontation and directed it to the course of connecting Hetmanate with Kyivan Rus’.

Application of Ukrainian origin argumentation by Muscovite ambassadors in Pereiaslav that was based on Kyiv-centrist conception of Little and Great Rus’ in fact meant recognition of Cossack state by a representatives of all the Little Rus’. That put an end to the problem of legitimation of Hetmanate, Hetman power and the Cossacks as a “*political nation*” in the yeas of Christian world. Moscow agreed to place the Cossacks over the Ruthenian nobility and to treat them as a representative of the Ukrainian world; that laid the foundation for legitimacy of B. Khmelnytskyi’s claims to concentration of all the ethnic Ukrainian lands as well as the territory of Byelorussia under his power. So, the competition for Byelorussia that flares up between Muscovy and Hetmanate in 1654 would have a perfectly legitimate basis for the Ukrainian party.

The process of forming the Muscovy’s Ukrainian politics in 1648–1653, especially the specific character of development the decision to accept the Cos-

sack state “*under the high tsar hand*” and evolution of Muscovite ambassadors’ argumentation utilized at Pereiaslav *Rada* 1654 puts an end to a complex of evidences on the fact that the contemporary Ukrainians and Muscovites clearly realized the difference between their worlds. Muscovite diplomacy did not impose on these regarding the ethnic proximity of Ukrainians and Muscovites the notions of “*a single people*”, “*a single Orthodoxrussian people*”, as they started to talk in Russian historiography again on the turn of the twentieth–twenty first centuries.

In exactly the same way the position of Chyhyryn shows that the Cossacks realizing themselves within the limits of a church model of Ruthenian identity definitely dissociate themselves from the Muscovite world. Muscovy was considered only as a very important player in the system of regional international relations, as a possible ally and – the most important – legalizer of Hetmanate existence, its protector (evidently, till the end of competition for the final parting with Poland). Hetman’s appeals to unity of the Orthodox world were of solely tactical nature and were determined by the fact that in the confessionalized expanse namely religious slogans were both a natural phenomenon, and a factor that could rouse the greatest resonance. B. Khmelnytskyi widely used the flag of struggle for the Orthodox belief in the internal policy and in diplomatic actions in various directions – from Moldova and Transylvania to Lithuania and Sweden. Appeals that sounded to the Muscovy side regarding Orthodox solidarity did not contain an ethnic component and did not touch the problem of integration the Ukrainian and Muscovite worlds. Hetman chancellery periodically gave Muscovy quite clear signals regarding Chyhyryn’s vision of the limits of the sought protectorate of the Muscovite tsar over the Cossack state. This protectorate should not reach further than a nominal supremacy resembling the relation of Muscovy to Don Host.

Наукове видання

Віктор БРЕХУНЕНКО

**МОСКОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ
І ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА
1654 РОКУ**

Редактор

Юлій Шелест

Художній редактор

Георгій Сергєєв

Коректори:

Оксана Шевченко, Наталія Кунець

Комп'ютерний дизайн

Людмили Косун, Ірини Стариковської

Підписано до друку 23. 11. 2004. Формат 70x100/16.

Парір офс. № 1. Гарн. Petersburg. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 29,9. Ум. фарбо-відб. 30,31.

Обл.-вид. арк. 25,74.

Зам. 5–11.

Віддруковано в друкарні ВАТ

“Книжкова друкарня наукової книги”

вул. Багговутівська, 17–21

04107 Київ

ВІКТОР БРЕХУНЕНКО – доктор історичних наук, завідувач відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Закінчив історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Сфера наукових зацікавлень – джерелознавство історії України ранньомодерного часу, історія українського козацтва, козацьких спільнот Східної Європи, Національно-визвольна війна в Україні середини XVII ст. Автор близько 80-ти наукових праць, зокрема монографії “Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.” (Київ; Запоріжжя, 1998)

